AZ MSZMP
MARXIZMUS–
LENINIZMUS
ESTI
EGYETEMEK

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

SZAKOSÍTÓ TANFOLYAM

(Kapitalizmus)

CIKKGYŰJTEMÉNY

II. KÖTET

kézirat gyanánt!

1971
1973
TANÉV

AZ MSZMP MARXIZMUS-LENINIZMUS ESTI EGYETEMEK

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

(KAPITALIZMUS)

SZAKOSÍTÓ TANFOLYAM

CIKKGYŰJTEMÉNY

II. KÖTET

KÉZIRAT GYANÁNT!

1971–1973. TANÉV

JÓVÁHAGYTA AZ MSZMP KB POLITIKAI FŐISKOLA POLITIKAI GAZDASÁGTAN TANSZÉKE ÉS AZ MSZMP BP. PÁRTBIZOTTSÁGA MARXIZMUS-LENINIZMUS ESTI EGYETEMÉNEK POLITIKAI GAZDASÁGTAN TANSZÉKE

ÖSSZEÁLLÍTOTTA ÉS SZERKESZTETTE:

DR. SZÁNTÓ GYÖRGYNÉ

ÉS

DR. VUKOVITS ARNOLD

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
A borító Jordán Gusztávné munkája
Műszaki vezető Szécsi Andor
Műszaki szerkesztő Jordán Gusztávné
A szedést 1971. VI. 17-én kezdték meg
Megjelent 1971. XI. 20-án 7500 példányban
Terjedelme 30 (A/5) ív
71.0217 – Zrínyi Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bolgár Imre igazgató

7. téma

A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁGI RENDSZER

Palánkai Tibor

A TŐKÉS NEMZETKÖZI INTEGRÁCIÓ A VILÁGGAZDASÁGBAN AZ EGK MINT A TŐKÉS NEMZETKÖZI GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ FEJLETTEBB MEGVALÓSULÁSI FORMÁJA[1]

I. BEVEZETÉS

A második világháború után a világgazdaságban végbemenő jelentős változások egyik fő megnyilvánulása a nemzetközi gazdasági integráció jelentkezése volt.

A nemzetközi gazdasági integrációt a legelterjedtebben mint nemzetgazdaságok egyesülését, összefonódását fogják fel. A kérdés mélyreható és sokoldalú elemzésére a közgazdaságtudomány figyelmét különösen az 50-es évek végétől Nyugat-Európában az Európai Gazdasági Közösség mint nemzetközi regionális integrációs szervezet megalakulása irányította rá. Az integrációval mint olyannal a közgazdaságtudomány egészen a legutóbbi időkig lényegében nem foglalkozott, az integráció folyamatának elemzésére, elméleti értelmezésére csak az elmúlt évtizedekben történt kísérlet. Mivel a gazdasági elemzés új területéről van szó, az integrációval kapcsolatban igen eltérő, sokszor egymásnak jelentősen ellentmondó nézetekkel találkozhatunk, számos vonatkozását elméletileg még nem sikerült tisztázni.

Az integráció kutatása, mivel átfogó és bonyolult gazdasági folyamatról van szó, igen nagy jelentőségű, és hozzájárul számos más gazdasági folyamat és jelenség jobb megértéséhez. Az integráció elemzése a közgazdasági elmélet fontos részévé vált. A kérdés tisztázása számos közvetlen, gyakorlati gazdasági probléma megoldása szempontjából is szükséges, a nemzetközi gazdasági együttműködés fejlesztésének számos, aktuális kérdését érinti. Az integráció kérdése különösen létfontosságú olyan ország számára, mint Magyarország, amelynek gazdasága a jelen-

[1] *Palánkai Tibor:* Korunk világgazdasága. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969. 405—434. old.

legi tudományos és technikai forradalom körülményei között egyre kevésbé fejleszthető hatékonyan az adott nemzeti keretekben.

A következőkben először a tőkés nemzetközi integráció főbb megvalósulási formáival, e formák jellegével, ill. az állammonopolista gazdálkodási rendszerbe való beilleszkedésükkel foglalkozunk. A második világháború utáni tőkés nemzetközi gazdasági integráció fejlődésének bemutatása és értékelése után, különös tekintettel az Európai Gazdasági Közösségre kísérletet teszünk az információ elméleti kifejtésére, tartalmának és főbb tartalmi vonatkozásainak meghatározására. Az integráció tartalmi értelmezésének birtokában lehetőségünk nyílik az integrációval kapcsolatos néhány probléma mélyebb megvilágítására, az integrációs tendencia jelentkezésének sajátos vonásai feltárására a gazdaság egyes szintjein, illetve az integráció megvalósulási módjainak meghatározására.

Elemzésünket elsősorban a tőkés nemzetközi gazdasági integrációra koncentráljuk, mégis az elméleti értelmezésnél az integráció általános érvényű vonatkozásainak a megragadására törekszünk. Ennek megfelelően a tőkés nemzetközi gazdasági integrációt, mint az általános gazdasági integrációs tendencia egyik megnyilvánulását, fejlődési szakaszát szélesen értelmezzük, azt igyekszünk általánosabb összefüggéseiben tárgyalni. Amennyiben az összefüggések szükségessé teszik, illetve az összehasonlítás bizonyos kérdések tisztázását szolgálja, utalunk a szocialista nemzetközi integráció problémáira is.

II. AZ ÁLLAMMONOPOLKAPITALIZMUS KITERJESZTÉSE NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOKRA ÉS AZ INTEGRÁCIÓS TENDENCIÁK

1. AZ ÁLLAMMONOPOLKAPITALIZMUS TOVÁBBFEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY VONÁSA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Az 1929—33-as világgazdasági válság, illetve a második világháború után a tőkés világrendszer erőteljes fordulatot vett az állammonopolkapitalista gazdasági rendszer irányába. A szabadverseny ugyanis már nem képes biztosítani a 20. századnak ebben az időszakában a termelőerők fejlődését. A termelés hatalmas méretű társadalmasodása egyre inkább ellentétbe került a tőkés magántulajdonon alapuló gazdálkodási rendszerrel. A 20. század második harmadára már olyan termelőerők fejlődtek ki, amelyek egyre inkább társadalmi méretű gazdálkodást, az újratermelés társadalmi irányítását és szabályozását követelik meg. Mindezek

alapján került 1929—1933-ban a tőkés világgazdasági rendszer eddigi történetének legsúlyosabb válságába.

A világválság rendkívüli mértékben kiélezte a tőkés rendszeren belüli ellentéteket. Nagymértékben megnövekedtek az egyes tőkésországokon belül a társadalmi feszültségek, illetve kiéleződtek a nagy imperialista hatalmak közötti érdekellentétek.

Részben az adott világpolitikai helyzetnek megfelelően, részben a válságból való kilábalás érdekében fokozódott a fegyverkezés, s a legagresszívebb német monopoltőkés körök 1939-ben kirobbantották a második világháborút.

A nagy világgazdasági válság talaján meggyorsult az állammonopolkapitalizmus kifejlődése. A tőkésosztály érdekeinek legáltalánosabb kifejezője, az állam az egész tőkés rendszer kollektív érdekeinek megfelelően egyre fokozottabb mértékben avatkozott be a gazdasági életbe. Korábban az állam gazdasági tevékenysége a forgalom területére szűkült. Elsősorban csak a piaci érdekeket biztosította, kifelé vagy a nemzeti piac védelmével, vagy a külső piacok erőszakos megszerzésével, illetve gyarmatosításával. Az egyre társadalmasodó termelőerők azonban most már szélesebb körű szabályozást követeltek, amely az újratermelési folyamat valamennyi szféráját felöleli.

Az állammonopolkapitalizmus ugyan bizonyos mértékig mozgásformát adott a termelőerők fejlődésének, végső soron azonban csak a válságból való, ha viszonylag tartósan is, kilábalás lehetőségét biztosította. A tőkés rendszer ezzel azonban korántsem került közelebb ahhoz, hogy képes legyen a termelőerők reális, potenciális fejlődési lehetőségeit teljes egészében kihasználni.

A második világháború kitörésével természetszerűen a hadigazdaság szükségleteinek megfelelően az állam közvetlen gazdasági szerepe rendkívül megnövekedett.

A második világháború után az állammonopolkapitalizmus továbbfejlődésének a következőkben a témánk szempontjából csak két fontos mozzanatát emelnénk ki.

1. Ellentétben az első világháborúval, a második világháború után az állam gazdasági beavatkozó és szabályozó szerepének visszafejlesztésére nem került sor. Az állami szabályozásnak a hadi gazdálkodás igényeihez kapcsolódó közvetlen formáit ugyan felszámolják, az állammonopolkapitalizmus azonban továbbfejlődik. *A második világháború utáni évtizedekben fokozatosan kifejlődik a békés gazdálkodás szerteágazó állami befolyásolásának és szabályozásának rendszere.* Ez a beavatkozás kiterjedt az újratermelési folyamat valamennyi fontosabb vonatkozására, a gazdaság valamennyi szektorára. A fegyverkezés az állammonopolkapitalizmusnak azonban továbbra is szerves részét képezte, a hatalmas fegyverkezési

kiadások az egyes országokban megközelítették vagy egyes időszakokban elérték a nemzeti jövedelem $^1/_{10}$-ét is.

2. Az állammonopolkapitalizmus háború utáni fejlődésének másik vonatkozása, amelyet ehelyütt leginkább szükségesnek tartunk kiemelni, hogy *az állammonopolista gazdasági rendszer fokozott mértékben hatolt be a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szabályozásába, illetve az állam gazdasági tevékenysége a második világháború után nemzetközi méretekben jelentkezett.*

Az 1929—1933-as nagy világgazdasági válság hatására a nemzetközi gazdasági kapcsolatok nagyfokú dezorganizálódása ment végbe, ami megmutatkozott a külkereskedelemben, a hiteléletben és a világközlekedés rendszerében egyaránt.

A válság talaján felsarjadó állammonopolkapitalizmus azután erőteljesen protekcionista volt. A világgazdasági válság véget vetett a nemzeti valuták szabad átválthatóságának, a kereskedelmi kapcsolatok szétzüllésével az egyes országok a nemzeti elzárkózás, a protekcionista politika irányába fordultak. A nemzetközi pénzügyi rendszer összeomlására valutaszabályozással és ellenőrzéssel, szabályozott regionális valutaövezetek létrehozásával reagáltak. Az egyes országok monopoltőkéje a válságból való talpraállás érdekében az államot más országok monopóliumaival szemben is segítségül hívta, a szabadkereskedelemről letérvén, a 30-as és 40-es évek állammonopolkapitalista gazdasági rendszerének szerves része volt az erőteljes protekcionizmus. Ez a második világháború alatt természetszerűleg csak tovább fokozódott.

A második világháború után a nemzetközi gazdasági kapcsolatok nagyarányú kiszélesítésének szükségessége merült fel. Tulajdonképpen arról volt szó, hogy *azok a termelőerők*, különösen a *tudományos és technikai forradalom kibontakozásával, amelyek az állammonopolista gazdasági rendszert szükségessé tették, egyben a korábbinál már sokkal fokozottabb nemzetközi együttműködést követeltek, ezek a termelőerők a termelés társadalmasodásának olyan kiszélesedését hozták magukkal, amely a legtöbb ország esetében az újratermelés nemzeti kereteibe ütközött.* Egyre élesebben vetődött fel a korai állammonopolkapitalista rendszer egyik fő ellentmondása, az ellentmondás a végső soron elzárkózó, protekcionista rendszer, illetve a termelőerők nemzeti határokon túlnövő társadalmasodása továbbfejlődésének szükséglete között.

A második világháború után az állammonopolkapitalizmus intézmény és mechanizmus rendszere jelentősen továbbfejlődött. Ennek amellett, hogy a békés gazdálkodás követelményeihez alkalmazkodott, véleményünk szerint a másik legfontosabb vonása, hogy egyre inkább kisugárzott a nemzetközi kapcsolatokra is.

2. NEMZETKÖZI GAZDASÁGI INTÉZMÉNYEK A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁGBAN ÁLLAMMONOPOLISTA NEMZETKÖZI GAZDASÁGI FORMÁK KIFEJLŐDÉSE

Az állammonopolista gazdasági rendszer nemzetközi kapcsolatokra való kisugárzása a második világháború után a nemzetközi gazdasági intézmények és szervezetek nagy számának létrejöttén keresztül valósult meg. Ezek száma a tőkés világgazdaság legkülönbözőbb területein és szférájában több százra tehető. Ezek a nemzetközi gazdasági, de részben a politikai intézmények is, a második világháború után *jelentősen módosították az egész világgazdaság működésének mechanizmusát.*

A második világháború után kialakuló *nemzetközi gazdasági intézményekkel és a hozzájuk kapcsolódó mechanizmusokkal a világgazdaság gazdasági formarendszere változott meg. A gazdasági intézményeket és mechanizmusokat a következőkben mint gazdasági formákat értelmezzük.*[2] A gazdasági formák azok, amelyek keretében az emberek gazdálkodási tevékenysége megvalósul. *Ezek a gazdasági tevékenységek társadalmi objektumait, csatornáit jelentik.*

A második világháború után a tőkés világgazdaságban kifejlődő gazdasági formák az állammonopolista gazdálkodási rendszer szerves részét képezik. *A nemzetközi állammonopolista gazdasági formák* szorosan kapcsolódtak a nemzeti állammonopolista gazdálkodáshoz, annak mintegy kiegészítőiként formálódtak meg. A monopoltőkés rendszer ezeken keresztül próbálta feloldani azt az ellentmondást, amely a korai, nemzeti elzárkózást szolgáló állammonopolista gazdálkodás, illetve a nemzetközi együttműködés és összefonódás irányába feszítő termelőerők között keletkezett.

A második világháború után a nemzetközi állammonopolista gazdasági formák *jellegüket tekintve* két fő csoportra oszthatók. A nemzetközi gazdasági intézmények és mechanizmusok *egyik része* különböző nemzetgazdaságok közötti lazább kooperáció elősegítésére, a gazdasági együttműködés bizonyos területeinek koordinálására alakult. E gazdasági intézmények szervesen kapcsolódnak a nemzetgazdaság rendszeréhez, annak alárendelve működnek. A nemzetközi gazdasági intézmények *másik része* már a nemzetgazdaságok olyan mértékű együttműködésére

[2] A gazdasági formák elméleti kifejtését lásd *Szabó Kálmán:* A szocialista termelés alapvonásai. (Kossuth Könyvkiadó 1964.), ill. *Hegedüs András:* A tervgazdálkodás konkrét módszeréről. (Közgazdasági Szemle, 1960. 12. sz.) — A gazdasági formákat az integráció szempontjából elsősorban mint gazdasági egységeket, ill. azok összetevőit fogjuk fel. Ez eltér Hegedüs András és Szabó Kálmán megközelítésétől, így a gazdasági formák jellegét és szerepét a gazdálkodásban is eltérően tárgyaljuk.

épül, illetve hivatott azt előmozdítani, amely már adott nemzetgazdaságok egyesülése irányában hat. Ezek az intézmények már túlmutatnak a nemzeti gazdaság rendszerein, és ha egyelőre korlátozottan is, de egyre növekvő mértékben a gazdálkodást nemzetközi szintre teszik át. Ezeknek az intézményeknek a kifejlődése olyan tendenciát hord magában, hogy a nemzetgazdaságot, mint a gazdálkodás makro alapegységét valamiféle nemzetközi gazdasági rendszer váltja fel. Az első típusú intézményeket és mechanizmusokat *kooperációs*, az utóbbiakat pedig *integrációs nemzetközi gazdasági formáknak nevezzük.*[3]

A második világháború után megjelenő gazdasági intézményeket *hatókörük szerint az egész világot átfogó, illetve regionális formákra csoportosíthatjuk.* Átfogó szervezetekről akkor beszélünk, amikor az adott intézményben résztvevő országok, illetve az intézmény tevékenysége kiterjed a világ országainak nagy számára (pl. néhány az ENSZ égisze alatt működő szervezet — Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezet — FAO; vagy Nemzetközi Munkaügyi Szervezet — ILO), vagy a világgazdaság valamelyik szektorán belül (pl. tőkés) az adott intézmény az országok többségét vagy jelentős számát fogja át (pl. Nemzetközi Valutaalap — IMF; vagy a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet — OECD). A regionális szervezetek általában egy meghatározott körzetben fejtik ki tevékenységüket. A nemzetközi gazdasági intézmények csoportosítását különböző szempontok szerint tovább folytathatnánk, pl. aszerint, hogy általános gazdasági, vagyis az egész gazdaságot érintő kérdésekkel foglalkoznak-e, avagy csak egy adott ágazatra terjed ki hatókörük stb. Külön foglalkozunk majd a mikro és makro gazdasági formák fejlődésével.

Nem célunk a második világháború utáni állammonopolista nemzetközi gazdasági formákat a maguk teljességében, illetve részletességében tárgyalni. Ezzel a tőkés világgazdaság átfogó elemzését adnánk. Elsősorban csak az integrációs formákra, illetve a mögöttük meghúzódó tartalmi vonatkozásokra koncentrálunk. Ezeknek a megkülönböztetése nem egyszerű feladat. *A nemzetközi integráció a második világháború után a nemzetközi állammonopolista gazdasági rendszerben csak mint tendencia jelentkezett.*

A szabadversenyes kapitalizmus nemzetközi együttműködési mechanizmusa kizárólagosan kooperációs volt. A gazdaság alapegységei a nemzetgazdaságok voltak. *Az állammonopolkapitalizmussal* a gazdasági formarendszer jelentősen megváltozott, de *nemzetközileg* jellegében ez ideig

[3] Nem tévesztendő össze a termelési kooperáció fogalmával, amely a munkamegosztás egyik legfejlettebb megvalósulási módja. A kooperációs, ill. integrációs terminológiával intézményeket különböztetünk meg, aszerint, hogy jellegükben a nemzetközi együttműködést vagy az összefonódást szolgálják.

továbbra is megmaradt *alapvetően kooperációsnak*. A *kooperációs formákkal* azonban, azokhoz *szorosan kapcsolódva és összefonódva nemzetközi integrációs formák keveredtek*. Ezeket alapvetően a tudományos és technikai forradalom termelőerői hívták életre, s a termelőerők fejlődésének általános tendenciája alapján minden bizonnyal megállja a helyét az az állítás, hogy számuk és súlyuk a jövőben fokozódni fog.

A második világháború után az integrációs tendenciák a tőkés világgazdaságban igen szerteágazóan jelentkeztek. Kimutathatók bizonyos gazdasági szférákban átfogóan, egyebütt regionálisan, egész gazdaságot átfogó makro formákban, ill. ágazati szinten. Az integráció makroszinten *elsősorban regionálisan* jelentkezett, ezzel magyarázható, hogy a közgazdasági irodalom az integrációt zömében regionális jelenségnek tekinti. Széles körben elfogadott viszont, hogy mikroszinten az integráció általában túlgyűrűzik valamilyen regionálisan meghatározott övezeten.

Az integráció körülményeit, ill. konkrét fejlődését részletesen csak regionálisan, s a regionális formák közül is csak a legfejlettebbet és a leginkább egyértelműen integrációs formát, az *Európai Gazdasági Közösséget* vizsgáljuk meg. Emellett az átfogó nemzetközi gazdasági formák közül néhányat érintünk, amelyekben egyrészt valamelyes integrációs tendenciát fedezhetünk fel, ill. azokat, amelyek valamilyen területen vagy vonatkozásban az integrációban szerepet játszhatnak vagy az integrációt előkészíthetik. Ilyen vonatkozásban két területtel foglalkozunk, egyrészt a nemzetközi pénzügyekkel, ill. a nemzetközi kereskedelem általános fejlődését érintő formákkal.

a) *Nemzetközi gazdasági formák fejlődése a nemzetközi pénzügyek területén*

Az első jelentősebb kísérlet az állammonopolista gazdálkodási rendszer elzárkózó, protekcionista jellegének feloldására még a világháború utolsó éveiben a *nemzetközi pénzügyek* szférájában történt. Mivel az 1929—1933-as nagy világgazdasági válság mint pénzügyi válság kezdődött, igen általános volt az az elképzelés, hogy hasonló válság megismétlődésének elkerülése érdekében a legfontosabb feladat a nemzetközi pénzügyi rendszer nemzetközi méretű, kollektív stabilizálása. E törekvések eredményeként hozták létre még 1944 végén az ún. *Nemzetközi Valutaalapot* (angol rövidítése — IMF). Ez a nemzetközi valutáris kooperációnak a második világháború után igen fontos momentuma volt.

A fő cél a valutáris korlátozások felszámolása és a valuták szabad konvertibilitásához való visszatérés volt. A második világháború utáni nemzetközi pénzügyi rendszer azonban nem az aranystandard vissza-

állítását jelentette. Ez a rendszer a valuták aranyra való közvetlen konvertibilitásával szemben a kulcsvalutákon keresztül (dollár és font) kapcsolódik az aranyhoz, a tartalék funkciókat az említett kulcsvaluták is betöltik. Ez a *pénzügyi rendszer már az állammonopolkapitalizmus nemzetközi, szerteágazó szabályozása tárgyává vált.* A nemzetközi intézményeknek, elsősorban a Nemzetközi Valutaalapnak azt a feladatot szánták, hogy a valutaárfolyamok nemzetközileg intézményesített stabilizálását, ill. rögzítését valósítsa meg. A Valutaalap emellett nagy szerepet kapott a résztvevő országok fizetési mérlege időszakos egyensúlyzavarainak a kiküszöbölésében elsősorban rövid és középlejáratú hitelek nyújtásával.

A Nemzetközi Valutaalap, ill. egyéb intézmények (Világbank, Európai Fizetési Unió, ill. a Valutaalaphoz kapcsolódó intézmények és formák: aranypool, Tízek Klubja stb.) keretében a nemzetközi valutáris kooperáció elősegítette a második világháború után főként a nyugat-európai tőkés országok gazdasági helyreállítását, ill. gazdasági fejlődését, valamint az egymás közötti nemzetközi együttműködés bővítését. Ez ideig az 1929—1936-os nemzetközi valutáris válsághoz hasonló méretű megrázkódtatást sikerült elkerülni.

Ugyanakkor különösen az 1960-as évektől egyre inkább nyilvánvalóvá váltak a második világháború utáni nemzetközi pénzügyi rendszer súlyos korlátai. A jelenlegi nemzetközi pénzügyi rendszer a háború végén és után fennálló problémákat és erőviszonyokat tükrözi, de egyre kevésbé felel meg az erőviszonyok jelenlegi állásának és a tőkés világgazdaság mai követelményeinek. Ez ugyan a koordinált állami beavatkozás kiterjedt rendszerén nyugodott, mégis a kulcsvaluták, amelyek végső soron mint különböző okok alapján privilegizált helyzetben levő nemzeti valuták, a nemzeti gazdasági beavatkozás és szabályozás tárgyát képezik az adott ország monopoltőkéje érdekeinek megfelelően. Ez az egész nemzetközi pénzügyi rendszerben súlyos problémákat vetett fel, hiszen végső soron továbbra sem küszöbölték ki a nemzetközi pénzügyi rendszer világméretű, súlyos válságának lehetőségét. Ezek a kérdések az utóbbi években a font és a dollár ismétlődő problémái alapján fokozott mértékben kerültek előtérbe.

A nemzetközi pénzügyi rendszer reformjának kérdése lényegében két problémacsoport köré vonható. Az egyik a nemzetközi kereskedelem és a tőkekivitel normális bővülése igényeinek megfelelő likviditás biztosítása. Ez a jelenlegi kulcsvalutákhoz kapcsolódó rendszerben az Egyesült Államok és Anglia krónikus fizetési mérleg hiánya miatt súlyos problémákat vet fel. A másik kérdés a stabil tartalékok kérdése. Az arany mellett a dollár és a font tartalék funkcióival azonban eleve együttjár a fizetési mérleg passzívumának lehetősége. Hangsúlyozni kell persze, hogy az

amerikai és angol fizetési mérleg krónikus passzivitása nem ezeknek a tényezőknek az eredménye, mindkét esetben sajátos, mélyebben fekvő nemzeti okokkal függnek össze. Tulajdonképpen mindkét ország esetében közös az, hogy erején és lehetőségein felül költött arra, hogy korábbi világgazdasági és politikai pozícióit megszilárdítsa, ill. megőrizze, valamint, hogy a nemzeti monopóliumai nemzetközi expanzióját támogassa. Ezen országok fizetési mérlegének krónikus és súlyos passzívuma valutáik stabilitását állandóan veszélyezteti. A nemzetközi pénzügyi funkciók betöltése, amely egyébként is fizetési mérleg hiánnyal jár, szilárd valutákat feltételezne. Ezeknek a követelményeknek a dollár és a font az utóbbi években a fentiek miatt egyre nehezebben képes megfelelni.

A fent említett két problémacsoport megoldására a legkülönbözőbb elképzelések alakultak ki. Egy részük a korábbi aranystandardhoz való visszatérésben látná a megoldást, a nagyobb rész azonban a jelenlegi állammonopolista valutáris kooperáció jelentős továbbfejlesztésében látja. A második világháború után a legkülönbözőbb elképzelések láttak napvilágot, amelyek szerint a nemzeti valuták mellett, ill. később helyett valamiféle nemzetközi pénzegység létrehozására lenne szükség, amely tökéletesebben tölthetné be a nemzetközi pénzügyi funkciókat, mint az arany, ill. a jelenlegi nemzeti kulcsvaluták. Ezeknek a koncepcióknak egy részét részben a Valutaalap is magáévá tette. Egy nemzetközi pénzegység lényegében túlmutatna az egyszerű kooperáció keretein, s egy *nemzetközi valutáris integráció kezdetét jelenthetné.* 1967-ben a speciális lehívási jogok elfogadásával a nemzetközi pénzügyi rendszerben lényegében olyan új monetáris mechanizmust teremtettek, amelyet *a tartalékok internacionalizálása* irányában tett lépésnek tekinthetünk. Sokak szerint a tartalék funkció internacionalizálása elvezethet egy nemzetközi valuta megteremtéséig. Ez tulajdonképpen a nemzetközi pénzügyi rendszer integrációja lenne az állammonopolista gazdasági rendszer kereteiben.

A nemzetközi pénzügyi rendszer formai oldalról mind ez ideig kooperációs volt, s az is maradt. Úgy tűnik mégis, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszer előtt álló feladatok megoldása viszont az integrációs tendenciák erősítése irányában lehetséges. A két világháború közötti nagy pénzügyi válság ugyan az elzárkózás, a szigorú nemzetközi valutaellenőrzések rendszerébe torkollott. Ma a válságveszély lehetséges, hogy inkább a kollektív megoldások, a kooperáció, ill. szükség esetén az integráció tendenciáit erősítheti. Többé-kevésbé ezt igazolja az a szoros kooperáció, amelyet végül is a dollár, a font, ill. a francia frank védelmében az utolsó időben megindítottak.

b) *Nemzetközi gazdasági formák a világkereskedelem liberalizálására*

A második világháború után a békés gazdálkodás konszolidálása és fellendítése érdekében a nemzetközi pénzügyi szféra stabilizálásán túl a másik fontos feladat a tőkés világkereskedelem bővülése útjában álló akadályok felszámolása volt. A 30-as évek állammonopolista gazdasági rendszerében olyan gazdasági formák fejlődtek ki (magas vámok, mennyiségi korlátozások, kvóták, behozatali és kiviteli engedélyek stb.), amelyek a nemzeti gazdasági elzárkózást, az autarchiát szolgálták, de amelyek egyre érezhetőbben útját állták a tőkés világgazdaság termelőerői fejlődése követelményeinek a második világháború után. A világkereskedelem liberalizálásának szükséglete viszonylag erőteljesen jelentkezett.

A második világháború után a tőkés nemzetközi kereskedelem liberalizálására irányuló törekvések az *Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény* köré csoportosultak (angol rövidítése: GATT). A GATT tagállamai megállapodtak abban, hogy egymás közti kereskedelmi kapcsolataikban a legnagyobb kedvezmény elvét érvényesítik, vagyis az egyik partnernek adott kereskedelmi egyezmények automatikusan érvényesek a szervezet összes többi tagállamára. A GATT égisze alatt a világkereskedelem jelentős liberalizálására került sor. Ezek közül a legutóbbi kísérlet a Kennedy-forduló néven vált ismertté.

Ezúttal is, mint a valutáris kooperáció esetében, arról van szó, hogy a második világháború utáni nemzetközi formarendszer nem a korábbi szabadversenyes mechanizmushoz való visszatérést valósítja meg. A kereskedelem liberalizálása már nem az 1930-as évek előtti keretek visszaállítását jelentette. Ezek a formák a nemzeti korlátozások szükségszerű, bizonyos fokú feloldásán túl intézményesítették a nemzetközi kooperációt. A liberalizálás csak kiinduló feltétele volt az állammonopolkapitalizmus nemzetközi kisugárzásának.

A GATT-ot ugyan lényegében kooperációs gazdasági intézménynek tekinthetjük, mégis a világkereskedelem liberalizálására tett erőfeszítései hozzájárultak az integrálódás tendenciájához különösen mikroszinten, a nemzeti monopóliumok nagyarányú nemzetközi termelési összefonódásának alapvető feltételét jelentették. De jelentős volt a tevékenysége a szélesebb makroökonómiai integráció szempontjából is, hiszen az idők folyamán a vámok és egyéb kereskedelmi korlátok voltak azok, amelyek az egyes országok integrált nemzeti piacait egymástól elkülönítették. A nemzeti piacok integrálása felé csak e korlátok mérsékelése, ill. lebontása útján lehet eljutni.

A két típusú gazdasági formák között tehát nem lehet merev határt vonni. Tisztán integrációs gazdasági szervezet ez ideig nem alakult ki, az egyes intézményeknél csak az a kérdés, hogy léteznek-e, ill. milyen

erősek az integrációs szervek, ill. mechanizmusok. Különösen nem tehető merev szétválasztás a továbbfejlődést illetően, hiszen nem lehet tudni, hogy pl. az alapvetően kooperációs Nemzetközi Valutalap a jövőben nem vesz-e fordulatot az integráció irányába, a felbukkanó integrációs csírák erősödnek vagy esetleg teljesen visszafejlődnek.

III. AZ EURÓPAI GAZDASÁGI KÖZÖSSÉG MINT A TŐKÉS NEMZETKÖZI GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓS TENDENCIA LEGFEJLETTEBB REGIONÁLIS MEGVALÓSULÁSI FORMÁJA

1. A NYUGAT-EURÓPAI INTEGRÁCIÓS TÖREKVÉSEK GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI HÁTTERE

Az állammonopolista gazdasági rendszer nemzetközi kivetítése különösen erőteljesen valósult meg Nyugat-Európában. A második világháború után a nemzetközi állammonopolista intézmények kifejlődésének egyik csomópontja éppen Nyugat-Európa volt. Nyugat-Európa gazdasági és politikai helyzete, a termelőerők továbbfejlődésének, az európai tőkés rendszer megszilárdításának szükségletei a nyugat-európai országok szoros együttműködésének, ill. bizonyos vonatkozásokban egyesítésének szükségességét vetették fel. Ennek a bázisán fejlődött ki a második világháború után a nyugat-európai nemzetközi állammonopolista beavatkozás, amely ez esetben is a nemzetközi gazdasági formák nagy számában valósult meg.

Ezek közül az Európai Gazdasági Közösség jelentős integrációs tendenciákat hord magában. A háború után az integráció, az egyesülés gondolata volt az, amelyen keresztül a nyugat-európai monopoltőke súlyos gazdasági és politikai problémáira megoldást keresett, amelyen keresztül a tőkés rendszer megszilárdítását remélte elérni. Az integráció koncepciója a legkülönbözőbb formákban a háború után állandóan napirenden volt, az Európai Gazdasági Közösség ennek egyik konkrét megvalósulása.

Európa egyesítésének gondolata nem új keletű, általában a polgári forradalmakkal egyidőben már a legkülönbözőbb formákban felmerült. Az Európa egyesítésével kapcsolatos elméleteket ugyan számos konkrét gazdasági megfontolás motiválta, így pl. már a múlt század második felétől időről időre a növekvő amerikai konkurrencia közös ellensúlyozása, vagy az 1920-as években Európa gazdasági bajainak erővel való orvoslása, mégis korábbi időszakokban e folyamat alapjaiként elsősorban szubjektív tényezőket, a „közös kultúrát", „közös tradíciókat", „közös hitet" stb. hangsúlyozták. Az Európai Egyesült Államok terve a legkülönbözőbb

politikai platformokon a század elejétől többször egészen konkrétan felmerült. Ezek az elképzelések azonban a második világháborúig nem kerültek közelebb a megvalósuláshoz.

A két világháború között ugyan erős páneurópa-mozgalom bontakozott ki, a nagy világgazdasági válság 1923—1933-ban azonban mint láttuk a nemzetközi gazdasági kapcsolatok dezorganizálódását, a külkereskedelmi, valutáris egyéb korlátozások kifejlődését eredményezte. Az 1930-as évektől jelentős mértékben erősödött a gazdasági és politikai nacionalizmus, a protekcionizmus, s a fasizmus uralomra jutásával Németországban, Európa az anarchia felé fordult.

Hitler ugyan meghirdette saját, Európa „egyesítésére" vonatkozó „programját", ez azonban nem volt más, mint Európa német fegyverek által való erőszakos leigázása, az európai országok erőforrásai és egész gazdasága a német monopóliumok szolgálatába állításának leplezett terve. A megvalósítás kísérlete a német fasizmusra mért megsemmisítő vereséggel végződött.

A második világháború után az integrált Európa gondolata újult erővel vetődött fel. Ekkor azonban már nem csak néhány gondolkozó ábrándjaként, hanem a második világháború utáni tőkés rendszer fejlődésének talaján, mint adott gazdasági, társadalmi és politikai problémák megoldásának útja, mint szükségszerű válasz a technikai fejlődés követelményeire.

a) *A nyugat-európai integráció irányába ható általános politikai és gazdasági tényező*

A második világháború utáni években a világpolitikában nagy jelentőségű erőviszony eltolódások mentek végbe. *A szocializmus világméretű előretörése* nyomán Európa nagyobbik felében végérvényesen győzött a szocializmus. *A gyarmati felszabadító* mozgalom kibontakozása és győzelmei elsősorban a nyugat-európai gyarmatosító országok számára jelentettek csapást, s azokra a soraik kollektív erősítésével próbáltak válaszolni. A szocializmussal, ill. a nemzeti felszabadító mozgalmakkal szembeni fellépésben a legtöbb vonatkozásban Nyugat-Európa és az Egyesült Államok érdekei egybeestek. Ugyanakkor a háború után *az Egyesült Államok világhegemóniára irányuló törekvéseivel*, az amerikai monopóliumok nyomasztó versenyével és a nyugat-európai gazdaságba való behatolásával szemben az európai és az amerikai tőke összefonódása ellenére *a nyugat-európai országok külön érdekközössége* alakult ki. Ez az atlanti, ill. az európai érdekek egybeesésének és összeütközésének igen bonyolult, szerteágazó szövevényében mutatkozott meg. A maga teljes-

ségében nem érthetjük meg a nyugat-európai fejlődés képét, ha nem vesszük továbbá figyelembe az egyes nemzeti érdekek, ill. azok konfliktusainak alakulását az adott időszakokban.

A nyugat-európai országok között jelentkező integrációs tendenciákban végső soron alapvető jelentősége volt a tudományos és technikai forradalomnak. A tudományos és technikai forradalom a szoros gazdasági együttműködés szükségességét vetette fel Nyugat-Európában. E szükségesség lényegében két síkon jelentkezett. Egyrészt *a termelés szférájában, mint a termelőerők fejlődésének és fejlettségének megfelelő termelőegységek kérdése, és az előbbivel szoros kölcsönhatásban, az értékesítés szférájában, mint sajátos piacprobléma.* A tudományos és technikai forradalom kibontakozása nyomán a technika hatékonyságának ugrásszerű növekedése különösen a technikai forradalomhoz kapcsolódó ágazatokban hatalmas termelési egységek kialakítását követeli meg. A rentabilitás ezen ágazatok többségében ma csak nagy szériák gyártása esetén képzelhető el, amit a kisebb országok monopoltársaságai csak a nemzetközi munkamegosztás elmélyítése révén, fokozódó specializációval, ill. nemzetközi összefonódással érhetnek el.

A nyugat-európai országok többségében a második világháború után a belső piacok viszonylag szűk volta és a külkereskedelem fejlődését korlátozó protekcionizmus következtében a vállalatok méretei igen sok esetben elmaradtak attól, ami a termelőerők fejlettségének mai szintjén optimálisnak tekinthető. Ez *sok területen hátrányosabb helyzetbe hozta a terület monopoltársaságait* főként *a hatalmas belső piaccal rendelkező amerikai,* ill. a Nemzetközösség piacaira a ma is nagyban támaszkodó *angol társaságokkal szemben is,* elsősorban a realizált profitok tömege tekintetében.

A nagy, homogén, belső, nemzeti piac bázisán az Egyesült Államokban hatalmas koncentrált termelőegységek, ill. társaságok fejlődtek ki. Ezek méreteikben a megfelelő iparágakban messze felülmúlják a nagy európai versenytársaikat.

„A világ óriás vállalatai közül az amerikaiak méretükben az adott ágazatban átlagosan 5-ször nagyobbak, mint a vezető angol és német társaságok és 10-szer nagyobbak, mint a franciák."[4] Az autóiparban a kb. 200 milliós amerikai fogyasztó piacot lényegében 3 vagy 4 alapvető termelőtársaság látja el. Ezzel szemben a kb. 250 milliós nyugat-európai autópiaccal szemben kb. 40, de ha csak a legnagyobb társaságokat vesszük, akkor is 15—20 fontosabb termelő cég áll.[5] 1964-ben a General Motors Co. személygépkocsi termelése megközelítette a 4 millió darabot, míg az egész francia termelés csak 1,4 millió, az angol 1,9 millió, a nyugatnémet 2,6

[4] New York Times, 1964. július 28.

[5] Lásd *Ch. P. Kindleberger:* European Integration and the International Corporation. Columbia Journal of World Business, Vol. I. No. 1. 1966. Winter.

millió darab volt. De hasonló a helyzet más iparágakban is, az amerikai ipar koncentrációja magasabb az európainál. Míg csak az U. S. Steel Corporation nyersöntvény termelése 1963-ban 27,6 millió tonna volt, addig ugyanebben az évben az összfrancia termelés 19,4, az angol 25,2 és a nyugatnémet 34,8 millió tonnát tett ki.[6]

A koncentrált, hatalmas termelőegységek a jelenlegi tudományos és technikai forradalom körülményei között számottevő termelési és piaci előnyöket jelentenek. Az új technika alkalmazása és fejlesztése, az automatizálás stb. jelentős anyagi ráfordításokat, ill. azok koncentrációját igénylik. A nagyobb társaságok *beruházásokhoz* általában könnyebben jutnak hitelekhez, ill. nagyobb a lehetőségük a jelenlegi technikai követelményeket kielégítő beruházások önfinanszírozására.

Különösen a tudományos és technikai forradalommal szorosan kapcsolódó iparágakban a termelés és főként a termelés fejlesztése szerteágazó *tudományos kutatási és fejlesztési tevékenységre* kell hogy támaszkodjanak. A kutatási és fejlesztési ráfordítások a termelési költségeknek a repülőgépiparban 27—35%-át, az elektronikai iparban 20—25%-át, a vegyiparban 12—40%-át teszik ki a gyártmányfajtától függően.[7]

A legkorszerűbb ágazatokban a tudományos kutatás és fejlesztés hatalmas kutatóintézeteket, ill. kutatási és fejlesztési apparátust igényelnek, amelyeket fenntartani vagy eredményeiket megszerezni csak *nagy, tőkeerős vállalatok képesek.* Különösen nagy tudományos kutatási erőfeszítésekre van szükség olyan ágazatokban, mint pl. a repülőgépipar, ahol igen komplex technikai problémákat kell időről időre megoldani. Másrészt a technikai fejlődéssel való lépéstartás az adott ágazatokban a kutatások esetleges gyors átorientálódásait igényli, amelyhez ugyancsak nagy pénzösszegek kellenek. A kutatás kockázatvállalással is jár, sokszor 10 millió $-os nagyságrendekben kell kockáztatni. Ilyen szempontból még a világviszonylatban óriás amerikai társaságok is növekvő mértékben támaszkodnak az államra, vagy állami megrendeléseken keresztül a piac biztosításával, vagy a kutatások állami finanszírozásával, vagy a kutatási eredményeknek a magántársaságoknak való átadásával.

A nagyobb méretű amerikai társaságok előnyben vannak a *piaci kockázatvállalások* szempontjából is, hiszen a nagyobb vállalat jobban diverzifikálhatja a termelését. A nagy vállalat relatíve alacsonyabb kutatási költségekkel dolgozhat, *jobb marketingre képes.*

A második világháború utáni időszakban a nyugat-európai országok, annak érdekében, hogy megfeleljenek a tudományos és technikai forradalom követelményeinek, hogy technikai lemaradásuk fokozódását meg-

[6] Lásd Harvard Business Review, 1966. július—augusztus.
[7] Lásd Common Market Monthly Review, 1966. február.

akadályozzák, ill. hogy felsorakozzanak a nagy amerikai versenytársaikhoz, azzal a feladattal találták magukat szemben, hogy nagyobb mértékben kell koncentrálniuk a termelést és fokozniuk az „integrációt a termelés szférájában". Fokozottan merült tehát fel a nemzetközi munkamegosztás bővítése, ill. a termelés koncentrációja nemzetközi szinten is. A tudományos és technikai forradalom ágazataiban a beruházások a tudományos kutatási és fejlesztési kiadások finanszírozására már meghaladhatják adott országok ágazatának teljesítőképességét, ill. azok gyorsabban, racionálisabban és hatékonyabban fejleszthetők nemzetközi méretekben.

Nyugat-Európa technológiai lemaradása a második világháború után, mint már erre utaltunk elsősorban a legkorszerűbb, a technikai forradalomhoz szorosan kapcsolódó iparágakban, ill. ágazatokban jelentkezett (elektronika, repülőgépipar, számítógépek, űrkutatás stb.), az európai vegyipar viszont, ill. különösen az angol ipar a nukleáris iparban vagy az elektronikai ipar egyes ágaiban megőrizte vezető szerepét, vagy az amerikaiak nyomában sikerült maradnia. Másrészt a háború utáni időszakban különösen néhány fogyasztási cikk termeléséhez kapcsolódó iparban Nyugat-Európa viszonylagos technikai elmaradása csökkent az Egyesült Államokhoz viszonyítva.

Több ágazatban a kooperáció és a termelés koncentrációja kevésbé ütközött a nemzeti keretekbe. Arról van ugyanis szó, hogy a különböző ágazatokban a termelés vagy a tevékenységi kör sajátosságainak, jellegének megfelelően a termelés optimális koncentrációja igen eltérő. Egy autógyárban vagy egy cipőjavító műhelyben a termelési tényezők, a tőke szerves összetételének optimuma, a racionálisan mozgásba hozandó termelési potenciál jelentősen különbözik. Míg az autóipar általában túlnőtt a nemzeti kereteken, addig a cipőjavításhoz a nemzetközi együttműködés teljesen értelmetlen lenne. Ennek megfelelően minden tevékenységnek megvan az optimális gazdasági hatósugara akár a termelés, akár a szükségletek oldaláról nézzük, ami lehet lakótömb (pl. különböző szolgáltató tevékenységek), de lehet kontinenseket átfogó méretű is.

Figyelembe kell venni azt is, hogy egy és ugyanazon az ágazaton belül a minimális és a maximális optimális kapacitás között igen nagy intervallum helyezkedhet el. Egy adott tevékenység kisebb nemzeti piac bázisán, kisebb termelőegységben is szervezhető optimálisan és versenyképes lehet egy nálánál nagyobb piac igényeihez igazodó óriás-társasággal. Egy tanulmány szerint a Közös Piac ipari exportjának több mint 70%-át kitevő, 55 fontos ipari termékre vonatkozó felmérés megállapította, hogy a kisebb és kevésbé koncentrált közös piaci cégek a legtöbb esetben a világpiacon jobb exporteredményeket mutattak fel, mint az amerikaiak.[1]

[1] Lásd European Community, 1966. április. 12. old.

A termelés nagyobb arányú nemzetközi koncentrációjának szükséglete Nyugat-Európában a nemzeti piacok korlátjába ütközött. A nagyobb koncentrált termelő egységek bizonyos határokon túl megfelelő, nagyobb piacokat igényelnek. A tudományos és technikai forradalomhoz kapcsolódó számos ágazatban a nyugat-európai országok nemzeti piacai általában már szűknek bizonyultak, s ez sok vonatkozásban érvényes a legnagyobb országok (NSZK, Anglia, Franciaország, Olaszország) 40—60 milliós nagyságrendű piacaira is.

Egy nagyobb egységes európai piac kialakításának szükséglete merült fel, de ennek útjában olyan problémák álltak, mint az egyes országokat körülvevő nemzeti kereskedelmi korlátok (vámok, behozatali korlátozások stb.), az eltérő nemzeti elosztási módszerek és gyakorlatok, a standardizáltság hiánya, az eltérő kulturális és történelmi hagyományok, a nyelvi különbségek stb. Ezzel szemben viszont az Egyesült Államok hatalmas méretű, homogén és jelentős arányban államilag biztosított piaccal rendelkezik.

Ily módon a nyugat-európai integráció útján az első legjelentősebb feladatként az egyes nyugat-európai nemzeti piacokat körülvevő korlátok, akadályok lebontása jelentkezett. Ezzel magyarázható, hogy a nyugat-európai integrációt elsődlegesen a nyugat-európai kereskedelem liberalizálásának oldaláról közelítették meg.

Az egyes országok nemzeti piaca sem volt már azonban a klasszikus értelemben vett szabad piac. A második világháború utánra kiteljesedett az állammonopolkapitalizmus rendszere valamennyi nyugat-európai országban. A tőkés árutermelő gazdaság éppen a termelőerők fejlődése, a technikai forradalom követelményeinek megfelelően olyan intézmény- és mechanizmus rendszerrel egészül ki, amelyben az állami szabályozás jelentős szerepet játszik. Az integrációnak így csak kiinduló feltétele volt a liberalizálás. Formai oldalról az integráció kérdése mint az állami beavatkozás összehangolása, ill. a nemzeti állami szabályozásnak nemzetközivel való felcserélése jelentkezett. *A nyugat-európai integráció konkrét megvalósulási mechanizmusán, szervezeti rendszerén keresztül az állammonopolkapitalizmus regionális, nemzetközi kisugárzása valósult meg.*

b) *Az integráció irányába húzó regionális közös érdekek, ill. az ellene ható sajátos monopoltőkés érdekellentétek Nyugat-Európában*

A második világháború után Nyugat-Európában az általános, integráció irányába húzó gazdasági és politikai tényezőkön túl, az egyes országok külön nemzeti, gazdasági, politikai és katonai érdekei alapján az integrá-

ció szempontjából igen különböző irányokba ható erők alakultak ki. Ezzel magyarázható, hogy az integráció nem össznyugat-európai méretekben valósult meg. *Az integrációban való közös érdekeltséget a különféle súlyos, nemzeti monopoltőkés érdekellentétek keresztezték és gyengítették.* Az érdekellentétek erőssége az erőviszonyok állandó mozgásának alapján állandóan változott, az egyes időszakokban a taszítás és vonzás legkülönfélébb tendenciái jelentkeztek. Egyes mozgatórugók, amelyek a szorosabb gazdasági és politikai együttműködés irányába mutattak, idővel megszűntek hatni, és néhány esetben igen éles ellentétek forrásává váltak. Illetve fordítva, néhány korábban, az együttműködés útjában álló érdekellentét feloldódott, az adott területen az együttműködés akadályai elhárultak.

Az integráció szempontjából a nemzeti érdekegyezések és érdekellentétek eredői alapján *Nyugat-Európa több, főbb érdekcentrumra, ill. csoportra bontható.* Az egyes érdekcsoportokat ugyan belülről is súlyos érdekellentétek terhelték, a sokszor súlyos időszakos válságok ellenére, az érdekközösség a főbb gazdasági és politikai kérdésekben mégis tartósan tudott érvényre jutni. Az egyes érdekcentrumok határai nem merevek, egyes országok viszonylag erőteljesen lehetnek érdekeltek több érdekcentrummal való szoros együttműködésben, ill. az egyes érdekcentrumokhoz való viszonyuk idővel változhat.

Kétségtelenül *egyik viszonylag tartós érdekcsoportosulásnak* tekinthetjük *Nyugat-Európa azon hat országát* (NSZK, Franciaország, Olaszország és a Benelux országok), *amelyekből* az 50-es évek végén *az Európai Gazdasági Közösség megformálódott.* E csoportosulás gerincét a francia és a nyugatnémet monopóliumok sajátos érdekszövetsége képezte.

A francia és német monopóliumok hagyományos ellenségeskedését a II. világháború utáni világgazdasági és világpolitikai helyzetben bizonyos mértékig háttérbe szorította annak lehetősége, hogy nemzeti monopolista törekvéseiket együttes összefogással vigyék közelebb a megvalósuláshoz. Mindkét ország monopóliumai érdekeltek voltak az egymás piacaira való behatolásban, amelyből a köztük levő erőviszonyok viszonylagos kiegyenlítettsége miatt mindkét fél előnyökkel számolhatott a maga számára. Másrészt Franciaországnak az ötvenes években európai „hátországra" volt szüksége gyarmati háborúihoz, illetve a nyugat-európai hegemóniája megteremtésére irányuló régi tervét élesztette fel, kihasználva Németország meggyengülését.

Ilyen megfontolások alapján fogant a Schuman-terv, amely a Montánunióban nyert megvalósulást (Európai Szén- és Acélközösség). A francia vasérc és a német szén komplementaritásán nyugvó együttműködésen túl olyan nemzetközi szervezetet hoztak létre, amelyben a franciák nemzetközi pozícióikat megerősítették és az akkori erőviszonyokat jó előre kon-

zerválták, de amelyet a német monopoltőke is előnyösnek tartott, hiszen Németország a montánunióbani egyenjogú tagságán keresztül fontos lépést látott abban az irányban, hogy a világpolitikában és a világgazdaságban „egyenlő partner" szerepét fokozatosan helyreállítsa. Az európai Szén- és Acélközösséget egyébként általában az Európai Gazdasági Közösség fontos előzményének tekintik.

A francia és a német tőkéhez hasonlóan az olasz és a Benelux-monopóliumok is azok közé tartoznak, amelyek számára a nemzeti piacok szűk keretei komoly problémákat okoztak. Nyugat-Európának ezek az országai a második világháború következtében igen súlyos károkat szenvedtek, s hátrányosabb helyzetbe kerültek a világgazdaságban, mint Anglia vagy a skandináv országok. A hat ország, az ún. „Kis Európa" monopolistáinak külső terjeszkedése egyrészt az USA, másrészt a Nemzetközösség korlátaiba ütközött. Így a terület monopoltársaságai problémáikra az egymás közötti együttműködésben és piacaik egymás számára való szabaddá tételében láttak megoldást.

A hat ország finánctőkéjének érdekközösségét alátámasztotta fokozódó összefonódásuk is. A hat állam konszernjei és trösztjei között már hagyományossá váltak a kapcsolatok, de most a szoros összefonódás a technikai forradalom körülményei között profitérdekeik alapvető kérdésévé vált.

A hat ország közötti együttműködés a nemzetközi munkamegosztás tényleges sűrűsödési övezetét jelenti. E munkamegosztás egy regionális gazdasági komplexum kialakulásának irányába mutat Nyugat-Európában. A hat ország területén ipari komplexum van kialakulóban, amelynek fő összetevői Olaszország északi ipari része, a Ruhr-vidék, a Rajna völgye, a Benelux ipari övezet, valamint Franciaország északi és keleti részét felölelő ipari övezet. A terület az iparosítás elért magas szintjével, saját természeti erőforrásokkal, immáron szerteágazó kapcsolatokkal, fejlett közlekedési utakkal különösen perspektivikusan olyan ipari komplexumnak tekinthető, amely az integrálódáson keresztül képes megfelelni a tudományos és technikai forradalom követelményének.

A Német Szövetségi Köztársaság különösen nagy politikai jelentőséget tulajdonított a nyugat-európai országok szoros együttműködésének és támogatott minden ilyen irányú kísérletet. Adenauer már 1952 februárjában kijelentette a bonni szövetségi gyűlés előtt: „Berlint és a keletnémet területeket csak Európa egyesítése után nyerhetjük vissza". A Német Szövetségi Köztársaság egyes vezető körei az egyesült Nyugat-Európát revansista törekvéseik szerves részének tekintették. A Német Szövetségi Köztársaság azzal a megfontolással is támogatta a 6 ország integrációjára irányuló elképzeléseket, hogy így szabad behatolási lehető-

séget kap Afrikába, Franciaország és Belgium hagyományos érdekterületeire.

A francia és az olasz monopolista körök viszont külső szövetségeseket kerestek hazájuk erős munkásmozgalmával szemben és arra számítottak, hogy az erős munkásmozgalom és a kommunista pártok befolyását könnyebben csökkenthetik „európai" keretek között, felhasználva pl. ellenük szükség esetén más államok, mindenekelőtt a Német Szövetségi Köztársaság támogatását. Az olasz monopoltőke mindezeken túl így keresett megoldást az országban mutatkozó növekvő szociális feszültségre is (munkanélküliség stb.).

Nyugat-Európa *másik fontos érdekcentrumának Nagy-Britanniát tekinthetjük.* Annak alapján, hogy külkereskedelmének jelentős része a Nemzetközösséggel bonyolódott, ill. ezek az országok képezték az angol tőkeérdekeltségek fő területét, az angol monopoltőke érdekei eltértek a kontinens társaságaitól. A gyarmatbirodalom, ill. a Nemzetközösség fenntartásához, az ezekhez tartozó országok piacain kiváltságaik megőrzéséhez az angol társaságoknak alapvető érdekei fűződtek. Nagy-Britannia egészen a legutóbbi időkig csak „félszemmel" tekintett Európára, s mindig előnyben részesítette a „birodalmi érdekeket". Anglia csak egy olyan egységes európai piacot volt hajlandó elfogadni, amely mellett a nemzetközösségi preferenciákat fenntarthatja. Ezek az érdekei ütköztek számos más nyugat-európai ország elképzeléseivel és törekvéseivel. A nemzetközösségi hatalmi szempontok miatt Nagy-Britannia ellenzett minden olyan megoldást az európai integráció útján, amely nemzetek feletti lett volna.

Ennek ellenére Nagy-Britannia sohasem vetette el az európai egység gondolatát. A második világháború után éppen Churchill volt az első, aki 1946 szeptemberi zürichi beszédében megfogalmazta az „európai egység" szükségességét. Az angol monopoltőke elképzelése azonban egy angol vezetés alatt álló egyesült Nyugat-Európa volt, amelyre támaszkodva Nagy-Britannia eredményesen szállhat szembe a gyarmati felszabadító mozgalommal és az amerikai versenytársakkal is. Amikor azonban az 50-es évek közepén a Közös Piac létrehozásának terve konkrétan felmerült, a terítéken levő elképzeléseket nem találta érdekeivel összhangban levőnek.

A harmadik említésre méltó főbb *érdekcsoportosulás* a tőkés Európában *a skandináv országok.* Sajátos gazdasági problémáik, hagyományos kapcsolataik, az aminek alapján már többször felvetődött, s így a közelmúltban is, az „északi integráció" (nordic integration) gondolata. Közülük különösen a semleges Svédország és Finnország tartózkodott a szorosabb összefonódástól olyan országokkal, amelyek elkötelezték magukat a NATO mellett. Ilyen vonatkozásban hasonló Svájc és Ausztria prob-

mája is. A Közös Piac célkitűzéseinek az elfogadása és a hozzá való csatlakozás egyenlő lenne semlegességük feladásával.

Külön mint sajátos területről kell beszélni *Dél-Európa mediterrán országairól.* Ezek ugyan nem tekinthetők valamiféle külön érdekcsoportosulásnak, hasonló gazdasági nehézségeik miatt a külső piacokon inkább az érdekellentéteik dominálnak. Mégis együtt tárgyaljuk őket, mivel gazdasági problémáik nagyon hasonlóak. Ezeknek az országoknak (Portugália, Spanyolország, Görögország és Törökország) egy főre eső nemzeti jövedelme lényegesen alacsonyabb (300—500 dollár) mint a többi nyugat-európai ország többségének szintje (1200—1500 dollár). Iparuk elmaradott, a nemzeti jövedelem termelésében a mezőgazdaság dominál. A mezőgazdaságukban erősek az elmaradott társadalmi viszonyok. Szubtrópusi országok lévén mezőgazdasági termelési szerkezetükben sok a hasonlóság, bizonyos termékekben (déligyümölcsök) az exportpiacokon egymással versenyeznek. Ezekben az országokban a reakciós, fasiszta rendszerek vannak hatalmon, amely számos nyugat-európai országgal az adott országban a nagy befolyású haladó közvélemény ellenállása miatt megnehezíti, hogy szorosabb együttműködésre lépjenek (például Spanyolország—Közös Piac). Ami a gazdasági fejlettséget illeti, Dél-Olaszország problémái alapján ebbe a csoportba tartozik. Ez egyébként tükröződik az olasz kormány politikájában és állásfoglalásaiban a Közös Piacon belül. Export-érdekeik ütköznek a mediterrán medence nem európai országaival is (Algéria, Izrael stb.).

A nyugat-európai integrációs törekvések kezdetben mindenben egybevágtak az Amerikai Egyesült Államok második világháború utáni világpolitikai célkitűzéseivel.

Az Egyesült Államok eredetileg arra számított, hogy a Marshall-tervben résztvevő valamennyi országot egy nagy „közös piacba" tömöríthetí majd, s ezáltal létrehozza a nyugat-európai államoknak az Egyesült Államoktól függő katonai, politikai tömbjét, biztosítani tudja az amerikai társaságok szabad behatolását a nyugat-európai gazdaságba és ezzel megszilárdíthatja az Egyesült Államok nyugat-európai politikai és gazdasági befolyását.

Az összes nyugat-európai tőkésországot egyesítő Közös Piacot azonban nem sikerült létrehozni. Anglia és néhány más nyugat-európai ország a szabadabb kereskedelem megteremtésének elvét támogatták, azt az álláspontot képviselték, hogy nem valamiféle nemzetek feletti intézményt kell létrehozni, hanem a tagállamok valamiféle lazább együttműködését. Emellett ellenezték a külső közös vámok gondolatát is. Nyugat-Európa ezután két gazdasági blokkra szakadt, a hat államot (a Hatok) magában foglaló Európai Gazdasági Közösségre, ill. az Európai Szabadkereskedel-

mi Társulásra hét ország (Anglia, Svédország, Norvégia, Dánia, Portugália, Svájc és Ausztria — Hetek) részvételével.[9]

A különböző érdekcentrumok közötti ellentétek és eltérések tehát erősebbnek bizonyultak, mint az összny ugat-európai integráció irányában ható általános gazdasági és politikai érdekek.

2. AZ EURÓPAI GAZDASÁGI KÖZÖSSÉG SZERVEZETI FELÉPÍTÉSE ÉS MŰKÖDÉSI MECHANIZMUSA

Az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó „római" egyezményt 1957. március 25-én írták alá a már említett hat nyugat-európai ország állam-, illetve kormányfői.

A római szerződésben a hat ország egymás között *gazdasági unió* fokozatos kialakítását határozta el.

A közgazdasági irodalom a gazdasági és kereskedelmi csoportulások következő formáit különbözteti meg:

1. Preferenciális övezet. Az övezetben résztvevő országok egymásnak vám- és egyéb kereskedelempolitikai kedvezményeket nyújtanak. Ez lehet a kívülállókhoz viszonyítva alacsonyabb vám, ill. jelenthet egymás közötti vámmentességet.

2. Szabadkereskedelmi övezet. Az övezeten belül a kereskedelem liberalizált, a kívülállókkal szemben minden résztvevő ország önálló, nemzeti külkereskedelmi politikát folytat.

3. Vámunió. Az övezeten belül liberalizált külkereskedelem, ugyanakkor a kívülállókkal szemben már közös vámokat és külkereskedelmi politikát alkalmaznak.

4. Közös Piac. A vámuniónál annyiban több, hogy az áru és szolgáltatások mozgásának intern szabaddá tételén túl liberalizálják a tőke és a munkaerő mozgását is.

5. Gazdasági unió. A Közös Piac létrehozásán túl a résztvevő országok már egyeztetik, összehangolják, egységesítik, ill. végső fázisban egyesítik nemzeti gazdaságpolitikáikat is.

Míg az első két esetben alapvetően kooperációs gazdasági formákról beszélhetünk, a 3 utóbbi nemzetközi gazdasági forma *erősödő mértékben integrációs tendenciákat* hord magában.

A római szerződés végcélként homályosan utal a gazdasági unión túl a politikai unió létrehozására is, de arra vonatkozóan semmi konkrétumot nem tartalmaz. A politikai unió gondolatával a résztvevők a távolabbi

[9] A külföldi irodalomban az Európai Gazdasági Közösséget vagy az angol EEC — vagy a német EWG rövidítéssel emlegetik, míg a Szabadkereskedelmi Társulásra az angol EFTA rövidítés használatos.

jövőben megvalósítandó kívánságukat fejezték ki, de emögött a legkülönbözőbb konkrét elképzelések húzódtak meg. Az Európai Gazdasági Közösség vezető testületének megfogalmazása, hogy a szervezet „politikai unió gazdasági és társadalmi téren", inkább a Közösség létfehozása mögött meghúzódó politikai megfontolásokra, a megformálás politikai motiváltságára utal. Másrészt a gazdasági unió megfelelő közös intézményeket és döntésmechanizmusokat feltételez, amelyeknek már önmagában messzemenő politikai vonatkozásai is vannak.

a) *A vámunió megteremtése*

A római szerződésben konkrét részletességgel *a vámunió megteremtésének tervét* vázolták fel. A vámunió az Európai Gazdasági Közösség gerincét képezi.

A vámunió keretében a tagállamok eltörölték az egymás közötti vámokat, ill. mennyiségi és adminisztratív kereskedelmi korlátozásokat és a kívülállókkal szemben egységes, közös, külső vámokat és egységesített külkereskedelmi politikát (importkorlátozások, kontingensek, exporttámogatás stb.) dolgoztak ki.

A tagállamok között az érdekközösség mellett meglevő ellentétek, a gazdálkodás nemzeti rendszereiben és a gazdaságpolitikában fennálló jelentős különbségek miatt a római egyezmény végrehajtására hosszú átmeneti időszakot állapítottak meg. A római szerződés szerint a vámunió fokozatosan kell hogy megvalósuljon a tagállamok között, amelyhez három szakaszon át jutnak majd el.

A vámunió kiindulási bázisaként az 1957. január elsején érvényben levő vámokat határozták meg. A római egyezmény a vámunió megteremtését 3 négyéves szakaszban irányozta elő. Eszerint a vámuniót 1958. január 1-től, a római szerződés életbelépésétől számított 12 éves „átmeneti időszak" alatt 1969. december 31-ig kell létrehozni. E terminus a szerződés szerint előbbre hozható, ill. meghosszabbítható, de nem többel, mint 3 évvel, vagyis a vámunió kialakítását legkésőbb 1972 végéig be kell fejezni.

A vámuniót illető célkitűzéseket gyorsabban hajtották végre, mint azt a római egyezményben előirányozták. A kedvező konjunktúra, az egymás közötti gazdasági kapcsolatok vártnál zökkenőmentesebb és gyorsabb fejlődése a résztvevő államokat arra ösztönözte, hogy gyorsabb intézkedéseket tegyenek a vámunió megteremtésére. Az eredeti terminusok többszöri előrehozása után az Európai Gazdasági Közösség egymás közötti belső vámjainak lebontása, ill. a kívülálló országokkal szembeni egységes külső vámtarifa kialakítása az eredetileg tervezettnél másfél évvel korábban, 1968. július 1-ével befejeződött.

A közös külső vámokat illetően a GATT alapszabályai, amelyeket a Közös Piac hat tagállama is aláírt, kimondják, hogy a vámunió létrehozásánál a közös külső vámok vagy egyéb kereskedelmi rendszabályok nem lehetnek egészükben véve nagyobbak vagy korlátozóbb jellegűek, mint azok a vámok és szabályok voltak, amelyeket a megfelelő területen régebben alkalmaztak. A római szerződés ennek alapján azt mondta ki, hogy minden egyes termék esetén a közösségben a vámokat az 1957. január 1-én Franciaországban, Nyugat-Németországban, Olaszországban és a Benelux Államokban érvényben volt vámok számtani átlagaként kell megállapítani (a Benelux országokat azért kezelték egységként, mert akkor közöttük már vámunió létezett). Az így kialakított közös külső vámok általában magasabbak, mint a Benelux országokban és Németországban, alacsonyabbak, mint Franciaországban vagy Olaszországban voltak.[10]

Annak ellenére, hogy a külső közös vámokkal a Közösség összvámszínvonala nem emelkedett, a vámuniónak a kívülálló országokkal szemben mégis *sajátos diszkriminációs hatása* van. A diszkrimináció azonban elsősorban közvetett. Az egymás közötti vámok lebontásával a tagállamok társaságai kedvezőbb helyzetbe kerültek egymás piacán, mint a kívülállók. Egyes esetekben azonban beszélhetünk közvetlen diszkriminációról is. Az agrár közös piac intézkedései — mint látni fogjuk — erősen protekcionista jellegűek. Másrészt a kívülállókkal szemben a közös külső tarifákat úgy alakították ki, hogy egyszerűen a korábbi nemzeti importvámok számtani átlagát vették. Ha ezeket az egyes országok importjának értékével súlyozzák, ami közgazdaságilag teljesen logikus eljárás lett volna, a közös külső vámok alacsonyabbaknak jöttek volna ki. Meg kell azonban jegyezni, hogy a Közös Piac államai a világ közepes vámszínvonalú országai közé tartoznak. Az 1968. július 1-én életbelépett közös külső vámok átlaga az ipari termékekre vonatkozóan az importérték 10,7%-a, az Egyesült Államokban és Angliában viszont elérik a 17—18%-ot is.

b) *A vámunió kiterjesztése a mezőgazdasági termékekre*

A római szerződés kimondja, hogy a vámuniót ki kell terjeszteni a mezőgazdasági termékekre és a mezőgazdasági cikkek kereskedelmére is. A mezőgazdasági vámunió létrehozásához különösen Franciaország és Olasz-

[10] A szerződés szerint a közös külső vámok meghatározott maximális, illetve minimális határok között mozoghatnak, azoktól sem felfelé, sem lefelé nem térhetnek el, bármekkora is a számtani átlag. Ez nyersanyagoknál 3%, különböző félkész termékeknél 10—15% és iparcikkeknél 15—20%.

ország ragaszkodott. Ők a magasabb ipari vámjaik eltörlésével nagyobb „áldozatot" hoztak a többi országnál, s cserébe azt követelték — mindenekelőtt a németektől —, hogy nyissák meg piacaikat a francia és olasz mezőgazdasági termékek előtt.

A valamennyi országban államilag erősen szubvencionált mezőgazdaság az egyik legnehezebb terület volt a vámunió szempontjából gazdasági téren, s mivel a választóknak mintegy $^1/_4$-e a hat államban parasztokból és mezőgazdasági munkásokból áll, a kérdés politikailag is igen kényes volt. A mezőgazdaság szubvencionáltsága miatt a vámunió nem merülhetett ki az egymás közötti vámok és korlátozások lebontásában, ill. közös külső vámok kialakításában. A támogatást fenn kívánták tartani, ez a mezőgazdaságban való egységes, közösségszintű szabályozási rendszer kialakításával volt elérhető. Mivel valamennyi tagállamban a mezőgazdaság az állami támogatás igen különböző formáiban részesült, ennek a közös agrárpolitikának kidolgozása a tagállamokat komoly nehézségek elé állította.

A mezőgazdasági közös piac létrehozásának alapelveit lényegében 1962-ben fektették le. Ezeknek megfelelően *fokozatosan megszüntették az egyes tagállamok eltérő állami beavatkozási rendszerét a mezőgazdaságban, az egymás közötti áruforgalomra eltörölték a vámokat és különböző behozatali korlátozásokat, termékenként egységes árakat és szabályozási rendszert dolgoztak ki a mezőgazdasági termékek túlnyomó többségére a Közösség egész területére és a kívülállókkal szemben egységes importszabályozási rendszert alakítottak ki.*

A közös agrárpolitika kulcskérdése az egységes árak kialakítása és megállapítása volt az egyes termékekre. A közös, egységes árak koncepciója mögött meghúzódó megfontolások lényege az, hogy ezeken keresztül valósítható meg a legegyszerűbben a mezőgazdaság Közösség-szintű szubvencionálása. A nemzeti támogatások különböző formáinak helyébe közös egységes árakat vezettek be, amelyeket időről időre általában olyan magasan rögzítenek, hogy mindenkor kellő jövedelmet biztosítson a Közösség farmereinek. Ezzel kikapcsolják a termelőknek a piac esetleges ingadozásaitól való függését, de ugyanakkor az agrár-támogatás terhét közvetlenül a fogyasztóra hárítják. Ez alapvetően különbözik pl. a mezőgazdaság támogatásának angol rendszerétől, ahol a mezőgazdasági termékek ára a piaci helyzettől függően alakult, és a farmerek jövedelmét az állam árkiegészítéssel toldja meg a költségvetésből. Ebben az esetben a szubvenció terhét nem a Fogyasztó, hanem az Adófizető viseli. A közös, rögzített ár ezenkívül szorosan kapcsolódik, mint látni fogjuk, az agrárvédelem rendszeréhez is.

Hosszas és késhegyre menő viták után jutottak megállapodásra az egységes gabonaár szintjére vonatkozóan 1964 decemberében. A gabo-

naár meghatározása igen fontos kérdés volt, hiszen számos más termék ára következik belőle, a mezőgazdasági árképzés egyik kiindulópontját képezi. A közös gabonaár magasabb, mint az alacsony önköltségen alapuló kiinduló francia ár, de alacsonyabb a korábbi német gabonaárszintnél. Mivel bevezetése a német gazdák által realizálható jövedelmek csökkenését vonja maga után, a kompromisszumos megállapodásig a nyugatnémetek szívós ellenállásával kellett megküzdeni. Nem kevesebb vitával járt azonban a többi mezőgazdasági termék egységes árána k meghatározása sem. Végül is 1964 decemberében született döntés a ke. ös sertéshús, baromfi és tojásárakra, majd ezt 1966 júliusában követte a megegyezés az olivaolaj, az olajos magvak, a cukor, a tej, a vaj, a marha- és borjúhús, valamint a rizs egységes áraira vonatkozóan. A közös agrárpolitika rendszerének kialakítása ipari vámunió létrehozásával 1968. július 1-ével lényegében befejeződött. (Némi késés a tejtermékekre, a marha- és borjúhúsra, de 1968 júliusától a Közös Piac szabályozása ezekre is életbe lépett.)

A farmerek azon részének a kárpótlására, akiknek az egységes árak bevezetésével jövedelmük csökken, ideiglenesen sajátos finanszírozási rendszert vezettek be. Ezek a farmerek bizonyosfajta ártámogatásban részesülnek, amelynek finanszírozására az ún. Közös Agrár Alapot hozták létre. A Közös Agrár Alap bevételi forrása a mozgó importilleték, ill. az egyes tagállamok költségvetés hozzájárulása.

A kívülállók konkurrenciájával szembeni védelemre ugyanis sajátos *árlefölözési rendszert* vezettek be. Ez a lefölözés az ún. *mozgó importilleték* formájában valósul meg. A behozott mezőgazdasági termék árát ezzel a mozgó illetékkel terhelik meg, amelynek mindenkor az általában a világpiaci ár felett rögzített egységes ár és az import ár különbözetével kell egyenlőnek lenni. Ily módon lehetetlenné tették, hogy kívülálló konkurrensek a Közösség piacán mezőgazdasági termékeiket alacsonyabb áron kínálhassák, mint a közös ár. Ez tulajdonképpen nem más, mint *mozgó vámok rendszere* a Közösség agrártermelőinek védelmére. A lefölözés konkrét mechanizmusában termékenként bizonyos különbségek vannak. Az agrárprotekcionizmus nem merül ki a lefölözési rendszerben, azt bizonyos termékeknél különböző kontingensek s egyéb behozatali korlátozások egészítik ki.

A Közös Agrár Alapba befolyt jövedelmeket az ártámogatás, ill. a Közösség egyes országaiban bizonyos mezőgazdasági termékek termelési és értékesítési rendszerének korszerűsítése mellett a mezőgazdasági termékek exportjának szubvencionálására is felhasználják. Vagyis azon bevételek egy részét, amelyekre az agrárprotekcionizmus rendszerében tesznek szert, az exportexpanzió támogatására fordítják.

1968. július 1-ével az ipari vámunió mellett lényegében megvalósult

a mezőgazdasági is. Ezzel a mezőgazdasági termékek mintegy ¾-ével áttértek a közös piacszabályozás és árak rendszerére, s a Közösségen belül az agrártermékek is minden vám és kereskedelmi korlátozástól mentesen mozoghatnak. A *közös agrárpolitika* azonban lényegesen több, mint vámunió. Bevezetésével a gazdaság egyik igen fontos szektorában, lényegében az élelmiszertermelésben *a tagállamok egy sajátos nemzetek feletti állami beavatkozási rendszerben egyeztek meg,* amelynek hatóköre kiterjed a farmerek jövedelméig.

A vámunió mechanizmusa, mint nemzetközi gazdasági forma, mivel nemzeti piacok egyesítését szolgálja, már integrációs gazdasági formának tekinthető. Az Európai Gazdasági Közösség rendszerében a *közös agrárszabályozás mechanizmusa* a vámuniónál is egyértelműbben *integrációs forma, a gazdasági unió kialakítása irányába mutat.* A vámunió megteremtésével együtt a mezőgazdaság sajátos nemzetközi szubvencionálásának rendszerét alakították ki, amellyel a gazdaság egyik fontos ágazatában részlegesen egyesítették a tagállamok gazdálkodását. *Az állammonopolista szabályozás itt már nemzetek feletti szinten* jelenik meg.

A közös agrárpiac és politika hatása szerteágazó a tagországok egész gazdaságára. Erősen protekcionista jellege miatt várhatóan növekedni fog az önellátás mértéke ezen termékekből. Ez a világkereskedelem, a kívülálló országok szempontjából nem közömbös kérdés, hiszen a Közösség külkereskedelmének kb. 15%-a mezőgazdasági termék. A közös agrárpolitika különösen kedvezőtlenül érint néhány szocialista országot, s köztük hazánkat is, amelyek viszonylag nagyobb mennyiségben exportáltak agrártermékeket ezen országokba.[11]

A közös agrárszabályozás esetében az Európai Gazdasági Közösség a protekcionizmus nemzeti rendszerét nemzetközivel cserélte fel.

c) *A tőke és a munkaerő mozgásának szabaddá tétele — a közös piac*

Az áruk és a szolgáltatások mozgásának szabaddá tétele felvetette a tőke- és munkaerőmozgás liberalizálását is. Enélkül maga a vámunió sem funkcionálhat maradék nélkül. Gyorsan bővülő egymás közötti kereskedelem jelentősen megnövekedett volumenű hiteleket tesz szükségessé. Ezen túlmenően a vámhatárok és kvóták felszámolása nyomán élező versenyharcban szükségessé váló strukturális változások végrehajtásához az egyes országok gazdaságában hatalmas pénzeszközök (15-

[11] 1966-ban a közös piaci 128 millió dolláros agrárexportunkat kb. 12—15 millió dollár veszteség terhelte az agrárdiszkriminációs intézkedések miatt. *(Biró József:* Külkereskedelmünk és az új mechanizmus. Népszabadság, 1967. december 17.)

teremtésére van szükség, amihez gyakran nem elegendő, vagy nem mozgósítható megfelelő mértékben az adott országban felhalmozott tőke. A monopóliumok közötti különböző megállapodások, közös vállalatok létrehozása, leányvállalatok, fiókok stb. létesítése, amelyhez a vámunió kedvező feltételeket teremt, mind megkövetelik a szabad tőkemozgást.

A római szerződés a vámunió mellett a tőkemozgás liberalizálásának szükségességét is kimondja.

A tagállamok a tőkemozgás szabaddá tételére vonatkozó határozatokat is korábban teljesítették, sőt az OECD keretében a liberalizálást részben az EGK-n kívüli országokra is kiterjesztették.

1968. július elsejével befejeződött a *munkaerőmozgás liberalizálása is.* A Közösségen belül a munkaerő minden korlátozástól és megkülönböztetéstől mentesen áramolhat. A Közösséghez tartozó országok állampolgárai számára, akik egy másik tagállamban vállalnak munkát, ugyanazokat a gazdasági, szociális és jogi kötelezettségeket és kedvezményeket kell biztosítani, mint az adott ország állampolgárai számára.

A Közös Piac a vámunióval egyetemben, tehát 1968. július 1-ével ugyancsak életbe lépett. A Közös Piacot, amelyet lényegében tíz év alatt meg is valósítottak, az Európai Gazdasági Közösség (innen a szervezet elterjedt, köznapi elnevezése — Közös Piac) valamennyi, háború után alakult regionális gazdasági tömörülés közül *a résztvevők gazdaságának összekapcsolódásában a legmesszebb ment el.*

d) *A gazdasági unió — a gazdaságpolitika összehangolása és egységesítése, a közös gazdaságpolitika*

A Közös Piac, amely kétségtelenül fontos lépés a Közösség országainak integrációja útján, még nagyon messze van a gazdasági uniótól. Adott országok *teljes gazdasági uniója a nemzeti gazdálkodás teljes feloldódását jelenti tőkésországok esetében, egy nemzetközi állammonopolista gazdasági rendszerben.*

Az Európai Gazdasági Közösség országai csak a kezdeti lépéseket tették meg a gazdasági unió felé vezető úton. A gazdaságpolitika bizonyos összehangolására és egységesítésére elsősorban csak azokon a területeken került sor, amelyek szoros összefüggésben vannak a vámunióval, illetve a közös piaccal. Maga a vámunió gazdaságpolitikai összehangolást feltételez, hiszen a közös külső vámok és más intézkedések *közös külkereskedelempolitika* kialakítását testesítik meg. A vámunióval kapcsolatban, mint láttuk, a mezőgazdasági termékekre kellett szerteágazó gazdaságpolitikai egységesítést megvalósítani.

A gazdasági unió fokozatos kialakításának egyik területe, amellyel már a római szerződés is foglalkozott, *a fizetési mérleggel kapcsolatos gazdaságpolitikai intézkedések összehangolása.* Ennek szükségessége különösen válságos helyzetben kerülhet előtérbe. Az ezzel kapcsolatban létrehozott pénzügyi bizottság célja az, hogy állandóan figyelemmel kísérje a tagállamok pénzügyi és fizetési mérlegének helyzetét és javaslatokat tegyen az általuk követendő politikára vonatkozóan. Válság esetén a tagállamok egymás segítségére sietnek.

A szabad tőke és a munkaerőmozgás kialakulása a gazdaságpolitikai összehangolás még további kiterjesztését veti fel. A tőke és a munkaerő számára az egyenlő feltételek biztosítása szükségessé teszi többek között a kartell és vállalati politika és jog, az adó és beruházási politika, a szociálpolitika (a fizetett szabadság időtartamára, a családi pótlék, a társadalmi biztosítás stb.) összehangolását és egységesítését.

Ezen a területen az adópolitika vonatkozásában az egyik jelentős lépés a *forgalmiadó-politika egységesítése.* A tagállamok 1968. január elsejétől 1970 végéig fokozatosan áttérnek a forgalmi adózás korábbi francia rendszerére, a többletérték utáni adózásra. Ennek megfelelően a forgalmi adót nem a termék teljes értéke, hanem minden fokozatban a hozzáadott érték alapján kell fizetni. A teljes termelési értékre vetített forgalmi adó a termelési kooperáció mértékétől függően jelentős halmozódást eredményezett. A hozzáadott érték szerinti adózásra való áttéréssel egyben a hazai termelők kapnak előnyt a külföldiekkel szemben, akik az importtermék teljes értéke szerint adóznak.

Az egységesítés első lépéseként 1968. január elsején Franciaország összhangba hozta saját többletérték adó-rendszerét a Közösség Tanácsának direktíváival, illetve a Német Szövetségi Köztársaság áttért ugyanerre a rendszerre. Példájukat a többi ország a következő években követi.

A gazdaságpolitika összehangolásában fontos helyet szánnak a *konjunktúra-politika összehangolásának.* A Tanács 1960-ban határozta el, hogy bizottságot állít fel „a gazdasági tendenciák figyelemmel kísérésére, a gazdasági fejlődés színvonalának és az árszínvonalnak vizsgálatára". Erre az alapot egyrészt az adta meg, hogy a gyakorlatban már 1958 óta igen szoros kapcsolat alakult ki a különböző országok gazdasági minisztériumai, államkincstárai, központi bankjai között, s csak megfelelő tanácskozás után kerül sor új gazdaságpolitikai akciókra és gazdaságpolitikájuk hatékonyságát is megvitatják egymással. Másrészt szükségessé vált a gazdaságpolitika összes területeinek összehangolása a gazdasági fejlődés időszakos lassulásai miatt is.

A konjunktúrapolitika szerves részét képezi különböző, a gazdaság fejlődésére vonatkozó *előrejelzések, programok kidolgozása.*

A Bizottság 1966 nyarán fogadta el első *„rövidlejáratú gazdaságpolitikai programját"*. Az elnevezés kompromisszumot takar, a nyugatnémetek ugyanis élesen ellenezték, hogy a „programot" „tervnek" nevezzék.

A „program" gazdaságpolitikával foglalkozó része lényegében ajánlásokat tartalmaz, amelyeket azonban nagyon általánosan fogalmaztak meg. Ez a része nem más, mint azoknak a gazdaságpolitikai eszközöknek és intézkedéseknek összegezése, amelyeket már egyébként is alkalmaznak valamennyi országban. A Bizottság meghatározása szerint a program „egy deklaráció a tagállamok részéről, hogy gazdaságpolitikájukat a program általános vonalával összhangban szándékoznak keresztülvinni".

A „program" másrészt az 1965—1970-es periódusbani gazdasági fejlődésre előrejelzést tartalmaz, amelynek fő célját abban jelölik meg, hogy becslést adjon a gazdasági fejlődés általános irányára és alapul szolgáljon a kormányok és magántársaságok hosszúlejáratú gazdasági döntéseihez.

A program szerint egyébként a Közösség fejlődésének üteme tovább lassul, a bruttó nemzeti termék 1955—1960 közötti 5,4%-os, illetve 1960—1965 közötti 4,9%-os évi átlagos növekedésével szemben 1965—1970 között előreláthatóan csak évi 4,3% lesz. Ezen belül különösen az olasz és német növekedési ütem csökken, míg a többi ország esetében többé-kevésbé változatlan marad.[12]

A gazdasági növekedésre vonatkozó prognózis semmiféle kötelezettséget nem ró a tagállamokra, sőt, amennyiben célkitűzésük az árstabilitással vagy a fizetési mérleg egyensúlyban tartásával konfliktusba kerülne, a tagállamok az utóbbiaknak kell hogy prioritást biztosítsanak.

A gazdaságpolitika harmonizálása, s még inkább *a közös gazdaságpolitika* területén a Közösség egészében *sokkal kevesebb előrehaladással dicsekedhet,* mint a közös piacot illetően.

A gazdasági unió kialakítása súlyos problémák megoldását veti fel, s egyes kérdésekben az érdekellentétek tartósan maradnak túlsúlyban. Néhány terület hosszas és éles viták tárgyát képezi, s ezeken csak nehezen tudnak valamiféle előrehaladást elérni. Ilyenek többek között a nem vámjellegű kereskedelmi korlátok (adminisztratív, illetve egészségügyi előírások) eltörlése, egységesítése és a szállításpolitika összehangolása (vasúti és közúti tarifák egységesítése, ill. összehangolt szabályozása stb.) az energiapolitika, a kutatási és fejlesztési politika stb.

A gazdasági unió kérdése azért is súlyos ellentétektől terhes, mivel részben átnyúlik a politikai integráció tövises birodalmába, hiszen többek között megkövetelné bizonyos intézmények alapítását, vagy a meglevők átalakítását.

[12] Lásd Common Market Monthly Review. 1966. július.

e) *Az Európai Gazdasági Közösség szervezeti rendszere*

A római szerződés a közös piac, ill. a gazdasági unióval kapcsolatos célkitűzések megvalósítása érdekében a Közösség keretében különböző szerveket hozott létre. A tagállamok gazdaságának integrálására irányuló törekvések jegyében ezeket *részleges nemzetekfeletti jelleggel* ruházta fel, ill. a nemzetekfeletti jellegük későbbi kiterjesztését vette tervbe.

Az Európai Gazdasági Közösség legfontosabb, fő politikai irányító szerve a *Miniszterek Tanácsa*, amely törvényhozó hatalommal rendelkezik. Hat tagú. Az egyes tagállamok aktív minisztereiből áll, akiket kormányuk jelöl ki és annak tartoznak felelősséggel. E szerv keretében érvényesül a tagállamok vétójoga, a szavazás ugyanis minden fontosabb kérdésben egyhangúlag történik.

A Miniszterek Tanácsában a nemzetek feletti jelleget az ún. minősített többségi elv alapján történő szavazás fokozatos kiterjesztésével terveztek kifejleszteni. (A minősített többséghez 12 szavazat szükséges legalább 3 tagállam részéről. A tagállamok közül Franciaország, az NSZK és Olaszország 4—4, Hollandia és Belgium 2—2, Luxemburg pedig 1 szavazattal rendelkezik.)

A minősített többségi szavazási elvre a Miniszterek Tanácsa 1966. január 29-i luxemburgi ülésén született kompromisszum. Az ún. luxemburgi megállapodás tulajdonképpen „az egyet nem értés egyezménye". Franciaország a Közösség féléves bojkottja után ahhoz ragaszkodott, hogy abban az esetben, ha egy tagállam kijelenti, hogy „létfontosságú érdekei" forognak kockán, a többségi elv nem alkalmazható. Ennek elfogadása a többségi elv likvidálását jelentené, hiszen az adott tagállamon múlik, mit tekint létfontosságú érdekének. A luxemburgi kompromisszum lényege, hogy hallgatólagosan tudomásul veszi a franciák álláspontját, de ugyanakkor a többi tagállam hangsúlyozta, hogy fenn kell tartani a többségi elv érvényesítésének lehetőségét. A kompromisszum lényegében a korábbi gyakorlat folytatását veszi tudomásul, hiszen 1958 és 1965 között a Tanácsban mindössze hét döntés született minősített többséggel, beleértve néhány kis jelentőségű költségvetési határozatot. 1966. január óta semmilyen fontosnak minősített többségi határozatot nem hoztak.

Az Európai Gazdasági Közösség leginkább nemzetek feletti szerve a *„Bizottság"*. A Bizottság a Tanács végrehajtó szerve. Eredetileg 9 tagú, 1967. július 1-től a Montánunió Főhatóságának, az Euratom és a Közös Piac Bizottságának egyesülése után tagjainak száma 14-re emelkedett.

Míg a Tanácsban még az egyes országok kormányainak szava érvénye-

sült, tekintettel arra, hogy tagjai a résztvevő államok aktív miniszterei, a Bizottságban ez lényegében háttérbe szorul. Ennek tagjait már közvetlenül nem kötik a résztvevő kormányok határozatai, s főként ezen keresztül fejeződik ki a Közösség nemzetek feletti jellege. A Bizottság a legfőbb kezdeményező a Gazdasági Közösség önálló törvényhozó tevékenységében.

Az Európai Gazdasági Közösség Közgyűlésének, „parlamentjének", amely az Európai Gazdasági Közösség munkájának ellenőrzésére hivatott, jelenleg meglehetősen kis jogköre van. A római szerződés szerint a Közgyűlés véleményét előzetesen kell kérni a Tanács vagy a Bizottság bármely nagyobb jelentőségű akciójával kapcsolatban és az választ kérhet a Bizottság munkájával összefüggő egyik-másik kérdésre. Egyetlen említésre méltó jelentőségű joga az, hogy leválthatja az egész Bizottságot abban az esetben, ha megtagadja tőle a bizalmat.

A Közgyűlés befolyását azonban nem lehet csupán jogi erejével mérni. Vitáinak jelentősége ugyanis nagy lehet, s ennek hatása megmutatkozhat a Közösség egész munkájában. Egyes polgári szerzők véleménye szerint ez a szerv alkotja az európai parlament magvát. A római szerződés ugyanis kimondja, hogy szemben a jelenlegi helyzettel, amikor a Közgyűlés tagjait az egyes kormányok delegálják, lehetőség van rá, hogy azokat az egyes tagállamokban közvetlenül válasszák meg a szavazók. Ez pedig nyilvánvalóan nemcsak „tanácskozó", hanem bizonyos fajta törvényhozó jelleget is adna ennek a szervnek. Ilyen irányban azonban előrelépés ez ideig nem történt.

Az említett szerveken túlmenően az EGK-nak *saját bírósága* van (melynek tagjait a résztvevő államok nevezik ki), s 2 „központi" jellegű bizottsága is működik: a gazdasági és szociális, valamint a valutaügyi bizottság. (Természetesen több tucat más bizottsága is van.) A Bíróság természetszerűleg szintén nemzetek feletti, amennyiben a vitás kérdésekben hozott döntései kötelező érvényűek a Közösség valamennyi intézményére, kormányára, vállalatára és állampolgárára.

A Közös Piac szerveinek működése és azok továbbfejlesztése időről időre súlyos ellentétek forrása volt a tagállamok között. Ennek alapja elsősorban az egyes tagországok politikai célkitűzéseinek és törekvéseinek különbözőségében rejlik. Míg Franciaország a kontinensen való politikai együttműködésben „a hazák Európájában", vagyis lényegében a jelenlegi európai politikai keretek fenntartásában látná, a Szövetségi Köztársaság és a tagállamok többsége viszont végső soron, célként valamiféle föderációs formában egyesült Európát részesít előnyben. Ez utóbbi, javára változott erőviszonyok alapján, sokkal inkább megfelel Nyugat-Németország érdekeinek. Az Európai Gazdasági Közösség egyes szervei hatáskörének szélesítése ilyen szempontból igen fontos kérdés. Többek

között ezzel magyarázható, hogy Franciaország az utóbbi években minden jelentős institucionális reformtervvel szemben ellenállást tanúsított, félvén, hogy ezzel fokozódik a Közösség föderatív jellege.

f) *Az Európai Gazdasági Közösség mint nemzetközi állammonopolista intézmény*

A Közös Piaccal kapcsolatos burzsoá irodalom igen gyakran a Közösséget egyoldalúan olyan megvilágításba helyezi, mintha az valamiféle visszatérést jelentene a szabadverseny korszakához. Ezek a közgazdászok a vámunió, ill. a közös piac kapcsán csak azt a vonatkozást hangsúlyozzák, hogy a 6 tagállam között az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a munkaerő áramlás liberalizálására került sor.

Valójában a liberalizálás a Közösségnek csak egyik oldala, intézményeivel még a vámunióhoz, ill. a közös piachoz szorosan kapcsolódó területeken is végső soron állammonopolista szabályozást valósít meg. Az állammonopolista gazdálkodás szabályozott és befolyásolt tőkés piacgazdaság. Az állammonopolista gazdasági szabályozás nemzetközi kiterjesztésénél is így van. Ennek csak kiindulópontja az adott területen az egyes nemzetközi piacokat elválasztó korlátok eltörlése.

A vámunió, amely a 6 ország piacának egyesítését valósítja meg, olyan mechanizmusokkal egészül ki, mint az agrárszabályozás, ill. a közös gazdaságpolitika legkülönbözőbb formái. Az EGK ezen *mechanizmusai és intézkedései lényegében a nemzeti állammonopolista szabályozás nemzetközi kiterjesztésének formái.*

Kétségtelen tény, hogy a liberalizálás a Közösségen belül a verseny nagyarányú fokozódásához vezetett. Jól példázza ezt a Közösség autóipara vagy a hűtőszekrény-háború, amelynek hullámai a legutóbbi időkig sem ültek el. Ez a verseny azonban már nem a klasszikus értelemben vett szabadverseny.

A nemzeti protekcionista korlátok eltörlése, egymás piacainak a megnyitása ugyanis monopoltőkés viszonyok között a konkurrencia törvénye érvényesülésének megfelelően leginkább a gazdaságilag legerősebb társaságok, monopóliumok számára előnyös.

A versenyharcban elkerülhetetlenül a kisebb, a gyengébb vállalatok szűnnek meg vagy tűnnek el valamelyik nagy társaság keretei között. A vámunióval a verseny ugyan a nagy monopóliumok között kiéleződik, de ugyanakkor lehetőséget is kapnak, hogy egymás piacán a gyengébb társaságok rovására terjeszkedjenek. A konkurrencia fokozódása persze hozzájárult a hatékonyság növeléséhez, ill. a termelési költségek csökkentéséhez.

A monopolista verseny éleződése lökést adott a monopolizálódási folya-

mat továbbhaladásának is. A vámunióval nem szűnt meg a nagy társaságok azon törekvése, hogy a versenyt most már közös piaci méretekben is „küszöbölje ki". Az EGK országaiban a közös piac hatására hatalmas centralizációs hullám ment végbe fúziók és különböző monopolista megállapodások formájában. *E folyamat* ugyan ez ideig *inkább nemzeti méretekben, mint közösségi szinten zajlott*, a jövőben azonban a tagállamok nemzeti monopoltársaságai nemzetközi összefonódása feltehetően fokozódik.

Az Európai Gazdasági Közösséget tehát *semmiképpen nem foghatjuk fel mint a szabadversenyhez való visszatérést. A vámunió megteremtése ugyan fokozta a monopolista versenyt, de egyben tovább erősítette a monopóliumok fejlődésének folyamatát, s leginkább a legerősebb monopóliumok érdekeinek felelt meg. Az EGK intézkedéseinek csak egyik oldala volt a liberalizálás, ez másrészt az állammonopolista beavatkozás különböző forrásaival egészült ki. A monopóliumok érdekei a nemzeti állammonopolista intézményeken túl már nemzetközi intézményeket és szabályozást hívtak életre.*

Havas Béláné

A KÖZÖS PIAC-INTEGRÁCIÓ 1970 KÖZEPÉN[1]

I. BEVEZETŐ

A KÖZÖS PIAC ÁLTALÁNOS HELYZETE

Az 1968 közepe óta tartó általános stagnálás, bizonytalanság és válságjelenségek után 1969 végétől, 1970 elejétől a Közös Piac integrációját figyelemre méltó *belső konszolidálódás*, a további *fejlődés perspektíváinak meglehetősen konkrét* — bár továbbra sem *egyértelmű* — *megformálódása jellemzi.* Az Európai Gazdasági Közösség hat országa *több lényeges politikai kérdésben kompromisszumos megegyezésre jutott*, ami lehetővé tette *a)* egyrészt a *Római Szerződésben 1970. január 1-ig előírt*, úgynevezett átmeneti *periódus* többé-kevésbé *megnyugtató lezárását és a gazdasági valutaunióra* mint a következő *integrációs fokozatra történő koncentrálást, b)* másrészt az *EGK-hoz csatlakozni kívánó országokkal a hivatalos tárgyalások megkezdését. Úgy tűnik, hogy egyfelől a hat ország közötti integrálódás mélységben történő előrehaladásával kapcsolatos, másfelől ez és az integráció szélességben történő bővülése közötti, a közelmúltban erősen kiéleződött ellentmondásokat a Közös Piacnak rövid távon sikerült áthidalnia.*

[1] Konjunktúra- és Piackutató Intézet, Budapest, 1970. szeptember.

A Közös Piac-integráció jelenlegi helyzetének felméréséhez röviden elemeznünk kell azokat az okokat és tényezőket, amelyek az integrálódás 1968 közepétől tartó lefékeződését, és azokat, amelyek 1969 végétől tapasztalható előrehaladását befolyásolták.

Ismeretes, hogy 1968. július 1-én, másfél évvel a Római Szerződésben rögzített határidő előtt, a Közös Piac országai egymás viszonylatában teljesítették az *ipari vámok teljes megszüntetésére vonatkozó* előírásokat. Ezzel egyidőben *elvégezték a külső nemzeti vámtarifák utolsó kiigazítását* a közös külső vámtarifa irányában, létrejött a közös piaci országok vámuniója. Ugyanerre az időpontra *megvalósult a mezőgazdasági közös piac* is azáltal, hogy *csaknem valamennyi agrártermék értékesítésére kiterjesztették a közös piacrendet.* Előrehaladás történt az áruk *közösségen belüli szabad áramlását a vámokon kívül akadályozó tényezők — forgalmiadózás, nemzeti vámeljárás, egészségügyi, technikai szabályozások, valamint a munkaerő- és tőkemozgást akadályozó korlátozások harmonizálása, illetve megszüntetése terén is.*

A forgalmi szféra integrálásának a lényeges területeken történt befejezése új helyzet elé állította az integrációban részt vevő országokat. A vámunió megvalósításával a tagállamok lényegében a Római Szerződésben meglehetős *konkrétan megfogalmazott és ütemezett, jogilag is vállalt kötelezettségeiket teljesítették.* A további *integrálódásra vonatkozóan* azonban már az *integrációs csoportosulást létrehozó Római Szerződés nem tartalmazott konkrét előírásokat azon túlmenően, hogy a következő integrációs fokozatként a gazdasági uniót jelölte meg, s utalt a gazdaságpolitikák harmonizálásának szükségességére. A gazdasági unióhoz vezető útra vonatkozóan sem a Római Szerződés megkötésekor, sem azóta nem alakult ki világos, közös koncepció az integrációban részt vevő országok között. Ennek fő oka az volt, hogy a tagországok tudatában voltak annak, hogy a forgalmi szférán túlmenő integrálódás szükségszerűen olyan lépések megtételét követeli, ami tovább korlátozza a vámunióval és a közös agrárpolitikával már amúgy is szűkített nemzeti szuverenitást.* A vámunió és a közös agrárpolitika ugyan egyrészt megfosztotta a tagországokat az önálló kereskedelempolitika meglehetősen fontos eszközeitől, bár a kereskedelempolitika tekintetében, főleg szocialista viszonylatban, csakkismértékben realizálódtak a „nemzetek feletti" törekvések. Másrészt azonban olyan *kompromisszumos megegyezések eredménye volt, amelyek nagyjából biztosították az egyes nemzeti érdekekről való lemondás fejében olyan előnyök megszerzését, ami lehetővé tette a tagországok számára a kölcsönös előnyök — kölcsönös függés hozzávetőleges egyensúlyát.*

A további integrálódás, amely többek között megkövetelte még az átmeneti periódusban pl. közös kereskedelempolitika kialakítását, majd a későbbiekben a tagországok gazdaságpolitikáinak — beleértve az ipari struktúrára, regionális fejlesztésre vonatkozó nemzeti elképzeléseket is —

egyeztetését, közösségi irányelvek szerinti alakítását, valutapolitikai koordinációt stb., igen bizonytalanná teszi a kölcsönös előnyök — kölcsönös függés kompromisszumos egyensúlyának fennmaradását.

Franciaország az integráció beindításakor is csak komoly áldozatokkal, a frank leértékelésével tudta átmenetileg kiegyenlíteni az átlagos versenyképesség tekintetében hátrányára mutatkozó különbséget, vállalni az iparilag erősebb versenytársak, elsősorban az NSZK lényegében korlátlan piaci versenyét azoknak az előnyöknek fejében, amelyeket az integráció mezőgazdaságának és versenyképes szektorainak juttatott. *A Közös Piac működésének tíz éve alatt azonban még szembetűnőbbé vált a francia gazdaság viszonylagos gyengesége, s az NSZK fokozódó gazdasági hegemóniája.* Az 1968-as francia belpolitikai válság, majd az 1969. évi, ugyancsak a *gazdasági-strukturális problémákat tükröző valutáris válság, a frank újabb leértékelése és a márka felértékelése, már konkrétan felszínre hozta ezeket az EGK-n belüli egyensúlyi problémákat.* Sőt maga a forgalmi integráció terén történt előrehaladás, a nemzeti piac védettségének nagyfokú feladása nagy szerepet játszott e problémák felszínre kerülésében azáltal, hogy a *tagországok versenyképességének szükségképpen nem egyenlő változását közvetlenebbül és gyorsabban juttatja kifejezésre a nemzeti kereskedelmi és fizetési mérlegekben.*

Ezeknek *az egyensúlyzavaroknak az orvoslására pedig vagy a nemzeti protekcionizmushoz való* — legalább *átmeneti* — visszatérés (lásd francia valutáris és importkorlátozások), vagy a *még szorosabb integrálódás, a gazdaságpolitikák, gazdaságfejlesztési elképzelések jelentős mértékű koordinálása, az egész Közösségre vonatkozó gazdasági befolyásolás, a föderatív tendenciák erősödése kínál lehetőséget* (természetesen mivel erre vonatkozó gyakorlati tapasztalatok még nincsenek, ez utóbbi lehetőség eredményessége is bizonytalan. Emellett nem látszik biztosítottnak, hogy a koordinált gazdaságpolitikának megfelelő lenne-e a magángazdaság, illetve az egyes nemzetgazdaságok reagálása).

A nemzeti *piacvédelemhez való visszatérés,* de *a versenyképesség egyoldalú valutaárfolyam-módosítással történő kiigazítása is éles ellentétben van az integrációs célkitűzésekkel, szükségszerű átmeneti megtorpanást idéz elő az integrációs folyamatban, sőt dezintegráló hatása is lehet.* A hatékony gazdaságpolitikai koordináció viszont többek között azt is jelentené, hogy az egyes nemzeti szektoroknak nyújtott állami kedvezmények, a nemzeti belpolitikai, védelmi stb. szempontok szerinti strukturális változások fokozatosan a Közösség egésze egyensúlya kritériumának kellene hogy megfeleljenek. Ezt mindenekelőtt éppen a viszonylag elmaradottabb gazdasági szerkezettel rendelkező országok nem vállalhatják komoly belső megrázkódtatások, politikai engedmények, áldozatok nélkül.

Az integrációban történő előrelépés ezért csak *pragmatikus* lehet,

továbbra is olyan *kompromisszumos megoldást igényel, ahol a részt vevő országok kölcsönös engedményeket tesznek egymásnak, s csak lassan, fokozatosan alkalmazkodnak az objektív integrációs szükségletekhez.*

A fentiek az EGK-integráció 1968-tól 1969 végéig tartó lefékeződését csak részben magyarázzák. Legalább ilyen fontos tényezői ennek *a tagországok integrációval kapcsolatos politikai* megfontolásai, amelyek természetesen szoros kölcsönhatásban vannak a gazdasági realitásokkal.

Ebben a vonatkozásban mindenekelőtt azokra a politikai-hatalmi ambíciókra, és ezeknek módosulásaira kell vázlatosan utalnunk, amelyeket a résztvevő országok tápláltak az integrálódással kapcsolatban.

Ismeretes, hogy Anglia részben az USA-hoz fűződő speciális kapcsolatok miatt, részben viszonylag önálló világgazdasági, nagy hatalmú súlyának tovább megőrzésében bízva, nem csatlakozott a Közös Piachoz. Majd amikor az EGK integrálódása előrehaladásában felismerte a hatalmi ambícióit fenyegető veszélyeket s azt, hogy az általa létrehozott lazább integrációs csoportosulás, az EFTA, nem ellensúlyozhatja hatékonyan az EGK-t, sikertelen kísérletet tett az EGK-hoz való csatlakozásra.

Anglia távolmaradása, majd távol tartása a Közös Piactól, kedvező lehetőségeket kínált Franciaország számára ahhoz, hogy az akkor politikailag-katonailag nem egyenrangú versenytárssal, az NSZK-val és a hatalmi ambíciók szempontjából céljait nem veszélyeztető Olaszországgal, Belgiummal és Hollandiával együttműködve, az EGK-ban egyesített gazdaságok dinamizmusára támaszkodva megerősítse európai pozícióit, saját *gazdasági és eddigi politikai súlyánál nagyobb szerepet játszhasson az európai és a világpolitikában.*

Ugyanakkor az NSZK tudatában annak, hogy önálló politikai-hatalmi ambíciókat az akkori körülmények között nem táplálhat, az EGK-t, annak feltételezett fokozódó „nemzetek felettiségét" megfelelő keretnek találta korlátozott politikai szerepének ellensúlyozására.

Az *1968—69-ben felszínre került gazdasági-valutáris problémák azonban a francia hatalmi-politikai ambíciók realitását is erősen kérdésessé tették, s ezeknek az ambícióknak a személyes megtestesítőjét, de Gaulle elnököt távozásra kényszerítették.* Természetesen az új francia vezetés sem mond le az európai vezető szerepre való törekvésről. Azonban egyre inkább tudomásul kell vennie, hogy az eddig *úgy-ahogy kordában tartott versenytárs, az NSZK, fokozódó gazdasági súlyának megfelelő politikai szerepet kíván játszani — és nem sikertelenül — az európai és a világpolitikai porondon.* Ezért nem tekinthető véletlennek az, hogy Franciaország rugalmasabb álláspontra helyezkedett az angol csatlakozás kérdésében: az *új versenytárs esetleges beengedése a Közös Piacba, a francia—NSZK „együttműködés" mellett egy esetleges angol—francia szorosabb kooperáció — természetesen*

megfelelő, kölcsönös kompromisszumokkal — ellensúlyozhatja az EGK-n belül megváltozott politikai erőviszonyokat.

Az EGK-n belüli politikai ellentmondások feloldódása e lehetőségének kilátásai egyben perspektívát jelenthetnek annak az *ellentmondásnak* a megoldására is, amely az *integrálódás EGK-n belüli mélységbeli előrehaladása és az integráció szélességben történő bővítése között állt fenn.* Az EGK-n belüli, a forgalmi *szektor összefonódásán túlmenő integrálódás előzőekben vázolt problémán kívül,* a *Közös Piac egyes országai* — de az integrálódás más mozgató rugói is ebbe az irányba hatottak — *gazdasági-politikai érdekeiktől vezettetve élesen ellenezték az EGK zárt egységként történő továbbfejlődését.* A Közös Piac kisebb országai — *Hollandia, Belgium és Olaszország is — egyre terhesebbnek érzik a Közösségen belüli francia—nyugatnémet gazdasági-politikai hegemóniát. Angliához és más külső országokhoz fűződő erős tőkekapcsolataik, hagyományos világpiaci orientációjuk, arra késztette ezeket az országokat, hogy állandóan napirenden tartsák Anglia és más csatlakozni kívánó országok felvételét. Franciaország e tekintetben 1968—1969 folyamán nagymértékben elszigetelődött Közös Piac-beli partnereitől.* A kisebb EGK-országok törekvése ugyanis támogatásra talált az NSZK részéről is, részben piacbővítési, részben politikai szempontból.

(Anglia természetesen tudatosan fel is használta az EGK-n belül a kibővítéssel kapcsolatos ellentéteket az integrációs csoportosítás lazítására, saját érdekeinek megfelelő befolyásolására.)

1968—69-ben ezáltal *olyan helyzet állt elő a Közös Piacon belül, hogy minden jelentősebb további integrációlépés a Közösség kibővítésének függvényévé lett, olyan körülmények között, amikor éppen a Franciaország érdekeit alapvetően érintő agrárfinanszírozási mechanizmus végleges formába öntése vált aktuálissá, mint az úgynevezett átmeneti integrációs szakasz hivatalos lezárásának egyik fő aktusa. A tagországok vagy megállapodnak az agrárfinanszírozási rendszerben, s ezzel kinyilvánítják integrációs készségüket, vagy az átmeneti periódust meg kell hosszabbítani, ami rendkívül káros pszichológiai hatást, bizonytalanságot váltott volna ki a közös piaci üzleti körökben* éppúgy, mint az EGK nemzetközi megítélésében. A *finanszírozási rendszer elfogadásának feltétele pedig a francia magatartás rugalmasabbá válása volt az angol csatlakozás kérdésében.*

A francia diplomácia meglehetősen ügyesen ragadta ismét magához a kezdeményezést: felismerve, hogy mindenképpen engednie kell a reá nehezedő nyomásnak — de most már a Közösségen belül megváltozott gazdasági-politikai erőviszonyoktól is befolyásolva —, megfordította a kérdést: végleges formába kell önteni az agrárfinanszírozási rendszert, lezárni az átmeneti periódust, felvázolni a további integrálódás körvonalait, s így kész tények elé állítva Angliát — aki el kell hogy fogadja az EGK eddig elért integrációs szintjét —, ennek fejében Franciaország

hajlandó lemondani a csatlakozással kapcsolatos vétóról. Az *1969 decemberi közös piaci csúcsértekezlet végül is ennek a kompromisszumnak az alapján kapott politikai jelentőséget azáltal, hogy elvi határozataival elhárított néhány fő akadályt, egyrészt az EGK mélységbeni továbbintegrálódása, másrészt annak szélességben történő tágulása útjából.*

Mint az előzőekben említettük, az *EGK zárt egység formájában történő továbbfejlődésének perspektíváit a felsoroltakon kívül más gazdasági-politikai tényezők is kérdésessé tették. Az EGK eddigi fejlődése ugyanis csak meglehetősen kis mértékben igazolta azokat a várakozásokat, amelyeket az abban részt vevő országok a csoportosulás világgazdasági-világpolitikai, az USA hegemóniáját ellensúlyozó szerepének növekedéséhez fűztek.*

Igaz, hogy az áruforgalom korlátozásának megszüntetése a külkereskedelmi árucsere igen jelentős expanzióját eredményezte, mindenekelőtt az EGK-n belül, s *a Közösség világkereskedelmi súlya* számottevően növekedett; *az EGK a tőkék fő vonzási övezete, nemzetközi pénzügyi ereje — egységes fellépés esetén — vétójog megszerzését eredményezte a tőkés világ pénzügyi csúcsszervében, szaporodik azoknak az országoknak a száma, akik szerződéses viszonyt alakítanak ki a Közös Piaccal mint egységgel, ami az EGK világgazdasági, világpolitikai befolyásának szélesedését mutatja stb. Azonban a gyors gazdasági fejlődés ellenére az EGK alig növelte súlyát a tőkés világ bruttó nemzeti termékében az ipari termelésben, s ami a legfontosabb, a jövő fejlődését megalapozó technikai színvonal tekintetében, az USA előnye nemhogy csökkent volna, hanem talán még fokozódott is.*

A Közös Piac országainak és intézményeinek erőfeszítése a legmodernebb technikát, technológiát, irányítási módszereket alkalmazni képes óriás termelőegységek kialakulásának meggyorsítására, a gazdasági struktúra javítására, csak részeredménnyel járt, és nemcsak a hatékony gazdaságpolitikai koordináció hiánya miatt. *Egyfelől* az EGK országai mindenekelőtt a *saját nemzeti iparuk* struktúrájának erősödését, *a nemzeti kereteken belüli koncentrációt preferálják. Másfelől,* bár a *termelés és tőke nemzetközi összefonódási folyamata is meggyorsult, a külső, főleg amerikai tőkével való összefonódás gyorsabb volt, mint a Közösségen belüli, és az USA úgyszólván monopolizálta a legfejlettebb ágazatokat.* Ennek okait itt nem elemezzük, csupán azt szeretnénk érzékeltetni, hogy az EGK erőforrásai elégtelennek bizonyultak a modern termelőerők követelményeihez való olyan mértékű és hatékonyságú alkalmazkodáshoz, amely az USA dominánsszerepét valóban ellensúlyozhatná.

Az EGK-nál *nagyobb és hatékonyabb erőforrások, kutatási kapacitás és kibontakozási szféra, a szélesebb körű európai együttműködés szükségességének felismerése is azok közé a főbb okok közé tartozik, amelyek a nyugateurópai integrációban az utóbbi időben bekövetkezett változásokat kiváltották.* (Más kérdés természetesen, hogy az EGK esetleges kibővítése Angliával

és más országokkal, *megfelelő megoldás-e* ezekre a problémákra. Nem véletlen ezért, hogy a *nyugati orientációjú integrálódással egyidőben az EGK országai kezdik felismerni azokat a lehetőségeket is, amelyeket a szocialista tábor ilyen szempontból kínál.*)

A fentiekben igyekeztünk érzékeltetni azokat a főbb tényezőket, amelyek a közös piaci integráció 1968—69. évi megtorpanását, illetve 1969 végétől tartó előrehaladását befolyásolták. A továbbiakban az így kialakult helyzettel, a jövőre vonatkozó elgondolásokkal és ezek realizálási lehetőségeivel foglalkozunk. Tanulmányunk terjedelme által megengedett nagyobb részletességgel főleg a következő kérdéseket elemeznénk:

a) Az átmeneti periódus kompromisszumos lezárása — ezen belül a Közös Piac agrárfinanszírozási rendszerének végleges formába öntése, s ami részben ennek közvetlen következménye, az EGK költségvetése „nemzetek feletti" jellegének erősödése, a szupranacionális intézmények jogköre stb. Ide tartozik még a közös kereskedelempolitika kialakításának kérdése, valamint az áruk, munkaerő és tőke Közösségen belüli szabad áramlása Római Szerződésben előírt célkitűzésének megvalósítási foka.

b) Az integráció következő szakaszára vonatkozó javaslatok és határozatok — ezen belül a gazdasági unió, valutaunió terve, a Közösség ipari és agrárstruktúrájának javítását célzó elgondolások, a műszaki-tudományos kooperáció, a külpolitikai együttműködés stb.

c) A Közös Piac külső kapcsolatai. Ezen belül a Közös Piac kibővítésének kérdése, az USA magatartása a nyugat-európai integrációval kapcsolatban; az EGK szerződéses kapcsolatai harmadik országokkal; az EGK szocialista országok irányában tanúsított magatartása.

Megjegyezzük, hogy a három kérdéscsoportot — bármennyire logikusnak látszik is a fenti szétválasztás — nem tudjuk ennek a tagolásnak megfelelően tárgyalni. A közös agrárfinanszírozási rendszer például összefügg a következő integrációs periódus strukturális változtatásokra vonatkozó elgondolásaival, a közös kereskedelempolitika az EGK külső kapcsolataival, a szabad tőkeáramlás az iparpolitikai koncepciókkal, az esetleges angol csatlakozás szinte valamennyi felsorolt problémával. Ezért alkalmasabb az elemzést a tart.-jegyzékben közölt csoportosítás szerint elvégezni.

II. AZ INTEGRÁCIÓ ELSŐ SZAKASZÁNAK KOMPROMISSZUMOS LEZÁRÁSA AZ IPARI FORGALMI SZEKTORBAN. A MÁSODIK INTEGRÁCIÓS FOKOZAT ELŐKÉSZÍTÉSE

A Közös Piac országainak ipari vámunióban történő összefonódása — figyelembe véve az integrációt megelőző számottevő vám- és kevésbé számottevő kontingen- protekcionizmust — kétségkívül elismerésre méltó

eredménynek tekinthető. Felületesen szemlélve a kérdést, meg lehetne állapítani, hogy a vámunió megteremtésével, valamint a munkaerőpiacot érintő intézkedésekkel, a devizális korlátozások leépítésével az EGK országai teljesítették a Római Szerződésnek az integráció első, átmenetinek nevezett szakaszára vonatkozó előírásait, hiszen lehetővé tették az áruk és termelési tényezők Közösségen belüli szabad áramlását. Azonban az áruk és szolgáltatások, valamint a munkaerő és tőke áramlásának szabadságát a megtett intézkedések csak részben biztosítják. Az adózás, a vámkezelési szabályok, az árukkal szemben támasztott műszaki, egészségügyi előírások, a szolgáltatások és egyes szakmák gyakorlásának követelményei, a vállalati kapcsolatok és a versenyszabályozás stb. tekintetében az egyes tagországok között mutatkozó különbségek talán a vámoknál és mennyiségi korlátozásoknál is komolyabb akadályai a versenyfeltételek egyenlőségének a Közösségen belül. Igaz, hogy e különbségek megszüntetése érdekében az EGK számos irányelvet, javaslatot dolgozott ki és több határozatot is hozott az elmúlt években (1969. augusztusi Tájékoztató). Azonban a Római Szerződés előírásainak, de különösen szellemének az átmeneti periódus végéig több területen nem tettek eleget a tagállamok, másfelől számos lényeges akadály elhárítása a következő integráció-szakaszra vár.

Mielőtt azonban a meglevő akadályokat részletesebben elemeznénk, szükségesnek tartjuk röviden felidézni a vámunió megvalósulásának menetét s annak néhány következményét.

Mindenekelőtt utalnunk kell arra, hogy honnan indult el a Közös Piac, milyen konkrétan mérhető akadályai voltak a tagállamok egymás közötti áruforgalmának.

Átlagos vámszínvonal a Közös Piac országaiban 1958-ban
(százalék)

	NSZK	Franciaország	Olaszország	Benelux
Élelmiszerek, ital, dohány	15	20—25	20	10
Nyersanyagok*	3— 4	5— 7	0	6
Félkész termékek	8—10	15	15	5— 7
Készáruk	15	20	20—25	10—15

Forrás: CEE Commission: Rapport sur la situation économique dans les pays de la Communauté, 1958 szeptember.
* Azok a nyersanyagok, amelyekre nem vonatkozik a vámmentesség. Egyébként a nyersanyagok nagy hányada vámmentességet élvez.

Ismeretes, hogy a vámoknak a tagországok közötti leépítésére, illetve a közös külső vámtarifához való igazítására (ez utóbbi a tagországokban

1957. január 1-én érvényes vámok számtani átlaga) a Római Szerződés konkrét időrendet adott. Eszerint a vámunió megvalósítása az átmeneti perióduson belül három szakaszban történt.

A vámunió megvalósításának időrendje az iparcikkek vonatkozásában (százalék)

Az átmeneti szakasz állomásai	A Közös Piacon belüli vámcsökkentések		A Közös külső vámtarifához való igazítás	
	tervezett	tényleges	tervezett	tényleges
1958. január 1—1962. január 1.	30	40	30	30
1962. január 1—1966. január 1.	30	40	30	30
1966. január 1—1970. január 1.	40	20*	40	40*

Forrás: European Trends 1970.
* 1970. január 1. helyett 1968. július 1.

A Közös Piac országai az egymás viszonylatában alkalmazott, addig sem jelentős mennyiségi importkorlátozásokat még az átmeneti periódus első fázisában megszüntették.

A közös külső vámtarifa bevezetésével az EGK ugyan a csoportosuláson belüli vámmentes árucseréhez viszonyítva számottevően diszkriminálja a harmadik országokat, így többek között fő konkurrenseit: az Egyesült Államokat és Angliát. A tárgyilagosság kedvéért azért meg kell mondani, hogy a *közös külső vámtarifa átlagosan is és főbb termékcsoportonként is alacsonyabb, mint akár az USA, akár Anglia nemzeti vámjai.*

*A Közös Piac, az Egyesült Államok és Anglia átlagos vámtételei** (százalék)

	Közös Piac	Egyesült Államok	Anglia
Nyersanyagok és energia	1,5	8,1	6,3
Félkész termékek	10,7	16,5	18,0
Beruházási javak	11,7	17,0	19,4
Egyéb iparcikkek	14,4	21,3	20,4
Átlagos vám (agrárcikkek nélkül)	11,7	17,8	18,4

Forrás: Bureau d' Information des CEE kiadványai.
* A „Kennedy forduló" előtti szintek összehasonlítása.

Mindazonáltal mindenekelőtt az USA, még a vámunió megvalósítása előtt *több irányú erőfeszítést* tett a Közös Piac *vámdiszkriminációjának ellensúlyozására.* Ezeknek az erőfeszítéseknek egyik megnyilvánulása a

„Kennedy-forduló" néven ismert, a GATT égisze alatt 1964—1967 között lefolytatott vámtárgyalások. A tárgyalások eredményeként a GATT-tagországok vállalták, hogy az iparcikkek nemzeti vámtételeit, a Közös Piac pedig a közös külső vámokat öt lépcsőben *35—40%*-kal csökkentik 1968—1972 között. A Közös Piac vállalta, hogy 1968. július 1-én a vámunió megvalósításával egyidőben, a Kennedy-forduló vámcsökkentéseinek *első kétötödével mérsékli a közös külső vámtarifákat.* A vámtárgyalások jelentőségének érzékeltetésére közöljük néhány iparcikk vámtételének tervezett változását a Közös Piac vonatkozásában.

Néhány iparcikk vámtételének változása a Közös Piac országaiban 1957—1972 között
(százalék)

	Nemzeti vámtételek 1957-ben					A közös külső vámtarifa alakulása a Kennedy-forduló következtében			
	NSZK	Franciaország	Olaszország	Benelux	kiindulási vámok	1968. VII. 1.	1970. I. 1.	1971. I. 1.	1972. I. 1.
Személygépkocsik	17—21	30	35—45	24	22	17,6	15,4	13,2	11
Tv-készülékek	15	24	25	20	22	18,8	17,2	15,6	14
Fényképezőgépek	6	25	25	15	18	16	15	14	13
Bútorok	12—15	15—30	16—25	18	17	13,6	11,9	10,2	8,5
Írógépek	8—12	22—25	20	8	13	10,4	9,1	7,8	6,5
Gyapjúszövet	13	15	18	18	.	.	.	.	.
Rádiók	15	24	25	20	22	18,8	17,2	15,6	14,0
Mosógépek	10	18	31	6	15	12	10,5	9	7,5
Háztartási hűtőgépek	5	15	20	12	10	8	7	6	5
Tűzhelyek (nem villany)	7,5	20	16	18	14	11,2	9,8	8,4	7

Forrás: Ugyanott.

Bár a Kennedy-forduló következtében a külső *GATT-országokat terhelő megkülönböztetés jelentősége erősen mérséklődik,* mégis a Közös Piac országai számára az egymás viszonylatában érvényesített vámmentesség nagy szerepet játszott az EGK-n belüli kereskedelem erőteljes fellendülésében, az EGK világpiaci súlyának számottevő növekedésében.

A külkereskedelem terén elért kedvező eredmények mellett ugyanakkor — mint ahogyan erre tanulmányunk bevezetőjében rámutattunk — a Közös Piac részaránya a tőkés világ bruttó nemzeti termékében és ipari termelésében lényegében nem változott 1958 óta. Az EGK növekedése e tekintetben nem volt gyorsabb a tőkés világ átlagánál. Szükséges azonban

A külkereskedelmi forgalom növekedése 1958 és 1969 között
(százalék)

	Export		Import	
	1958 = 100	évi átlagos növekedés	1958 = 100	évi átlagos növekedés
Tőkésországok összesen	252,0	8,8	250,0	8,7
Közös Piac összesen	332,4	11,5	329,4	11,4
Közös Piacon belüli	531,2	16,4	535,1	16,5
Közös Piac külső	246,6	8,6	242,9	8,4
NSZK összesen	329,9	11,5	297,9	10,4
Franciaország összesen	290,6	10,2	307,0	10,7
Olaszország összesen	455,1	14,8	387,2	13,1
Belgium—Luxemburg összesen	329,9	11,5	318,3	11,1
Hollandia összesen	309,8	10,8	303,2	10,6
EFTA összesen	224,7	7,6	223,2	7,6
EFTA belső	300,8	10,5	294,4	10,3
Anglia összesen	188,8	5,9	190,3	6,0
Egyesült Államok	214,1	7,2	273,0	9,6
Japán	557,6	16,9	495,4	15,7

Forrás: UN Monthly Bulletin of Statistics, 1970. június. Statistisches Amt der Europäischen Gemeinschaften: Aussenhandel 1970. No. 5.

Részesedés a tőkés világ kereskedelmében
(százalék)

	Export		Import	
	1958	1969	1958	1969
Tőkés világ összesen	100	100	100	100
Közös Piac	23,7	31,3	22,6	29,8
Közös Piac belső	7,2	15,1	6,7	14,3
NSZK	9,2	12,0	7,3	8,6
Franciaország	5,3	6,2	5,5	6,8
Olaszország	2,7	4,9	3,2	4,9
Belgium—Luxemburg	3,2	4,2	3,1	3,9
Hollandia	3,4	4,1	3,6	4,3
EFTA	16,8	15,0	18,5	16,5
EFTA belső	3,0	3,5	3,0	3,5
Anglia	9,7	7,2	10,3	7,9
Egyesült Államok	18,5	15,7	13,0	14,2
Japán	3,0	6,6	3,0	5,9

Forrás: Ugyanott.

megjegyezni, hogy a Közös Piac súlyának stagnálása (a tőkés világ bruttó nemzeti termékében és ipari termelésében) a legfőbb konkurrensek, az USA és Anglia súlyának csökkenése mellett következett be, tehát az erőviszonyok eltolódása ebből a szempontból viszonylagosan a Közös Piac előnyére történt.

Az ipari termelés alakulása 1958—1969 között, és az egyes országok súlya a tőkés világ ipari termelésében

	A növekedés százaléka 1958 = 100	A részesedés százaléka	
		1958	1969
Tőkésországok összesen	199	100	100
Közös Piac	196	19,0	18,8
NSZK	197	8,5	8,5
Franciaország	183	5.3	4,9
Olaszország	234	2,9	3,4
Belgium	178	1,1	1,0
Hollandia	227	1,1	1,3
EFTA	161	12,9	10,4
Anglia	146	8,6	6,3
Egyesült Államok	185	46,0	42,7
Japán	471	3,4	8,1

Forrás: UN The Growth of World Industry; UN Monthly Bulletin of Statistics, 1970. május, 1967. december

Míg tehát a Közös Piac külkereskedelmi forgalma 1969-ben hozzávetőlegesen kétszeresét teszi ki az USA forgalmának, addig az EGK ipari termelése 44%-a, bruttó nemzeti terméke pedig 42%-a az USA-énak.

A bruttó társadalmi termék növekedése és az egyes fejlett országok részarányának változása 1958—1968 között

	A növekedés százaléka 1958 = 100	A részesedés százaléka	
		1958	1968
OECD-országok összesen	164,3	100	100
Közös Piac	166,8	21,8	22,1
NSZK	173,4	7,5	7,9
Franciaország	173,5	6,9	7,3
Olaszország	174,7	4,1	4,3
Belgium	152,6	1,2	1,1
Hollandia	167,8	1,3	1,3
EFTA	145,5	13,2	11,7
Anglia	137.0	8,1	6,7
Egyesült Államok	157,8	54,3	52,2
Japán	186,3	4,4	7,7

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1970. aug.

A vámok megszüntetésének a külkereskedelemre gyakorolt expanziós hatása ugyan kétségtelen — az előzőekben ismertetett adatok is bizonyítják —, mégis megállapítható, hogy az elmúlt években a vámok jelentősége EGK-viszonylatban is és a tőkés világkereskedelmek egészét

tekintve, a vámleépítések hatására csökkent, bár szerepük továbbra sem elhanyagolható. Különösen *a Közös Piacon belül, éppen a további integrálódás szempontjából okoz nehézséget, hogy előtérbe kerültek a kereskedelmi és a gazdasági kapcsolatokat befolyásoló bonyolultabb, nem vámjellegű tényezők.* Ezek közül elsősorban azokkal foglalkozunk részletesebben, amelyek az áruk, munkaerő és tőke szabad áramlása elvének a Római Szerződés szerinti, az átmeneti periódusban történő megvalósításával függnek össze, illetve, amelyek nagy jelentőséggel bírnak a következő integrációs szakasz szempontjából.

AZ ADÓZÁS HARMONIZÁLÁSA

A Római Szerződés szerint az integrációban részt vevő országoknak az átmeneti periódusban harmonizálniuk kell a közvetett, tehát a forgalmi és fogyasztói adórendszereket. A közvetlen adók, mint a jövedelmi és vállalati adó harmonizálását maga a szerződés nem írta elő konkrétan és időhöz kötve. Azonban felhatalmazta a nemzetek feletti hatóságokat, elsősorban a Bizottságot, hogy tegyen javaslatot ezeknek az adóknak a harmonizálására is. Ezek ugyanis közvetlenül hatással vannak a termelési tényezők közösségen belüli mozgására, illetve célul tűzött mozgásszabadságára.

A Bizottság hosszas előkészítő munkálatok után, 1967-ben konkrét javaslatot terjesztett a minisztertanács elé. Ennek lényege, hogy hosszú távon a tagállamok adóbevételeinek zömét a közvetett forgalmi adózás és a *fogyasztási adók* adják, amelyeknek *rendszerét, struktúráját és mértékét* harmonizálni kell a hat ország között. A *vállalati adók struktúráját*, mértékét és kivetésének kritériumát ugyancsak egységesíteni kell. A *személyi jövedelemadók ugyancsak egységesek és áttekinthetőek kell hogy legyenek. de maga a javaslat is elismeri, hogy még hosszú ideig különbségek lesznek e tekintetben a tagállamok között.*

Az adózás harmonizálását maga az a körülmény is megnehezíti, hogy az *egyes adófajták igen eltérő súlyt* képviselnek a nemzeti adórendszerekben. 1967-ben például az adóbevételek az alábbi megoszlást mutatták a Közös Piac országaiban.

Tény tehát, hogy az adóbevételek döntő hányadát már a harmonizálás előtt is a közvetett, tehát a *forgalmi adók* adták valamennyi tagállamban. Ugyanakkor a forgalmiadó-rendszerek 1967-ig eltérőek voltak. A Bizottság javaslata — amelyet 1967 elején a minisztertanács magáévá tett — mindenekelőtt a forgalmiadó-rendszerek harmonizálását tűzte célul mint az átmeneti periódusban megvalósítandó feladatot. *A forgalmi adózás ugyanis a legközvetlenebbül érinti az áruknak a Közösségen belüli szabad*

Adóbevételek a Közös Piac országaiban, 1967-ben

	NSZK	Franciaország	Olaszország	Belgium	Hollandia	Luxemburg
Összes adóbevétel (millió dollár)	29 930	26 125	13 486	4464	5569	158
Ebből (%)						
közvetett adók	58,8	73,1	65,3	59,0	43,8	50,2
vállalati adók	7,9	8,3	9,0	9,3	10,3	11.2
személyi jövedelemadó	33,3	18,6	25,7	31,7	45,9	38,6

Forrás: European Trends, 1970.

mozgását, mindenekelőtt azáltal, hogy valamennyi tagországban az exportra kerülő termékek forgalmiadó-mentességet élveznek, míg az importált terméket minden országban megterhelik a forgalmi adóval.

Érthető, hogy a forgalmiadó-rendszerek különbözősége és áttekinthetetlensége tág lehetőséget biztosított az integrációban résztvevő országok számára versenyképességük befolyásolására, illetve az export ösztönzésére és szükség esetén a nemzeti ipar védelmezésére.

A javasolt egységes forgalmiadó-rendszer, az ún. értéknövekedési adózás lényege az, hogy az árukat minden értékesítési fázisban forgalmi adóval terhelik, de az adót csak az illető fázisban, az árura rakodott új érték után vetik ki. Ezáltal a halmozódás elkerülhető, világosan lemérhető az exportadó-visszatérítés, illetve az importot terhelő adóhányad. A minisztertanács határozatával a tagállamok kötelezettséget vállaltak arra, hogy az új, egységes adórendszerre térnek át, az ún. átmeneti periódus végéig, 1970. január 1-ig. Franciaország az 1954—55-ös adóreform óta ezt a szisztémát alkalmazta, 1968. január 1-én csupán némi kiigazításokat kellett foganatosítania. Az NSZK 1968. január 1-én, Hollandia és Luxemburg 1970. január 1-én tért át az új forgalmiadó-rendszerre. Belgium és *Olaszország* viszont, hosszas viták után, végül is felhatalmazást kapott a minisztertanácstól arra, hogy 1971., illetve 1972. január 1-ig elhalasszák az új rendszerre való áttérést.

E tekintetben tehát az átmeneti szakasz lezárásának deklarálása nagyon is „kompromisszumos" jellegű, magyarán mondva: két évvel meghosszabbodott.

A forgalmiadó-rendszer egységesítésénél még lényegesebb a forgalmiadó-kulcsok hosszabb távra célul tűzött egységesítése, hiszen az eltérések jelentősen befolyásolják a versenyfeltételeket, tehát az áruk szabad áramlását a Közösségen belül. 1970. áprilisban például termékcsoportonként az alábbi forgalmiadó-kulcsokat alkalmazták a Közös Piac országai.

A forgalmiadókulcsok a Közös Piac országaiban 1970. áprilisban
(százalék)

Franciaország	19,0	7,0	15,0	25,0
NSZK	11,0	5,5	•	•
Hollandia	12,0	4,3	•	•
Luxemburg	8,0	4,0	•	•

A forgalmiadó-kulcsok egységesítése tekintetében egyelőre semmiféle előrehaladás nem történt. A Bizottság javaslatát, miszerint 1974-ig egységes és legfeljebb két kulcs szerint történjék a forgalmi adók kivetése, a tagországok még nem tették magukévá.

Szintén közvetett, a forgalmi adózáshoz tartozó adófajta az ún. *fogyasztói adó*, amelynek harmonizálását a Római Szerződés ugyancsak előírta. E téren az átmeneti periódusban semmiféle konkrét lépés nem történt, igaz, hogy jelentősége is kisebb, mint a forgalmi adóé. Valamennyi országban különböző fogyasztói adóval terhelik a *szeszes italokat*, a legtöbb országban a *sört, dohányt* (ez utóbbi Olaszországban és Franciaországban állami monopólium jellege miatt is problémát okoz), a *benzint*, egyes országokban a *cukrot*, valamint a *gyarmatárukat*. Az első harmonizációra 1970. februárban került sor, amikor a Közös Piac országai közös dohánypolitikában egyeztek meg, mely szerint — többek között — felszámolják a még meglevő állami monopóliumokat, harmonizálják a cigaretta és más feldolgozott dohányfajta fogyasztói adóit.

A közvetett forgalmi adózás lényegében csak az áruforgalmi szférát érinti, tehát a Római Szerződésnek az áruk szabad mozgására vonatkozó előírásaival van összefüggésben. A Római Szerződés azonban előírja azt is, hogy az integrációval nemcsak az áruk, hanem a termelési tényezők, tehát a munkaerő-, tőke-, vállalati mozgás szabadságát is biztosítani kell, mindenekelőtt oly módon, hogy az államok által meghatározott versenyfeltételek valamennyi országban egyenlőek legyenek. Az áruk és termelési tényezők mobilitását nem szabad hogy mesterséges eszközökkel befolyásolják, hiszen alapvetően piacgazdasági körülmények között csak így képzelhető el az elkülönült nemzetgazdaságoknak optimális gazdaságossági szempontok szerinti integrált egységgé alakulása. A vállalatokat és a személyeket terhelő *közvetlen adózás* ilyen szempontból lehetőséget ad a versenyfeltételek mesterséges befolyásolására. Ha elvileg elhatározza a Közös Piac a termelési tényezők közösségen belüli áramlásának szabaddá tételét és ugyanakkor a termelési tényezőket érintő adózás nem egységes, akkor a gyakorlatban az következik be, hogy e tényezők azok felé a körzetek felé áramlanak, ahol egyébként *más feltételek* hasonlósága esetén az adóterhek könnyebbek.

Ezen az általános megállapításon belül természetesen a versenyfeltéte-

leket a legkülönfélébb módon érintheti pl. a vállalati adóztatás. Ezek közül csak néhányat említenénk meg: egyfelől a vállalati közvetlen adók mint termelési költségként elszámolható tényezők, magát az áruk versenyképességét is befolyásolhatják. Másfelől igen jelentős hatással vannak a vállalati kapcsolatokra, a nemzeti és nemzetközi fúziókra, leányvállalatok létesítésére stb., ami a Közös Piac további integrációjának, az USA-val versenyképes gazdasági egységgé formálódása célkitűzésének egyik kulcskérdése. Vállalati fúziók esetén például — ha a nemzeti kereteken belül történik — minden EGK-országban az a gyakorlat alakult ki, hogy a fúzióval megnövekedett vállalati alapokra nem érvényesítik az adóprogresszivitást. Ez egyébként egyik módszere a versenyképesebb, nagyobb gazdasági egységek kialakítása ösztönzésének. Azonban, ha nemzetközi fúzióról van szó, az adóprogresszivitás elve érvényesül, tehát a vállalatok nemzetközi összefonódás esetén hátrányosabb elbírálásban részesülnek, mint nemzeti összefonódáskor. Ez egyébként az egyik oka annak, hogy — mint később ezt részletesebben ismertetjük — az integráció első, átmeneti periódusában a várakozásokkal ellentétben, a Közösség országai közötti vállalati összefonódás lassúbb volt, mint az egyes országokon belüli.

Különben ez a jelenség szorosan összefügg a „nemzeti érdekek" és a „közösségi érdekek" állandó ütközésével az EGK-n belül. A nemzeti piacvédelem jelentős csökkenésével párhuzamosan éleződő nemzetközi verseny arra készteti a nemzeti kormányokat — főként a gyengébb strukturális pozícióban levő országokét —, hogy ilyen eszközökkel is, tehát a koncentrációs-centralizációs folyamat nemzeti kereteken belüli előnyben részesítésével is, növeljék a nemzeti ipar versenyképességét, felkészítsék a nemzetgazdaságot az erősebb konkurrencia elviselésére, illetve az integráció adta terjeszkedési lehetőségek kihasználására. (Természetesen a legerősebb egységek máris élnek ezzel a lehetőséggel.)

Hasonlóképpen befolyásolható a vállalati adóztatással a leányvállalatok létesítése. Ha egy leányvállalat által realizált profitot megadóztat a fogadó ország, s e profit átutalásakor az anyavállalatnak is adót kell fizetnie, kevésbé ösztönöz a vállalati kapcsolatok e formájának választására, mint ott, ahol pl. az anyavállalatot nem terheli még egy adókötelezettség a külföldi leányvállalatától átutalt profit után stb. A tőkepiac ugyanígy különböző módon befolyásolható az adózás által.

Az átmeneti integrációs szakaszban a közvetlen adózás harmonizálása terén nem történt előrehaladás — igaz, a Római Szerződés sem az átmeneti szakaszra tűzte ezt célul. A Bizottság ugyanakkor 1969-ben javaslatot terjesztett a minisztertanács elé azon *közvetlen adók* harmonizálására, amelyek mindenekelőtt a nemzetközi fúziókat és a tőkemozgást könnyítenék meg. Konkrét határozat azonban azóta sem született.

A TERMELŐEGYSÉGEK ALKALMAZKODÁSA AZ ÚJ PIACI KÖVETELMÉNYEKHEZ ÉS AZ ALKALMAZKODÁST BEFOLYÁSOLÓ FŐBB TÉNYEZŐK

A vámok és a mennyiségi korlátozások EGK-n belüli megszüntetésének, valamint az ezt kísérő egyéb, az áruk szabad áramlását biztosító intézkedéseknek — még akkor is, ha ezeket a könnyebb ellenállású területeken hozták eddig a tagállamok — legjelentősebb hatása az eddig szétválasztott nemzeti piacok egységesítése. Igaz, hogy — mint az eddig elmondottak is érzékeltették — a vámunióval csak részben valósult meg a versenyfeltételek kiegyenlítődése a Közös Piacon, mégis már az eddigi eredmények is igen jelentős perspektívákat nyitottak meg a modern termelőerőknek megfelelő tömeggyártás, specializáció, a munkamegosztás további tökéletesedése előtt.

A „közös piac" külkereskedelemre gyakorolt ösztönző hatását az előzőekben közölt adatok is kétségtelenné teszik. A vámunió és a külkereskedelem fellendülése tovább erősíti azt a már az EGK létrehozása előtt is érvényesülő irányzatot, hogy a kereslet struktúrája a különböző országokban egyre inkább hasonlóvá válik. Következésképpen a termelőegységek ebből a szempontból is új, kedvezőbb feltételekkel találják szemben magukat: a viszonylag szűk nemzeti piac helyett egy lényegesen nagyobb piac igényei szerint specializálódhatnak, növelhetik méreteiket, építhetik ki termelési kapcsolataikat, javíthatják versenyképességüket, hiszen az egységes piac birtoklásának fő kritériuma — a versenyfeltételeket befolyásoló állami adó- és egyéb intézkedések fokozatos harmonizálásával egyre inkább — áruik tényleges konkurrenciaképessége.

Bár az integrációs hatás mérhetőségét tekintve még nem alakultak ki kritériumok, mégis kétségtelen, hogy az a fúziós és kooperációs hullám, ami az utóbbi években a Közös Piac országaiban megfigyelhető, szoros összefüggésben van az egységes nagy piac és az új versenyfeltételek követelményeihez való alkalmazkodással.

Megállapítható, hogy a vállalati összefonódás mindenekelőtt a Közös Piac egyes országain belül gyorsult meg. Ennek főbb okaira az adózásnak a termelési tényezők áramlását befolyásoló hatása vizsgálatakor röviden utaltunk. Az alábbi táblázat a vállalatok nemzetközi összefonódásának ezzel párhuzamos gyorsulását mutatja.

Kétségtelen, hogy a Közös Piac vállalatai közötti nemzetközi összefonódás 1962—68 között a többszörösére emelkedett. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a Közös Piac országai az egymás közötti kapcsolatok fokozódását jóval meghaladó mértékben fonódtak össze a Közösségen kívüli — elsősorban amerikai — vállalatokkal. Anélkül, hogy a jelenség részletesebb elemzésébe belemennénk, annak két fő okát említjük meg.

Koncentráció és ipari összefonódás a Közös Piacon 1962—68 között

Év	Beolvadás, fúzió			Részvállalás			Közös leányvállalat			Összesen		
	Közös Piac orsz. között	Közös Piac és külső között	Össz.	Közös Piac-i váll. más KP váll.-ban	Külső váll. Közös Piac váll.-ban	Össz.	Közös Piac-i váll.-ok között	Közös Piac-i és külső orsz. váll. között	Össz.	Közös Piac	Közös Piac — külső ország	Össz.
1962	1	1	2	23	39	62	63	117	170	77	157	234
1963	5	4	9	27	71	98	53	111	164	85	186	271
1964	10	4	14	36	112	148	107	186	293	153	302	455
1965	9	5	14	63	124	187	119	175	294	191	304	495
1966	9	6	15	78	165	243	103	205	308	190	376	566
1967	10	15	25	80	144	224	110	168	278	200	327	527
1968	11	19	30	74	144	218	120	162	282	205	325	530
Összesen	55	54	109	381	799	1180	665	1124	1789	1101	1977	3078

Forrás. Commission des CEE.

Az egyik, hogy az amerikai vállalatok részéről az elmúlt években tudatos törekvés volt tapasztalható arra, hogy az EGK külső országokat terhelő vámdiszkriminációját a Közösségen belüli vállalati részvétellel ellensúlyozzák. A jelenség egyben egyik megnyilvánulása az Egyesült Államok nyugat-európai integrációval kapcsolatos politikájának is: az amerikai tőke pozícióinak erősítése az integrációs csoportosuláson belül ellensúlyozhatja az „európai Európa" az USA-tól való függés lazítása célkitűzéseket.

A külső vállalatokkal való gyorsabb összefonódás másik oka, hogy a Közös Piac vállalatai, mindenekelőtt a nagyszámú kis- és középvállalatok, nem elég tőkeerősek a nagypiac támasztotta követelményekhez való alkalmazkodáshoz. Az erősebb, technikailag-technológiailag, irányítás stb. szempontjából fejlettebb külső, főleg USA-vállalatok ezért óriási vonzerőt jelentenek az új követelményekhez való alkalmazkodás útjait kereső európai vállalatok számára. Ehhez járul még az is, hogy a Közösségen belüli élesedő versennyel szemben egyes vállalatok a külső vállalatoktól remélnek megerősödést.

Ez a jelenség egyébként egyik megnyilvánulása annak az EGK-n belüli feszítőerőnek, amely a csoportosulás zárt jellegét a fejlődést fékező és nem előmozdító tényezőnek tekinti, s a szélesebb körű — elsősorban nyugati orientációjú — európai együttműködésben látja a modern termelőerőkhöz való alkalmazkodás reális lehetőségét. Ennek a feszítőerőnek nem kis szerepe van abban, hogy az utóbbi időben konkrétabban merült fel az EGK kibővítése Angliával és más országokkal.

Mindazonáltal az EGK irányító szervei továbbra is igyekeznek előmozdítani, ösztönözni a Közösségen belüli vállalati együttműködés fokozódását, a nagy versenyképes vállalatok kialakulásának gyorsítását, bár az ehhez megfelelő eszközöket még nem találták meg. A probléma ellentmondásosságát jól tükrözi az ún. *közösségi versenypolitika*. A Közös Piacon belüli verseny szabályozásának szükségességét már a Római Szerződés is rögzítette. Külön paragrafusok tiltják meg az olyan vállalati egyezményeket, amelyek akadályozzák a vállalatok közötti versenyt, tehát amelyek pl. árrögzítést, piacfelosztást, termeléskorlátozást, kizárólagos képviseleti jogot stb. tartalmaznának, magyarul: amelyek monopolhelyzet elérésére irányulnak. E célból a Közös Piac országaiban működő vállalatok kötelesek a Bizottság felé jelenteni minden vállalatok közötti egyezményt. Amennyiben a Bizottság olyan deklarációt ad, miszerint a kérdéses egyezmény nem ütközik a Római Szerződés megfelelő paragrafusaiba, illetve engedélyezi a paragrafusok alóli kivételezést, az egyezmény létrejöhet. Vitás esetekben az EGK Döntőbírósága elé viszik az ügyet. (Már több ízben előfordult a Közös Piac gyakorlatában, hogy a Római Szerződésbe ütköző vállalati megállapodásokat a Döntőbíróság megaka-

dályozta vagy érvénytelenítette, súlyos pénzbüntetéssel sújtva az érdekelt vállalatokat.)

Az elmondottak — úgy véljük — érzékeltetik azt a komoly ellentmondást, ami egyfelől a vállalati méreteknek a modern technikai és piaci követelményekhez való alkalmazkodása és az ebből adódó monopolizációs irányzat, másfelől a piaci verseny fenntartására irányuló törekvések között fennáll. Az ellentmondás feloldására való törekvés bizonyos „rugalmasságot" követelt meg a nemzetek feletti hatóságoktól a monopolellenes szabályok alkalmazása tekintetében. Ez év közepén hozta nyilvánosságra a Bizottság azt a törvényjavaslatát, miszerint az üzleti forgalom egy bizonyos szintjéig és a piac birtoklásának bizonyos százalékáig a vállalati összefonódás mentesül a Bizottság felé történő bejelentési kötelezettség alól. Külön könnyítéseket hoztak a közös vállalati kutatásokra vonatkozó egyezmények gyakorlatára.

Itt említjük meg, hogy a Közös Piac országai között ún. *technológiai együttműködés* nemcsak a mikroszféra kutatási tevékenysége koncentrálásának előmozdítását jelenti, hanem annál szélesebb, állami szinten koordinált közös tevékenységet is magában foglal, s ez az integráció, mint államok közötti tudatos együttműködési forma szempontjából talán nagyobb jelentőségű az előbbinél.

1969. évi tájékoztatónk részletesen ismertette a Kozos Piac országai közötti műszaki-tudományos kooperáció fokozására vonatkozó elképzeléseket. Éppen ez a terület volt az, ahol már az előző években is nyilvánvalóvá vált, hogy komoly eredményekre a Közös Piacnál szélesebb körű együttműködés kínál perspektívát. Az 1969 októberben hozott miniszertanácsi határozat többek között ezért javasolta kilenc Közösségen kívüli országnak a tudományos kutatások koordinálását egyelőre hét konkrét területen: adatfeldolgozás, távközlés, új szállítóeszközök kikísérletezése, oceonográfia, kohászat, környezethigiénia, meteorológia. A szóban forgó kilenc ország: a Közös Piachoz csatlakozni kívánó Anglia, Dánia, Norvégia, Írország; az ún. semleges országok: Ausztria, Svédország, Svájc, valamint Spanyolország és Portugália. Bár a tervezett országok többsége pozitívan reagált, konkrét előrehaladás jelei tulajdonképpen egy területen, az európai komputer-rendszer kiépítése területén mutatkoznak.

A műszaki-tudományos együttműködés vontatott előrehaladását ismét csak a nemzeti és „nemzetek feletti" szempontok között mutatkozó ellentétek okozzák. Koordinált, közösen finanszírozott kutatásokban, közös nemzetközi intézmények létesítésében minden ország csak addig érdekelt közvetlenül, amennyiben a kutatások eredményei, azok közvetlen nemzeti ipari hasznosítása arányban áll a szóban forgó ország pénzügyi hozzájárulásával. Minden kormányt elsősorban saját nemzeti ipara strukturális fejlődésének meggyorsítása ösztönöz a közös kutatásokban való

részvételre. Ha egy ország ipari struktúrájának javítását nem mozdítja elő a részvétel, sőt hozzájárul a konkurrensek erősítéséhez, úgy igen kérdéses, hogy hajlandó-e a közös tevékenységet pénzügyileg is támogatni. Ezért valószínű, hogy a szorosan vett közös kutatások, közös intézmények létesítése igen lassan fog kibontakozni. Inkább a már meglevő nemzeti intézmények és érdekelt vállalatok különböző bizottságok alakításával és más módon fogják koordinálni kutatásaikat. Így megoldható, hogy egy-egy területen csak az abban közvetlenül érdekelt országok kooperálnak.

Speciális problémát jelent a vállalat versenyfeltételek szempontjából az az elterjedt, minden közösségi országra jellemző gyakorlat, miszerint *bizonyos szektorokban* — elsősorban a technikai *fejlődés szempontjából* élenjáró területeken, mint repülőgép, elektronikus berendezések gyártása, nukleáris kutatás, közútijármű-ipar, egyes beruházási javak termelése stb. — maguk a *kormányok alakítanak ki a nemzeti iparok számára privilegizált helyzetet azáltal, hogy megrendeléseiket kizárólag a nemzeti iparnak nyújtják*, teljesen kizárva más közösségi országok megfelelő iparainak konkurrenciáját. *A nemzetek feletti intézmények egyre sürgetőbben vetik fel ennek a gyakorlatnak megszüntetését* (helyébe például nemzetközi tenderek kiírását), azonban kevés a valószínűsége annak, hogy belátható időn belül egyenlő versenyfeltételek alakuljanak ki a tagországok között az állami rendelések birtoklását tekintve. Az állami vásárlások ugyanis azon túlmenően, hogy szorosan összefüggnek a nemzeti politikai-védelmi szempontokkal, egyik eszközét jelentik a nemzeti iparok támogatásának, azoknak az élesedő Közösségen belüli és a külső konkurrenciára való alkalmassá tételének. Ugyanakkor maguk a nemzeti iparok, illetve az érdekelt nagyvállalatok állandó nyomást gyakorolnak kormányaikra ilyen és más privilégiumok nyújtása érdekében. A nemzeti és „nemzetek feletti" szempontok állandó ütközésének tehát a már említetteken túl ez is egyik fő megnyilvánulási formája.

Szorosan a kérdéshez tartozik az „európai vállalat", vagy *„európai részvénytársaság"* létesítését előmozdító jogi keretek kialakítását célzó, évek óta tartó kísérlet a Közös Piacon belül. A probléma abból adódik, hogy az ilyen európai részvénytársaságok létrejöttét nagyban nehezíti, hogy a vállalatok létesítésére, működésére vonatkozóan minden tagállamban más-más jogszabályok érvényesek. A nemzetek feletti hatóságok legújabb megoldási javaslatának lényege az, hogy a nemzeti jogszabályok évekig tartó egymáshoz közelítése helyett, illetve azok mellett, azoktól függetlenül ki kell alakítani az úgynevezett közösségi státust. A Bizottság javaslata már konkrét kritériumokat ír elő a következőkre vonatkozóan: milyen jogi formái lehetnek az újfajta vállalati együttműködésnek, milyen minimális alaptőke szükséges létrehozásukhoz, hol létesíthetik a társaság állandó székhelyét, milyen adózási szabályoknak lesznek alávetve ezek a

társaságok, milyen szervezeti felépítésű legyen irányító apparátusuk, minden tagország el kell hogy ismerje őket, európai nyilvántartó hatóság iktatná e vállalatokat, a jogi felügyeletet az EGK Döntőbíróság gyakorolná, a munkások milyen képviselettel rendelkeznének a vállalaton belül stb.

Az eddig elmondottak megkísérelték a tanulmány terjedelme adta lehetőségeken belül érzékeltetni azt, hogy az integráció eddigi előrehaladása, tehát *az ún. átmeneti periódus során megvalósított integrációs célkitűzések szinte önmagukban hordozzák a továbblépés szükségességét.* Ha csak a vámuniót mint konkrét eredményt nézzük és eltekintünk az átmeneti periódusra előírt egyéb célkitűzésektől (adózás harmonizálása, közös kereskedelempolitika stb.) — bár azok szorosan kapcsolódnak az áruk Közösségen belüli szabad áramlásához —, nyilvánvaló, hogy az minőségileg új helyzetet teremtett a csoportosuláson belül. Egyfelől *a) lehetőséget kínál a termelőegységeknek arra, hogy használják ki a nagyobb működési területet, a „közös piacot", a modern termelőerőknek megfelelő munkamegosztásra, a gazdasági struktúra átalakítására,* amelynek útjából a nemzeti korlátok egy részét eltávolították. Másfelől *b) alkalmazkodásra készteti az egyes államokat is a megváltozott feltételeknek megfelelő gazdaságpolitika tekintetében.*

Ez az alkalmazkodás már magában az átmeneti periódusban megkezdődött, igaz, hogy lassan, és nem mindig az integrációtól várt gazdaságpolitikai átrendeződés irányában. Következésképpen a *forgalmi integrációs célkitűzések realizálása folyamán olyan gazdasági mozgások alakultak ki, amelyek már az átmeneti periódusban a forgalmi szférán túlmenő integrálódás ellentmondásos elemeit is tartalmazzák, tehát átnyúlnak a következő integrációs szakaszba, mintegy szükségeltetik a gazdasági unió felé haladást.* Vonatkozik ez a vállalati szférára is és az államok, valamint a „nemzetek feletti" intézmények tudatos tevékenységére is.

Tekintve, hogy *elsősorban az állami szinten koordinált együttműködés az, ami az integrációt új világgazdasági jelenséggé teszi* (hiszen a gazdasági integrálódás tulajdonképpen ettől függetlenül is végbemegy, sőt éppen az objektív integrálódási tendenciák késztetik az államokat az egymás közötti együttműködés olyan új formáinak keresésére, amelyek megkönnyítik, meggyorsítják ennek az objektív integrációs folyamatnak a kibontakozását, s egyben megfelelnek a szóban forgó államok gazdaságpolitikai-hatalmi céljainak), részletesebben, a továbbiakban is az állami, illetve „nemzetek feletti" szinten elhatározott integrációs lépésekkel foglalkozunk. Természetesen az integrálódás e két oldalának a szétválasztása a közöttük levő szoros kapcsolat miatt is igen nehéz: magában a gazdaságban érvényesülő irányzatok kiváltják az állami szinten történő szabályozás szükségességét, és fordítva, egy-egy állami, vagy „nemzetek feletti" határozat jelentős hatással lehet a gazdasági egységek magatartására.

A GAZDASÁGPOLITIKÁK KOORDINÁLÁSA ÉS PÉNZÜGYI EGYÜTTMŰKÖDÉS A GAZDASÁGI UNIÓRA VONATKOZÓ ELGONDOLÁSOK

Már több alkalommal utaltunk arra, hogy az átmeneti periódusban elért integrációs szint egyszerű fenntartása — tehát a vámunió folyamatos működése —, de még inkább az EGK hat országa gazdaságának további összefonódása nem biztosítható a nemzeti gazdaságpolitikák koordinálása, a valutáris együttműködés erősítése nélkül. A vámunió *részben a külkereskedelmi kapcsolatoknak belkereskedelemmé válásán keresztül*, részben az így intenzifikált munkamegosztáson keresztül, *fokozza a tagállamok egymástól való* kölcsönös függését. Másfelől azáltal, hogy a vámunió kialakítása során az integrációban résztvevő országok lemondtak nemzeti piacaik védelmének igen lényeges eszközeiről — s ez a lemondás az adópolitikák, állami támogatások fokozatos koordinálásával, a versenyfeltételek egalizálására való törekvéssel csak fokozódik — az átlagos versenyképesség alakulása, az inflációs tendenciák, a nemzeti *gazdaságpolitikai intézkedések hatása közvetlenebbül, gyorsabban tükröződik a résztvevő országok kereskedelmi és fizetési mérlegében A külgazdasági egyensúly megbomlása pedig rövid távon csak úgy orvosolható, ha a tagországok mesterségesen megfékezik a Közösség más államaiból feléjük áramló hatásokat, tehát ha visszatérnek a nemzeti piac legalább átmeneti zártabbá tételéhez,* azaz korlátozzák az importot, valutarestrikciós intézkedéseket hoznak stb. Az ilyen szükségszerű lépések azonban egyenlőek a vámunió működésének időleges felfüggesztésével, vagy megzavarásával, tehát visszalépést jelentenek az elért integrációs szinthez képest (súlyosbítja a helyzetet a közös agrárpiac ezáltal történő felbomlásának veszélye).

Az 1968—69. évi, éppen az EGK vezető országaiban megnyilvánuló ilyen egyensúlyzavaroknak ezért nagy szerepük volt az integráció megtorpanásában. Ezek az egyensúlyzavarok kétségtelenné tették, hogy az elért integrációs szint fenntartása, illetve továbbfejlesztése csak úgy biztosítható, ha olyan gazdaságpolitikai, pénzügyi mechanizmust alakítanak ki a tagállamok egymás között, *ami megelőzhetővé, vagy legalábbis könnyen áthidalhatóvá teszi ezeket az egyensúlyzavarokat.* Ez pedig egyet jelent a gazdasági növekedés ütemének, illetve az azt befolyásoló állami intézkedéseknek, a strukturális változtatásokra, ár- és béralakulásra stb. vonatkozó elképzeléseknek, tehát a gazdaságpolitikáknak és pénzügypolitikáknak az összehangolásával.

A koordinált gazdaságpolitikák mintegy előfutárai, s egyben *elősegítői lennének annak, hogy a gazdasági egyensúly a jövőben nem az egyes országokon mint gazdasági egységeken belül, hanem közösségi szinten valósul meg, ami a Közösség gazdasági unióvá válásának egyik legfőbb megnyilvánulása lenne.*

E szükségszerűség felismerése és főképpen annak a tagországok által történő deklarálása, illetve konkrét ilyen értelmű javaslatok, intézkedések meghozatala, igen nagy mértékben politikai jellegű kérdés. Nemcsak azért, mert a gazdaságpolitikák nemzeti jellegének megőrzése egyik legfontosabb megnyilvánulása a nemzeti szuverenitásnak és annak, hogy a tagországok belső gazdasági, szociális, belpolitikai, védelmi stb. szempontjaik szerint járnak el a gazdaságpolitika alakításakor. A probléma sajátos politikai vonatkozását az adta, hogy — mint már utaltunk rá — 1968—69-ben erősen kiéleződtek a tagországok közötti ellentétek abban a kérdésben, hogy az EGK *zárt egységként fejlődjék-e tovább, vagy tegyék lehetővé a csatlakozni kívánó* országok bekapcsolódását az integrációba. Mint ismeretes, a tagországok többsége nem volt hajlandó semmilyen komolyabb további integrációs lépés megtételére, de még az átmeneti periódus lezárásához szükséges határozatok meghozatalára (pl. a döntő fontosságú agrárfinanszírozás véglegesítése) sem, amíg a csatlakozás kérdésében Franciaország nem enged merev magatartásából.

A bevezetőben említett politikai kompromisszum — az *1969 decemberi csúcsértekezlet elvi határozatai* — tették lehetővé, hogy ebben az igen lényeges kérdésben a további integrálódás egyik kulcsterületén némi előrehaladás születhetett 1970 közepéig.

A decemberi csúcsértekezlet azon túlmenően, hogy az *agrárfinanszírozási rendszer véglegesítésével lezártnak nyilvánította az átmeneti periódust, állást foglalt amellett, hogy meg kell kezdeni a következő integrációs szakasz munkálatait, melynek célja a gazdasági és monetáris unió megteremtése.* Ennek az elvi határozatnak alapján került sor a gazdaságpolitikák szorosabb koordinálására és a valutáris unió megteremtésére vonatkozó javaslatoknak a Bizottság által történő kidolgozására és a minisztertanács által történő megtárgyalására.

A *gazdaságpolitikák összehangolására* már az elmúlt évek során is történtek kísérletek, elsősorban a „nemzetek feletti" hatóságok részéről. Ide sorolható az ún. *1. első és második középtávú gazdaságpolitikai* irányelvek kidolgozása, különböző koordinációs bizottságok alakítása stb. Lényegében ide sorolható a közelmúltban készült terjedelmes *2. iparpolitikai koncepció* kidolgozása is. Azonban eddig a tagországok *semminemű konkrét kötelezettséget nem vállaltak arra vonatkozóan, hogy ezekben a tervekben, illetve ajánlásokban foglaltaknak megfelelően fogják alakítani saját nemzeti gazdaságpolitikájukat.*

Az 1970 első felében tárgyalt javaslatok lényegében a már az előző tájékoztatásban ismertetett, 1969 februárban nyilvánosságra hozott, ún. Barré-terv konkrétabb megfogalmazását és elvi elfogadását jelentik. Az előrelépés elsősorban abban van, hogy a tagállamok deklarálták, hogy *1980-ig három fokozatban gazdasági és valutaunióvá fejlesztik* az első integ-

rációs szakaszban, 1958—1970 között megvalósított vámuniót. *A feladatokra vonatkozó konkrét időrendben, az egyes szakaszok tartalmában azonban még nem született megállapodás, csupán elképzelések, javaslatok formálódtak meg. Tehát még nincs szó olyan programról, amely, mint a Római Szerződés, pontos ütemezést és kötelezettség-vállalást foglalna magában.* Hosszas viták után, amelyek lényege, hogy a *valutáris együttműködésre* irányuló lépésekkel — ezt a vonalat képviselte Franciaország és Belgium —, vagy a *gazdaságpolitika szorosabb koordinálásával* — az NSZK, Hollandia, Olaszország elgondolása — kell-e kezdeni a gazdasági és valutaunió felé haladást, olyan megállapodás született ez év közepén, hogy a két *területen párhuzamosan kell az előrehaladást biztosítani, egyik sem élvez prioritást a másik rovására.*

A tervek szerint *a gazdaságpolitikák koordinálása két fő irányban* történne.

— Az integrációban részt vevő országok gazdaságainak szorosabb egymáshoz kapcsolása, a strukturális változások egyeztetése, a gazdasági egyensúly Közösség egészére vonatkozó megvalósulása, illetve a tagállamok közötti egyensúlyzavarok megelőzése érdekében a tagállamoknak *öt évre szóló számszerű előirányzatokban kell megegyezniük, s évente értékelni kötelesek, hogy az egyes nemzetgazdaságok fejlődése megfelel-e ezeknek a számszerű orientációknak.* A Közös Piac Miniszteri tanácsa magáévá tette ezt az elvet, és megbízta a Bizottságot az 1971—75-ös időszakra vonatkozó *középtávú gazdasági orientációs terv elkészítésével.*

— A gazdaságpolitikai koordináció másik iránya a *rendszeres gazdasági konzultációk bevezetése.* Erre vonatkozóan már korábban is történtek kísérletek, azonban a tagországok általában nem tartották magukra nézve kötelezőnek, hogy egy-egy gazdaságpolitikai döntés előtt kikérjék EGK-beli partnereik véleményét. Az ezzel kapcsolatos legutóbbi miniszertanácsi határozat azonban már a konzultáció-eljárás menetére és szervezeti keretére is előírásokat tartalmaz azon túlmenően, hogy leszögezi: *előzetes konzultáció szükséges a tagállamok között minden olyan gazdaságpolitikai döntés előtt, amely hatással lehet a többi tagországra, vagy az egyes országok, illetve a Közösség egyensúlyára, vagy amely eltérítheti az egyes országok fejlődését a középtávú gazdaságpolitikai tervben előírt kötelezettségvállalástól.*

A gazdaságpolitikai koordináció elvének elfogadása természetesen nem jelent minőségi változást a föderációs tendenciák irányában már csak azért sem, mert egyelőre semmiféle institucionális szankciót vagy mechanizmust (pl. a többségi szavazat elve) nem tartalmaz az előirányzat, ami komoly biztosíték lenne a vállalt kötelezettségek teljesítésének.

Az elv elfogadásának jelentősége abban van, hogy a *tagországok kinyilvánították politikai elhatározottságukat* az integráció folytatására, s sejtetni

engedik hajlandóságukat a nemzeti szuverenitás további elemeiről való, az integráció előrehaladásával szükségszerű lemondásra. Mindazonáltal nem várható, hogy e téren gyors minőségi átalakulás következzék be. A versenyképesség nem egyenlő változása és az ebből adódó egyensúlyzavarok továbbra sem lesznek megelőzhetők, legfeljebb élességük mérséklődésére lehet számítani belátható időn belül.

A *monetáris együttműködés fokozása*, a *valutaunió* megteremtése vonatkozásában ugyancsak több síkon tervezik az előrehaladást. A javaslatok, illetve a hozott határozatok *konkrétabbaknak tűnnek, mint a gazdaságpolitikai koordinációs tervek.*

A pénzügyi együttműködés erősítésének szükségességét különösen aktuálissá tették az 1968—69. évi valutáris megrázkódtatások. Már 1969 februárban az idézett Barré-terv keretében javaslat született a tagországok közötti *rövid lejáratú hitelalap és mechanizmus* bevezetésére. A mechanizmust nem a kormányok között, hanem a központi bankok között kellene alakítani. A Közös Piac minisztertanácsa már 1969 közepén egyetértett a rövid lejáratú mechanizmus szükségességével. Ennek alapján az EGK-országok központi bankjai kormányzóinak tanácsa konkrét elképzelést terjesztett a minisztertanács elé, amelyet az — a már említett politikai kompromisszum alapján — 1970 januárban jóváhagyólag tudomásul vett.

A mechanizmus lényege a következő: a központi bankok kötelezettséget vállalnak, hogy pénzügyi egyensúlyzavar esetén maximálisan egymilliárd dollár értékben *rövid lejáratú támogatást* nyújtanak a bajban levő országoknak. Minden ország kvóták alapján részesül az alapból és járul hozzá az alap létesítéséhez. A hozzájárulási kvóták: Franciaország és az NSZK 300—300 millió, Olaszország 200 millió, Belgium és Hollandia 100—100 millió dollár. A nehézséggel küzdő ország a hitelt automatikusan három hónapi lejárattal igénybe veheti, esetleg további három hónapra hosszabbítást kérhet. Ekkor azonban már bizonyos — a követendő gazdaságpolitikával kapcsolatos — kötelezettséget is kell vállalnia. Rövid lejáratú hitelfelvételnél a Közösség központi bankjai elsősorban ezt a lehetőséget kötelesek igénybe venni, mielőtt a szélesebb nemzetközi pénzügyi intézményekhez fordulnának.

Bár a minisztertanács januári határozata már a közeli jövőre előirányozta a mechanizmus beindítását, még semmi jele nem tapasztalható annak, hogy *ez a valóságban működne.*

Egyébként a mechanizmus létrehozása bár jelentős lépésnek tekinthető a tagországok integrálódása szempontjából, és az USA-tól való függés lazítása szempontjából is, mégis tulajdonképpen a gyakorlatban már alkalmanként működő kölcsönös támogatási rendszer intézményesítéséről van szó. Másrészt nem valószínű, *hogy ezáltal a valutáris válságok a jövő-*

ben megelőzhetők lennének, hiszen ezek a válságok következmények és nem okok, reakciói a gazdaságok közötti egyensúly megbomlásának. Elsősorban ebből a szempontból látszik logikusnak az, hogy a Közös Piac országai összekapcsolják, párhuzamosan kívánják megtenni a *gazdasági koordinációs és valutáris* lépéseket.

— Komplikáltabb és még lassúbb haladást vetít előre az ún. *középlejáratú hitelmechanizmus* tervezett megvalósítása. Erre enged következtetni az is, hogy bár az EGK határozathozatali szerve, a minisztertanács kinyilvánította elvi egyetértését a mechanizmus kialakításával kapcsolatban, a javaslatot további tökéletesítés és részletezés céljából visszaadta az illetékes bizottságnak, s az a közeljövőben kerül ismét napirendre.

A létrehozandó hitelkeret körülbelül *2 milliárd dollárt tenne ki, s komoly fizetésimérleg-nehézségek* esetén a tagállamok előreláthatólag *két éves lejárattal vehetnének fel hitelt.* A kamatok kérdése még nem tisztázott. A hitelnyújtás már nem automatikus lenne, mint a rövidlejáratú mechanizmus esetében, azt *különböző gazdasági feltételek teljesítéséhez* kötnék. A tervezet szerint a hitelnyújtásról és annak feltételeiről a tagállamok miniszereinek tanácsa *minősített többségi szavazással* döntene (tehát nem lenne alkalmazható a vétójog), s az esetleg szintén kedvezőtlen helyzetben levő országok tartózkodhatnának a hitelnyújtásban való részvételtől.

— E hitelmechanizmusok létrehozása szoros összefüggésben van az 1970 közepén a hat ország között született további elvi megállapodással. Eszerint az EGK Közösségen belüli viszonylatban elveti a tőkésországok valutái árfolyamingadozásának rugalmasabbá tételére vonatkozó elgondolásokat, s a központi bankok koordinált intervencióival kívánja *biztosítani a tagországok valutáinak egymáshoz viszonyított árfolyamszilárdságát.* A miniszterek és a központi bankok határozata értelmében az EGK akkor is tartja magát ehhez az elvhez, ha az IMF esetleg más értelmű határozatot hozna.

— A fenti elgondolások realizálása csírája lenne egy, a dollár mellett kialakuló, „második monetáris pólusnak", a valutauniónak, esetleg közös EGK-valuta létrejöttének. Az EGK jelenlegi pénzügyi ereje arra máris alkalmas, hogy *egységes fellépés esetén vétó-jogot biztosítson számára nemzetközi pénzügyi fórumokon.*

III. AZ ÁTMENETI PERIÓDUS LEZÁRÁSA A MEZŐGAZDASÁGI TERMÉKEK VONATKOZÁSÁBAN. A „NEMZETEK FELETTI" KÖLTSÉGVETÉS

A mezőgazdasági termékek közös piacának alapelveivel, működési mechanizmusával, ellentmondásosságával 1969. évi tájékoztatónk részletesen foglalkozott. Jelen tanulmányban ezért csak vázlatosan utalunk

a közös agrárpiac kialakulásának menetére, működésére. Részletesebben az átmeneti periódus lezárását jelentő aktust, az agrárfinanszírozási rendszer végleges formába öntését, illetve a következő szakasz perspektiváit tárgyalnánk.

A közös agrárpiac megteremtésére irányuló politika bizonyos vonatkozásban hasonló célokat követett, mint az iparcikkek vámuniójának koncepciója:

— fokozatosan lehetővé tenni a mezőgazdasági termékek korlátozásoktól mentes áramlását a Közösségen belül, tehát olyan feltételeket biztosítani, hogy a „nagy piac" hasonló legyen az eddigi nemzeti belső piacokhoz;

— a közös agrárpiacot preferenciában és védelemben részesíteni a külső konkurrenciával szemben.

E feltételeket azonban nem lehetett egyszerűen a vámok és mennyiségi korlátozások fokozatos felszámolásával megteremteni úgy, mint az az iparcikkek esetében történt. Az agrártermékek tekintetében a versenyfeltételek egységesítése azt is megkövetelte, hogy a különböző természeti feltételekből adódó, másrészt szociális-politikai szempontok szerint a nemzeti keretek között kialakult, a világpiaci áraknál jóval magasabb és országonként eltérő belső árakon alapuló agrárprotekcionizmusokat is egységesítsék. Ezért a közös agrárpiac alapelvei a következők:

— a vámok és mennyiségi korlátozások felszámolásán túl, a Közösség minden országában egységes agrárárakat léptetnek életbe;

— az így kialakult árszínvonal fenntartása érdekében – szükség esetén — az állam interveniál a piacon (túlkínálat esetén felvásárol, hiány esetén piacra dob);

— külső országok versenyét nemcsak a vámokkal és kontingensekkel, hanem a magas közösségi és a világpiaci árak különbözetének lefölözésével korlátozzák;

— a közösségi agrárexportot szubvencionálják;

— az állami intervenció és az exportszubvenció, valamint a struktúrajavítással kapcsolatos kiadások finanszírozására a lefölözésekből, plusz a tagországok meghatározott kvóták szerinti befizetéseiből közös alapot létesítenek (közös agrárfinanszírozási mechanizmus).

A közös agrárpiac végeredményben tehát a fenti alapelvek alapján alakult ki 1966—1970 között, az alábbi menetrend szerint.

A bor közös piacrendjének életbeléptetése ugyan az 1970. január 1-i időponthoz képest késedelmet szenvedett (egyébként ilyen késedelem a többi terméknél is volt), mindazonáltal az átmeneti periódus végére lényegében az EGK mezőgazdasági termelése egészének értékesítése a közös piaci mechanizmus szerint történt. A mechanizmus működésének kulcspontja pedig a már említett közös agráralap, amelyben összegező-

A közös agrárpiac kialakításának menetrendje

Termékcsoport	A Közös Piac-rend életbeléptetésének időpontja
Olívaolaj	1966. november
Zöldség és gyümölcs (I. csoport)	1967. január
Gabonafélék	1967. július
Sertéshús	1967. július
Olajosmagvak	1967. július
Rizs	1967. szeptember
Tej, tejtermék, marhahús	1968. július
Zöldség, gyümölcs (II. csoport)	1968. július
Cukor	1968. július
Bor	1970. június

dik a tagállamok költségvállalása, illetve az egész közös agrárpiac finanszírozása.

Ismeretesek azok a Közös Piac tagországai közötti éles ellentétek, amelyek a közös agrárpiac kialakításával és finanszírozásával függenek össze. Ezek lényege, hogy a fő agrártermelők — elsősorban Franciaország — alapvetően érdekeltek abban, hogy a Közösség szolidaritást vállaljon az agrárexport és a feleslegek finanszírozásában, míg az alapvetően importőr pozíciókban levőkre — elsősorban az NSZK — a rendszer aránytalanul magas terheket ró, amellett, hogy gátolja külső piaci kapcsolataikat. A közös agrárpiac kialakítása folyamán ezek az érdekellentétek állandóan ütköztek, ami megnyilvánult azokban a hosszas alkudozásokban, ami egy-egy termékféleség közös árának megállapításakor a kompromisszum megoldásokat megelőzte.

A bevezető fejezetben említettük, hogy ezek az ellentétek — más feszültségekkel párosulva — igen élesen jelentkeztek 1969-ben, amikor az átmeneti periódus végére aktuálissá vált a közös agrárfinanszírozási rendszer végleges formába öntése. Ez egyet jelentett *az agráralap bizonyos „függetlenítésével" a tagállamoktól*, „nemzetek feletti" jellegének erősödésével.

A közös agrárpiacra vonatkozó szabályozások ugyanis kimondják, hogy az *átmeneti periódus végétől az importlefölözésekből eredő bevételek fölött közvetlenül — tehát a nemzeti költségvetések kiiktatásával* — kell hogy rendelkezzék a nemzetek feletti költségvetés. Másfelől maga a Római Szerződés is előírta, hogy az átmeneti szakasz végére a Bizottság dolgozzon ki javaslatot, hogy milyen módon — pl. a közös külső vámtarifák bevételeiből — lehetne a nemzeti költségvetési hozzájárulások helyett közvetlen bevételi forrásokból fedezni a Közösség kiadásait. Ezek a kiadások részben a közösségi apparátus működési költségeiből, részben az ún. Európai Szociális Alap hozzájárulásaiból, s döntő súllyal (kb. 90%-

os arányban) a közös agrárpiaccal kapcsolatos költségekből tevődnek össze. Ez utóbbi kb. felét *az importlefölözésekből eredő nemzeti bevételek 90%-ának kötelező befizetése, másik felét és a többi kiadást a tagállamok meghatározott kvóták szerinti költségvetési hozzájárulása fedezi.* 1969 végén — tehát az átmeneti periódus lejártakor — a tagállamok hozzájárulása a Közösség kiadásainak fedezéséhez az alábbiak szerint alakult:

Az EGK kiadásai és a tagállamok részvállalása ezek fedezésében, 1969 végén
(százalék)

	Funkcionális költségvetés	Európai Szociális Alap	Közös agráralap		Átlagos hozzájárulás
			lefölözött	kvóták	
NSZK	28,0	32,0	26,1	31,2	29,79
Franciaország	28,0	32,0	10,2	32,0	25,13
Olaszország	28,0	20,0	37,0	20,3	25,28
Belgium	7,9	7,9	8,4	8,1	8,66
Luxemburg	0,2	0,2	0,1	0,2	0,16
Hollandia	7,9	7,9	18,2	8,2	10,98
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Problémes Economiques, No. 1. 170/1970.

A finanszírozási rendszer megújításának, illetve végleges formába öntésének, s ezzel a Közös Piac átmeneti periódusa lezárásának feltétele — mint már említettük — Franciaország a Közösség kibővítésével kapcsolatos merev álláspontjának feladása volt. Az 1969 decemberi csúcsértekezlet ezzel kapcsolatos kompromisszumos elvi határozatát a tagállamok közötti még négy hónapos kötélhúzás követte, amíg sikerült tető alá hozni a konkrét megállapodást. Mindazonáltal a valóságban az átmeneti periódus egy évvel meghosszabbodott, tekintve, hogy az új megállapodás csak 1971-től veszi kezdetét, 1970-et pedig „átmeneti év"-nek nyilvánították, ami azonban már bizonyos vonatkozásban magán viseli az új megállapodás jegyeit is.

Az új finanszírozási rendszer főbb alapelvei a következők:

— a közös agrárpiac finanszírozására a tagállamok továbbra is szolidaritást vállalnak;

— a tagállamok hozzájárulása nem a fenti főbb költségvetési tételek szerinti, hanem globális lesz, tehát a közösségi költségvetést egységesítik;

— a közösségi költségvetés fokozatosan „nemzetek felettivé" válik, azaz a *nemzeti költségvetésekből átutalt összegek helyébe a Közösség közvetlen bevételei lépnek. Bővül az „Európai Parlament" hatásköre;*

— *némileg csökken a terhek tagállamok közötti megoszlása közötti aránytalanság.*

Az új *finanszírozási rendszer 1975. január 1-től* fog a maga teljes egészében működni. 1971—1974 között annak első fokozata valósul meg.

AZ EGK FINANSZÍROZÁSA 1971—1974 KÖZÖTT

Ebben a szakaszban az EGK működésével kapcsolatos kiadásokat részben saját „közösségi" erőforrásokból, részben a tagállamok költségvetési hozzájárulásából fedezik.

A közösségi önálló bevételek az alábbiakból adódnak.

— *1971. január 1-től a mezőgazdasági importlefölözések teljes egészükben a „nemzetek feletti" költségvetésbe folynak be* (az átmeneti periódusban 90%, és a nemzeti költségvetések közbeiktatásával).

— Ugyancsak 1971. január 1-től megkezdődik *a közös külső vámtarifákból leredő bevételek „közösségesítése" oly módon, hogy bizonyos mozgó skálarendszer működtetésével a nagy lefölözési hozzájárulással terhelt országok a vámoknak kezdetben még viszonylag nagy hányadát megtarthatják.* Tájékoztatásul közöljük, hogy 1969 végén a közös külső vámokból eredő bevételek miként oszlottak meg a tagországok között (a lefölözés megoszlása az előző táblázatban található).

A közös külső vámokból eredő bevételek százalékos megoszlása 1969 végén

	%
NSZK	42,66
Franciaország	20,75
Olaszország	13,25
Belgium	9,43
Luxemburg	0,33
Hollandia	13,58
Összesen	100,00

Forrás: Common Market 2/1970.

A közösségi kiadásoknak az önálló bevételekből nem fedezhető hányadát a tagállamok az alábbi fix kulcsok szerint finanszírozzák saját költségvetésükből:

	%
NSZK	32,9
Franciaország	32,6
Olaszország	20,2
Belgium	6,8
Luxemburg	0,2
Hollandia	7,3
Összesen	100,0

Ez a felosztás nagyjából megfelel az egyes tagországok részesedésének a Közösség összes bruttó társadalmi termékében, tehát e téren már kezd érvényesülni a terhek arányos elosztására való törekvés. E törekvés másik megnyilvánulása, hogy a tagországok hozzájárulása egyik évről a másikra nem nőhet 1%-nál és nem csökkenhet 1,5%-nál nagyobb mértékben.

AZ EGK FINANSZÍROZÁSA 1975-TŐL

1975. január 1-től az EGK költségvetésének egészét saját közösségi erőforrásokból fedezik. Ennek összetevői:

— a mezőgazdasági importlefölözések teljes összege,

— a közös külső vámokból eredő bevételek teljes összege,

— az akkorra már egységes kulcsok szerinti kivetett forgalmiadó-bevételek bizonyos hányada. (Tekintve, hogy a forgalmiadó-kulcsok 1975-ig történő egységesítésére a tagállamok még nem vállaltak konkrét kötelezettséget, az EGK végleges finanszírozási rendszere arra az esetre is variánsokat tartalmaz az önálló bevételeket illetően, ha az egységesítés 1975-ig nem történik meg.)

Az új finanszírozási rendszer 1971-től csak abban az esetben kezdheti meg működését, ha a tagállamok parlamentjei addig ratifikálják az erre vonatkozó kormányok közötti megállapodást. Tekintve, hogy arról van szó, hogy a ratifikálással a tagországok lemondanak nemzeti költségvetésük bevételének bizonyos hányadáról a „nemzetek feletti" apparátus javára, nem kizárt, hogy komoly belpolitikai feszültségek fogják megelőzni a parlamenti jóváhagyást. Mindenesetre, ha erre a végső hozzájárulásra nem kerül sor, a tervek szerint az 1970-re érvényes átmeneti rendezés meghosszabbodik.

Egy azonban minden esetben biztos: Franciaország elérte, hogy az *agrárfeleslegek* és az *agrárexport finanszírozására* — hacsak rendkívüli politikai válság nem következik be — a Közösség szolidaritást vállalt, a

lefölözések teljes egészükben a finanszírozás rendelkezésére állanak. Anglia ehhez a már véglegesített rendszerhez kell hogy csatlakozzon. (Ez hosszabb távon nem zárja ki azt, hogy a Közösség mezőgazdasági struktúrájának fokozatos átalakításával — pl. az újból napirenden levő Mansholt-terv [lásd 1969. augusztusi Tájékoztató] realizálása —, az agrárfeleslegek, s így a finanszírozásukra fordítandó kiadások is csökkenhetnek.)

Mindazonáltal a rendezés nem egyértelműen kedvez Franciaországnak. Igaz, hogy az agráralapból a legnagyobb mértékben részesül. Azonban azáltal, hogy a tagállamok lefölözésen és vámokon kívüli hozzájárulása fix kulcs alapján és nem a közös költségvetési tételek szerint történik, a tagállamok bizonyos fokig érdekeltté váltak abban, hogy a közös költségvetés minél több területre terjedjen ki, tehát hogy annak agrár egyoldalúsága csökkenjen. Mindez a további integrálódás, a föderális irányba haladás bizonyos ösztönzője is lehet.

A föderális tendenciák némi erősödése jut kifejezésre abban is, hogy az *Európa Parlament jogköre* a közösségi költségvetés függetlenedésével párhuzamosan kis mértékben ugyan, de bővülni fog. Jelenleg a közösségi költségvetést illető határozatokat a minisztertanács hozza, minősített többségi szavazással, teljesen függetlenül az Európa Parlamenttől. Ez, mint ismeretes, a tagállamok parlamentjeinek küldötteiből álló, *tehát nem választott*, törvényhozói joggal nem rendelkező, lényegében konzultációs, véleményező testület. A minisztertanács jelenleg határozatai meghozatalánál nem köteles figyelembe venni az Európa Parlament észrevételeit, esetleg módosító javaslatát. Az új finanszírozási mechanizmus életbelépésével párhuzamosan azonban a minisztertanács köteles lesz figyelembe venni a *Parlament költségvetés módosító javaslatait*, azonban továbbra is a minisztertanácsé és nem a Parlamenté lesz a döntő szó. (A komplikált módosítási és döntési procedúra ismertetésétől most eltekintünk.)

A „nemzetek felettiség" erősítése érdekében kifejtett erőfeszítések tehát, amelyeket részben az Európa Parlament, részben bizonyos, az integrációt a federális irányban való erőteljesebb haladásban megvalósítani akaró erők tettek, csak kis mértékben realizálódtak. Annak ellenére, hogy ezeket a törekvéseket az érdekeltek továbbra is felszínen fogják tartani — pl. az Európa Parlament közvetlen választások útján történő felépítésének, *törvényhozói szerep biztosításának* nagyobb ellenőrzési jogkörnek stb. követelésével —, nem valószínű, hogy az belátható időn belül jelentékeny ellensúlyozója lehet a jelenlegi határozathozó testületnek, a minisztertanácsnak. (Az EGK irányító apparátusa felépítését és működésének részletesebb ismertetését lásd Világgazdaság, 1970 február.)

IV. A KÖZÖS PIAC KÜLSŐ KAPCSOLATAI

A Közös Piac külső kapcsolatainak alakulásában bizonyos minőségi változás jelei mutatkoznak. Nemcsak azért, mert az EGK kibővítése Angliával és a csatlakozási kérelmet benyújtott három EFTA-országgal nagyobb realitást kapott, mint az elmúlt években, bár ez önmagában is minőségileg új helyzetet teremthet Európában és kihat az USA-val való kapcsolatokra is. A változás abban is megnyilvánul, hogy a Közös Piac részben a közös kereskedelempolitikának az átmeneti periódus végére történt kompromisszumos kialakításával, részben más gazdasági-politikai eszközökkel „közösségesíteni" igyekszik kapcsolatait számos európai és fejlődő országgal. Mindez arra vall, hogy az EGK gazdasági-politikai befolyási övezete bővülőben van, ami újabb ellentétek forrása a tőkés világon belül, s természetesen nem lehet közömbös a szocialista világ szempontjából sem.

Az alábbiakban az EGK külső kapcsolatai alakulásának tárgyalásánál ezért röviden a következő kérdésekkel foglalkozunk:

— az EGK kibővítésének kérdése,

— az EGK és a csatlakozási kérelmet nem benyújtott országok kapcsolata,

— az EGK aktivitása a fejlődő országokban,

— az EGK és az Egyesült Államok viszonya,

— az EGK közös kereskedelempolitikájának problémái, különös tekintettel a szocialista országokra.

AZ EGK KIBŐVÍTÉSÉNEK KÉRDÉSE

A tanulmány első fejezetében felvázoltuk azokat a főbb gazdasági és politikai-hatalmi tényezőket, amelyek következményeként 1969 végén, 1970 elején az eddigi kísérleteknél hangsúlyozottabban és nagyobb realizálási lehetőséggel került napirendre Anglia és a csatlakozási kérelmét benyújtott másik három nyugat-európai ország (Dánia, Norvégia, Írország) csatlakozása a Közös Piachoz.

A Közös Piacon belüli gazdasági és politikai erőviszonyok változásai, a francia pozíció gyengülése; a francia—nyugatnémet gazdasági-politikai hegemónia megtörésére irányuló törekvések az alárendeltebb szerepet játszó EGK-országok részéről; az az erősödő felismerés, hogy *az USA technikai, technológiai, a vállalati nagyság és jövedelmezőség tekintetében* meglevő, sőt fokozódó fölényét csak az EGK-nál szélesebb körű európai együttműködés képes ellensúlyozni; az EGK-ra nehezedő külső nyomás stb. végül is az 1969 decemberi közös piaci csúcsértekezlethez és az ott

született elvi megegyezéshez vezettek. Eszerint a hat ország államfői kinyilvánították azt az elhatározásukat, hogy amennyiben a csatlakozni kívánó országok elfogadják az EGK szerződéseit, valamint a *szerződések életbelépése óta hozott határozatokat és gyakorlati lépéseket*, úgy elvi beleegyezésüket adják az EGK kibővítéséhez és a tárgyalások megkezdéséhez a hatok és a kérelmező országok között.

Ennek az elvi határozatnak alapján kezdődhettek el már 1969 decemberében a Közös Piac illetékes hatóságai részéről a csatlakozási tárgyalásokat előkészítő munkálatok, s került sor 1970. június 30-án az első külügyminiszteri szintű hivatalos megbeszélésre a „hatok" és a csatlakozni kívánó országok között.

Az EGK kibővítésével kapcsolatosan az alábbi főbb gyakorlati problémák merülnek fel:

— Milyen hosszú legyen az az *átmeneti idő*, amíg a csatlakozó országok alkalmazkodnak a vámunióhoz és az ezzel kapcsolatban elért integrálódási szinthez,

— milyen alkalmazkodási időt igényel a közös *agrárpolitika* elfogadása és *milyen terheket ró* a csatlakozó országokra,

— az Európai Szén- és Acélközösséghez és az Euratomhoz való csatlakozás problémái,

— milyen módosítások válnak szükségessé a csatlakozás során az EGK institucionális szerveiben,

— Angliának a Commonwealth-országokkal fennálló speciális kapcsolatainak problémái,

— a tárgyalások lefolytatásának szervezeti problémái.

Mindezek a kérdések persze másodlagosak, az *alapvető politikai elhatározottság komolyságának, vagy taktikai jellegének függvényei.*

A hivatalos tárgyalások előkészítése során a „hatok" megkíséreltek közös álláspontot, közös tárgyalási pozíciót kialakítani ezekben a kérdésekben. A tagállamok közötti érdekellentétek, valamint a kérdések mélyebb gazdasági-politikai összefüggéseinek következményeinek kidolgozatlansága miatt azonban csak nagyon nagy vonalakban, konkrét részletezés nélkül formálódott meg az EGK közös álláspontja. Így nem *határozták meg az átmeneti periódus időtartamát és fokozatait*, csupán deklarálták a meghatározás szükségességét. Ugyanakkor *megegyeztek abban, hogy a csatlakozó országoktól meg fogják kívánni, hogy új bilaterális kereskedelmi megállapodásaikhoz csatoljanak olyan klauzulát, amely lehetővé teszi a közösségi szabályok későbbi figyelembevételét, a csatlakozó országok el kell hogy fogadják a végleges formába öntött agrárfinanszírozási rendszert.* Angliától ugyan nem követelik meg, hogy magáévá tegye az Euratommal kapcsolatos szerződéseket, de javasolják, hogy nukleáris know-how-ját a Közösség *rendelkezésére bocsássa;* javasolni fogják, hogy *az afrikai és*

Karib-térségi Commonwealth országokkal az EGK és a társult afrikai országok szerződéséhez hasonló egyezményt, Indiával és Pakisztánnal pedig preferenciális kereskedelmi megállapodást kössön a kibővült Közösség. Az új-zélandi Angliába irányuló tejtermék-exportot speciális problémaként kezelik, s a tárgyalások során keresnek megoldást. Közös álláspont alakult ki abban a vonatkozásban is, hogy milyen *változásokat látnának jónak az EGK institucionális szerveiben a kibővítés után. Eszerint a minisztertanácsban a minősített többségi szavazatok megoszlása: a négy* „nagy" (Franciaország, az NSZK, Olaszország, Anglia) egyenként 10, Belgium, Hollandia 5—5, Dánia, Írország, Norvégia 3—3, Luxemburg pedig 2 szavazattal rendelkezne; a Végrehajtó Bizottság újból 14 tagból állana; (ismeretes, hogy 1970 közepén az előzetes megállapodásoknak megfelelően 14-től 9 főre csökkent a Bizottság létszáma, s ezzel egyidőben új bizottsági elnököt és tagokat választottak meg); a négy „nagy" 2—2, a kisebb országok pedig 1—1 bizottsági tagot jelölhetnének. Az Európa Parlament jelenlegi 142 fős létszámát 208-ra emelnék: a négy „nagyot" 36—36, Belgiumot és Hollandiát 14—14, Dániát, Írországot és Norvégiát 10—10, Luxemburgot 6 képviselő reprezentálná. A tárgyalások lefolytatása — a Bizottság és a „nemzetek feletti" rendeződés híveinek törekvéseivel ellentétben — a minisztertanács hatáskörébe fog tartozni.

Anglia nem hozott nyilvánosságra előzetes tárgyalási pozíciót. A kormány által februárban kibocsátott *„Fehér könyv"* azon keresztül, hogy felméri a csatlakozással az országra háruló költségek valószínű mértékét, tulajdonképpen kinyilvánítja, hogy Anglia — természetesen hosszas alkudozásokkal és kompromisszumokkal — lényegében kész elfogadni az EGK kialakult integrációs szabályait. Az új konzervatív kormány megnyilvánulásai is hasonló következtetést indukálnak.

A *június 30-án tartott* és „történelmi jelentőségűnek" minősített első közvetlen *tárgyalás az EGK és a csatlakozni kívánó országok között ugyancsak nem ment túl a nagyon általános problémafelvetések* és a tárgyaló felek álláspontjának vázlatos ismertetésén. A Közös Piac itt felvázolt álláspontját az alábbiakban lehetne összegezni:

— A csatlakozási tárgyalásokat az az alapelv kell hogy vezérelje, miszerint a *felmerülő problémákat megfelelő átmeneti intézkedésekkel és nem az EGK meglevő szabályainak megváltoztatásával kell rendezni.*

— Bár a csatlakozás minden valószínűség szerint átmeneti intézkedéseket és az átmenetre vonatkozó részletes ütemterv kidolgozását fogja igényelni, már a csatlakozási szerződés megkötésekor kölcsönös számottevő vámcsökkentéseket kell végrehajtani.

— A kölcsönös előnyök megfelelő egyensúlyának biztosítása céljából az iparcikkek áramlásának szabaddá tételével párhuzamosan kell megvalósítani az *agrártermékek kibővített közös piacát.* A véglegesített agrár-

finanszírozási rendszert a kibővített közösség új követelményeinek megfelelően kell alkalmazni, anélkül azonban, hogy a szabályozás alapelveit megváltoztatnák.

— A külkereskedelmi szabályozásokat tekintve az átmeneti periódus időtartama minden csatlakozó ország számára egyenlő kell hogy legyen, más területeken az átmeneti szakaszokban és az ütemezésben lehetnek eltérések.

— A kibővült közösségnek folytatnia kell az eddig alkalmazott EGK-asszociációs politikát a harmadik országokkal, így a már társult afrikai országokkal (Commonwealth) kapcsolatban. A társulási feltételeket a tárgyalások során kell meghatározni, úgy, hogy az új egyezmények lehetőleg 1973-ban a már társult országokkal kötött megállapodások megújításának esedékességekor érvénybe léphessenek.

— Az EGK kész arra, hogy az őszi hónapokban tárgyalásokat kezdjen a csatlakozni nem kívánó EFTA-országokkal speciális egyezmények megkötéséről a kibővült EGK-hoz fűződő kapcsolatok rendezésére vonatkozóan.

Anglia képviselője a hivatalos tárgyalásokon megismételte kormányának csatlakozási készségét és azt, hogy Anglia kész elfogadni az EGK érvényben levő szerződéseit. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy méltányos megoldást kell találni az agrárfinanszírozási költséghozzájárulás tekintetében, különben Anglia képtelen lesz a csatlakozásra. Az agrárkérdéseken kívül, de azokkal szoros kapcsolatban vetette fel a Commonwealth-problémát, konkrétabban a Commonwealth-országok cukoregyezményét és az új-zélandi vajexportot, mint speciális, megoldásra váró kérdéseket. Anglia szívesen látná ugyanakkor, ha a kibővült *Közösség továbbhaladna az iparpolitikai, regionális politikai és technológiai együttműködés terén.* A Montánunióhoz és az Euratomhoz való csatlakozást mint viszonylag rövid átmeneti időt igénylő problémát vetette fel. Figyelemreméltó a *védelmi és külpolitikai szorosabb koordináció szükségességének Anglia részéről történt* gyakori hangsúlyozása is. (A külpolitikai együttműködés erősítésével egyébként az EGK is intenzívebben foglalkozik az utóbbi időben. Az együttműködés formájára, szervezeti kereteire vonatkozó konkrét terveket is kidolgozták.)

Írország álláspontja szerint elfogadható a közös agrárpolitika, és az ipari vámunió is. Bár rövidtávon nehézségeket fog okozni az átállás, hosszú távon azonban elősegítené a hatékonyság és a struktúra javulását.

Dánia a közös agrárpolitikára való átállás tekintetében még átmeneti periódust sem tart szükségesnek a maga részéről.

Norvégia éppen ellenkezőleg, a közös agrárpolitika elfogadásának nehézségeit és az ebből adódó, az országot terhelő költségeket hangsúlyozta.

Az EGK kibővítésével kapcsolatos, vázlatosan ismertetett problémák

— az egyes kérdések részletes kifejtése és a csatlakozás hatásának felmérése külön tanulmányokat igényelne — is érzékeltetik, hogy a *csatlakozási, illetve a kibővítési készség elvi deklarálása még nagyon kevés ahhoz, hogy egy kibővült Közös Piacról, mint a közeljövő realitásáról beszéljünk.*

Tény viszont, *hogy egy új integrációs csoportosulás körvonalai* kezdenek kirajzolódni. Ez azonban nem a hivatalos megnyilatkozások következménye, hanem azoké a zömmel objektív *gazdasági-politikai* tényezőké, amelyekről az előzőekben szó esett.

A fentiek is mutatják, hogy az EGK *kibővítésével kapcsolatos megoldandó gyakorlati problémák köre meglehetősen tág.* Kétségtelen azonban, hogy az egyik kulcskérdés a *mezőgazdasági cikkek* közös piacának megteremtése. A júniusi első hivatalos tárgyalások óta megtartott szakértői tanácskozásokon e kérdésben máris konkrétabban fogalmazódtak meg az ellentétek: Franciaország szerint nem magával a finanszírozási kérdésekkel és az Angliát ezzel kapcsolatosan terhelő költségekkel kell foglalkozni, hanem a közös agrárpiac működési mechanizmusának elfogadásával, a finanszírozási problémák ennek csupán következményei. Anglia viszont — az EGK egyeztetett álláspontjától eltérően (amelyen belül az NSZK és Franciaország közötti éles nézeteltéréseket nehezen lehetett áthidalni, hosszabb átmeneti szakaszt kívánt a közös agrárpiachoz, mint az ipari vámunióhoz, s mindenekelőtt az országot terhelő költségek nagyságáról szeretne alkudozni. Feltehető, hogy legalább egy-két évbe beletelik az eltérő álláspontok egyeztetése, s az EGK kibővítésének, azaz az átmeneti szakasz kezdetének szerződéses deklarálására.

AZ EGK ÉS A CSATLAKOZÁSI KÉRELMET NEM BENYÚJTOTT EURÓPAI TŐKÉSORSZÁGOK KAPCSOLATA

A Közös Piac úgyszólván megalakulása óta törekszik arra, hogy gazdasági-politikai befolyási övezetét szélesítse Európában. Ez a törekvés több tőkésország részéről pozitív reakciót váltott ki már a hatvanas évek elején. *Az EGK-integráció előrehaladásával szaporodott azoknak az országoknak a száma, akik a Közösség által felajánlott vám- és egyéb kedvezmények érdekében szerződésileg* akarják rendezni kapcsolataikat a csoportosulással mint egységgel. Az alábbiakban rövid felsorolást adnánk az EGK már meglevő, illetve tervezett ilyen irányú kapcsolatairól.

Az első európai tőkésállam, amellyel a Közös Piac szerződésileg rendezte kapcsolatait, *Görögország* volt. 1961-ben kötött az EGK társulási egyezményt Görögországgal, amely 1962 novemberben lépett életbe. A kölcsönös vámkedvezményeket és az EGK pénzügyi támogatását tartalmazó egyezmény tulajdonképpen *teljes jogú tagságot irányoz elő*

Görögország részére egy kb. 22 éves átmeneti periódus iránt. Az 1967. évi katonai államcsínyt követően a kapcsolatok megmerevedtek, az EGK megtagadta a pénzügyi segélynyújtást Görögországnak, az érvényben levő egyéb szerződéses kötelezettségeknek azonban eleget tett.

Törökország 1963-ban kötött társulási egyezményt a Közös Piaccal, amely 1964 decemberben lépett életbe. Az egyezmény vámunió megvalósítását tűzte ki célul, három fokozatban. Az első, 5 éves periódus 1969 decemberben járt le, a második 12 éves szakaszra vonatkozó megállapodást 1970 júliusban szövegezték meg, s előreláthatólag októberben kerül aláírásra. Eszerint az EGK néhány textilféleség kivételével teljes vámmentességet biztosít a török iparcikkeknek, Törökország pedig az EGK-ból származó iparcikkek 55%-ára ad vámkedvezményt. A három átmeneti periódus összesen 22 évet venne igénybe, amelynek elteltével az áruforgalom teljes vámmentességet élvez, létrejön a vámunió. Ekkor válik aktuálissá Törökország átállása az EGK agrárrendszerére. Előirányozták a szabad munkaerőáramlás és a gazdaságpolitikai koordináció fokozatos megteremtését is. Az EGK pénzügyi segítséget nyújt Törökországnak: ez az első szakaszban 175 millió dollárt tett ki, a második szakaszban pedig előreláthatólag 195 millió dollár lesz.

Ausztriával már 1961-ben felvetődött társulási egyezmény megkötése, melynek fő indokaként az ország és az EGK közötti szoros kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok szerepeltek. Az egyezmény megkötése azonban elsősorban politikai problémát vet fel, s mindenekelőtt az osztrák államszerződésből adódó kötelezettségeknek mondana ellent. Az EGK esetleges kibővítése a szóban forgó négy országgal az EFTA sorsát — amelynek Ausztria is tagja — erősen megkérdőjelezné. Ez, valamint az európai politikai légkör enyhülése újabb próbálkozásokra késztette az EGK-t és Ausztriát a kapcsolatok rendezése tekintetében. Az EGK által kötött társulási egyezmények azonban általában teljes jogú tagságot helyeznek kilátásba, ezért a jövőben sem valószínű, hogy Ausztria ilyen jellegű kapcsolatot teremtsen az EGK-val. Ezért kompromisszumos megoldás lehetőségének tanulmányozása van most napirenden. Ausztria e tekintetben rendszeres konzultációt folytat *Svájccal*, amely ugyancsak semleges státusánál fogva speciális rendezést kíván az EGK-val. Svájc ez év júliusában hivatalosan is felkérte az EGK-t a rendezésre vonatkozó tárgyalások megkezdésére. Feltehető, hogy a tárgyalásokra még ez évben sor kerül.

A skandináv országok közül Dánia és Norvégia teljes jogú tagságra vonatkozó tárgyalásokat kezdett a Közös Piaccal. A „Nordek"-tervezet bukása után *Finnország* és *Svédország* is jelezte az EGK felé, hogy semlegességi státusukkal összeegyeztethető kereskedelmi rendezésre vonatkozó megállapodást kívánnak kötni a csoportosulással.

Spanyolország már 1962-ben jelezte az EGK felé társulási egyezmény megkötésére vonatkozó szándékát. Az EGK 1964-ben tárgyalási mandátummal ruházta fel a Bizottságot, azonban egyrészt az EGK által akkor ajánlott feltételek nem elégítették ki Spanyolországot, másfelől egyes EGK-országoknak (Benelux) politikai, másoknak gazdasági (Olaszország citrusexportja) fenntartásaik voltak a spanyol egyezménnyel kapcsolatosan. 1969-ben az EGK a Bizottságon keresztül újabb tárgyalási javaslattal élt, melynek eredményeként ez év közepén hat évre szóló preferenciális kereskedelmi egyezmény aláírására került sor. Eszerint az EGK 1976 végéig a legtöbb spanyol iparcikk importvámjait két szakaszban, összesen 60%-kal mérsékli, Spanyolország viszont 25—30, esetenként 60—70%-os vámkedvezményben részesíti az EGK-ból származó iparcikkeket és növeli az importkvótákat. A spanyol citrusfélék EGK-ba irányuló kivitele 40%-os vámkedvezményt kap, kisebb könnyítéseket léptetnek életbe néhány más spanyol agrárcikk esetében is (paradicsom, olívaolaj).

Portugália 1962-ben az EGK felé benyújtott egyezményjavaslata nem realizálódott. Mint EFTA-ország, Portugália az EGK kibővítése céljából folyó tárgyalásokat újabb alkalomnak találta az EGK-hoz való közeledéshez. Az ország EGK-hoz akkreditált nagykövetén keresztül az év közepén újból kifejezte azt az óhaját, hogy rendezze kapcsolatait az EGK-val, illetve a kibővülő Közösséggel.

Ciprus ez évben jelezte a Közös Piac felé, hogy az EGK és Spanyolország közötti preferenciális egyezményhez hasonló formában szeretné rendezni kapcsolatait a Közösséggel.

A Közös Piac minisztertanácsa 1970 márciusában felhatalmazta a Bizottságot, hogy 10 év alatt két fokozatban megvalósítandó vámunióról tárgyaljon *Máltával.*

AZ EGK TÖREKVÉSEI EURÓPÁN KÍVÜLI BEFOLYÁSI ÖVEZETÉNEK KITERJESZTÉSÉRE

Az európai befolyási övezet szélesítése mellett az EGK már megalakulásától kezdve nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy különböző gazdasági-pénzügyi kötelékekkel az integrációhoz kapcsolja részben az EGK-országok volt gyarmatait, részben addig más fejlett tőkés országok befolyási övezetéhez tartozó fejlődő országokat. Az EGK a Római Szerződés megkötése óta társulási kapcsolatban van 18 afrikai országgal, mely kapcsolatot az 1963-ban aláírt úgynevezett Jaounde-i Szerződés szabályoz. A szóban forgó *18 afrikai ország:* Burundi, Felső Volta, Közép Afrikai Köztársaság, Dahomey, Gabon, Elefántcsontpart, Kamerun, Brazzaville-Kongó, Kinshasa-Kongó, Mali, Mauritánia, Niger, Ruanda, Szenegál,

Szomália, Togo, Csád és Madagaszkár. A társulási szerződés értelmében a 18 ország termékei vámmentességet élveznek az EGK-ban, viszonzásul a közös piaci országok termékeit preferenciákban részesítik. Az EGK bizonyos feltételekhez kötött pénzügyi segélyt és kedvezményes hiteleket biztosít a társult afrikai országoknak, főként az Európai Fejlesztési Alapon keresztül. Mindazonáltal az említett országok részesedése az EGK importjában szinte folyamatosan csökkenő tendenciát mutat. A Jaounde-i Szerződést 1969 júliusában újították meg azzal egy időben, hogy *Kenya*, *Uganda* és *Tanzánia* is társulási szerződéses viszonyba lépett az EGK-val. Ezt megelőzte 1966-ban az EGK és *Nigéria* között létrejött társulási egyezmény. Ez utóbbi egyezmények azonban nem tartalmaznak az EGK részéről nyújtandó pénzügyi és technikai segélykötelezettséget.

1969-ben „részleges" társulási egyezményt kötött az EGK *Marokkóval* és *Tunisszal*. Ugyancsak „részleges" társulási egyezményről folynak előzetes megbeszélések *Algéria* és az EGK között.

Ez év közepén 5 éves preferenciális egyezményt kötött az EGK *Izraellel*. Az egyezményt Izrael az első lépésnek tekinti a Közös Piachoz való társulás, a kereskedelem teljes vámmentessé tétele felé.

Hasonló, preferenciális kereskedelmi egyezmény megkötését tervezi az EGK *Libanonnal* és az *EAK-kal*.

Az EGK fokozódó érdeklődést tanúsít a *latin-amerikai* piacok iránt is. A minisztertanács az év elején megbízást adott az Állandó Képviselők Bizottságának a térséggel folytatott kereskedelem fejlesztési lehetőségeinek tanulmányozására. Előzetes megbeszélések voltak egy, az EGK és *Argentína* közötti kereskedelmi szerződés megkötéséről.

Az EGK esetleges kibővítése indokul szolgált *Ausztrália* és *Új-Zéland* számára, hogy magasszintű képviselői tapogatózó tárgyalásokat folytassanak az EGK-val való gazdasági kapcsolatok rendezési lehetőségeiről. Néhány ázsiai ország — *India*, *Pakisztán*, *Malaysia* — felé is történtek kísérletek az EGK részéről, hogy a Közösséggel, mint egységgel, rendezzék kapcsolataikat.

Gazdasági és politikai perspektívák szempontjából egyaránt igen figyelemreméltó az EGK és *Japán* között folyamatban levő tárgyalás a kereskedelmi kapcsolatok szerződéses rendezéséről.

AZ EGK ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK VISZONYA

Az EGK törekvései gazdasági és ezen keresztül politikai-hatalmi befolyási övezetének kiterjesztésére Európában és más kontinenseken, éles ellenzésre találnak számos ország, de elsősorban az Egyesült Államok részéről. Különösen kiéleződtek és állandósultak e tekintetben az ellen-

tétek az utóbbi időben, amikor az eddigieknél nagyobb realizálási lehetőséggel került napirendre az EGK kibővítése is.

Az USA elsősorban a két világrendszer versenye szempontjából támogatja a nyugat-európai egységtörekvéseket. Emellett Anglia EGK-hoz való csatlakozásában egyik fő biztosítékát látja európai befolyása fennmaradásának. Ugyanakkor azonban az integrációban résztvevő országok egymásnak nyújtott preferenciái, a külső országok felé érvényes diszkrimináció már rövid távon is hátrányosan érinti az USA piaci pozícióit. Hosszú távon pedig egy esetleges „Európai Európa" önálló gazdaságipolitikai törekvései valóban megingathatják az USA domináns helyzetét.

Az Egyesült Államok ezért az EGK létrejötte óta tulajdonképpen kettős politika vitelére kényszerül a Közösséggel szemben: egyrészt támogatásáról biztosítja a nyugat-európai integrációt, másrészt különböző eszközökkel igyekszik ellensúlyozni annak az USA-ra nézve káros hatásait. Ilyen eszközök a GATT égisze alatt megvalósított vámcsökkentések („Kennedy-forduló"), melynek eredményeként a közös külső vámtarifa diszkriminatív hatása jelentősen mérséklődik, másrészt az EGK-országok tőke- és technológiai know-how ráutaltsága az USA-ra, illetve az ezt kihasználó erős amerikai terjeszkedés az európai iparban.

Az USA fegyverül használja fel az EGK befolyási övezetének szélesítése elleni harcban azt a körülményt, hogy az EGK preferenciális kereskedelmi szerződései ellentétesek a GATT szabályaival, speciálisan a GATT egyik alappillérével, a legnagyobb kedvezmény elvével. Eszerint ugyanis a valamely GATT-állam által más országnak nyújtott vámkedvezményt minden más GATT-hoz tartozó ország is meg kell hogy kapja. Kivétel csak abban az esetben lehet, ha a szóban forgó kedvezményt vámunió vagy szabadkereskedelmi zóna keretében, illetve céljából nyújtották. Márpedig az EGK újabban kötött preferenciális kereskedelmi egyezményei csak viszonylag kevés esetben tartalmaznak konkrét ütemezést a vámunióra vonatkozóan.

Az USA-t különösen a Földközi-tenger térségében kifejtett EGK-tevékenység aggasztja, s főként Tunisszal, Marokkóval, Spanyolországgal kötött, valamint az Egyiptommal, Libanonnal stb. kötendő egyezmények. A témával maga a GATT külön ülésen foglalkozott, de megoldást nem találtak.

Komoly bírálója az EGK egyezményeinek az UNCTAD is, ahol a fejlődő országok egészére kiterjedő kedvezményeket követelnek a regionális preferenciákkal szemben.

Az USA éles támadásokat intéz az EGK agrárpolitikája, az értéknövekedési adórendszer ellen is, s komolyan fontolgatja megfelelő retorziók, például a most napirenden levő importkvóták bevezetését, ami egy USA—EGK közötti tényleges kereskedelmi háború veszélyeit vetíti előre.

Az EGK külső országokhoz fűződő kapcsolatainak szabályozásában jelentős szerepe van a közös kereskedelempolitika kialakításának. Ez a kérdés különös aktualitást kapott az elmúlt két évben azáltal, hogy részben a Római Szerződés, részben az azóta vállalt integrációs kötelezettségek értelmében 1970. január 1-ig, az átmeneti periódus végéig, az EGK közös kereskedelempolitikát kell hogy alkalmazzon a kívülálló országok viszonylatában.

A közös kereskedelempolitika formális megfogalmazásától és érvényesítésétől eltekintve az EGK eddigi integrálása már igen sok tekintetben „közösségesítette" a tagországok kétoldalú kapcsolatait. Ennek érzékeltetésére elég utalnunk az előzőekben tárgyalt, az EGK mint egység által kötött számos preferenciális és asszociációs egyezményre; a nemzeti vámoknak közös külső vámokkal való felcserélésére, sőt azoknak várható közös költségvetési tétellé válására; a közös agrárpolitika egységes lefölözési rendszerére; arra, hogy több esetben nemzetközi fórumokon az EGK mint egység képviselteti magát stb. Mindezek során és következményeként az EGK tagállamai lemondtak az önálló kereskedelempolitika egy-egy lényeges eleméről, nemzeti szuverenitásukat e kérdésben közösségi szabályozásnak rendelték alá.

A közös kereskedelempolitika lényegében az integráció által eddig még csak *viszonylag kevéssé érintett kereskedelempolitikai területek multinacionalizálását célozza: közös szabályozás alá vonni a külső országok felé érvényesített nemzeti kereskedelmi liberalizációt, illetve kontingentálást, a tagországok általános import- és exportpolitikáját;* uniformizálni és a nemzetek feletti hatóságok hatáskörébe utalni a kereskedelmi *tárgyalások lefolytatásának és a szerződések megkötésének jogát.*

A közös kereskedelempolitika kialakítása irányában tett első jelentősebb lépés az 1968 áprilisban hozott, ún. egységes antidömping-szabályozás volt. Ezt követték 1968 decemberben a közös liberalizálási és kontingenslisták létesítését célzó minisztertanácsi határozatok, majd 1969 végén ezek speciális alkalmazása a szocialista országokra, illetve az 1969 folyamán a kereskedelmi szerződések tárgyában elfogadott kompromisszumos megoldások, s végezetül az átmeneti periódus lezárásának reprezentálására *1970 közepén* hozott kiegészítő szabályozás. E szabályozások lényege röviden a következő:

— Az EGK *közös liberalizálási listába foglalta* a tagállamok által különkülön a külső országokból mennyiségi korlátozás nélkül importálható termékeket. A listára azok a termékek kerültek, amelyeket valamennyi tagország liberalizált. A minisztertanács határozata bővítheti a közös liberalizálási listát (feltehetőleg abban az esetben, ha bizonyos, eddig

kontingentált terméket valamennyi EGK-ország mentesít a mennyiségi korlátozás alól).

— Olyan információs eljárásban állapodtak meg a tagállamok, amely lehetővé teszi az EGK hatóságainak folyamatos tájékozódását az import alakulásáról.

— Közösségi piacvédelmi mechanizmus alkalmazása olyan esetekre, amikor valamely termék importja veszélyezteti az EGK piaci egyensúlyát, vagy a termelőket. Sürgős esetben a Bizottság megteheti a szükséges lépéseket — pl. az import leállítása —, de erről azonnal értesítenie kell a minisztertanácsot, amely a végső határozatot meghozza.

A szocialista országok viszonylatában ugyancsak közös liberalizálási listát állítanak fel. Ez azonban egyrészt szűkebb a nem szocialista relációban alkalmazott közös liberalizálási listánál. Másrészt pedig — tekintve, hogy az EGK-országok más-más mértékben liberalizáltak az egyes szocialista országok felé — különböző közös liberalizálási listát érvényesítenek az egyes szocialista országok, illetve országcsoportok viszonylatában. Ugyanakkor a szabályozás igen szigorú importellenőrzést irányoz elő szocialista viszonylatra.

— A közös liberalizálási listára fel nem került termékeknél a kontingentálásra vonatkozó közös szabályozást vezetnek be. Az egyes termékcsoportokra közösségi kontingenseket állapítanak meg, amelyeket az EGK hatóságai osztanak fel a tagországok között.

— Ezzel párhuzamosan egységes szabályokat alkalmaznak az import- és exportengedélyek kiadására, erősítik az e feladatokat ellátó hatóságok együttműködését. Az importengedélyeket továbbra is a nemzeti hatóságok adják ki, de kötelesek figyelembe venni a közösségi szabályokat.

A közös szabályozás alkalmazásának ellenőrzésére külön bizottságot hoznak létre.

A fenti főbb, közös kereskedelempolitikai alapelvek önmagukban egyelőre nem jelentenek *minőségi* változást a külső országokkal fennálló kapcsolatokban, de mindenképpen jelzik a *„nemzetek feletti"* szabályozás irányában való haladást. Lényegében az eddig is érvényben levő liberalizálás feltérképezését és összegezését jelentik. A tagállamok önállósága megmaradt abban a vonatkozásban, hogy *maguk ítélhetnek a további liberalizálás tekintetében.* Ez szocialista viszonylatra is érvényes, s éppen 1969—70 folyamán történtek az EGK-országai részéről lépések a szocialista országok felé érvényben levő liberalizáció bővítésére.

Az egyes EGK-országok törekvései, hogy saját nemzeti érdekeiknek megfelelően alakítsák kapcsolataikat a szocialista országokkal, megnyilvánultak abban is, hogy az EGK nem tudta teljesíteni az árucsere-forgalmi megállapodásoknak az átmeneti periódus végére tervezett közösségesítését. A szovjet—francia megállapodás volt az első, amely ellentmondott az átmeneti sza-

kasz végére kitűzött célkitűzéseknek, amelyet azóta egyéb megállapodások is követtek. Az átmeneti periódus hivatalos lezárása e tekintetben tulajdonképpen látszólagos. A minisztertanács kényszerű határozata értelmében ugyanis 1972 végéig élhetnek az EGK-tagországok a bilaterális kereskedelmi tárgyalás és szerződéskötés jogával, azonban a következő feltételekhez kell hogy tartsák magukat: a bilaterális tárgyalások előtt konzultálniuk kell az EGK-partnerekkel; a tárgyalásokat a közösségi szempontok figyelembevételével kell lefolytatniuk; a tárgyalások eredményét a minisztertanács jóvá kell, hogy hagyja.

Megemlítjük még, hogy *a szocialista országok közül egyedül Jugoszlávia ismerte el de jure is az EGK-t és a csoportosulással mint egységgel kereskedelmi egyezményt is kötött ez év elején.*

A VILÁGGAZDASÁG FEJLŐDÉSE ÉS A KONJUNKTÚRA ALAKULÁSA 1969-BEN[1]

V. A TŐKÉS NEMZETKÖZI FIZETÉSI RENDSZER PROBLÉMÁI

A VALUTARENDSZER

A jelenleg funkcionáló tőkés nemzetközi valutarendszer 1969-ben létrejöttének 25. évfordulójához érkezett.

Ez a periódus nem volt zökkenőmentes. A kulcsvaluták, vagyis a dollár és a font, több más vezető valutával együtt nemegyszer került a veszélyzónába és a fellépő válságok egy-két esetben az egész valutarendszert összeomlással fenyegették. Mindezek ellenére a szisztéma működésre képes maradt, folyamatosan biztosította az állandóan növekvő nemzetközi kereskedelmi, külgazdasági forgalom finanszírozását, vagyis elérte legfőbb célját.

Ebben elsősorban annak volt része, hogy az 1944-ben Bretton Woodsban — a gazdaságtörténetben első ízben — nemzetközi konszenzus alapján a Nemzetközi Valutaalaphoz csatlakozott országok kötelező játékszabályokban állapodtak meg és ahhoz nagyjából-egészéből igazodtak is.

Ily módon a tőkés világ monetáris szférája erősen integrálódott.

A rendszer két legfontosabb alapelvét: a valuták konvertibilitását és a valuták rögzített paritását elérték, illetve fenntartották.

Mindez azonban csak azáltal vált lehetségessé, hogy kialakult és foko-

[1] Konjunktúra- és Piackutató Intézet, Budapest, 1970. március.

zódott a vezető tőkésországok körén belül a nemzetközi pénzügyi együttműködés, amelynek segítségével a valutarendszer működése elé került akadályokat áthidalhatták.

A kényszerítő reálgazdasági tényezőkön kívül e kooperációnak is szerepe volt abban, hogy több tőkés valuta árfolyamának módosítása révén fenntarthatták a fix paritások rendszerét. Megjegyezzük, hogy a Valutaalap szabályai a paritásváltoztatásokra — alapvető fizetési egyensúlyhiány esetén — kifejezetten módot adnak, sőt a 10%-ot meg nem haladó árfolyammódosításnál az egyébként előírt, a Valutaalappal folytatandó előzetes konzultációra sincs szükség.

A Bretton Woods-i rendszerben vannak tehát olyan lényeges elemek, amelyek e szisztéma rugalmasságát, sőt továbbfejlesztésének lehetőségét eleve biztosították.

Így ebben a perspektívában nem lehet meglepőnek tekinteni azokat a fontos fejleményeket, amelyek 1969-ben a korábbi időszakokhoz képest feltűnően nagy számban következtek be, s amelyek arra irányultak, hogy a valutarendszert az időközben megváltozott körülményekhez igazítsák, módosítsák.

1969-ben leértékelték a francia frankot, amelyet egy-két évvel azelőtt még a nyugati világ egyik legerősebb valutájának tekintettek. Ugyanebben az évben megtörtént a nyugatnémet márka régen esedékes felértékelése. A sok válságot látott angol font — a belföldi gazdasági növekedés visszaszorítása árán — megerősödött. Fontos lépés történt a valutarendszer tartalékainak kiegészítésére, amennyiben határozatot hoztak egy új, mesterségesen megteremtett hiteleszköz, az SDR megalkotására. A legnagyobb nemzetközi hitelpiacon, az Eurodollár-piacon, a forgalom volumene igen nagymértékben megduzzadt. Az Europiac a nemzetközi finanszírozás és a kamatszintalakulás szempontjából még nagyobb jelentőségre tett szert. A szabad piacokon az arany ára annak hivatalos paritására zuhant. Végül, de nem utolsósorban mint a monetáris rendszert fenyegető tényező, előtérbe lépett a tőkés világban eluralkodó infláció.

E fejlemények jelentősége több értelmű.

Az események elsősorban azt jelzik, hogy a második világháború végén amerikai—angol dominálás alatt elhatározott és a háború befejeződése után életbe léptetett jelenlegi tőkés valutarendszer funkcionálását csak újabb kiigazító intézkedésekkel lehet biztosítani.

1945 elején a tőkés világon belül ugyanis merőben mások voltak az erőviszonyok, mint 1969-ben: az utóbbi években tudniillik Nyugat-Európa, a Közös Piac, főleg pedig az NSZK gazdasági súlya erősen megnövekedett. Az utóbbi olyan mértékben következett be, hogy valutájának árfolyama már távolról sem fejezte ki annak valóságos értékét, vagyis alul volt értékelve, és így erősen növelte az egész nemzetközi pénzügyi rend-

szer egyensúlytalanságát, mert az NSZK-nak állandó jelleggel hatalmas arányú külkereskedelmi, illetve fizetési mérleg-aktívuma mutatkozott.

Ellenkező előjelű fejlemények miatt kellett devalválni a francia valutát, mivel bebizonyosodott, hogy árfolyama nem reális, túl van értékelve, mert nem áll arányban Franciaország gazdasági fejlődésével, világgazdasági súlyával. Ezt a lépést a korábban mutatkozó igen tetemes francia aranykészlet sem tudta megakadályozni.

A fenti folyamatot az alábbi táblázat szemlélteti.

Az Egyesült Államok, Anglia és a Közös Piac monetáris készleteinek alakulása
(milliárd dollár, az időszak végén)

	1960	1965	1966	1967	1968	1969 III. n.é.
Egyesült Államok	19,4	15,5	14,9	14,8	15,7	16,7
Anglia	3,7	3,0	3,1	2,7	2,4	2,4
Közös Piac	15,9	23,3	24,5	25,8	24,1	26,1
NSZK	7,0	7,4	8,0	8,2	9,9	12,2
Franciaország	2,3	6,3	6,7	7,0	4,2	4,0

Százalékos részesedés a tőkés világ összes monetáris készletében

	1960	1965	1966	1967	1968	1969 III. n.é.
Egyesült Államok	32,1	21,9	20,7	20,1	20,5	21,0
Anglia	6,2	4,3	4,3	3,7	3,2	3,1
Közös Piac	26,4	33,1	34,0	35,1	31,5	32,8
NSZK	11,7	10,5	11,2	11,1	13,0	15.3
Franciaország	3,8	9,0	9,4	9,5	5.5	5,0

Forrás: International Financial Statistics, 1970. február.

A francia frank és a márka árfolyam-változásának elodázhatatlansága arra vall, hogy a tőkés nemzetközi pénzügyi rendszer működtetésében huzamosan nem lehet figyelmen kívül hagyni a tőkésországok egyenlőtlen gazdasági fejlődéséből, egyenlőtlen inflálódásából származó zavaró hatásokat, időnként ki kell igazítani legalábbis a legkirívóbb irreális árfolyamokat. Ily módon a monetáris rendszer egyik legfontosabb alapelvét, vagyis a valuták rögzített paritását csak oly módon lehet elvileg fenntartani, hogy azokat időnként módosítják.

A valutarendszer másik fontos alapelve: a konvertibilitás, azaz a valuták egymásra átválthatósága tehát csakis árfolyam-kiigazításokkal biztosítható. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni azt, hogy a konvertibili-

tás, amely lényegében 1958 vége óta áll fenn, igen sok súlyos mellékhatással is járt. Arról van szó ugyanis, hogy a valuták átválthatósága egyfelől növelte ugyan az elvileg kívánatos tőkeáramlásokat, de ugyanakkor bőséges teret nyújtott a tisztán spekulációs jellegű tőkeáramlásoknak, amelyek elsősorban egyes valuták fel- vagy leértékeléséből származó nyereségekre számítva, vagy pedig a magasabb kamatok kihasználására indultak meg.

Hangsúlyozni kell, hogy mind a francia frank, mind a nyugatnémet márka árfolyamának megváltoztatásával kapcsolatos, illetve azokat kísérő események az eddigieknél is világosabban bizonyították: a politikai érdekek, szempontok érvényesülése dönti el végső fokon a legfontosabb gazdasági, pénzügyi kérdéseket, amely döntések hosszas alkudozások eredményeképpen kompromisszumos megoldások formájában jönnek létre.

A politikai motívumok döntő szerepe abból is kitűnik, hogy az USA valutája árfolyamának módosítása komolyabban egyre kevésbé kerülhet szóba, annak ellenére, hogy ez a valuta túlértékeltnek tekinthető, az amerikai fizetési mérleg krónikusan igen nagy deficittel zárul, az USA hatalmas arányú katonai kiadásai, a vietnami háború, továbbá az amerikai áruk nemzetközi versenyképességének — éppen a dollár túlértékeltségéből fakadó — számottevő csökkenése miatt.

Az USA a gazdasági erőviszonyok terhére történő eltolódása dacára még mindig a legerősebb tőkés gazdasági hatalom és szinte az egyetlen katonai hatalom a tőkésországok sorában. Ily módon tehát az USA állandó jelleggel nyomást fejthet ki abban az irányban, hogy a dollár továbbra is a valutarendszer központi valutája maradjon, az legyen a nemzetközi értékmérő, vagyis árfolyamát ne változtassák meg. Emellett az USA arra törekszik, hogy legfőbb gazdasági versenytársainak pozícióját gyöngítse, vagyis hogy a dollárhoz képest aláértékeltnek bizonyult valutákat felértékeljék.

Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy mivel a tőkésországok gazdasági összefonódása egyre jobban előrehalad és ez az összefonódás elsősorban a nemzetközi fizetési rendszerben nyilatkozik meg, ezért a rendszer elsőszámú kulcsvalutája árfolyamának megváltoztatása az egész rendszerre, tehát a többi tőkésvalutára is igen súlyos következményekkel járhatna.

Ez a meggondolás az alapja mindazoknak a határozatoknak, akcióknak, amelyeket gyűjtőszóval nemzetközi pénzügyi együttműködésnek mondanak és ami azt jelenti, hogy a bajba került vezető tőkésvaluták támogatására a Valutaalap mellett a többi ország is általában igen nagyarányú nemzetközi hiteleket nyújt. Ilyen hitelnyújtások történtek a legutóbbi évtizedben elsősorban Anglia, de nem egy esetben az USA és Franciaország javára is.

Ez a nemzetközi pénzügyi együttműködés, amely szükségképpen az egyes országok valutáris szuverenitásának bizonyos fokú feladásával jár, és amely alól teljes mértékben az USA sem vonhatja ki magát — a bevezetett amerikai inflációellenes politikát a fizetési deficit csökkentése miatt is határozták el — a tulajdonképpeni alapja a jelenlegi valutarendszer működésének.

A fentiekben vázoltak következtében és azért, mert a dollár aranyra konvertálhatósága — éppen a pénzügyi kooperáció folytán — de facto fel van függesztve, a tőkés monetáris rendszer ma már csaknem dollárstandardnak tekinthető. Mivel pedig a dollár a legnagyobb tőkésország valutája, és mert e valutával kapcsolatban megtett lépéseket elsősorban amerikai belgazdasági, belpolitikai motívumok dominálják, ezért a többi ország valutáris helyzetére — a dollár elsőszámú kulcsvaluta lévén — belső amerikai fejlemények (például most az ottani infláció) gyakorolnak nagyarányú befolyást.

Ezért érthető a többi vezető tőkésországnak az a — némileg habozó és nem egységes — törekvése, hogy lazítsa a dollártól való függőségét.

E törekvések elé azonban igen lényeges akadályok tornyosulnak. Ezek abban foglalhatók össze, hogy a dollár a legfejlettebb, legnagyobb tőkéspiac valutája, tehát az amerikai áruk, szolgáltatások ezért a valutáért a legakadálytalanabbul beszerezhetők. Mivel pedig a dollár a legelfogadottabb nemzetközi fizetési eszköz minden piacon, e valuta igénybevételével lehet a legelőnyösebben árut, szolgáltatást, tőkét szerezni, illetve azt áruba bocsátani. Ugyanekkor egyetlen más tőkés valuta sem rendelkezik olyan méretű, fejlettségű gazdasági háttérrel, de végső soron és hosszú távon tőkével sem, mint a dollár, illetve az USA, nem is szólva arról, hogy egyetlen más ország sem törekszik valutáját a sok kockázattal járó kulcsvaluta rangjára emelni — kérdéses, hogy még Anglia is nem mondana-e le a font ilyen szerepéről —, ami egyébként csupán a nemzetközi bizalom, nem pedig az illető ország elhatározásának kérdése.

Mindazonáltal lehetséges — erre vannak máris jelek —, hogy a Közös Piac monetáris integrációja most gyorsabban fog előrehaladni, mint a múltban, anélkül azonban, hogy a Közös Piac egységes, közös és mesterséges valutája — számtalan gazdasági és politikai akadály folytán — létrejöhetne.

Felmerülhet viszont — legalábbis elvileg — az a lehetőség, hogy az angol font Anglia közös piaci csatlakozás esetén valamilyen módon megközelíthetné a közös piaci egységes valuta feladatát.

Bármiként alakulnak a dolgok, az feltételezhető, hogy a Közös Piacnak az egész monetáris rendszerben elfoglalt szerepe növekedhetik, anélkül azonban, hogy az a dollár vezető — bár valószínűleg némileg csökkenő — pozícióját veszélyeztetné, a jelenlegi tőkés valutarendszert kettéosztaná,

a mostani világméretű monetáris integrációnak véget vetne. A fejlődés valószínűleg abban az irányban mutat, hogy a világméretű valutáris integráción belül alakulna ki egy újabb súlypont, amely hozzájárulhatna a valutarendszer egyensúlytalanságának csökkenéséhez és végeredményben a dollárt is erősíthetné.

Nem kell hangsúlyoznunk: az ilyen természetű fejlemények bekövetkezésének igen sok, nehezen megvalósítható előfeltétele van, nem utolsósorban az, hogy a tőkésországok, közöttük pedig főleg az USA, eljusson a realitások felismeréséhez, illetve, hogy ezt a felismerést politikai tetté is változtassa.

Az 1969. év — mindenesetre — a nemzetközi pénzügyi együttműködés fokozódásának jegyében állott; ez nem csupán a francia frank és a nyugatnémet márka árfolyamának tovább már nem halasztható megváltoztatásában, valamint az arany árának esésében nyilvánult meg, hanem az SDR-rendszer bevezetésében is.

Az SDR-rendszer létrehozatalával először történt — nemzetközi egyetértés alapján — olyan intézkedés, amely csupán a benne részt vevő országok (a Valutaalap tagállamai) döntése folytán — reálgazdasági erőforrást megtestesítő — arany- vagy devizakészletek átengedése nélkül puszta elhatározással — bár egyelőre korlátozottan felhasználható — új likviditást, járulékos nemzetközi fizetési eszközöket teremt. E rendszer sikeres működése tovább csökkentheti az arany monetáris szerepét anélkül, hogy annak demonetizálása belátható időn belül bekövetkezhetne. Az előbb vázolt fejlemények természetesen egymással szoros kölcsönhatásban állottak.

Az arany monetáris szerepének folyamatos csökkenését az alábbi táblázat mutatja.

A tőkésországok monetáris tartalékainak, összetételeinek alakulása
(milliárd dollár, az időszak végén)

	1960	1965	1966	1967	1968	1969 III. n.é.
Összesen	60,3	70,5	72,0	73,6	76,6	79,6
Arany	38,0	41,9	40,9	39,5	38,9	38,9
Tartalékpozíció a Valutaalapnál	3,6	5,4	6,3	5,7	6,5	6,7
Deviza	18,7	23,2	24,8	28,4	31,2	34,0
Százalékos megoszlás						
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Arany	63,1	59,4	56,8	53,7	50,9	48,8
Tartalékpozíció a Valutaalapnál	5,9	7,6	8,8	7,8	8,5	8,5
Deviza	31,0	33,0	34,4	38,5	40,6	42,7

Forrás: International Fiacial Statistics, 1970. február.

A tőkés világ együttes hivatalos tartalékaiban az arany hányada 1950 végén még 69% volt. Ez az arányszám 1960-ban 63%-ra, 1967-ben 54%-ra, 1969 őszén pedig 49%-ra hanyatlott.

Ezzel párhuzamosan, feltehetően ennél nagyobb mértékben — de adatszerűen ki nem mutathatóan — csökkent az aranyátutalások súlya a nemzetközi fizetési forgalomban.

Még nagyobb az arany terhére történt eltolódás akkor, ha figyelembe vesszük: a kereskedelmi bankok kimutatott devizakészlete 1969-ben legalább 50 milliárd dollárra emelkedett az 1963. évi 15 milliárdról. Ily módon a tőkés világ együttes (a jegybankok és a kereskedelmi bankok) monetáris készlete 1969-ben körülbelül 130 milliárd dollár volt, amelyben az arany mindössze 39 milliárddal, vagyis 30%-kal szerepelt.

Míg azonban magában a monetáris rendszerben egyre csökkent az arany hányada, addig — és ezzel részben összefüggésben — 1960-tól 1968 márciusig a szabad piacokon forgalomba került aranymennyiség hatalmas méretekben növekedett, mert a spekuláció arra számított, hogy az USA az arany hivatalos árának (ez 1934 óta változatlanul 1 uncia arany = 35 dollár) felemelésére kényszerül. Mivel a dollár, illetve az egész monetáris rendszer védelmében a vezető jegybankok a szabad piaci arany árának a hivatalos paritáson tartása céljából nagy összegű aranyat adtak el tartalékaikból — elsősorban az USA készletéből —, a monetáris aranykészletek alaposan megcsappantak, amely tényező már magában is súlyosan fenyegette az egész valutarendszert.

Ezért 1968 márciusában megszüntették az intervenciót a szabad piacokon, és létrehozták a kétcsatornás aranypiaci rendszert. Az utóbbi — főleg a dollár iránti nemzetközi bizalom növekedése folytán — folyamatosan megerősödött, az aranyspekuláció alábbhagyott, illetve megszűnt, a szabad piaci arany ázsiója lemorzsolódott.

Az 1967. évi fontleértékelés, az 1969-ben történt francia frank- és márka-árfolyammódosítás, továbbá az SDR-rendszer bevezetése, valamint a Valutaalap és Dél-Afrika aranyegyezménye következtében, és mindezzel összefüggésben a dollár nemzetközi helyzetének megerősödése folytán valószínűnek látszik, hogy a valutarendszert az arany oldaláról — legalábbis belátható időn belül — nem fenyegeti nagyobb veszély.

Ugyanekkor mind élesebben körvonalazódnak azok a káros hatások, amelyek a tőkés világban egyre jobban érvényesülő infláció, illetve az inflációs ráták különbözősége eredményeképpen a nemzetközi valutarendszerben észlelhetők.

Az infláció gyökerét a szakadatlanul növekvő, nagyarányú kereslet jelenti. Ez egyrészt — különösen az USA-ban — a hadikiadások által is megduzzadt, adóbevételekkel gyakran ki nem egyensúlyozott költségvetési kiadásokból, továbbá az állam fokozódó közvetlen, a keresletet

növelő gazdasági tevékenységéből, másrészt a tőkések mind nagyobb profitra (áremelésekre) törekvéseiből, valamint a szervezett munkásság által kiharcolt — gyakran a termelékenység növekedését meghaladó mérvű — béremelésekből táplálkozik. A legtöbb tőkésországban az infláció mindkét okcsoportja észlelhető.

Az inflációt előidéző okok sorában ezenkívül jelentékeny szerepe van — amint az főleg az USA-ban figyelhető meg — az inflációs pszichózisnak, vagyis ama felfogás elhatalmasodásának is, hogy a jövőben várható áremelkedések bőven kompenzálják majd az erősen dráguló hitelek felvételéből fakadó terheket. Ily módon nyilvánvaló az infláció és a kamatszínvonal szoros összefüggése.

Az ár—bér-színvonal növekedése drágítja a termelést, és ezzel közvetetten előidézi a kamatok emelkedését. Másfelől az inflációellenes politika egyik fontos eszközének éppen a kamatemelést tekintik, abban a reményben, hogy a túlságosan magas kamatok végül mégis lassítják mind a beruházási, mind a fogyasztói kereslet növekedési ütemét.

Az inflációs folyamatok mélyén végső elemzésben az rejlik, hogy a forgalomba kerülő pénz-, illetve hitelmennyiség növekedése meghaladja a reális tőkeképződés rátáját.

A következő táblázat elsősorban arra ad feleletet: a legfontosabb tőkésországokban az utóbbi években milyen volt az infláció üteme a fogyasztói és a nagykereskedelmi árakon mérve. Megjegyezzük, hogy a szakirodalom, illetve a szaksajtó az infláció mércéjének a fogyasztói árak (illetve létfenntartási költségek) emelkedését tekinti. Mindazonáltal nem tartjuk érdektelennek a nagykereskedelmi árszint változásának vizsgálatát sem, különösen az exportárnívó alakulásával kapcsolatban. Az egyes országokban mutatkozó inflálódásnak, vagyis a valuták belföldi vásárlóerejének csökkentésére mi is a fogyasztói árszint alakulását vesszük figyelembe.

Különösen figyelemre méltónak tartjuk az exportárak országonkénti összehasonlítását, illetve az egyes országokon belül az exportár-nívó és az inflálódás kapcsolatának, a két index-sor gyakran egymástól elszakadásának, sőt néha ellentétes irányzatok kialakulásának megfigyelését.

A táblázat alapján mindenekelőtt azt lehet megállapítani, hogy a vezető tőkésországokban az infláció üteme 1965 óta gyorsult és ez a gyorsuló ütem 1969-ben tovább növekedett.

Feltűnő az inflálódás gyorsulása az USA-ban (az 1967-es index 109, az 1968. évi 114, az 1969. évi pedig 120).

Hasonló gyorsulás észlelhető Angliában, és a vizsgált periódusban ez az ország foglalja el a második helyet az időszak „inflációs eredménye" tekintetében (127) a még inkább inflálódó Japán után (135).

A továbbiakban kitűnik, hogy az exportár-színvonalak emelkedése általában jóval lassúbb, mint a belföldi inflálódás mérve.

Áralakulás néhány vezető tőkésországban
(1963 = 100)

	1964	1965	1966	1967	1968	1969
Egyesült Államok						
Nagykereskedelmi ár	100	102	106	106	108	113
Fogyasztói ár	101	103	106	109	114	120
Exportár	101	104	107	110	111	114
Anglia						
Nagykereskedelmi ár	103	107	110	111	115	119
Fogyasztói ár	103	108	112	115	121	127
Exportár	102	104	108	110	118	122
NSZK						
Nagykereskedelmi ár	101	103	105	104	99	101
Fogyasztói ár	102	106	110	111	113	116
Exportár	100	102	103	102	100	102
Franciaország						
Nagykereskedelmi ár	102	103	105	105	106	114
Fogyasztói ár	103	106	109	112	118	124
Exportár	104	105	108	107	106	111
Olaszország						
Nagykereskedelmi ár	103	105	107	106	107	110
Fogyasztói ár	106	111	113	118	119	121
Exportár	103	101	99	99	98	101
Japán						
Nagykereskedelmi ár	100	101	103	105	106	108
Fogyasztói ár	104	112	117	122	129	135
Exportár	99	98	98	101	101	105

Forrás: International Financial Statistics, 1970. február.
Az exportárak 1969. I—III. negyedévére vonatkoznak.

Ennek kirívó példája Olaszország és Japán. Olaszországban a vizsgált időszakban a fogyasztói árak 21%-kal, az exportárak viszont csupán 1%-kal növekedtek. Japánban a fogyasztói árszínvonal 35%-kal emelkedett, az exportár-nívó mindössze 5%-kal. Hasonló irányú trend észlelhető az NSZK-ban is, ahol az exportárak a periódusban mindössze 2%-kal növekedtek, a fogyasztói árszínvonal 16%-os emelkedése ellenére.

Az export leginkább Angliában (22%), illetve az USA-ban (14%) drágult, és az exportárak emelkedése mindkét országban megközelítette a belső inflálódás mérvét.

A nagykereskedelmi árak emelkedése általában hasonló üteműnek bizonyult, mint az exportáraké, mindazonáltal az exportár-nívó csaknem minden esetben alacsonyabb, mint a nagykereskedelmi árszínvonal.

Mindebből az a következtetés vonható le, hogy az exportár-színvonal

nem követi mechanikusan, teljes mértékben a belső inflálódást. Ugyanekkor azonban a két index-sor irányzata azonos szokott lenni, ezért általában valószínű, hogy ott, ahol az infláció nagymérvű, az exportárak is előbb-utóbb emelkednek. Végeredményben tehát — legalábbis hosszabb távon — az infláció feltétlenül rontja az illető ország áruinak nemzetközi versenyképességét. Ennek legjobb példája most az USA-ban figyelhető meg, ahol nagyrészt az infláció folytán következett be a kereskedelmi aktívum jelentékeny csökkenése.

Megjegyezzük, hogy az exportárak viszonylag alacsony szintje elsősorban annak tulajdonítható, hogy az államok egyre nagyobb mértékben, a legkülönfélébb eszközökkel támogatják a kivitelt. Az utóbbiak sorában megemlítjük a közvetlen szubvenciót, az adókedvezményeket, illetve adóvisszatérítéseket, valamint az állami vagy állami részesedéssel működő exporthitel-, illetve exporthitel-kezességi rendszereket. Ide tartoznak az exporthitel-váltóknál biztosított kamatkedvezmények, amelyek folytán az exportváltók és a szokványos kereskedelmi váltók, illetve más pénzpiaci eszközök kamatai közötti rés szakadatlanul bővül. Az infláció közepette az exporthitelek kamata nem emelkedik.

Lényeges az a szempont is, hogy általában minél nagyobb terjedelmű, minél fejlettebb egy ország belső piaca, annál könnyebben hárítható és a kivitelre kerülő áruk termelési költségszintjének emelkedése a belföldi fogyasztókra.

Ily módon az infláció, pontosabban az inflációs ráták közötti különbségek igen erősen befolyásolják az áruk és szolgáltatások (az utóbbinál lényegében teljes mértékben érvényesülhet a belső inflálódás) mérlegét, és így az egész fizetési mérleget. Minél nagyobb tehát valamely országban az infláció, annál valószínűbb, hogy a fizetési mérleg folyó tételeinek egyenlege romlik.

Van azonban az inflációnak egy másik, ellenkező előjelű vetülete a fizetési mérleg alakulásában.

Az infláció folytán emelkedő kamatok ugyanis, amennyiben az emelkedés üteme gyorsabb, mint a többi országban, vonzerőt gyakorolnak a külföldi tőkékre. Más szóval: az infláció következtében kialakult, illetve annak korlátozására szánt kamatemelések a külföldi tőkék beáramlása folytán javíthatják a fizetési mérleg tőkeszámláját. Itt azonban az a veszély áll fenn, hogy a magas kamatszint csaknem kizárólag a rövid lejáratra kihelyezett, úgynevezett forró tőkék beáramlását fokozza, amely tőkék a legkülönfélébb okokból azonnal visszavonhatók. Ily módon a fizetési mérlegeknek ez a javulása átmenetinek bizonyulhat és — nagyvolumenű kiáramlások veszélye miatt — súlyos kockázattal jár.

A vezető tőkésországok pénzpiacainak kamatváltozásait a következő táblázat szemlélteti.

Kamatátalakulás néhány vezető tőkésországban
(százalékban)

	1958	1965	1966	1967	1968	1969
A jegybank váltóleszámítási tétele						
Egyesült Államok	2,50	4,50	4,50	4,50	5,50	6,00
Anglia	4,00	6,00	7,00	8,00	7,00	8,00
NSZK	3,00	4,00	5,00	3,00	3,00	6,00
Franciaország	4,50	3,50	3,50	3,50	6,00	8,00
Olaszország	3,50	3,50	3,50	3,50	3,50	4.00
Japán	7,30	5,48	5,48	5,84	5,84	6,25
Háromhavi lejáratú kincstárjegy kamata						
Egyesült Államok	1,84	3,95	4,88	4,33	5,35	7,72
Anglia	4,56	5,91	6,10	5,82	7,04	7,70
NSZK *	3,08	4,11	5,34	3,35	2,58	8,35
Franciaország **	6,49	4,18	4,79	4,77	6,21	9,59

Forrás: International Financial Statistics, 1970. február.
* Napi, illetve heti pénz.
** Novemberi adat.

A táblázathoz kiegészítésként közöljük, hogy 1970 elején csupán a Bank of England csökkentette csekély mértékben hivatalos kamatlábát, 8%-ról, 7,5%-ra, majd 1970 áprilisban 7%-ra, az NSZK jegybankja viszont erősen emelte kamattételét, 6%-ról 7,5%-ra, és hasonló jelentékeny lépést tett a Banca d'Italia is, 4%-ról 5,5%-ra növelte kamatát.

1970 márciusában a legfontosabb nemzetközi hitelpiacon, az Europiacon — némi csökkenés ellenére — még mindig igen magas volt a kamatszint: a háromhavi tételeké 9%.

Az USA-ban bekövetkezett ugyan némi süllyedés, de a háromhavi elsőrendű kereskedelmi váltók kamata március végéig 8% alá nem csökkent.

Az NSZK-ban és Olaszországban viszont a pénzpiaci kamatok emelkedtek.

A táblázat világosan szemlélteti azt a folyamatot, amelynek során a kamatok gyorsuló ütemben növekedtek.

Az USA hivatalos kamatlába 1958-tól 1970-ig csaknem megháromszorozódott, Angliáé és az NSZK-é megduplázódott, és majdnem ilyen mértékű volt az emelkedés Franciaországban is.

A pénzpiaci hitelek drágulása általában még ennél is erősebb volt: a kamatok az USA-ban megnégyszereződtek, az NSZK-ban megháromszorozódtak és Angliában is kétszeresükre mentek fel.

Megemlítjük, hogy a hosszú lejáratú hitelek (kötvénykibocsátások) piacán a kamatszínvonal szintén rendkívül magas (általában 9% körül

mozog) és feltűnően ellenállónak mutatkozik a pénzpiacon újabban bekövetkezett kisebb mérséklődéssel szemben.

A tőkés világban előrehaladó infláció következményei tehát erősen észlelhetők a kamatok alakulásában.

Mivel pedig a vezető tőkésországok gazdasági, pénzügyi összefonódása állandóan fokozódik és a valuták konvertibilitása folytán a nemzetközi tőkemozgás lényegében akadálytalan, a kamatarbitrázsból származó előnyök nagyvolumenű tőkemozgásokkal könnyen realizálhatók, amelyek mindenképpen bizonytalansági tényezőt jelentenek a fizetési mérlegekben.

Mindezeket a fejleményeket számottevően előmozdítja az, hogy az Europiac — amely volumenének 90%-a dollárban bonyolódik le — hatalmas mértékben bővült: állománya 1970 elején körülbelül 42—45 milliárd dollár volt, amiből 38—40 milliárd dollár jutott az Eurodollárpiacra, az 1968 végén mutatkozó 25 milliárd dollár helyett.

Minthogy az Eurodollár-piac a legintegráltabb és minden ellenőrzés nélkül, továbbá adómentesen működő nemzetközi hitelpiac, az ott érvényesülő kamatszínvonal erősen befolyásolja minden ország kamatnívójának alakulását. Az Europiac kamatalakulása pedig lényegében az USA kamatszintjétől függ. Ily módon, elsősorban az Eurodollár-piac áttételezésével az USA kamatnívója döntően befolyásolja minden más tőkésország kamatalakulását, kamatpolitikáját. Ennek következtében a többi tőkésállam gyakran olyan intézkedésekre kényszerül, amelyek ellentétesek lehetnek saját gazdaságpolitikai céljaikkal, teendőikkel. Jelenleg tehát az egész tőkés világ kamatszínvonala erősen függ az USA-inflációtól, illetve az ottani inflációellenes politikától, az amerikai kamatnívó alakulásától.

Horváth János

A TŐKÉS NEMZETKÖZI VALUTARENDSZER ÉS A KÜLÖNLEGES LEHÍVÁSI JOGOK[1]

A TŐKÉS VILÁG LIKVIDITÁSI PROBLÉMÁI

Szeptember végén tartotta a Nemzetközi Valutaalap (NVA) rendes évi közgyűlését, amelyen a tagállamok jóváhagyták az úgynevezett különleges lehívási jogok (special drawing rights — SDR) rendszerének életbe

[1] Közgazdasági Szemle, 1970. 1. sz.

léptetéséről szóló előterjesztést. Mik voltak a különleges lehívási jogok bevezetésének előzményei, hogyan fog működni ez a rendszer, mi a különleges lehívási jogok várható helye és szerepe a tőkés valutáris rendszerben? Ezekre a kérdésekre kíséreljük meg a válaszadást a továbbiakban.

A mai tőkés nemzetközi valutáris rendszert általában aranydevizarendszernek nevezik.[2] Ez a rendszer mintegy 10 éve — a nyugat-európai valuták külső konvertibilitásának bevezetése óta — funkcionál. Ezt az időszakot egyfelől a valutáris válságok gyakorisága, másfelől a világkereskedelem volumenének gyors növekedése jellemzi. A valutáris problémák tehát nem fékezték le a kedvező nemzetközi kereskedelmi konjunktúrát.

Az iparilag fejlett tőkésországok számára az egyik legsúlyosabb valutáris gondot az okozza, hogy a fizetési mérlegek kiegyensúlyozatlansága az elmúlt 10 év folyamán egyre fokozódott. Az OECD adatai azt mutatják, hogy az NSZK, Japán és Olaszország összesített folyó fizetésimérleg-aktívuma az 1960-as évek elején még nem érte el az 1 milliárd dollárt, majd 1967-ben csaknem 4 milliárd volt, s 1968-ban már meghaladta a 6,5 milliárd dollárt. Az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország együttes folyó fizetési mérlege a fenti időszakokban a következőképpen alakult: +3,5 milliárd, +1,4 milliárd és —1,7 milliárd dollár.[3] Az OECD becslése szerint a két országcsoport közötti eltérés a jövőben is növekedni fog, hacsak nem hoznak olyan egyedi vagy kollektív intézkedéseket (aktívabb deflációs, illetve inflációs politika folytatása a megfelelő országokban, a mostani paritások módosítása stb.), amelyek a mai valutáris mechanizmusban gyökeres változásokat eredményeznek.

Jelentős probléma a nemzetközi valutáris bizalom hiánya is. A második világháború után kialakult és a tőkésállamok közötti együttműködés során létrejött nemzetközi valutáris mechanizmus, valamint a két „kulcsvaluta" pozíciója nem elégíti ki a nemzetközi valutáris stabilitás követelményét.

[2] E rendszer főbb jellegzetességei:
— az arany továbbra is a fizetésimérleg-egyenlegek kiegyenlítésének végső és legfontosabb eszköze;
— az arany mellett bizonyos nemzeti valuták — elsősorban az amerikai dollár és az angol font sterling — nagy szerepet játszanak a fizetések lebonyolításában, és a tőkésállamok ezekből a valutákból nagy összegeket tartalékolnak. A dolláron keresztül — elméletileg — kapcsolat található az aranyhoz;
— fontos szerepet játszanak a Nemzetközi Valutaalap hitelei, valamint a főbb kapitalista országok közötti úgynevezett kölcsönös valutacsere-megállapodások;
— a Nemzetközi Valutaalap keretében a paritásokat aranyban és dollárban fejezték ki. Az árfolyamokat rögzítették, a megengedett eltérés ±1 százalék. Paritásváltoztatást 10 százalékot meghaladó mértékben csak a Valutaalap hozzájárulásával szabad végrehajtani.

[3] The Times, 1969. augusztus 21.

Az angol font sterling az utóbbi 25 évben állandóan válságban volt. Alig telt el két év az 1947. évi rosszul sikerült konvertibilitási kísérlet után, amikor 1949-ben megtörtént a font sterling háború utáni első leértékelése. A font helyzetét — tekintettel Anglia meggyengült világhatalmi pozíciójára, a lassú gazdasági növekedésre, a fizetési mérleg krónikus hiányára stb. — az azóta eltelt 20 esztendőben sem lehetett stabilnak nevezni, s a lappangó válság időnként nyílt robbanásokban tört felszínre. Az 1961. és 1964. évi nagyarányú sterlingmentő hitelek és a közbeeső egyéb támogatások, a szigorú restriktív gazdaságpolitika ellenére sem lehetett az angol valuta 1967-ben történt újabb leértékelését elkerülni. Az eltelt két év is bizonyította, hogy a font sterling többé már nem a tőkés világ egyik „kulcs"-valutája, hanem a tőkés valutarendszer egyik leggyöngébb láncszeme. Csökkent a fontnak a valutatartalékokban való részesedése és a nemzetközi kereskedelem finanszírozásában korábban betöltött szerepe is.

Az amerikai dollár fontos szerepet játszik a nemzetközi valutáris kapcsolatokban, bár 1960-tól kezdve a dollár pozíciói is gyengültek a nemzetközi pénzpiacokon, több dollárválságnak is tanúi lehettünk.

A dolláréhség megszűnése után az Egyesült Államokkal szemben aktív fizetési mérleggel rendelkező országok nagy dollártartalékokat halmoztak fel. Az amerikai fizetési mérleg krónikusan passzívvá válásával a helyzet minőségileg megváltozott: a nyugat-európai országok mindinkább az Egyesült Államok hitelezőivé váltak, s az Egyesült Államok nemzetközi tartozásai hatalmas méretűre duzzadtak.[4] A dollár belföldi inflálódása is egyre több aggodalomra adott okot, s állandósult a dollár—arany-paritás megváltoztatására irányuló törekvés.

Ilyen körülmények között a dollár iránti nemzetközi bizalom megingott, ami nemcsak a többször fellobbant aranyvásárlási lázban, de abban is megmutatkozott, hogy némely országok nyíltan hadat üzentek a dollárnak (például Franciaország 1965 elején), mások csöndesen vásárolták az aranyat, és mint a következő táblázat is mutatja, egyre kevésbé halmoztak fel dollároktívákat.

A tőkés nemzetközi pénzügyek egyik legvitatottabb problémája a likviditás. Likviditáson szűkebb értelemben azt értjük, hogy valamely ország vagy országcsoport a rendelkezésére álló fizetési eszközökkel mennyire képes külső fizetőképességét biztosítani. Szélesebb értelemben pedig az egész valutarendszer méreteiben vizsgáljuk a fizetőképességet.

[4] 1949 óta az amerikai fizetési mérleg — két esztendő kivételével — állandóan passzív egyenleggel zárult. 20 év alatt 42,4 milliárd dolláros deficit halmozódott fel. Ennek egy része jelenleg az Egyesült Államok csaknem 39 milliárd dollárnyi rövid lejáratú adósságállományában jelentkezik. (Világgazdaság, 1969. szeptember 6.; Neue Zürcher Zeitung, 1969. szeptember 26.)

A likviditás mérésére több mutatót használnak. A fejlett tőkésországokban általában két mutatót alkalmaznak: az egyik a rövid lejáratú tartozások és a valuta- és aranytartalékok viszonya, a másik pedig az importforgalom és a valuta- és aranytartalékok aránya.

A valuta- és aranytartalékok között azokat a fizetési eszközöket tartják nyilván, amelyek állandóan és bármely időpontban feltétel nélkül rendelkezésre állnak. A likviditási problémakör vizsgálatakor azonban figyelemmel kell kísérni azokat a hitellehetőségeket is, amelyek csak valamilyen megállapodás alapján és egyedileg használhatók fel. Az elsődleges tartalékokhoz a polgári közgazdászok az aranyat, a valutatartalékokat és a Nemzetközi Valutaalaptól feltétel nélkül igénybe vehető hitellehetőségeket, a másodlagos tartalékok között a Nemzetközi Valutaalap feltételhez kötött hitellehetőségeit, a központi bankok kölcsönös valutacsere-megállapodásaiban biztosított hiteleket, a kereskedelmi bankok devizaköveteléseit stb. számítják. Megállapítható, hogy egyik mutató sem tud önmagában, de még együttesen sem megnyugtató választ adni arra a kérdésre, hogy ténylegesen miként változott az ország vagy az egész tőkés valutáris rendszer fizetőképessége. Mivel más módszer nem áll rendelkezésünkre a likviditás mérésére, az általánosan használt arányszámokon mutatjuk be a világ és néhány fontosabb ország és országcsoport nemzetközi likviditásának alakulását.

A 94. oldalon levő táblázatból kiolvasható, hogy az importfedezettség az utóbbi 25 évben nagymértékben csökkent mind az egész tőkés világ, mind néhány nagyobb kapitalista ország esetében. Az EGK-országoknál viszont az importfedezettség jelentősen javult.[5] Milyen fontosabb tényezők játszottak ebben szerepet?

A második világháború után a tőkésországok közötti kereskedelem eddig soha nem tapasztalt gyors növekedési ütemet ért el. 1946 és 1968 között a világkereskedelem átlagosan évi 7 százalékkal nőtt, mégpedig gyorsuló mértékben. 1956-ig 6,7 százalékos volt a növekedés üteme, majd az 1958. évi megtorpanás után 7,3 százalékra emelkedett. Összehasonlításképpen megjegyezzük, hogy 1880 és 1913 között a világkereskedelem évente átlagosan 3,5 százalékkal fejlődött.[6]

A tőkésországok központi aranytartalékai a világháború befejezését követően évente 1,5 százalékkal nőttek, majd az 1958—1960. években bekövetkezett megtorpanás után 1965-ig ismét meglehetősen egyenletes ütemű növekedést mutattak, 1966-ban fordulat állt elő, amikor — a tőkés-

[5] Megjegyezzük, hogy a tőkésországok egészére vonatkoztatva 1969 júniusában az importfedezettség aránya már csak 29 százalékos volt. (Financial Times, 1969. szeptember 29.)

[6] Bank for International Settlements, Thirthy-Ninth Annual Report, Basle, 1969. június 9. 78. l.

A tőkésországok valutatartalékainak összetétele
(százalékban)

Ország	1958	1963	1968	1969 I. félév
Egyesült Államok				
arany	91,1	92,9	69,4	69,5
valuta	—	1,1	22,3	20,9
NVA pozíció	8,9	6,0	8,3	9,6
Anglia				
arany	90,3	78,1	62,5	
valuta	9,7	6,3	37,5	
NVA pozíció	—	15,6	—	
NSZK				
arany	44,8	49,4	45,5	44,8
valuta	53,4	42.9	39,4	41,7
NVA pozíció	1,8	7,7	15,1	13,5
Olaszország				
arany	49,7	68,8	54,7	57,1
valuta	48,2	24,6	28,3	28.8
NVA pozíció	2,1	6,6	17,0	14,1
Franciaország				
arany	71,4	64,7	92,9	98,4
valuta	28,6	26,1	7,1	1.6
NVA pozíció	—	9,2	—	—
Hollandia				
arany	73,3	76,2	68.0	71,8
valuta	26,7	14,9	12,0	11,3
NVA pozíció	—	8,9	20,0	16,9
Belgium				
arany	81,3	73,7	68,2	68,8
valuta	18,7	21,1	18,2	22,7
NVA pozíció	—	5,2	13,6	8,5
Svájc				
arany	93,3	91,6	66,7	82,1
valuta	6,7	8,4	33,3	17,9
Európa iparilag fejlett országai				
arany	57,9	61,8	57,9	60,4
valuta	40,3	31,7	30,4	29,4
NVA pozíció	1,8	6,5	11,7	10,2
Tőkésországok összesen				
arany	65,9	60,6	51,0	—
valuta	29,6	33,5	40,5	—
NVA pozíció	4.5	5,9	8,5	—
A valutatartalékokból				
a dollár	56,1	65,0	57,0	százalékkal
a font sterling	39,2	29,1	31,1	részesedett

Forrás: Az International Financial Statistics 1969. augusztusi száma alapján számítva.

Az importfedezettség alakulása
(százalékban)

Ország	1948	1953	1958	1963	1968	1968/1948
Tőkésországok összesen						
a)	55,9	45,6	37,9	28,1	17,4	31,1
b)	78,6	66,3	54,9	43,6	31,1	39,6
c)	81,2	68,8	57,5	46,4	34,0	41,9
Egyesült Államok						
a)	302,0	186,5	140,8	83,8	30,6	10,1
b)	302,0	186,5	140,8	86,1	40,6	13,4
c)	318,7	198,0	154,2	91,7	44,2	13,9
Anglia						
a)	19,1	24,3	27,1	17,8	7,8	40,8
b)	23,8	27,3	28,9	19,0	12,8	53,8
c)	23,8	28,7	28,9	22,6	12,8	53,8
Közös Piac-i országok						
a)	16,1*	18,8	29,3	30,5	23,5	146,0
b)	25,2*	37,4	51,3	45,6	33,7	133,7
c)	25,6*	38,5	52,7	49,5	38,9	152,0
Fejlődő országok						
a)	15,3	15,7	11,4	8,8	7,7	50,3
b)	61,8	50,7	35,0	30,2	29,1	47,1
c)	62,0	51,0	35,2	30,9	30,4	49,0

Forrás: Az International Financial Statistics különböző számai alapján végzett számítás.
* Németország nélkül.

$$a) = \frac{\text{aranytartalék}}{\text{import}}$$

$$b) = \frac{\text{arany} + \text{valutatartalék}}{\text{import}}$$

$$c) = \frac{\text{arany} + \text{valutatartalék} + \text{NVA feltétel nélküli hitelei}}{\text{import}}$$

országok valutáris történetében először — a központosított aranytartalékok értéke csökkenni kezdett, s az ismert valutáris válsághullámok kapcsán ez a folyamat 1968 végéig sem állt meg. Mindezek következtében 1958 és 1968 között a központi aranytartalékok csupán 0,9 milliárd dollárral gyarapodtak.

Ezzel szemben a központi valutatartalékok az amerikai és az angol fizetési mérlegek állandó passzívuma következtében jelentősen bővültek. A tartalékok közül a legdinamikusabban azonban a Nemzetközi Valutaalapnál, az úgynevezett aranyhányad keretében rendelkezésre álló hitelek emelkedtek, évi átlagban 7,4 százalékkal.

A tőkésországok importja, valamint a devizatartalékok növekedési üteme közötti arány változását a 96. oldalon levő táblázat szemlélteti.

A nyugati közgazdászok az 1960-as évek elejétől kezdve sok tervet

hoztak nyilvánosságra a valutáris problémák megoldására. Ezek egy része teljesen új valutarendszer bevezetését javasolta, míg mások a mai rendszer némely alkotóelemeinek funkcionálásán kívánnak változtatni. A javaslatok főbb irányzatai a következők voltak:[7] 1. az aranyár felemelése (egyik változatában az aranystandardra való visszatérés gondolatával együtt); 2. nemzetközi központi bank létrehozása; 3. közös tartalékegység teremtése; 4. rugalmas árfolyamrendszer bevezetése.

A tőkésországok importja és a devizatartalékok növekedési üteme 1948—1968 között
(százalékos különbség)

	1948—1953	1953—1958	1958—1963	1963—1968	1948—1968
I	4,95	5,90	7,35	9,35	6,90
A	0,75	2,05	1,15	— 0,65	0,80
I—A	+4,20	+3,85	+6,20	+10,00	+6,10
I	4,95	5,90	7,35	9,35	6,90
V	4,55	1,90	5,40	6,80	4,30
I—V	+0,40	+4,00	+1,95	+2,55	+2,60
I	4,95	5,90	7,35	9,35	6,90
H	3,40	6,20	9,05	10,05	7,40
I—H	+1,55	−0,30	−1,70	−0,70	−0,50
I	4,95	5,90	7,35	9,35	6,90
Ö	1,55	2,20	2,85	2,85	2.35
I—Ö	+3,40	+3,70	+4,50	+6,50	+4,55

Forrás: az Internat onal Financial Statistics különböző számai alapján végzett számítás.
I = import,
A = arany,
V = valuta,
H = NVA arányhányad hitelei,
Ö = összes tartalék.

A hivatalos szervek is foglalkozni kezdtek a valutáris rendszer jövőjével. A Párizsi Klub néven ismert csoportosulás (a világ 10 leggazdagabb tőkésországát foglalja magába) pénzügyminiszterei 1964-ben egyik értekezletükön munkacsoportot hoztak létre, amely összefoglalta és elemezte az eddigi javaslatokat és a vizsgálatokat két irányban tartotta szükségesnek folytatni: vagy új tartalékegység teremtése, vagy pótlólagos hitel-

[7] E témáról lásd részletesebben *Kövér Károly:* A tőkés világ valutarendszere (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967); *F. Machlup:* Plans for Reform of the International Monetary System (Princeton University Press, 1964); *H. G. Grubel:* World Monetary Reform (Plans and Issues, Stanford University Press, Stanford, California, 1963).

lehetőség biztosítása a Nemzetközi Valutaalap keretében. A hosszadalmas és heves elméleti csatározások után a Nemzetközi Valutaalap vezetősége az 1967 szeptemberi közgyűlésen előterjesztette a különleges lehívási jogokról kialakított elképzeléseket, majd néhány tisztázatlan kérdés megtárgyalása után 1968 március végére elkészült a végleges tervezet, s ezt a tagországok elé terjesztették jóváhagyásra. Újabb másfél évre volt szükség, amíg a tagországok törvényhozó szerveinek többsége ratifikálta a tervezetet, s így jogi szempontból legalizálta az SDR-t. A Nemzetközi Valutaalap 1969 szeptemberi közgyűlése pedig elhatározta, hogy 1970. január 1-től megkezdik a különleges lehívási jogok gyakorlati alkalmazását.

AZ SDR BEVEZETÉSÉNEK ELŐFELTÉTELEI

P. Schweitzer, a Valutaalap vezérigazgatója rámutatott azokra a feltételekre, amelyek az SDR bevezetéséhez szükségesek:

— A tartalékok iránti általános szükséglet növekedése. Mint ahogy bemutattuk, 1952 és 1968 között a tartalékok és az import közötti arány csökkent. Az utóbbi 4—5 évben a likviditáshiány jelei mutatkoztak, bár meglehetősen ellentmondásos formában. Schweitzer szerint az 1960-as évek közepétől az egyes államok közötti áru- és fizetési forgalomban bevezetett korlátozó intézkedések, az egyes valuták növekvő mértékű nemzetközi támogatása, valamint egyéb jelek mutatják a nemzetközi likviditás hiányát. Ez a helyzet a következő években még inkább romolhat. A Valutaalap becslése szerint a közeli években a hagyományos tartalékok évente 1—1,5 milliárd dollárral növekednek (0,5 milliárd dollár arany és 0,5—1,0 milliárd dollár összegű dollártartalék), a likviditási szükséglet ellenben évi 4—5 milliárddal emelkedik. Ebből az következik, hogy a meglevő tartalékokat valamilyen módon ki kell egészíteni.

— A fizetési mérlegek jobb egyensúlyi helyzete, valamint az ún. kiegyenlítődési folyamat jövőbeli zavartalanabb működése. E feltételekkel foglalkozva a Valutaalap vezérigazgatója azt fejtegette, hogy néhány ország messze van még ugyan a külső egyensúly elérésétől, de az eddig bevezetett intézkedések elég alapot adnak annak feltételezésére, hogy jó úton haladnak. Egyet lehet érteni ezzel az értékeléssel annyiban — gondoljunk csak az Egyesült Államok rekord fizetésimérleg-hiányára 1969 első felében —, hogy sem az aktív, sem a passzív fizetési mérlegű országokban ma még nem lehet egyensúlyi állapotról beszélni. Kevésbé fogadható el Schweitzernek az érve, hogy a kiegyenlítődési folyamatot tekintve a jövő kedvező kilátásokkal kecsegtet. Megítélésünk szerint a fizetési mérlegek jobb egyensúlya a közeli években nem látszik biztosítottnak.

Ugyanis a még az eddigieknél is drasztikusabb korlátozó intézkedések bevezetése a passzív fizetési mérleggel rendelkező országok részéről óhatatlanul védekező reakciót váltana ki más országokban. Ez pedig egy önmagát erősítő restrikciós folyamat kifejlődését eredményezné, ami a Valutaalap céljaival homlokegyenest ellenkezik. Ilyen körülmények között a Valutaalap javaslata mögött — véleményünk szerint — a likviditási problémákon túlmenően (ami természetesen szintén kapcsolatban van a kiegyenlítődési folyamattal) az húzódik meg, hogy a vázolt restrikciós csata elkerülése végett a különleges lehívási jogok rendszerének bevezetésével kívánnak a deficites országoknak, elsősorban az Egyesült Államoknak lélegzetvételnyi szünetet és lehetőséget adni, hogy „sima" úton tudják kielégítő mértékben rendezni a fizetési mérlegek problémáját.

A Valutaalap ügyvezetősége az 1970—72. évi időszakra összesen 9,5 milliárd dollárnak megfelelő összegű SDR szétosztását javasolta a következő megoszlásban: 1970-ben 3,5 milliárd, 1971-ben és 1972-ben pedig 3—3 milliárd. Ez az értéknagyság egyenesen következik a várható likviditási szükséglet és a hagyományos tartalékok növekedésére vonatkozó becslésekből. Érdemes megjegyezni, hogy a Párizsi Klub országai júliusban, amikor úgy döntöttek, hogy javasolni fogják az SDR életbe léptetését, ugyancsak hasonló nagyságrendű különleges lehívási jog kibocsátásában állapodtak meg. Az ott elfogadott összeg heves vitákban kialakult kompromisszum eredménye. Az Egyesült Államok ugyanis eleinte 8—10 milliárdos összeg bevezetését szorgalmazta. Ez azonban a nyugateurópai országoknál, amelyek általában 1—2 milliárdos nagyságrend mellett foglaltak állást, heves ellenállást váltott ki. Az Egyesült Államoknak ez a javaslata, valamint az a két tény, hogy az elmúlt másfél év folyamán erőteljesen sürgette az SDR elfogadását és bevezetését, és az összes tagország közül elsőként hagyta jóvá a különleges lehívási jogok rendszerének tervezetét, alátámasztja azt a véleményünket, hogy önállóan ma már nem képes megbirkózni a hatalmas fizetésimérleg-hiánnyal, és az SDR-ben lát olyan eszközt, amely e feladat megoldásában nagyon fontos szerepet játszhat.

A KÜLÖNLEGES LEHÍVÁSI JOGOK RENDSZERE

A Nemzetközi Valutaalapnál létrehozott különleges lehívási jogok gyakorlati bevezetését a már említett feltételek mellett lehet végrehajtani, de csak úgy, ha az erre vonatkozó javaslatot a Valutaalap tagországainak legalább 85 százaléka jóváhagyja.[8]

[8] Korábban a Valutaalap fontos döntéseihez 80 százalékos minőségi többségre

A felhasználásra kerülő teljes SDR-összeget az országoknak a Nemzetközi Valutaalapnál rendelkezésre álló kvótának megfelelően osztják szét. A mindenkori összeg megállapításával egyidejűleg arra is határozatot hoznak, hogy a különleges lehívási jogok rendszere hány évig van érvényben. Ezt az időszakot nevezik bázisidőszaknak. Az ilyen periódusos rendszer bevezetésekor abból indultak ki, hogy a nemzetközi „pénz" irányítása nagyon bonyolult folyamat. A nemzetgazdaságok válasza, reagálása a belföldi pénzmennyiség változására jobban megfogható, s a tőkésállam kezében több olyan konjunktúra-politikai fegyver van, amellyel befolyásolhatja a pénzmennyiség változását. Ugyanezek a reakciók nemzetközi méretekben jóval bonyolultabbak, sokrétűbbek, lassúbbak, s befolyásolásukra gyakorlatilag egyetlen eszköz alkalmazható, a kibocsátott „pénzmennyiség" (SDR) változtatása.

Mind az SDR-t juttatások, mind az alapidőszak hosszát váratlan helyzet előálltakor az Alap módosíthatja, lezárhat egy időszakot és újat indíthat meg új feltételekkel. Az ilyen módosításokat általában az Alap vezérigazgatója köteles javasolni, de csak abban az esetben, ha előzetes konzultációk után úgy találja, hogy elképzelése széles körű támogatásra talál a tagországok között.

A Nemzetközi Valutaalap tagországai a részükre rendelkezésre bocsátott különleges lehívási jogokat háromféleképpen használhatják fel. Ha a tagország fizetési mérlege passzív, akkor jogában áll a passzívumot részben vagy teljes egészében SDR-rel fedezni. Az SDR felhasználható a tartalékok növelésére is, de csak oly módon, hogy a különleges lehívási jogok és más tartalék-alkotórészek között az összetételi arány az utóbbiak javára nem változtatható. Más országoktól SDR ellenében saját valuta vásárolható vissza. Ez azonban csak a partnerország beleegyezésével hajtható végre.

Az SDR felhasználásának gyakorlati lebonyolítása a következőképpen megy végbe: az az ország, amely a fizetésimérleg-hiány fedezésére akarja az SDR-t felhasználni, a Nemzetközi Valutaalapnak bejelenti igényét. SDR ellenében — nem a Valutaalaptól, de közreműködésével — megfelelő összegű idegen valutát vásárol valamely országtól. A Valutaalap a nemzeti valuták lehívását úgy fogja irányítani, hogy elsősorban a nagy aktívumú fizetési mérleggel, valamint szilárd és jelentős tartalékokkal rendelkező országok valutáit vegyék igénybe. Egyébként a piaci mechanizmus is ilyen arányban ösztönöz. Fontos szempontnak tartja az Alapszabály azt is,

volt szükség. Ez a kvótarendszer alapján az Egyesült Államoknak a maga több mint 22 százalékos részesedésével gyakorlatilag vétójogot biztosított. Az új szabályoknak megfelelően a Közös Piac tagjai 17 százalékos összesített kvótájukkal szintén megakadályozhatják bármely határozat elfogadását, feltéve, hogy együttesen lépnek fel.

hogy a valutájukat rendelkezésre bocsátó országok tartalékaiban az SDR lehetőleg hasonló arányban részesedjen.

A műveleteket a Valutaalapnál külön SDR-számlán tartják nyilván. Felhasználáskor az igénybe vevő ország SDR-tartalékai csökkennek (s ennek megfelelő összegű külföldi valutát kap), míg a másik ország SDR-állománya emelkedik. Az egyenlő értékek cseréjét hosszú távra úgy próbálják biztosítani, hogy az SDR-egység értékét 0,888671 gramm arannyal tették egyenlővé (vagyis az USA-dollár aranyparitásával), és így a rendelkezésre bocsátott nemzetivaluta-hiteleket aranygaranciával látták el.

Abban az esetben, ha az SDR-t felhasználó országok kvótájuknak megfelelően állandóan igénybe vennék különleges lehívási jogukat, bizonyos idő elteltével kialakulnának a strukturálisan adós és hitelező országok. Ez gyakorlatilag azt jelentené, hogy a rendszer mozgásképtelen lenne. Ennek elkerülésére bizonyos fékeket építettek be. Az adós országok a bázisidőszak éves átlagában csak 70 százalékig adósodhatnak el, vagyis ha kvótájukat 100 százalékig kihasználták, 30 százaléknyi SDR-t vissza kell vásárolniuk. Ez tulajdonképpen azt is jelenti, hogy csak a kvóta 70 százalékának megfelelő összeget lehet tartaléknak tekinteni, a többi rész pedig csak bizonyos lejárattal rendelkező hitelnek felel meg. Avégett, hogy a hitelező országok ne legyenek kénytelenek túlságosan nagy SDR-tartalékokat felhalmozni, az alapszabály úgy rendelkezik, hogy kvótájuk 200 százalékának megfelelő SDR-t kötelesek elfogadni. A lebonyolított műveletek után az adósok 1,5 százalékos kamatot fizetnek, a hitelezők pedig ugyanilyen mértékű kamatjóváírást kapnak. A kamatműveletek mindkét oldalon SDR-ben történnek.

A KÜLÖNLEGES LEHÍVÁSI JOGOK HELYE A KAPITALIZMUS MAI VALUTÁRIS RENDSZERÉBEN

A tőkés világ devizatartalékainak összetétele 1968 végén a következő képet mutatta:[9]

Az 1970. év elejétől bevezetésre kerülő SDR-rendszer a mai állapot szerint 3,5 milliárd dollárnak megfelelő összeggel, vagyis nem egészen bruttó 5 százalékkal növeli a tőkésvilág devizatartalékait. Ez a számítás azonban nem pontos, mivel eddig több ország még nem ratifikálta a különleges lehívási jogokról szóló megállapodást. Lehetséges az is, hogy néhány

[9] A különféle típusú tartalékok összeadása nyilván nem egészen helyes, hiszen különböző dolgokról van szó. Az összehasonlítást gyakorlatilag az teszi lehetővé, hogy a valutatartalékok is egy meghatározott mennyiségű aranyat képviselnek.

Tartalék neme	Milliárd dollár	Százalék
Arany	38,92	51,0
Valutatartalék	30,99	40,6
Ebből: dollár	17,55	23,0
font sterling	9,65	12,6
NVA-tól automatikusan igénybe vehető hitelek	6,49	8,4
Összesen	103,60	135,6

Forrás: International Financial Statistics, 1969, augusztus.

tagállam élni fog azzal az alapszabályban biztosított jogával, hogy jóllehet aláírta a szerződést, de a gyakorlati funkcionálásában nem vesz részt. A továbbiakban bizonyos nehézséget jelent az is, hogy az elképzelések szerint — 1971 elejétől — a Nemzetközi Valutaalapban körülbelül 30 százalékos kvótaemelést hajtanak végre. Figyelembe véve a hagyományos tartalékok évi 1—1,5 milliárdos növekedését is (NVA-becslés), az SDR bruttó részaránya 1970-ben 4, 1971-ben 5,5 és 1972-ben 10 százalék körül lesz.

A mai kvóták alapján az Egyesült Államok 1970-ben mintegy 800 millió dollárnyi összeget, az első periódusban összesen nem egészen 700 millió SDR-t használhat fel, ha fizetési mérlege továbbra is deficites lesz.

A számokban való tájékozódást itt az nehezíti, hogy az általános kvótaemelésen belül olyan országok, mint az NSZK, Franciaország, Japán, Kanada — világgazdasági pozíciójuk erősödésének megfelelően — az általánosnál nagyobb részesedést kívánnak maguknak. Ebben az esetben az Egyesült Államok részesedése feltehetően csökkenni fog, s így az általa felhasználható SDR mennyisége is mérséklődik.

Összefoglalóan megállapítható, hogy ha csak a mennyiségi összefüggéseket vesszük figyelembe, akkor az SDR rendszere a közeljövőben szerény mértékben vehet részt a fizetési mérlegek egyenlegének stabilizálásában. Jóllehet 3 év alatt — a tervek szerint — 9,5 milliárd SDR-t bocsátanak ki, ebből csak azok az országok vehetnek igénybe, amelyek fizetési mérlege passzív. Ha feltételezzük, hogy az aktív és a passzív fizetési mérlegű országok kvótája egyenlően oszlik meg, akkor a számítások szerint — figyelembe véve a 30 százalékos visszavásárlási kötelezettséget is — 3,3 milliárdnyi összeg szerepelhet, amely az 1972. évi becsült monetáris tartalékoknak nem egészen 3 százaléka lesz. Ily módon nagyon hosszú időre lenne szükség, hogy az SDR fontos helyet foglaljon el a tőkésországok monetáris kapcsolataiban.

Az SDR és a hagyományos valutatartalékok között a következők a különbségek:

— A tőkésországok központi tartalékaiban olyan más államok nemzeti valutája is szerepel, amelyeknek fizetési mérlege passzív. Ez a valuta a mérleghiány folytán kiáramlik, s az aktív egyenleggel rendelkező országokban halmozódik fel. Az SDR nem a fizetési mérlegekben bekövetkezett változások eredménye, hanem a Nemzetközi Valutaalap tagországainak kollektív határozata alapján megállapított, mesterséges elszámolási egység.

— A nemzeti valuták bármely okból keletkező kötelezettség kiegyenlítésére szolgálnak. Az SDR-rel mindezeket a műveleteket nem lehet elvégezni, csak oly módon, ha valamely nemzeti valutát vásárolnak SDR ellenében. A legfőbb elvi különbség abban található, hogy a nemzetközi fizetési forgalom lebonyolításában szereplő valutákkal ellentétben, az arannyal semmiféle kapcsolata nincs, rá át nem váltható. Ha valamely tagország ezt megtenné, a Nemzetközi Valutaalap szankciókat foganatosíthat ellene, s végső soron ki is zárhatja a rendszerből.

A Nemzetközi Valutaalap hitelei és az SDR között is több eltérő vonás mutatható ki. Míg a Valutaalap saját vagy bevont eszközökkel hitelez, az SDR esetében a tagországoknak nem kell sem aranyban, sem nemzeti valutában befizetést teljesíteniük. A megfelelő eszközök meglétét az biztosítja, hogy minden ország, amely a szükséges formalitásoknak eleget tesz, köteles SDR ellenében meghatározott feltételek mellett valutáját rendelkezésre bocsátani. Ez a szabály — amelyet egyébként csak igen heves viták után sikerült elfogadtatni — gyakorlatilag biztosítja, hogy a különleges lehívási jogok rendszere egyáltalán funkcionálni tudjon. Ha ugyanis az elfogadási kötelezettség nem állna fenn, a hitelező országok — valamilyen megfontolásból — bármely pillanatban megtagadhatnák nemzeti valutájuk rendelkezésre bocsátását, s így az egész rendszer csődöt mondana.[10]

Lényeges különbség van abban is, hogy a Nemzetközi Valutalap hiteleit nemzeti valutával teljes egészében vissza kell vásárolni, ezzel szemben az SDR-nél — mint már említettük — az alapidőszak átlagában 30 százalékban kell az eredeti pozíciót helyreállítani. Így a 70 százalék mint állandó lehívási lehetőség, bármely tagország rendelkezésére áll.

Fontos eltérés az is, hogy a Valutaalap hiteleit csak az aranyhányad keretében lehet automatikusan igénybe venni, az SDR-nél viszont ilyen korlátozás nincs.

[10] Ebben a tekintetben az SDR némileg a nemzeti valutákhoz hasonlítható. A belföldi fizetési eszközökre vonatkozó, a törvény által megszabott elfogadási kötelezettséget az SDR-nél formailag a Valutaalap tagállamainak együttes megállapodása helyettesíti.

Az SDR tulajdonképpen fiktív, önálló értékkel nem bíró „pénz". Olyan követelés, amely — bizonyos keretek között — jogot biztosít konvertibilis valuták megszerzésére.

Amikor tehát arról van szó, hogy az SDR milyen funkciót tölthet be, mindig azt kell figyelembe venni, hogy ezeket nem önalakjában, hanem konvertálva, nemzeti valutává változva láthatja el. Önmozgása nincs, mozgási lehetősége csak a konvertibilis valuták egyidejű és fordított irányú mozgásával kapcsolatos. Ebből következik az is, hogy nem az arany és az SDR egymáshoz való viszonya határozza majd meg a tőkésvilág valutáris rendszerének jellegét.

A második világháború után a nemzeti valuták (bármilyen formában is jelentek meg: devizakövetelések, NVA-valutahitelek, kölcsönös valutacserén alapuló pénzmozgások stb.) mind a tartalékokban, mind a nemzetközi fizetési forgalomban gyorsabban nőttek az aranytartalékoknál. A kettős aranyárrendszer bevezetésével elszakadt az utolsó kapocs is a valuták és az arany között. Az arany azonban továbbra is a fizetési mérlegek végső kiegyenlítésének eszköze. A tőkésországok központi bankjai védik, s ha lehet, még növelik is aranytartalékaikat. Az elmúlt két év valutáris válságai és az ezek kapcsán kitört aranyvásárlási pánik is arra utal, hogy az arany az egyetlen olyan pénzáru, amelynek nincsenek elfogadási korlátai, és az értékállandóság egyetlen biztosítéka.[11]

Ilyen valutáris háttérrel vizsgálva a különleges lehívási jogok jövőbeni helyét és szerepét a kapitalizmus nemzetközi valutáris rendszerében, úgy véljük, hogy ha nem is nagymértékben, de hozzájárulhat a nemzetközi fizetési mérlegekben jelentkező feszültségek enyhítéséhez.

Günther Thole

AZ EGK NEOKOLONIALISTA POLITIKÁJA A TÁRSULT ORSZÁGOKKAL SZEMBEN. MEGJEGYZÉSEK AZ EGK ÉS 18 AFRIKAI ORSZÁG 3. TÁRSULÁSI EGYEZMÉNYÉHEZ[1]

A hetvenes években hatalmas problémák állnak a népek előtt, amelyek az utóbbi évtizedben vívták ki állami függetlenségüket. Le tudták rázni magukról a közvetlen gyarmati uralmat, és hosszú, kolonialista elnyomás

[11] Ezzel kapcsolatban 1969 májusa óta új jelenség figyelhető meg. Az arany ára — több esetben is rendkívül kiélezett valutapiaci helyzet ellenére is — csaknem a dollár hivatalos aranyparitására csökkent.

[1] Deutsche Aussenpolitik, 1969. 12. sz.

után elkezdhették maguk alakítani politikai életüket. Még mindig a kapitalista világgazdaság markában tartja azonban őket, és a gyarmatosító időkben rájuk kényszerített alárendelt helyzetük következtében a nemzetközi kapitalista munkamegosztásban gazdaságilag még mindig nem önállóak. Néhány nép, különösen, amelyek a nem kapitalista útra léptek, komoly erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy nemzetgazdaságukat az imperializmustól függetlenül építsék fel, és szoros kapcsolatokat létesítsenek a szocialista országokkal. Az imperializmustól való gazdasági függetlenségért folytatott gazdasági küzdelem most a döntő láncszem a politikai függetlenség biztosításáért folytatott harcban. Ez a küzdelem ugyanakkor alkotóeleme a szocializmus és a kapitalizmus között évszázadunk utolsó harmadában kibontakozott világméretű ellentétnek. Ázsia, Afrika és Latin-Amerika fiatal államai számára nincs harmadik út, nincs elszigetelt fejlődési lehetőség.

A következő évtizedben az a feladat áll ezen országok előtt, hogy legyőzzék az éhséget, növeljék a termelékenységet és emberek millióinak munkahelyet biztosítsanak. Ez csak akkor sikerülhet, ha megoldják a megérlelődött társadalmi problémákat és a dolgozók aktivitását a haladás szolgálatában bontakoztatják ki. A szocialista országok szolidárisnak nyilvánították magukat e népeknek a gazdasági függetlenségért és a társadalmi haladásért folytatott harcával és támogatják azt. A szocialista országok ezen túlmenően javaslatokat terjesztenek elő a leszerelésre és a béke biztosítására. Az egész emberiséget szolgálná ezeknek a javaslatoknak a realizálása, és ezenfelül oly eszközöket szabadítana fel, amelyek a volt gyarmatok népeinek is javát szolgálnák.

A moszkvai tanácskozás dokumentumában a jelenlegi feladatokkal kapcsolatban ezeket olvashatjuk:

„Korunk egyik nagy problémája, amelyre a kommunista és a munkáspártok felhívják a közvélemény figyelmét, s amelynek megoldásáért erélyesen harcolnak, sok ország és egész kontinensek elmaradottságának — a hosszú gyarmati és imperialista uralom következményeinek — a megszüntetése. Ezeknek az országoknak a fő feladata jelenleg a gazdasági, a társadalmi és a politikai fejlődés, amelyet csak az imperializmustól való igazi függetlenség kivívásának keretei között és a mélyreható demokratikus és forradalmi átalakulások eredményeképpen valósíthatnak meg. E feladatok megoldása céljából mozgósítani és egyesíteni kell mindezen országok haladó erőit, s fejleszteni kell egymás közötti, valamint a szocialista országokhoz fűződő kölcsönösen előnyös kapcsolataikat."[2]

[2] Az imperializmus elleni harc feladatai a jelenlegi szakaszban, s a kommunista és munkáspártok, az összes antiimperialista erők akcióegysége. Neues Deutschland, 1969. 6—18. sz.

Az imperialisták megpróbálják feltartóztatni a gazdasági és a társadalmi haladást és igyekeznek ezeket az országokat továbbra is befolyási körzetükben tartani. A nemzetközi tanácskozás fő dokumentumában éppen ezért az alábbiak olvashatók:

„Az imperialisták olyan gazdasági megállapodásokat és katonai-politikai paktumokat kényszerítenek ezekre az államokra, amelyek csorbítják szuverenitásukat a tőkekivitel, s nem egyenjogú kereskedelmi feltételek, az árakkal és a valutaárfolyamokkal kapcsolatos manipulációk, kölcsönök segítségével, valamint az úgynevezett segély különféle formái és a nemzetközi pénzügyi szervezetek nyomása útján pedig kizsákmányolják őket.

Tovább mélyül a szakadék a magasan fejlett kapitalista államok és a tőkés világ nagyobb részét kitevő kevésbé fejlett tőkésországok között; sok ilyen országban súlyos probléma az éhség. Az imperializmus ösztönzi a reakciós nacionalizmust, ezáltal súrlódásokat idéz elő a fejlődő országokon belül, és széthúzást támaszt közöttük. Megkísérli, hogy ezekben az országokban az antikommunizmus segítségével megossza a forradalmárokat és elszigetelje őket legjobb barátaiktól: a szocialista államoktól és a tőkésországok forradalmi munkásmozgalmától."

Nyugat-Európa imperialista hatalmai, amelyek az Európai Gazdasági Közösség állammonopolista szervezetében szövetkeztek, úgy tesznek, mintha különösen nagy mértékben támogatnák az elmaradott gazdasággal rendelkező népek alapvető törekvéseit. 1958-ban megteremtették a gyarmatoknak az EGK-hoz való társulásának formáját. Időközben ezek a területek elnyerték függetlenségüket; a társulás továbbra is fennáll (lásd a 106. oldalon). Az EGK hatalmas összegekre hivatkozik, amelyek nem visszafizetendő támogatás formájában áramlottak a társult afrikai országok gazdaságaiba, kiemeli a preferenciális vámokat az EGK-országokban eladott árukért, műszaki segélyről beszél stb. Meg kell vizsgálnunk, vajon az EGK és tagállamai ezen lépései valóban szolgálták-e az égető jelenlegi problémák megoldását.

1969. május 31-én járt le a második társulási egyezmény. A tárgyalások egy újabb egyezményről hosszú ideig elhúzódtak, de közben a tárgyalásokon részt vevő valamennyi tárgyalófél abból indult ki, hogy meg kell újítani az egyezményt. Ha tehát mérleget készítünk, meg kell vizsgálnunk azt is, *hogy mi az oka annak, miszerint az EGK egyrészt és a társult országok másrészt ragaszkodnak a társuláshoz.* A társult országok nem rejtették véka alá csalódottságukat az eddigi eredmények felett, és világosan megfogalmazták követeléseiket. Az EGK-országoknál nyilvánvalóan különböző álláspontok merültek fel, mert nagyon hosszú ideig tartott, amíg kinyilvánították közös állásfoglalásukat. Még 1969 májusában megegyeztek abban, hogy az új egyezmény megkötéséig fenntartják a más-

dikat. Az 1969. június 26—28-ig Brüsszelben tartott ülésszak befejeztével közölték, hogy megegyezésre jutottak egy új egyezmény szövegében, amely a döntésnek az EGK által történt ratifikálása és tudomásul vétele után hatályba lép. Érvényessége öt évre szól, legkésőbb azonban 1975. január 31-én hatályát veszti. Ezen új egyezmény tartalmától kitűnik, hogy a társulást folytatják és megerősítik. Meg kell vizsgálni, vajon objektíven szemlélve ez az út segíti-e a társult országok népeit a szabadság és a jólét kivívásában.

Az EGK-val társult afrikai országok területe és lakossága

Ország	Terület km²-ben	Lakosság ezrekben (1967)	Állami önállóság	Nemzeti jövedelem (1 főre)
Burundi	27 834	3340	1962. VII. 1.	52,0
Dahomey	115 762	2410	1960. VIII. 1	36,4
Elefántcsontpart	322 463	3920	1960. VIII. 6	180,9
Gabon	267 000	473	1960. VIII. 17	200,0
Kamerun	475 442	5740	1960. I. 1	61,9
Kongó (B)	342 000	860	1960. VIII. 15.	42,7
Kongó (K)	2 345 409	16353	1960. VII. 1	75,7
Madagaszkár	595 790	6350	1960. VI. 25.	72,4
Mali	1 204 021	4745	1960. VI. 20.	56,9
Mauritánia	1 085 805	1110	1960. XI. 28.	76,6
Niger	1 188 794	3546	1960. VIII. 3.	38,7
Felső-Volta	274 122	5054	1960. VIII. 5.	38,9
Ruanda	26 338	3306	1962. VII. 1.	39,3
Szenegál	197 161	3670	1960. VI. 20	159,1
Szomália	637 661	2660	1960. VII. 1.	28,0
Togo	56 600	1724	1960. IV. 27.	65,6
Csád	1 284 000	3410	1960. VIII. 11.	41,1
Közép-Afrikai Köztársaság	617 000	1459	1960. VIII. 13.	38,5

Forrás: Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1964 és 1968. Internationale Übersicht. 25. old. Kiegészítve az „Interessantes und Wissenswertes aus aller Welt" alapján — melléklet a politikai tömegmunkához készült világtérképhez — harmadik átdolgozott kiadás — Verlag VEB Hermann Haack, Gotha. 1965. és H. Gaetgens, Afrika gazdasági elszigetelődésének veszélye a „Neues Afrika" 1963. 12. sz. 452. old.

A TÁRSULÁS HÁTTERE

A második világháború utáni szakaszban nagyon gyorsan kiéleződtek az imperializmus ellentmondásai. A szocialista világrendszer létrejötte alapvetően megváltoztatta a világ erőviszonyait. Ez volt a nemzeti felszabadító harcok gyors kibontakozásának történelmi háttere. Közvetlenül a második világháború befejezése után szétestek Ázsiában az imperialista gyarmati birodalmak. A korábbi „gyarmati korszak gyöngyei" helyett önálló államok jöttek létre, mint India, Pakisztán, Indonézia és mások.

Az imperialisták a korábbinál erőteljesebben koncentráltak a még megmaradt afrikai gyarmatokra és megkezdték fokozottabb kizsákmányolásukat. Jó tíz év elmúltával azonban Afrikában is széthullottak a gyarmati birodalmak.

A fő imperialista országok mindent megpróbáltak, hogy a maguk javára változtassák meg az erőviszonyokat és fenntartsák maguknak a gyarmati területek feletti közvetlen uralmat. Kudarcot vallottak azonban azok a kísérleteik, hogy ezt a célt katonai eszközökkel érjék el Vietnamban, Koreában és Algériában. Védekező helyzetből kiindulva az imperializmus most neokolonialista módszerekkel kísérletezik, beleértve a brutális erőszakot is, hogy feltartóztassa a gyarmati rendszer végleges szétesésének folyamatát, vagy pedig olyan utat nyisson, amely lehetővé teszi, hogy más eszközökkel továbbra is uralkodjék e területek felett. A neokolonializmus stratégiai célkitűzése, hogy Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országait a kapitalizmus világrendszerében tartsa, és megakadályozza ezeknek az országoknak a szocializmusba való átmenetét. A neokolonializmus egyik jellegzetessége eljárásmódjának kollektív formáiban rejlik, eközben a közös vonás a kapitalista világrendszer összérdekeire korlátozódik és a kollektív cselekvés nem szünteti meg az imperialista hatalmak közötti ellentmondásokat. Ez teljes egészében érvényes egyes afrikai országoknak az EGK-ba vagy hasonló integrációs rendszerekbe való bevonására.

Az „Európai Gazdasági Közösségnek" 1958-ban történt megalakításával az EGK-országok gyarmatait is kényszer-társították. Lenin is utalt már arra, hogy a magasan fejlett imperialista országok szövetkezésével együtt jár az általuk birtokba vett gyarmatok bevonása is:

„A kapitalista viszonyok között az egyesült európai államok egyet jelentenek a gyarmatok felosztásáról kötött egyezménnyel is. Kapitalista viszonyok között azonban lehetetlen a felosztásnak bármiféle más alapon, más elv figyelembevételével történő végrehajtása, mint a hatalom alapján."[3]

Az EGK kollektív neokolonializmusának kibontakozása célszerűnek bizonyult az imperialista uralmi rendszer fenntartása és megerősítése szempontjából. Egyrészt a neokolonializmus kollektív formái a jelek szerint nagyobb lehetőségeket biztosítottak arra, hogy továbbra is függőségben tartsanak nagyobb területeket. Másrészt a kollektív neokolonializmus jegyében a régi gyarmatosító hatalmak, amelyek kompromittálódtak a gyarmatokon alkalmazott kizsákmányoló politikájuk következtében, oly imperialista hatalmakkal működnek együtt, amelyek állítóla-

[3] *Lenin:* Az európai egyesült államok jelszaváról. *Lenin* Művei. 21. köt. Berlin 1960. 344. old. (németül).

gos nem gyarmatosító hatalmakként lépnek fel. A régi gyarmattartó hatalmak azt remélik, hogy ezáltal tartani tudják még megmaradt pozícióikat, a többi imperialista hatalom pedig a befolyási körzetek újrafelosztására törekszik.

Franciaország kimerítette lehetőségeit, hogy egyedül tartsa fenn gyarmatbirodalmát. Az algériai nép elleni bűnös háború a csőd szélére vitte a francia állam pénzügyeit. Az indokínai és az észak-afrikai felszabadító mozgalom győzelme következtében a francia gyarmatbirodalom már 1958-ra sokkal kisebb lett, s a még megmaradt Nyugati- és Egyenlítői-Afrika körzetében levő birtokai megtartása érdekében a francia imperializmus kész volt arra, hogy lemondjon gyarmattartó előjogainak egy részéről, és arra, hogy más imperialista hatalmaknak is részt biztosíton a gyarmati kizsákmányolásból.

A nyugatnémet imperializmus a gyarmatoknak az EGK-országokhoz való társulásában lehetőséget látott stratégiai célkitűzése — a befolyási körzeteknek az ő javára történő újrafelosztása — részleges realizálására. Formákat keresett, amelyek lehetővé teszik számára a „modern" gyarmati kizsákmányolást, vagyis oly politikai rendszerek után kutatott, amelyek lehetővé teszik a behatolást a gyarmatokra anélkül, hogy ezekkel katonai konfliktusokba bonyolódna. Ezeket a rendszereket egyidejűleg el kellett fogadtatni a nemzeti felszabadító mozgalmak vezetőivel, hogy fenntarthassák az „antikolonialista hatalom" álcázását, s hogy a gyarmatosításellenes felszabadító harc győzelme esetén átvehessék a régi gyarmattartó hatalmak örökségét, és ezeket a területeket az imperializmus uralmi rendszerében megtartsák. A gyarmatok társulása az EGK-val lehetőséget kínált a nyugatnémet imperializmusnak, hogy részt vehessen a gyarmati kizsákmányolásban anélkül, hogy közvetlenül mint gyarmati hatalom lépne fel.

Az EGK-országok az afrikai társult országok állami függetlenségének elérése után síkraszálltak a társulás fenntartása mellett, már mielőtt az első egyezmény lejárt volna. S bár az új egyezményeket hosszú tárgyalásokon vitatták meg, a főcél az AASM (Társult Afrikai Országok és Madagaszkár elnevezés rövidítése) további kötöttsége maradt az EGK-hoz. A társulással rugalmas formát találtak arra, hogy nem egyenjogú országokat az EGK-politikához kössenek anélkül, hogy azok tagok legyenek. Az EGK tevékenységét nem szűkítette le az a tény sem, hogy az afrikai országokban eltérő felfogások uralkodtak.

A társulás potenciális piacokat nyit meg, ami különösen Nyugat-Németország számára fontos, s végső soron kiszélesíti az EGK politikai befolyási körzetét, még akkor is, ha lemondanak az EGK-politikához való politikai kötöttség szerződésben rögzített előírásairól. Kiegészítő jegyzőkönyvekben azonban nagyon egyértelműen fektetnek le politikai elő-

feltételeket, így például a Nyugatnémet Szövetségi Köztársaság jogtalan egyedüli képviseleti igénye elfogadása tekintetében. E. Wirsingnek, az „Europa Archiv"-ban közzétett egyik cikkében beismerik az EGK politikai befolyását a társult országok politikájára. Wirsing ezeket írja:

„Az utóbbi évek megmutatták, mennyire befolyásolta a társult országok politikai magatartását a közösséghez való kötöttségük. Meglepő stabilitást láttunk alapvető politikai magatartásukban. Kétségtelenül ott is megdöntenek kormányokat. Gyenge gazdasági potenciáljuk miatt lényegében gyakoribb nemzetközi frontváltozásokkal kellene számolni. Ebből a stabilitásból elsősorban a szövetségi köztársaság profitál. Nem azonosították — mint ahogy annak idején tartottak tőle — a gyarmatosítással. Sőt sokkal inkább a társulás sikere következtében új módon értékelik Afrikában. Példák tanúskodnak arról, hogy a társulás megakadályozta államszerződések ratifikálását, amelyek nemkívánatosak lehettek volna a szövetségi köztársaság számára."[4]

Bármennyire nyíltnak is tűnik ez a beismerés, szégyellősen elhallgatják azokat a módszereket, amelyekkel elérték a kormányok „meglepő stabilitását". Franciaország és a volt gyarmatai közötti szerződések alapján „kérésre" bármikor francia csapatok küldhetők Afrikába. 1963-ban ez meg is történt Brazzaville-Kongóban. Ebben az esetben azonban a francia csapatok nem tudták megakadályozni Fulbert Youlon bukását.

De Gaulle lemondásának időpontjában is repülőgépen Fort Lamy-ba irányították a Dél-Afrikában állomásozó 11. hadosztályt, az afrikai bevetési tartalék egyes egységeit megerősítés végett. A cél az elnök újjáválasztásának biztosítása volt, és egyidejűleg a csapatok afrikai jelenléte, miután a Közép-Afrikai Köztársaság uralkodó körei ugyanabban az időpontban politikai válságot éltek át.

Az államszerződések megakadályozásának az előbbiekben megfogalmazott ténye — oly esetekben, amikor azok nem lennének kellemesek a szövetségi köztársaság számára — megmutatkozik az AASM-mel szemben alkalmazott nyugatnémet zsaroló politikában, ezeknek az országoknak az NDK-hoz fűződő kapcsolatát illetően is.

Igaz, hogy a második társulási egyezmény alapját az EGK-tagállamok közös érdekei képezik, mégsem szabad figyelmen kívül hagyni az eltérő érdekeket. A francia monopóliumok mind a mai napig nagy nyereségekre tesznek szert azokból az állami eszközökből, amelyek a volt gyarmatokba áramlanak, s áramlottak a korábbiakban. A korábban kialakított kapcsolatok alapján a Nyugat-Németországnak tett engedmények ellenére

[4] *E. Wirsing:* A Közös Piac és a fejlődő országok. Europa-Archiv, Bonn 1969. 3. sz. 98—99. old.

még mindig a francia monopóliumoknak jutnak a legnagyobb szabású megbízatások az EGK „fejlesztési alapjából". Nyugat-Németország érdekelt abban, hogy a társulást ne túl mereven kezelje, és továbbra is szabad kezet kapjon a nem társult fejlődő országok piacain. Ez különösen érvényes Latin-Amerikára, de a volt angol gyarmatokra is, amelyek jelenleg többnyire kedvezőbb tőkeértékesítési feltételeket biztosítanak a közvetlen beruházásoknál, mint Nyugat- és Egyenlítői-Afrika volt francia gyarmatai.

A „Volkswirt" egyik cikke leszögezi, hogy a szövetségi köztársaság gazdasági erejét „csak addig lehet biztosítani, amíg az EGK-n belül és azon kívül szabadon exportálhat".[5]

Ennek a cikknek alaphangja az a megállapítás, hogy egy olyan erősen az exporttól függő gazdaság számára, mint amilyen a nyugatnémet is, a túlzott protekcionizmus tehertétellé válhat. Nyugat-Németország buzgón kiáll további országok társulása mellett is, mindenekelőtt azokért, amelyek Nyugat-Németország fontos kereskedelmi partnerei, és bevonásuk az EGK vámterületére előnyöket ígér a nyugatnémet monopóliumok számára. Bármennyire is kívánatos ez a cél a monopóliumok számára, Nyugat-Németországnak figyelembe kell vennie, hogy a preferenciális térség megnagyobbítása növeli a nem társult országokkal szembeni külső diszkrimináló hatást, ami egyaránt vezethet politikai, valamint gazdasági komplikációkra. Nem véletlenül hangsúlyozták több ízben is a harmadik társulási egyezményről folytatott tárgyalásokon, hogy átmeneti jellegű rendezésekre törekszenek, mégpedig olyanokra, amelyek előmozdítják a világméretű megoldásokat.

A nyugat-európai állammonopolista fejlődés következtében 18 afrikai ország politikai függetlenségének kinyilvánítása napján az EGK társult országa volt, és ezzel az EGK-hoz kötötték, anélkül, hogy előzőleg megkérdezték volna. Mindenesetre felvetődik a kérdés, mi volt az oka annak, hogy ezek az országok az első társulási egyezmény lejárta után aláírták a másodikat, és ezzel bizonyos mértékig szentesítették a gyarmatosító hatalmak 1958. évi manipulációit.[6]

Ez nem magyarázható csupán azzal, hogy a társult országok közül egyesekben azok az erők tartják kézben a vezetést, amelyek a legszorosabban együttműködnek a külföldi imperializmussal. Ez kétségtelenül fontos szerepet játszik, de ha ez lenne az egyedüli ok, akkor az ezekben az országokban bekövetkező változás a vezetésben (mint ahogy az utóbbi években néhány országban történt is) szükségszerűen megbuktatná a tár-

[5] Volkswirt; Lüsseldorf, 1968. 49. sz. 13. old.

[6] Lásd *E. Czaya:* Tengerentúli országok társulása az EGK-val — a neokolonialista politika eszköze. DWI-Berichte, Berlin 1969. 5. sz.

sulási rendszert és a haladó vezetőkkel rendelkező országok nem társulnának többé. A társulás fenntartása mellett szól azonban a további okok egész sora is, amelyek közül a legfontosabbakat ismertetjük:

1. A gazdaság alacsony fejlettségi szintje miatt, amely kifejezésre jut az alacsony, egy főre jutó nemzeti jövedelemben (lásd az ... oldalon levő táblázatot), és abban, hogy a legtöbb esetben a gazdasági potenciál nem tud önálló gazdasági fejlődést biztosítani (talajkincsek, a lakosság száma, a belső piac szűk volta), a társult országok nem tudják egyedül megoldani a bonyolult fejlődési problémákat.

2. A társult országok erősen függnek néhány termék exportjától, amelyek fő piaca az EGK-piac, különösen Franciaország. Az EGK-országok összbehozataluk alábbi részét importálják:

Megnevezés	Afrikából	A társult területekről
	%	
Földimogyoró	92	49
Pálmamag	90	19
Pálmaolaj	54	48
Kávé	38	20
Kakaó	74	30
Banán	22	22

A volt „anyaországhoz" fűződő gazdasági kötöttségek nem szűnnek meg a politikai függetlenség elérésével, ezek az országok továbbra is a nemzetközi finánctőke karmai között maradnak, amely arra törekszik, hogy fenntartsa nem egyenjogú helyzetüket a kapitalista világgazdasági rendszerben.

3. A társult országokban az exporttermékeket gyakran nagyon magas önköltséggel termelik, amely erősen túlszárnyalja ezeknek a termékeknek a világpiaci árát (földimogyoró, gyapot stb.). Az EGK megígérte, hogy a korábbi francia ártámogatási rendszert egy újabbal pótolja, és ezeknek az országoknak a világpiaci feltételekhez való alkalmazkodását nem visszafizetendő támogatással megkönnyíti. („Termelési segély.") Ezt az ígéretet a társuláshoz kötötték, és ilyen értelemben a gazdasági „segélynek" politikai feltételt szabtak.

4. A társult országok — a világ legszegényebb országai közé tartoznak — versenyelőnyöket reméltek az EGK-piacon a preferenciális rendszertől (vámunió) a többi fejlődő ország hasonló áruival szemben. A volt angol gyarmatokkal és a latin-amerikai országokkal azonban nem tudnak sikeresen versenyezni a társult afrikai országok. A termelőerők rendkívül alacsony szintje, a túlnyomórészt kapitalizmus előtti termelési viszonyokkal együtt, a társult afrikai országoknál abban az irányban hat, hogy

kötődjenek a magasan fejlett országok integrációs rendszeréhez. Az AASM 70 millió lakosából mintegy 48 millió még naturális gazdaságban él.

5. A társult országokban ellentmondások adódnak a sürgető jelenkori feladatok és az önálló gazdasági fejlődés perspektivikus biztosítása között. A társulás kilátást nyitott arra, hogy a jelenlegi legsürgetőbb szükségletek egy részét gyorsabban és könnyebben megoldhassák (a gazdaság és a szociális infrastruktúra kiépítése nem visszafizetendő segélyekből; ipari üzemek létesítése ajándékozások és hitelek alapján; egyes EGK-tagállamok által nyújtott kedvező hitelfeltételek bilaterális alapon; a mezőgazdaság fejlesztése). A társult országok vezetői remélik, hogy később valahogyan megoldják majd a perspektivikus feladatokat, mindenekelőtt a gazdasági függetlenség biztosítását az imperializmussal szemben. Az alapvető perspektivikus feladatok és a létkérdések háttérbe helyezése részben azzal magyarázható, hogy nem ismerik fel az imperializmus manőverezéseit és veszélyességét, mert a „segélynyújtó" neokolonialista öltözékében lép fel, másrészt azzal, hogy messzemenően hiányoznak a megalapozott, gazdaságilag indokolt elképzelések a nemzet gazdaságának kialakítása felé vezető útról.

6. Az állami függetlenség elérése után a társadalmi-gazdasági kérdések erősebben előtérbe kerültek. A társuláshoz való hozzájárulás érdekében hatott az a körülmény is, hogy a hatalmon levő társadalmi-gazdasági rétegek többségükben objektíven a kapitalizmushoz kötődnek, és saját gazdasági helyzetüket akarják kiépíteni. Ehhez pedig alkalmasnak vélik a kapitalista országok által nyújtott külső „segítséget".

Ezek az okok objektíven és szubjektíven amellett szólnak, hogy az időközben politikailag függetlenné vált afrikai országok hozzájáruljanak a társuláshoz. A társulás célján és lényegén nem történt változás.

A TÁRSULÁS EDDIGI EREDMÉNYEI

A társult országok vezetőinek jelenlegi nagy elégedetlensége az eddigi eredményekkel érthető, ha azokat az objektív várakozásokhoz hasonlítjuk. Különösen a vámunióhoz fűzött várakozások távolról sem valósultak meg. A társult országoknak éppen a kereskedelem biztosíthatná azt az eszközt, amellyel bázisukat stabilizálhatják. Várakozásaikban csalódtak, a második egyezmény aláírásakor remélt árucserebővítés — különösen export vonatkozásban — nem következett be, a kereskedelem eredményei a devizabevételek terén sem javultak, hanem rosszabbodtak. Annak ellenére, hogy növekedett az AASM külkereskedelme az EGK-val, az emelkedés lassúbb volt, mint az EGK külkereskedelme összességében és az EGK-nak a fejlődő országokkal folytatott külkereskedelme.

Az EGK külkereskedelme az 1958. és 1967. években
(millió dollárban és a növekedési ütem %-ban)

Ország	Behozatal		Növekedés	Kivitel		Növekedés	Kereskedelmi mérleg	
	1958	1967		1958	1967		1958	1967
Összesen	16 156	30 767	+ 90	15 911	31 627	+ 98	− 245	+ 860
Iparosított harmadik országok	8 526	16 954	+ 98	8 638	20 473	+137	+ 112	−3519
EFTA	3 608	7 093	+ 96	4 970	10 425	+109	+1362	+3332
Nagy-Britannia	1 192	2 701	+126	1 330	2 841	+114	+ 138	+ 146
Nyugat-Európa többi része	834	1 842	+120	1 143	3 392	+196	− 309	+1550
Egyesült Államok	2 808	5 858	+108	1 664	4 423	+165	−1144	−1435
Japán	117	538	+359	139	584	+320	+ 32	+ 46
Fejlődő országok	6 824	11 521	+ 68	6 125	8 295	+ 35	− 699	−3226
AASM	914	1 304	+ 43	712	926	+ 30	− 202	− 378
Afrika többi része	1 521	3 165	+108	1 952	2 055	+ 4	+ 431	−1110
Latin-Amerika	1 647	2 743	+ 66	1 604	2 052	+ 27	− 43	− 691
Ázsia	2 582	4 054	+ 57	1 720	2 856	+ 66	− 862	−1198
Szocialista országok	789	2 237	+183	980	2 525	+157	+ 191	+ 288
Kelet-Európa	678	2 008	+196	625	2 102	+236	− 52	+ 94
Szovjetunió	274	837	+205	208	585	+181	− 66	− 252

Forrás: Bulletin der Europaeischen Gemeinschaften, 1969. 3. sz. 16. old.

Az AASM exportja az EGK-országokba az 1958. évi 914 millió dollárról 1967-ben 1304 millió dollárra emelkedett, vagyis a növekedés 43 százalékos. Ugyanazon időtartam alatt a fejlődő országoknak az EGK-ba irányuló exportja 68 százalékkal nőtt. Különösen az afrikai országok (az AASM-en kívüliek) növelték exportjukat 108 százalékkal az EGK-térségbe. (Nagymértékben a Nyugat-Németországba Líbiából irányított ásványolaj-importok révén (Latin-Amerika esetében az emelkedés 66 százalékos, Ázsiánál 57 százalékos. Az AASM-re jut tehát a legkisebb növekedési arány. Ehhez vegyük még hozzá, hogy ebben az időszakban az AASM exportja a világ más részeibe körülbelül kétharmaddal csökkent (1958-ban 334 millió dollár, 1966-ban 131 millió dollár). Az AASM exportjának ilyetén alakulása az EGK-piacon való helyzetének rosszabbodására vezetett. Az EGK-hoz való ez a kötöttség az erős konjunktúra szakaszaiban az abszolút növekedés folytán stabilizálóan hat az AASM exportra, hosszú távon azonban fokozza tagországainak függőségét. Az AASM részesedése az EGK összimportjának 4,23 százaléka, s mivel csekély, sőt csökkenő mértékben részesedik a fejlődő országokból származó EGK-importból (1958-ban 13,4 százalék, 1967-ben 11,3 százalék) nem gyakorolhat említésre méltó befolyást az EGK gazdaságára. Fordítva azonban az EGK az AASM legfőbb piaca. Ez a viszony tehát nagyon egyoldalú, és hátrányos az AASM számára. Nyugati publikációkban állandóan az AASM gazdaságának a világkereskedelembe való harmonikus bevonásáról írnak. Az AASM exportjának ez az irányzata azonban inkább jelölhető meg a diszharmónia kifejezéssel.

Az AASM-nek tehát csak kevés terméke van, amelyeknél az EGK-preferenciák alapján a társult országok részesedése növekedett a világkereskedelemben. Ez a növekedés a következő árukra vonatkozik:

Megnevezés	Az AASM részesedése a világexportból 1960-ban	Százalékban (Az évek megjelölése zárójelben)
Kávé	11,1	13,3 (1966)
Kakaó	15,5	17,5 (1965)
Banán	9,7	13,6 (1966)
Cukor	2,8	3,2 (1967)

Az AASM behozatala az EGK-országokból az 1958. évi 712 millió dollárról 1967-ben 926 millió dollárra emelkedett, a növekedés tehát 30 százalék. Az AASM részesedése növekedett az EGK-nak a fejlődő országokba irányuló összexportjából. Ázsián kívül az EGK-nak a fejlődő

országokba irányuló exportja a leggyorsabban az AASM-térségben növekedett.

Az AASM-et a legsúlyosabban a trópusi mezőgazdasági termékek árcsökkenése érintette, minthogy ezek képezik exportjának legfőbb tételeit. Az EGK „segélye" nem tudta kiegyenlíteni az AASM deviza-bevételeiben bekövetkezett kiesést, amelyet a kereskedelemben szenvedett el. Példa erre Elefántcsontpart. 1966-ig 60 millió dollár összegű támogatást kapott, a külkereskedelemben elszenvedett veszteségei pedig a társulástól eddig az időpontig 200 milliárd dollárt tettek ki. A „segély" tehát nem fedezte a veszteségeknek még egyharmadát sem. Miután az EGK-országok az AASM fő kereskedelmi partnerei, éppen ezért az árcsökkenést elszenvedett legtöbb cikket vásárolták tőle, ennek a folyamatnak tehát a legfőbb haszonélvezői, s többet vonnak ki az AASM gazdaságaiból, mint amennyit nagyban propagált „segélyükkel" visszajuttatnak. Ez segíti továbbá az EGK-országokat, hogy új pozíciókat foglaljanak el az AASM gazdaságában, különösen annak dinamikus ágazataiban. A terms of trade az AASM számára az 1958. évi 100-ról 1965-re 96-ra csökkent, az EGK számára az AASM-mel folytatott kereskedelemben viszont 105-re nőtt.

Megváltozott az egyes EGK-országok részesedése az AASM-mel folytatott kereskedelemben. Leépítették Franciaország hagyományos piacrendjét korábbi gyarmatain, s megszüntették preferenciális pozícióit a második egyezmény kapcsán a többi EGK-országgal szemben. Ennek ellenére a hagyományos kötöttségek következtében még ma is Franciaország a legfőbb kereskedelmi partner. Az EGK-országok közötti eltolódások azzal magyarázhatók, hogy az egyes országok korlátozó intézkedéseinek (vámok, preferenciák és egyéb) helyét az EGK közös külső vámja foglalta el, és ebből az AASM hasznot húzott. Az AASM-nek Franciaországba irányuló kivitelénél az átlagos évi növekedés 2,6 százalék, a másik öt EGK-országba 16,9 százalék, Nyugat-Németország vonatkozásában 18,5 százalék.[7]

Franciaország részesedése az AASM-nek az EGK-országokból származó behozatalainál még mindig 67 százalékos (1966),[8] azonban csökkenő tendenciát mutat. Nyugat-Németország az 1958. évi 5 százalékról 1966-ban 9 százalékra növelte részesedését.

A propagandamunkában nagyon gyakran hivatkoznak a társulás keretében nyújtott úgynevezett fejlesztési segélyre. Az EGK ráfordításai az AASM-re a társulás 1958. évi kezdetétől 1968 végéig 1 milliárd dollárt

[7] Ezeknél a számításoknál nem szerepel Kongó/Kinshasa.
[8] Kongó/Kinshasa nélkül 79 százalék.

tesznek ki. A hetvenmillió lakosra számítva az egy főre jutó összeg 14,42 dollár[9] (lásd a következő táblázatot).

Az EGK dokumentumokban hivatalosan azt hangoztatják, hogy egy ilyen „segélyalap" a jelenlegi időpontban elengedhetetlen, és az EGK-országok annak folyósításában „kötelességük" teljesítését látják a gazdaságilag gyengén fejlett társult afrikai országok iránt. Ezeknek az eszközöknek a rendelkezésre bocsátása céljával kapcsolatban a következőket mondják:

„Az összes beruházás a pénzügyi és a műszaki segély terén természetesen azt célozza, hogy fokozatosan megjavuljon az afrikai tengerentúli

A „fejlesztési alap" eszközlekötéseinek területi felosztása 1968 végéig

Országok	Abszolút összeg ezer dollárban*	Egy főre jutó dollárösszeg**
AASM		
Burundi	21 420	6,42
Dahomey	41 951	17,41
Elefántcsontpart	88 808	22,67
Gabon	35 182	74,40
Kamerun	104 581	19,09
Kongó (B)	43 520	50,69
Kongó (K)	64 141	3,93
Madagaszkár	117 303	18,50
Mali	70 996	14,99
Mauritánia	32 686	29,47
Niger	54 149	15,27
Felső-Volta	51 597	10,23
Ruanda	20 578	6,42
Szenegál	96 427	26,24
Szomália	36 455	13,70
Togo	27 589	16.02
Csád	59 307	17,39
Közép-Afrikai Köztársaság	41 111	28,22
Összesen	1 007 801	14,42

Forrás: Bulletin der Europaeischen Gemeinschaften. 1969. 3. sz. 23—24. old.
* Ez a felosztás magában foglalja az első és a második fejlesztési alap eszközeit. A megadott számok kiegészítő jellegűek.
** Számított adatok.

*Az egy főre jutó anyagi eszközök elosztásánál nagy különbségeket látunk. Ennek különböző okai vannak. Politikai és stratégiai érdekek (útépítés), de monopolérdekek is a bányászatban (Mauritánia, Gabon). A monopóliumok a „fejlesztési alap" felhasználásával mellékes jellegű beruházásokat finanszíroznak, illetve az EGK bizonyos importérdekeit biztosítják.

országok gazdasági és szociális struktúrája, s hogy ezek idővel idegen mankók nélkül megálljanak a maguk lábán."[10]

A valóság azonban másképp néz ki. A monopol-csoportok arra számítanak, hogy az EGK kollektív szervei közvetítésével bevezetett állami eszközök előkészítik az országokat a közvetlen beruházások számára. Ez kitűnik az EGK-bizottság egyik beismeréséből is, amely szerint a „fejlesztési alapnak" olyan területeket kell átfognia, amelyeket természetüknél fogva a „magánkezdeményezés" nem érint. Nem véletlen, hogy az első „fejlesztési alapban" túlsúlyban voltak az infrastrukturális juttatások. Az eszközök 44 százalékát tették ki. Ebből utakat, hidakat, kikötőket és hasonlókat építettek.

Az első és a második fejlesztési alap eszközeinek területenkénti felosztása az 1969 január 1-i helyzetnek megfelelően
(százalékban)

	Első alap	Második alap
A mezőgazdaság korszerűsítése	24,8	44,9
Infrastruktúra	44,0	37,7
Közoktatás és képzés	19,9	10,0
Egészségügy	8,6	4,6
Iparosítás	0,7	1,3
Különböző	1,8	1,5

Forrás: Ugyanott, 26. old.

Nem jelentéktelen szerepet játszottak az úgynevezett társadalmi infrastruktúrára juttatott összegek (képzés és egészségügy), amelyek 28,7 százalékot tettek ki. Amennyiben az alap valóban azt a célt szolgálta volna, hogy megjavítsa az AASM gazdaságát, hogy a jövőben idegen mankók nélkül is megálljon a lábán, akkor az iparosításra juttatott hozzájárulás nemcsak 0,7 százalékot tett volna ki. A második alapban is csak kevés változást látunk a képben. A mezőgazdasági juttatások részesedése 44,9 százalékra nőtt ugyan (1968. december 31-ig), de az infrastruktúrára juttatott ráfordítások 37,7 százalékra csökkentek. Az ipar a második alapból 1,3 százalékot kapott.

1968. december 31-ig még 149 millió dollárt kellett elosztani. Az egyes ráfordítási területek részesedése azonban aligha mutat majd változást.

Az EGK-országok monopolizmusa, különösen a nyugatnémet közvetlen beruházásokkal akarnak behatolni az AASM gazdaságaiba. A szö-

[10] Vierteljahreshefte zur Wirtschaftsforschung des Deutschen Instituts für Wirtschaftsforschung, Nyugat-Berlin, 1965. 3. sz.

vetségi köztársaság politikusainak kijelentései ugyan még mindig arra mutatnak, hogy a „magángazdaság" — értsd monopóliumok — még nagyon kevés hajlamot mutatnak arra, hogy közvetlen beruházásokat eszközöljenek az AASM-ben. A profitkilátások egyelőre még túl csekélyek a latin-amerikai, az indiai és más országokban adódó lehetőségekhez képest. Még több feltárási munkát kell végezni. A monopóliumok célkitűzése a „fejlesztési alappal" A. Frisch egyik publikációjából derül ki. Ebben ezeket írja:

„A (nyugat)német részesedés szempontjából francia Közép-Afrika gazdasági feltárásánál a beruházások rentabilitása döntő tényező. A nem okvetlenül rentábilis felderítő munkálatokat, mint ismeretes, az Európai Gazdasági Közösségről kötött szerződésben előirányzott európai alapból kell finanszírozni."[11]

Az ilyen és hasonló kijelentésekben megmutatkozik Leninnek az imperializmusról tett megállapításainak aktualitása, amelyeket pedig több mint 50 évvel ezelőtt írt le:

„Amíg a kapitalizmus fennmarad, a tőkefelesleget nem fordítják az adott ország tömegei életszínvonalának növelésére — mert ez a kapitalisták profitjainak csökkentését jelentené —, hanem a profitok növelésére a külföldre, az elmaradott országokba irányuló tőkeexport révén...

A tőkekivitel lehetőségét azzal teremtik meg, hogy az elmaradott országok egész sorát már bevonták a világkapitalizmus körforgásába, lefektették a vasutak fő vonalait, vagy megkezdték ezt a munkát, biztosították az ipari fejlődés alapvető feltételeit stb."[12]

Az AASM-ben — a korábbi gyarmati elnyomás hatására — rendszerint nincsenek meg, vagy pedig egyáltalán nem kielégítő mértékben állnak rendelkezésre ezek az alapvető feltételek, amelyekről Lenin beszél. Ezeket a „fejlesztési alap" segítségével kell megteremteni. E célkitűzés érdekében ezt az alapot az EGK-országok államháztartásainak eszközeiből alkotják, és eszközeit túlnyomórészt „elveszett ráfordítások" formájában egyes tervek megvalósításához kötötten osztják szét. A második alapnál mutatkozó látható változás a mezőgazdaság nagyobb arányú részesedése tekintetében nem hagyja figyelmen kívül ezt a célkitűzést. A mezőgazdaság bizonyos piaci termelése elengedhetetlen, különösen ott, ahol a külföldi tőke objektumokat (bányákat és mást) létesített.

Természetes, hogy az egyes elkészült objektumokon nem látszik meg a monopóliumok célkitűzése és kétségtelen, hogy minden út, minden kikötő, minden kórház vagy minden iskola jelentős az adott társult ország

[11] Die Welt, Hamburg, 1957. június 14. 5. old.

[12] Lenin: Az imperializmus, a kapitalizmus legmagasabb foka. *Lenin* Művei. 22. köt. Berlin 1960. 245. old. (németül).

számára, és rendszerint elengedhetetlen a gazdasági fejlődés szempontjából. Éppen ezért érthető, hogy az afrikai politikusok éppen ezeknek az eszközöknek a növeléséért harcoltak a harmadik társulási egyezményről folytatott tárgyalásokon. Az ilyesfajta hozzájárulásokkal adott esetekben könnyebben megoldhatók egyes jelenlegi problémák is. Eközben figyelmen kívül hagyják, hogy ezzel megszabják a jövőbeni fejlődés útját, és objektíve az AASM-t a fejlődés kapitalista útjára kényszerítik, és ezzel lényegében megfosztják ezeket az országokat attól a lehetőségtől, hogy maguk válasszák meg fejlődésük irányát. Rövid távú célokért feladják azt a lehetőséget, hogy történelmileg rövidebb úton jussanak el a jóléthez és minden területen a nemzeti függetlenség biztosításáig.

Az idegen eszközöknek a belső akkumuláció kibővítését kell szolgálniuk, és nem szabad növelniük a függőséget más országoktól. Ez elengedhetetlen követelmény. Az EGK „fejlesztési alapja" nem tesz eleget ennek a követelménynek, és nem szolgálja az AASM gazdasági struktúrájának megváltoztatását, noha ezt gyakran hangoztatják.

Ezek a „fejlesztési segély" valódi következményei és ezt milliós összegekkel sem lehet álcázni. Más, nem társult fejlődő országokkal összehasonlítva, az AASM gazdasági helyzete és a világgazdasági pozíciója rosszabbodott. Annak ellenére, hogy az AASM kapja a külföldi anyagi eszközök tíz százalékát azokból, amelyek a fejlődő országokba áramlanak és népességarányuk ugyanakkor csak 4 százalék, az utóbbi években csökkent gazdasági fejlődésük üteme és növekedett a rés, az AASM és a többi fejlődő ország között. Az AASM tehát csak akkor szállhat valóban síkra saját érdekeiért, ha kiszabadul a monopóliumok karjai közül.

Sokszor bírálják a társulást. Az AASM politikusai nagyobb engedményeket és ráfordításokat követelnek az EGK-tól. Ők azonban a társulásnak csak egyes vonatkozásait és aspektusait bírálják. A nem társult fejlődő országok viszont azonos feltételeket kérnek az EGK-piacon, és követelik, hogy ne alkalmazzanak velük szemben diszkriminációt a társult fejlődő országokhoz képest. Megérlelődött a világméretű megoldások ideje, és a fejlődő országok, valamint a többi államcsoport kifejtették ezzel kapcsolatos nézeteiket az UNCTAD második ülésszakán. A fejlődő országoknak általános preferenciákra irányuló követelései és az EGK-nak a társulási rendszeren kívül eső fejlődő országok piacaiban való érdekeltsége szükségessé teszi a társulás módosítását és alkalmazkodását az adott helyzethez. A ratifikálásra előterjesztett harmadik társulási egyezmény ezt még nem juttatja kifejezésre. Az EGK-hatalmak a társulás védettségében a következő öt évben meg akarják erősíteni pozícióikat az AASM gazdaságában és politikai életében, és így készülnek fel a később esedékes módosításokra.

A HARMADIK TÁRSULÁSI EGYEZMÉNY

Az előbbiekben kifejtett szempontok alapján kell értékelnünk a tárgyalásokat és a harmadik egyezmény tervezetét. Előírásai messzemenően megfelelnek a második egyezménynek. A változások csekélyebbek, mint amilyenekkel esetleg számolni lehetett. A tervezet abból indul ki, hogy folytassák és megerősítsék a társulást az AASM gazdasági és szociális fejlődése célkitűzésével. Ezt — csakúgy mint eddig — a kereskedelmi forgalom növelésével, pénzügyi ráfordításokkal és műszaki segélynyújtással akarják biztosítani. Már kifejtettük, milyen eredményekkel járt az eddigi politika, amely ugyanezekből az alapelvekből indult ki.

Kereskedelmi vonatkozásban továbbra is kitartanak az AASM preferenciák mellett, de hangsúlyozzák, hogy figyelembe kell venni az UNCTAD irányvonalait is. Nincs is hiány az ilyesfajta általános kijelentésekben. A magyarázatban például kifejtik, hogy az EGK *arról a szándékáról tett tanúságot*, hogy az AASM-ből származó mezőgazdasági termékekre a korábbinál kedvezőbb behozatali rendelkezéseket hoz.[13]

Az EGK mezőgazdasági behozatalainak vonatkozásában éles bírálatok hangzottak el az AASM részéről. Az EGK mezőgazdasági rendezése megakadályozta az AASM mezőgazdasági termékeinek kivitelét olyan termékek esetében, amelyeket a mérsékelt égöv alatt is termelnek, vagy azokkal versengenek (marhahús, földimogyoró, pálmamag — a mérsékelt égöv olajkultúrái). Az AASM fenntartást érez a társulás kiszélesítésével szemben, különösen, ha olyan államokról van szó, amelyek ugyanazokkal a termékekkel jelentkeznek, gazdaságilag azonban fejlettebbek.

Az „Európai Fejlesztési Alapra" vonatkozó előírások a ráfordítások 918 millió dollárral történő növelését szabják meg, ebből 748 millió dollárt nem visszafizetendő támogatás formájában juttatnak, további 80 millió dollárt pedig különleges feltételek mellett kölcsön formájában folyósítanak. Az „Európai Beruházási Bank" 90 millió dollár kölcsönt nyújthat az AASM-nek.

A ráfordítások növelését az AASM különösen a megnövekedett lakosságszámra és az importcikkek áremelkedéseire hivatkozva követelte. Az AASM politikusai többségének nézete szerint nagyobb összegeket kellene rendelkezésre bocsátani az iparosítás céljaira. Ezzel kapcsolatban a harmadik egyezménytervezet magyarázata szerint a második alappal szemben nagyobb rugalmasságot biztosítanak a beruházási eszközök megválasztásában (lásd különleges feltételek mellett folyósított kölcsönök) és a finanszírozás módozataiban. A beruházási bank révén juttatandó összegek növelése is arra utal, hogy az ipari létesítmények finanszírozása továbbra

[13] Lásd Archiv der Gegenwarth, Bad Godesberg 1969. 26. sz.

sem történik majd a „fejlesztési alapon" keresztül, vagyis csak visszafizetendő hitelek alapján valósítható meg.

Az AASM energikus sürgetésére 65 millió dollárt irányoztak elő kivételes esetekre tartalékalapként, s ezt az összeget esetleg 80 millió dollárra is emelhetik (a második egyezményben 50 millió dollár). Ezt az alapot az árvizek, szárazságok és hasonló csapások következtében keletkezett károk felszámolásának finanszírozására követelték, illetve arra az esetre, hogy a világpiaci árak váratlan zuhanása esetén kiegyenlítésként szolgáljanak a termelőnek. Az AASM a tárgyalások során felhozta, hogy egy ilyen stabilizálási alapnak mintegy 200 millió dollár kezdeti tőkével kellene rendelkeznie, és ehhez az EGK-nak kellene a nagyobb részt biztosítania. Ez a példa megint egyszer világosan megmutatja, hogy viszonylag csekély összegekkel (az árollókból fakadó veszteségekhez viszonyítva) látszólag teljesítik az AASM követeléseit.

Ezzel az értékeléssel e sorok írója egyáltalán nem azonosítja magát azokkal az érvekkel, amelyek szerint egy stabilizáló kassza megszünteti a terms of trade problémáját. Tartalékalapok vagy stabilizáló kasszák nem hatálytalanítják a kapitalista világgazdaság objektív törvényszerűségeit. A legjobb esetben különösen akut esetekben néhány ország számára enyhíthetik a negatív kihatásokat.

A letelepedési jogra és az intézményekre vonatkozó előírásokat nem változtatták meg. Az EGK megígérte, hogy korlátozott méretű (kevesebb, mint 500 000 dollár) építkezésekre vonatkozó kiírásoknál figyelembe kell majd venni a hazai vállalatokat. Ez vonatkozik a szállítmányozási szerződésekben való részesedésnél alkalmazandó könnyítésekre is. Ezek egyrészt az EGK számára nem kötelező jellegű szóbeli nyilatkozatok, másrészt ezek az előírások lehetőséget nyújtanak arra, hogy AASM-ben oly vállalatoknak adjanak ki megbízatásokat, amelyek szorosan együttműködnek a külföldi tőkével, vagy részben külföldi tőkével dolgoznak. Végső soron még ez az intézkedés is főleg az EGK monopóliumait szolgálja. Az AASM vezetőinek többsége az előzetes tárgyalások során síkraszállt a külföldi tőke beruházásait garantáló rendszer mellett.

Tény, hogy például Nyugat-Németország már az elmúlt öt év folyamán tőkevédelmi egyezményeket kötött az AASM-mel, és a nyugatnémet tőkeexportért adókedvezményeket, az államosítás elleni védelmet és egyebeket követelt. S bár erről semmit sem olvashatunk a társulási egyezményben, az ilyesfajta bilaterális akciókat be kell vonni az összkép szemléletébe. Éppen ezáltal világossá válik az EGK-akciókkal együttesen, hogy a társulás mindenekelőtt azt a politikai célt szolgálja, hogy a jelenlegi politikai viszonyoknak megfelelő eszközökkel továbbra is az EGK-országokhoz kössék ezeket a volt gyarmati területeket, s a kapitalista fejlődés útjára kényszerítsék őket.

TŐKÉS ÚJRATERMELÉS ÉS GAZDASÁGI VÁLSÁGOK. AZ ÁLLAMMONOPOLISTA KAPITALIZMUS HATÁSA A TŐKÉS ÚJRATERMELÉSRE

Molnár Ferenc

CIKLIKUS-E A MAI TŐKÉS ÚJRATERMELÉS?[1]

A KÉRDÉS FELMERÜLÉSE ÉS MEGKÖZELÍTÉSE

A második világháború óta eltelt több mint két évtized folyamán a tőkés gazdaságban végbement átalakulások, változások közül minden bizonnyal a legfontosabbak és elméleti szempontból is a legérdekesebbek közé tartoznak a tőkés újratermelés ciklikusságával kapcsolatos új jelenségek. Ezek közül a legfeltűnőbbek:

— az Egyesült Államokban lezajlott válságok enyhék voltak;

— Nyugat-Európában és Japánban, úgyszintén a gyarmati sorból felszabadult fejlődő országokban az eltelt két évtizedben nem volt általános, periodikus túltermelési válság, s ily módon az újratermelés menete a tőkés világ nagyobbik felében nem volt ciklikus;

— felbomlott az egységes tőkés világciklus, s így a tőkés világ egészét tekintve sem volt ciklikus az újratermelés menete.

A marxista közgazdák körében korábban általánosan elfogadott álláspontnak sokszor ellentmondó új jelenségek eredményes magyarázatát, a bennük tükröződő törvényszerűségek feltárását a háborút követő 10—12 évben egyrészt szubjektíve szinte lehetetlenné tette a dogmatizmus uralma tudományunkban, másrészt pedig objektíve is nagyon megnehezítette, hogy ilyen, viszonylag rövid időszak tapasztalatai alapján nem lehetett hitelt érdemlően eldönteni, vajon nem csupán ideiglenesen, elsősorban a második világháború következményeként fellépett folyamatokkal állunk-e szemben, s ezért jogosult-e belőlük általános érvényű következtetéseket levonni. A legutóbbi években azonban a dogmatizmus béklyóitól mindinkább megszabaduló marxista közgazdaságtudomány fellendülése és az idő múlásával mind nagyobb — s így mind bizonyítóbb erejű — mennyiségben felhalmozódó tények s tapasztalatok elhárították — ha nem is 100 százalékig — az említett akadályokat.

[1] Közgazdasági Szemle, 1967. 1. sz.

Az új, kedvezőbb körülmények között tehát objektíve és szubjektíve egyaránt megnyílt a lehetőség, hogy a marxista közgazdászok kutatómunkája nyomán, lépésről lépésre haladva, e téren is feltárjuk a mai kapitalizmus működését meghatározó törvényszerűségeket. E kétségtelenül bonyolult kérdéskomplexum vizsgálata kétféle megközelítésből lehetséges.

Vagy abból indulunk ki, hogy a végbement változások létrehozhattak ugyan bizonyos módosulásokat a kapitalista gazdaság működési mechanizmusában, de ezek nem olyan mértékűek, hogy e működés jellegét megváltoztathatták volna. A jelleg megváltozását nem abban az értelemben használom itt, hogy a gazdaság kapitalista jellege változott volna meg, hanem abban az értelemben, hogy e működési mechanizmus egyes fontos törvényei a változások következtében nem érvényesülnek többé, helyüket más törvényszerűségek foglalták el — ezek azonban a gazdaság kapitalista jellegéből kifolyólag szintén kapitalista gazdasági törvényszerűségek. Az ilyen megközelítés tehát abból indul ki, hogy a tőkés újratermelés ciklikus jellege megmaradt, a változások csupán a ciklus érvényesülési mechanizmusára terjednek ki. Az ilyenfajta megközelítés alaptételét tömören fogalmazta meg Menysikov szovjet közgazdász a közelmúltban megjelent terjedelmes cikkének bevezető részében. Szerinte: „A ciklikus mozgás képe, mechanizmusa megváltozott, de a ciklikus mozgás törvénye továbbra is érvényesül."[2]

A másik megközelítés abból indul ki, hogy mivel a végbement szerkezeti változások igen jelentősek, s mivel a tények alapján kétségtelenül megállapítható: viszonylag hosszú időszakban a tőkés világ nagyobbik felében az újratermelés menete nem volt ciklikus, a kérdésben mintegy eggyel hátrább lépve mindenekelőtt azt kell vizsgálat tárgyává tenni, hogy a mai kapitalizmusban továbbra is szükségképpen ciklikusnak kell-e lennie az újratermelés menetének. Azért használom a hátrább lépni kifejezést, mert olyan kérdés felvetéséről, pontosabban újrafelvetéséről van szó, amelyre — korábban legalábbis így gondolták, és sokan ma is így gondolják — a marxista közgazdaságtudomány, lényegében még maguk a marxizmus klasszikusai már megadták a helyes és véglegesnek tekintett választ. Ez a hátrább lépés azonban csak időben jelent visszalépést, mert nézetem szerint éppen ez a megközelítés az előfeltétele annak, hogy előbbre lépjünk a mai kapitalizmus új tényei által feladott talányok megfejtésében. Az első megközelítés ugyanis már a kiindulásnál adottnak veszi azt, ami éppen a problémát okozza, s amit ezért elsősorban meg kell vizsgálni, s ily módon már a kiindulásnál elvágja egy meggyőző

[2] *Sz. Menysikov:* A jelenkori ciklus mechanizmusáról. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1966. 4. sz. 48. old.

erejű vizsgálat lehetőségét. Ugyanis még ha igaz is, hogy a „ciklikus mozgás törvénye" fennmaradt, ezt vizsgálat alapján be kell bizonyítani, mert számos ennek ellentmondó tény láttán sokakban vannak kétségek e megállapítás helyességét illetően, s csak e kétségek bizonyítékokkal való eloszlatása után nyílhat meg az út a régi törvényszerűség új formákban, új mechanizmusokban való érvényesülésének eredményes vizsgálatához.

Véleményem szerint azonban ennél többről van szó: arról, hogy a tőkés újratermelés ciklikussága a mai kapitalizmusnak már nem feltétlen érvényű törvénye. Ezt kísérlem meg a következőkben — elsősorban e fontos változás okainak feltárása útján — kimutatni.

A CIKLIKUSSÁG FOGALMA

Gyakran előfordul, hogy egy sokak által sűrűn használt kifejezést nem mindenki használ azonos értelemben. Ez a helyzet a ciklikusság fogalmával is. Ezért úgy vélem, már elöljáróban helyes egyértelműen tisztázni, minek a nemlétét kívánom a következőkben kimutatni. Ciklikusságon a tőkés újratermelésnek azt a sajátosságát értem, hogy hosszú távon kétségtelenül növekvő tendenciájú termelést lényegében szabályszerű időszakonként ismétlődő, azonos mechanizmus útján kibontakozó általános túltermelési válságok szakítják meg. Úgy gondolom, ez általánosságban kielégítő maghatározás, csak túlságosan absztrakt. Joggal kérdezhetik ugyanis: dehát miféle azonos mechanizmus útján? A válasz erre: olyan mechanizmus útján, amelyben az állótőke újratermelésének alapján a termelőkapacitás, illetve termelés és a fizetőképes fogyasztás közötti fokozódó meg nem felelés (az utóbbi növekedési ütemének az előbbiétől való jelentős elmaradása) által kiváltott kumulatív folyamat a beruházások, a jövedelmek, a kereslet, a termelés, az egész gazdasági tevékenység nagyfokú csökkenését eredményezi.

Ciklikusságon tehát lényegében ugyanazt értem, amit Erdős Tibor „a szó klasszikus értelmében ciklikus"-nak nevez.[3]

Általánosságban ahhoz, hogy valamely folyamat (akár természeti, akár társadalmi) ciklikus legyen, két feltételnek kell léteznie: először is szükséges valamilyen nagyhatású esemény, első lökés — lehet véletlenszerű is —, amely a folyamatot megindítja; másodszor a folyamatnak olyan „közegben" kell végbemennie, amelynek szerkezete, sajátosságai szükségszerűvé teszik az említett egyszeri esemény szabályszerű idő-

[3] Lásd *Erdős Tibor:* A termelési visszaesések jellege Nyugat-Európában. Közgazdasági Szemle, 1966. 6. sz. 723—724. old.

közökben való megismétlődését, fenntartják, újratermelik magát a ciklikusságot. Szeretném hangsúlyozni, hogy mindkét feltétel egyformán fontos, mindkettő a ciklikus mozgás conditio sine qua non-ja. A tőkés újratermelés ciklikusságának vonatkozásában az első lökés egy adott gazdasági válság, olyan erejű termelési visszaesés, amely az egész gazdaság nagy megrázkódtatásával jár. Történelmileg konkrétan ezt a szerepet az 1825. évi angliai gazdasági válság töltötte be. A megismétlődést szükségszerűvé tevő strukturális feltétel pedig az, amit Marx szavaival „a válságok periodicitása anyagi alapjának" szoktunk nevezni.

Amennyire világosan tudatában vagyunk annak, hogy az ingaóra ciklikus mozgásának beindításához az ingát meg kell löknünk, olyan könnyen megfeledkezünk arról, hogy a gazdaságban fellépő ciklikus mozgást is valamilyen első lökésnek kell megindítania. Marx mindkét feltétel fontosságának nagyon is tudatában volt, mint ezt következő szavai tanúsítják: „Miként az égitestek, ha egyszer meghatározott mozgásba kerültek, azt állandóan ismétlik, ugyanúgy a társadalmi termelés is, mihelyt egyszer a váltakozó kitágulás és összehúzódás e mozgásába belevetették, állandóan ismétli ezt. Az okozatok a maguk részéről okokká lesznek, s a saját feltételeit állandóan újratermelő egész folyamat változásai a periodicitás formáját öltik fel."[4] Gondolom, nem szorul bizonyításra, hogy a periodicitás — azaz szabályszerűen ismétlődő időszakosság — itt ugyanazt fejezi ki, aminek megjelölésére az előzőekben a ciklikusság kifejezést használtuk, hiszen az újratermelés ciklikussága és a válságok periodicitása egyazon jelenség két aspektusát tükröző két elnevezés.

A CIKLIKUSSÁG ANYAGI ALAPJÁNAK ÉRTELMEZÉSE

Közismert, hogy Marx az újratermelés ciklikusságának, a válságok periodicitásának anyagi alapjaként az állótőke újratermelésének sajátos, ciklikus voltát jelölte meg. Ha azonban nem akarjuk Marx tételét mechanikusan alkalmazni a mai körülményekre — ami azután a körülmények nagyfokú megváltozása folytán óhatatlanul téves következtetésekre vezetne — tisztáznunk kell, hogy milyen viszonyok között állította fel Marx e fontos tételét és mit érthetett alatta.

Mindenekelőtt szögezzük le, hogy Marx az újratermelés ciklikusságát nem tekintette olyan törvénynek, amelynek a kapitalista termelési mód egész fennállása folyamán érvényesülnie kell. Hogy nem a kapitalizmussal egyidős a törvény, hanem csupán a kapitalizmus meghatározott fejlődési fokán lépett föl, azt Marx világosan megmondotta. Az előzőkben már

[4] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 587. old.

idézett megállapításokhoz ugyanis „A tőke" 1873-ban megjelent francia kiadásában — egyebek között — a következő megjegyzést fűzte: „De csak attól a korszaktól kezdve, amikor a gépi ipar olyan mély gyökeret vert, hogy az egész nemzeti termelésre döntő befolyást gyakorolt."[5] Marx itt egyrészt időben, gazdaságtörténetileg meghatározza, mikortól érvényesül törvényszerűen az újratermelés ciklikussága, másrészt egy fontos utalást ad a gazdaság szerkezetére vonatkozóan, amelyre később még visszatérünk. Ha a törvény a kapitalizmus fennállása során valamikor fellépett, logikailag semmi nem szól azellen sem, hogy előbb is léphet le a gazdaságtörténelem színpadáról, mint maga a kapitalizmus, hiszen nem szükségszerű velejárója a tőkés termelési viszonyoknak. Csak az esetben kellene ugyanaddig léteznie, mint magának a kapitalizmusnak, ha azok a feltételek, amelyek a kapitalizmus meghatározott fejlettségi fokán életrehívták, e termelési mód utolsó pillanatáig lényegében változatlanok maradnának, vagy még inkább, ha a feltételek olyan irányba fejlődnének, hogy érvényesülése még szigorúbban szükségszerűvé váljék.

Nem kétséges, hogy amikor Marx az állótőke újratermelésének a ciklikusságot meghatározó szerepére vonatkozó tételét felállította, olyan gazdaság (mindenekelőtt a korabeli legfejlettebb tőkés „mintaország", Anglia) lebegett szeme előtt, amelynek termelési viszonyait a magántőkének a szabad verseny keretei között korlátlanul, az egész társadalomra kiterjedő uralma jellemezte. Vagyis olyan társadalom, amelyben a beruházási döntéseket kizárólag vagy csaknem kizárólag, de mindenesetre abszolút döntő súllyal a profitszerzésre irányuló törekvés, a várható profit szabta meg.

Másrészt kézenfekvő, hogy megállapítása a termelésben működő állótőkére vonatkozott általában, az iparban befektetett tőkére pedig különösen, vagyis olyan állótőkék beruházására, amelyek elkészülésük, működésbe lépésük után anyagi javakat dobnak a piacra, növelik ott a kínálatot. Ez természetes is, hiszen az ilyen tőke, vagy a gépi berendezésekből álló termelő állótőke elsősorban, sőt mondhatni óriási túlsúllyal az iparban működött. A mezőgazdaság gépesítése akkor még gyermekcipőben, vagy inkább csecsemőpapucsban járt, az egyetlen terület az iparon kívül, ahol a gépi berendezéseknek jelentős szerepe volt, a vasúti közlekedés lehetett (a tengeren még a vitorlás hajó uralkodott). Hogy az ipar szerepét Marx e vonatkozásban döntőnek tartotta, az kitűnik az előzőkben idézett megjegyzéséből, úgyszintén abból, hogy amikor műveiben ciklusról írt, igen gyakran — s nyilván nem véletlenül — az ipari ciklus kifejezést használta újratermelési ciklus értelemben.

S végül, de nem utolsósorban a Marx korabeli tőkés társadalomban az

[5] Ugyanott, 567—588. old.

alap és a felépítmény közötti kapcsolatok jellemző vonása volt, hogy a felépítmény központi intézményének, a tőkésállamnak nem volt vagy alig volt közvetlen gazdasági szerepe. Beruházó, termelő, vásárló tevékenysége minimális volt, a gazdasági törvényszerűségek érvényesülése szempontjából elhanyagolható mennyiségnek lehetett tekinteni.

VÁLTOZÁSOK A CIKLIKUSSÁG ANYAGI ALAPJÁT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐKBEN

Az elmondottakból kitűnik, hogy az újratermelés ciklikusságának alapját lényegében két tényező határozza meg. E tényezők egyike társadalmi; ti. az, hogy az állótőke-beruházásokról hozott döntések meghatározó motívuma a tőkéseknek a profitszerzésre irányuló törekvése. Ez idézi elő az állótőke-beruházásoknak (felújításoknak) egyes, viszonylag rövid időszakokra való összehalmozódását, ti. a ciklusnak arra az időszakára, amikor a tőkések a profit jövőbeli alakulását a legkedvezőbbnek ítélik meg. A második, nem kevésbé fontos tényezőt technikai jellegűnek nevezhetjük. Ez az állótőke elemeinek azon sajátossága, hogy természeti formájuk és használatuk módja következtében kopásuk fokozatosan végbemenő folyamat, míg pótlásuk egyszeri aktus. E meghatározó tényezők a kapitalizmus fejlődése során nem maradtak változatlanok, hanem különféle körülmények folytán módosultak. S hozzátehetjük: e módosulások iránya, s ennek megfelelően következményeik az idők folyamán eltérőek voltak.

A tétel Marx által történt felállítását követő évtizedekben a ciklikusság anyagi bázisa több, azonos irányban ható folyamat eredményeképpen kiszélesedett, megszilárdult. Ilyen irányban hatott, hogy a kapitalizmus a vezető tőkésországban, Angliában és világviszonylatban is előretört, mindinkább kiszorítva a kisárutermelést, ami egyúttal a profitelv alapján történő beruházási döntések térhódítását is jelentette. A gépi állótőke, a gépesítés mindinkább teret nyert az ipar mellett a többi termelési területen, köztük az ipar után legfontosabban, a mezőgazdaságban is, bár ez jó ideig a kisárutermelés és a kézi munka utolsó fellegvára volt. Ennek következtében az újratermelés ciklikussága az 1867-et (A tőke I. kötetének megjelenési évét) követő 6—7 évtizedben világviszonylatban is mind kifejezettebbé vált. Sőt, tendencia mutatkozott a kilengések amplitúdójának fokozódására, a periodikus válságok mélyülésére is.

Később azonban, s egyre fokozódó mértékben a második világháború után, olyan tényezők hatása kerekedik felül, amelyek kifejezetten a ciklikusság anyagi alapjának gyengülése, felbomlása, s így végeredményben

az újratermelési folyamat ciklikusságának megszüntetése irányában hatnak.

A változások mindenekelőtt lényegesen érintik a ciklikusság alapjának társadalmi tényezőjét, de bizonyos értelemben a technikaiakat is.

Vizsgáljuk meg sorjában, melyek azok az új tényezők, amelyek a ciklikusság ellen hatnak és hogyan fejtik ki ezt a hatásukat.

Elsősorban a tőkés, pontosabban monopoltőkés állam minőségileg megváltozott szerepét kell ebben a vonatkozásban szemügyre vennünk. A mai kapitalizmus termelési viszonyai mindenekelőtt abban különböznek a 100 évvel ezelőttiektől, hogy a mai kapitalizmus állami monopolkapitalizmus. A monopoltőkés állam sok fejlett tőkésországban a termelőapparátus jelentős hányadának tulajdonosa. Nagy szerepe van a jövedelemelosztás alakulásában azáltal, hogy a költségvetés útján újraelosztja a nemzeti jövedelem 25—30%-át. Az állam a legnagyobb beruházó és a javak és szolgáltatások legnagyobb vásárlója. Mennyiben és hogyan befolyásolja mindez az újratermelés ciklikusságát?

Mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk, világosan szét kell választanunk két — bár összefüggő — kérdést. Először: milyen és mekkora hatékonyságú eszközökkel rendelkezik a mai monopoltőkés állam valamely adott, már elkezdődött válság, termelési visszaesés mérséklésére, lerövidítésére? Ennek a kérdésnek a tárgyalása nem témája ennek a cikknek.

Másodszor: „az állam minőségileg megváltozott gazdasági szerepe" kifejezésben összefoglalt szerkezeti változások körül melyek és milyen erővel hatnak abban az irányban, hogy a válságok, ha be is következnek, ne legyenek periodikusak, „az okozatok a maguk részéről" ne legyenek „okokká", más szóval egy válság ne szüljön meghatározott időszak múlva újabb válságot — tehát az újratermelés menete ne legyen feltétlenül ciklikus?

Mielőtt ezt a kérdést közelebbről megvizsgálnánk, csupán hozzávetőleg néhány szót a két kérdés említett összefüggéséről. Ennek lényege — a bennünket most foglalkoztató vonatkozásban — abban áll, hogy minden, ami egy adott válságot eredményesen gyengít vagy megrövidít, vagyis csökkenti az állótőke-beruházások ingadozásainak amplitúdóját, mérsékli időbeli összetorlódásukat, szükségképpen az okozat okká válását, a ciklikusságot gyengíti. Hasonló ez ahhoz, mintha valaki egy nagy teremben vagy sziklafalakkal körülvett völgykatlanban, ahol a visszhang kialakulására kedvező feltételek vannak, gyengén vagy a visszhangzó falfelülettől túlságosan messze állva kiáltozik, s ezért gyenge visszhangot kap, többszörös visszhangot pedig egyáltalán nem.

A szerkezeti változások közül, úgy gondolom, a vizsgált kérdés szempontjából legjelentősebb az állami beruházások nagy szerepe sok fejlett tőkésországban. Részarányuk némely esetekben eléri, sőt meghaladja az

összes állótőke-beruházások egyharmadát. Ez viszont erős eltérést jelent attól az alapelvtől, hogy a beruházási döntések általános meghatározó motívuma a várható profit. Az állami tulajdonban levő vállalatoknál a profitszempont, ha természetesen nem is esik el teljesen, kétségtelenül háttérbe szorul, s így megtörténik, hogy az ilyen vállalatok a profitráta vagy akár a profittömeg csökkenése esetén is folytatják sőt esetleg még növelik is állótőke-beruházásaikat. Vannak, s nem is jelentéktelen volumenben, olyan állami beruházások is, amelyeknél a várható profit végképp nem játszik semmiféle szerepet annak eldöntésében, hogy a kérdéses beruházást megvalósítják-e és mikor; ezek mindenekelőtt a kifejezetten katonai célzatú beruházások.

Az állami beruházásokon belül fontos megkülönböztetnünk a termelő és nem termelő jellegűeket, mert ezeknél a profitkorlát nem ugyanolyan és megvalósításuk után kifejtett hatásuk a konjunktúrahelyzetre szintén eltérő. Nyilvánvaló, hogy termelő beruházás esetén az állami vállalat megelégedhet ugyan kisebb profittal, de — a tisztán katonai jellegűektől eltekintve — nem szakadhat teljesen el a piac felvevőképességétől, nem hagyhatja figyelmen kívül azt, hogy a beruházás elkészülte után az új termelőberendezésből piacra kerülő termékeket a piac — akár kis nyereséggel — egyáltalán fel tudja-e venni. Ami viszont az állam nem termelő beruházásait illeti, ezek elkészülésük után legtöbb esetben valamilyen ingyenes szolgáltatást nyújtanak az állampolgároknak. Ezeknél tehát nemcsak a profitszempont esik el teljesen, hanem az a helyzet, hogy az effajta beruházások növelése nem vezethet a termelés (vagy termelőkapacitás) és a fizetőképes fogyasztás közti meg nem felelés növekedéséhez, hiszen ez esetben a fogyasztásért nem fizetnek semmit, tehát ezeknél a határt valóban a társadalom abszolút fogyasztóképessége állítja csak fel, s nem ütközik a tőkés termelési viszonyok által felállított jövedelemkorlátokba. Ez a korlát lényegében elesik. Erre jó példa a hatalmas amerikai útépítési program, ugyanis az Egyesült Államokban az autópályák használata általában ingyenes.

Mindezekből az okokból kifolyólag az állami beruházások nem halmozódnak össze a fellendülés időszakára, hanem időbeli eloszlásuk viszonylag egyenletesnek mondható. Ez persze korántsem jelenti azt, mintha az állam beruházó tevékenységében nem léphetnének fel ingadozások. Fellépnek, de ezeket a katonai rendeltetésű beruházásoknál egyáltalán nem is gazdasági szempontok motiválják. Ennek következtében az effajta ingadozások nem esnek egybe a beruházások volumenjében gazdasági okokból beállott ingadozásokkal, sőt gyakran éppen ellensúlyozzák őket. Erre egy aktuális példát mutat a következő táblázat.

A vállalati beruházások évi százalékos változása Franciaországban

Megnevezés	1961	1962	1963	1964	1965
Állami vállalatok	+ 5,4	+3,1	+7,5	+13,0	+10,1
Magánvállalatok	+14,8	+9,8	+5,6	+ 4,3	- 1,2

Forrás: Ekonomicseszkoje polozsenyije kapitalisztyicseszkih i razvivajuscsihszja sztran. (A Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija 1966. évi 9. számának melléklete.) Moszkva 1966.

A múltban, mindenekelőtt a klasszikus kapitalizmusban, de lényegében a monopolkapitalizmusban is, az állótőkék felújításának időpontját működésük élettartama, ezt viszont fizikai kopásuk határozta meg. Az úgynevezett erkölcsi kopás szerepe kicsiny volt. Nem ilyen egyértelmű a helyzet napjainkban. A változás részben megint csak az állam szerepére, részben pedig a végbemenő igen gyors technikai fejlődésre vezethető vissza. Az állam ugyanis törvényerejűen szabályozza az amortizációs leírásoknak a magántőkés vállalatok által alkalmazható százalékos kulcsait. Ez a szabályozás differenciáló jellegű, különböző ütemű leírást tesz lehetővé egyes ágazatokban. Mindenekelőtt kedvező feltételeket teremt a nagy hadiipari monopóliumoknak arra, hogy állótőkéjüket jóval tényleges fizikai elhasználódásuk előtt leírják. Ez egyrészt növeli e vállalatok nettó profitját, mert költségként tüntethetvén fel profitjuk egy részét, ki tudják vonni azt az adózás alól. Másrészt — s az általunk most vizsgált probléma szempontjából ez a fontos — megteremti a kedvezményezett helyzetben levő vállalatoknak a pénzügyi forrást is — gyorsan felhalmozódó amortizációs alapok formájában — ahhoz, hogy állótőkéjüket jóval fizikai elhasználódásuk előtt felújítsák. A monopóliumok természetesen a versenyképességük fokozását eredményező korszerűsítésre, önköltségcsökkentésre törekedve élnek is az ebből számukra adódó lehetőséggel. Ez viszont azzal a következménnyel jár, hogy a társadalmi állótőke egy részének újratermelési periódusa nem azonos — ti. rövidebb — a társadalomban általánosnál.

Ami a korunkban végbemenő gyors ütemű technikai fejlődésnek az állótőke újratermelésének ciklikusságára gyakorolt hatását illeti, arról a következőket állapíthatjuk meg. A gyors technikai fejlődés határozottan megnöveli az állótőke — mindenekelőtt persze éppen a gépi berendezések — erkölcsi kopásának jelentőségét. A tőkésvállalatok — még a legnagyobbak is — csak úgy állhatnak helyt az éles monopolista versenyben, ha szüntelenül törekszenek termelőberendezéseik modernizálására. Ezt gépi berendezésüknek rövidebb idő után — elsősorban egy, az erkölcsi, nem pedig a fizikai kopás által meghatározott időpontban — való kicserélésével igyekeznek megvalósítani. Minthogy a technikai fejlődés, az új talál-

mányok stb. alkalmazása egyenlőtlenül történik — hol az egyik, hol a másik iparágban gyorsul meg a műszaki fejlődés, vagy némely esetekben éppenséggel egészen új iparág születik —, ez a rövidülés is egyenlőtlenül, az iparágak között aszinkron megy végbe. Mindez természetesen ahhoz vezet, hogy az erkölcsi kopás által kiváltott beruházási szükségletek a nemzetgazdaság egészét tekintve nem csomósodnak úgy össze, mint a kizárólag az állótőkék fizikai kopása miatt szükségessé váló felújítások.

A kapitalizmusban az utóbbi két évtizedben végbement egyik fontos szerkezeti változás a nem termelő szféra előretörése a termelő rovására. Ez magától értetődően megnyilvánul az állótőke-beruházások területén is, mivel a megvalósított beruházásoknak egyre csökkenő része jut az anyagi javakat termelő ágazatoknak, így az iparnak a mezőgazdaságnak. A ciklikusság szempontjából központi helyet elfoglaló ipari állótőke-berendezések viszonylagos háttérbeszorulásáról tanúskodik, hogy pl. az Egyesült Államokban az 1961—1965-ös időszakban a feldolgozó ipar állótőke-beruházásai 85,2 mrd dollárt tettek ki, ugyanakkor a szolgáltatásokat, kereskedelmet magukban foglaló ágazatoké 100,2 mrd-ot, az állami építkezéseké pedig 94,0 mrd-ot.[6] Látjuk tehát, hogy jelenleg az ipar szerepe e téren már egyáltalán nem tekinthető döntőnek. Ez azért említésre méltó változás az újratermelés egészének ciklikusságát illetően, mert a nem termelő, szolgáltató ágazatok kibocsátása iránti kereslet, s ennek következtében az itt befektetett tőke profitabilitása sem mutat olyan kifejezett ciklikusságot, mint az anyagi javak iránti kereslet. Az Egyesült Államokban például a fogyasztók által a különböző szolgáltatásokra költött összeg még az 1958. válságévben sem csökkent. Ha azonban a befektetett tőke profitabilitása nem vagy alig ingadozik, természetesen kevésbé ingadozik és kevésbé torlódik össze a szóban forgó ágazatba irányuló állótőke-beruházások terjedelme is.

100 esztendővel ezelőtt — a lakóházakat leszámítva — a társadalmi termelésben szereplő javaknak csupán egyetlen csoportja rendelkezett azzal a technikailag meghatározott sajátossággal, hogy elhasználódásuk fokozatosan történik, míg felújításuk egyszeri aktus eredménye — nevezetesen a termelő állótőke (elsősorban annak gépekből, berendezésekből álló része). Az adott társadalmi viszonyok mellett tehát szükségszerűen csak ennek mozgása válhatott az újratermelés ciklikusságának anyagi alapjává.

Korunkban azonban kialakult és mind nagyobb szerepre tesz szert a javaknak egy olyan csoportja, amely formailag ezzel azonos technikai sajátossággal bír. Az úgynevezett tartós fogyasztási javakról van szó. Ezeket ugyanis szintén fokozatosan használják, koptatják el, beszerzésük,

[6] Lásd Economic Report of the President, Washington 1966. 250—251. old.

illetve pótlásuk azonban egyszeri aktus. Ez a sajátosságuk magában hordja annak lehetőségét, hogy újratermelésük ciklikus legyen. Ahhoz, hogy ténylegesen az legyen, még meghatározott társadalmi feltételeknek is jelen kell lenniük. Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnunk, hogy mivel itt nem tőkeként funkcionáló javakról van szó, hanem fogyasztási cikkekről, beszerzésüket nem profitvárakozások, hanem jövedelmi (részben munkából, részben értéktöbbletből származó jövedelmek) és hitelviszonyok (a tartós fogyasztási cikkeket közismerten túlnyomórészt fogyasztási hitelekre vásárolják) motiválják. Utóbbiek pedig részben a tőkés konjunktúra mindenkori alakulásának, részben gazdaságpolitikai intézkedéseknek a függvényei. Szerepet játszik természetesen a kialakult fogyasztási struktúra, a fogyasztási szokások is. Empirikusan megfigyelt tény, hogy beszerzésük abban az országban, ahol a társadalmi termelésben betöltött szerepük a legnagyobb, ti. az Amerikai Egyesült Államokban, a második világháború óta eltelt időszakban jól kifejezett, megközelítően ötesztendős periódusú ciklikus mozgást mutat. Ezáltal, minthogy a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának erős tovagyűrűző hatása miatt az általános konjunktúra alakulásában fontos szerepe van, a ciklikusságnak mintegy második anyagi alapja jött létre.

Könnyen megérthető, hogy ha a két ciklikusságot mutató mozgás, ti. az állótőke-beruházás és a tartós fogyasztási cikkek vásárlása aszinkron módon, fáziseltolódással megy végbe, ez az egész újratermelés ciklikusságának csonkítása irányában hat. Márpedig semmi sem írja elő a két ciklikus mozgás egybeesését, sőt egybe nem esésük némely országokban és némely időszakokban tapasztalati tény. S hogy e „második anyagi alap" hatása milyen súllyal eshet latba, ezt megítélhetjük, ha figyelembe vesszük, hogy például az utóbbi évtizedben az Egyesült Államokban a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának évi összege általában jóval nagyobb volt a termelőberendezés-vásárlásokénál.

Az állótőke elemeihez és a tartós fogyasztási cikkekhez hasonlóan erős tovagyűrűződési, keresletnövelő hatással bír a termékeknek még egy csoportja: a hadifelszerelés. Felhasználásuk és beszerzésük nem mutatja ugyan a ciklikusság alapjául szolgáló, a fenti két csoportra jellemző sajátosságokat, mégis az említett erős, közvetett keresletnövelő hatásuk folytán jelentős befolyással lehetnek a konjunktúrára, s ezen keresztül a ciklus alakulására, de természetesen csak akkor, ha az állam ilyen jellegű bevásárlásai mennyiségileg jelentős összeget képviselnek. Ma pedig ez a helyzet nem egy fejlett tőkésországban, mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államokban, ahol például 1963-ban a hadfelszerelésekre költött összeg 17,6 mrd dollár volt. (Összehasonlításul: ugyanabban az évben gépekre és berendezésekre 34,8, tartós fogyasztási cikkek vásárlására

pedig 53,4 mrd dollárt fordítottak.[7] A katonai felszerelésvásárlás alakulása katonai-politikai döntésektől függ. Ennek megfelelően az effajta termékeket gyártó monopóliumok beruházási döntéseit befolyásoló profitvárakozásokra is elsősorban ezek, nem pedig az általános ciklikus mozgások vannak hatással, s így ezek a beruházások nem ciklikusan, hanem attól teljesen függetlenül s esetleg — bár nem szükségképpen — éppen anticiklikusan alakulnak, nemegyszer igen nagy kilengésekkel.

Ismeretes, hogy a fogyasztás-, illetőleg keresletnövekedésnek a beruházások növekedésére gyakorolt hatását, a két növekedés közötti mennyiségi kapcsolatot az akcelerátor, vagy akcelerációs együttható fejezi ki. Ennek az összefüggésnek lényeges vonása, hogy a kereslet adott ütemű (százalékos) növekedése a beruházások ennél nagyobb ütemű növekedését váltja ki azon a termelési területen, amelynek termékei iránt a kereslet éppen megnő. Az akcelerációs együttható éppen azt fejezi ki, hogy mennyivel, pontosabban hányszor nagyobb növekedést. Az akcelerációs együttható nagysága — vagyis az, hogy 1 százalékos keresletnövekedés hány százalékkal emeli a beruházásokat —, pedig erősen befolyásolja a beruházási ingadozások amplitúdóját, a beruházások időbeli eloszlását, összesűrűsödését. Méghozzá mindkét irányban, hiszen a növekedésről mondottak érvényesek a csökkenésekre is.

Az akcelerációs együttható nagysága elsősorban az állótőke elemeinek élettartamától függ. Ha ugyanis az állótőke átlagos élettartama például 20 esztendő, ez esetben a változatlan termelési szint fenntartásához az állótőke-állomány 5%-ával egyenlő értékben szükséges évente pótlás jellegű beruházás. 10 éves átlagos élettartam esetén az arány 10%. Ha most egy 10%-os termelésnövelés elérése végett az állótőke-állományt 10%-kal növelni kell, ez az első esetben az előző évi beruházási volumen megháromszorozódását (5-ről 15-re), a másodikban azonban csak megkétszereződését (10-ről 20-ra) kívánja meg. Tehát minél rövidebb életűek az állótőke elemei, minél hamarább cserélik ki őket akár anyagi sajátosságaik, akár az erkölcsi kopás, akár a gyorsított leírás adta lehetőségek folytán, ez az akcelerációs együttható csökkenését eredményezi. Ilyen viszonyok között a nettó beruházás a bruttónak csak viszonylag kis része, s még erős változásai is az utóbbit csak kis mértékben ingadoztatják.

Az elmondottak azonban maradéktalanul csak abban az esetben érvényesek, ha a keresletnövekedés előtt a termelés teljes kapacitáskihasználással folyt. Könnyű belátni, hogy ha például 5% kihasználatlan kapacitás volt, akkor az iménti esetekben a 10%-os termelésnövekedést a tétlen kapacitás üzembeállítása mellett feleakkora beruházásnöveléssel (az első esetben 5-ről 10-re, a másodikban 10-ről 15-re) már el lehet érni,

[7] Survey of Current Business, 1964 július. 22. old., illetve 1966. június. S—1. old.

tehát az akcelerációs hatás kisebb lesz. Általában az akcelerációs hatás erőssége egyenesen arányos a kapacitáskihasználás fokával. Minthogy manapság jónéhány tőkésországban, mindenekelőtt az Egyesült Államokban, jelentős a kihasználatlan kapacitás, ez csökkenti a keresletnövekedés beruházásnövelő hatását.

Végül említésre méltó, hogy az akcelerációs együtthatót befolyásolja az újonnan üzembeállított gépek nagyobb termelékenysége a régi gépekhez képest. Ha az előbbi nagyobb — és különösen a gyors technikai fejlődés időszakában ilyen a helyzet —, akkor persze a termelés 10%-át adó gépek pótlására értékben nem kell az egész állótőke értékének 10%-át beruházni, hanem kevesebbet (természetesen változatlan árakkal számolva). A gyors technikai fejlődés tehát az akcelerátorhatás csökkentése irányában hat — annak fentebb vázolt következményeivel.

A VÁLTOZÁSOK KÖVETKEZMÉNYEI

Mint az előzőekben láttuk, a ciklikusság anyagi alapjában az elmúlt — elsősorban a második világháború óta eltelt — évtizedek alatt végbement változások jó része abba az irányba hatott, hogy az állótőkék használhatóságának ideje s ezáltal felújítási periódusuk megrövidüljön. Ez a kétségtelen összefüggés, valamint az a tapasztalati tény, hogy az Egyesült Államokban rövid, 4—5 éves időközökkel négy visszaesés zajlott le, továbbá Marxnak egy megjegyzése, amely szerint valószínűnek vélte az ipari ciklus időtartamának megrövidülését, nem egy marxista közgazdásznak az újratermelési ciklusban a második világháború óta végbement változások magyarázatául vagy legalábbis a magyarázat lényeges elemeként a ciklus megrövidülését sugallta. Ezt a nézetet képviselte Varga Jenő is. E magyarázat hibája mindenekelőtt az, hogy nem veszi figyelembe az egyes amerikai válságok különböző mechanizmusát, valamint az, hogy az Egyesült Államokon kívül hasonló jelenség nem volt megfigyelhető.

Ha a ciklikusság anyagi alapját meghatározó tényezőkből indulunk ki, akkor elvileg azt is megállapíthatjuk, hogy a ciklus időtartamának ilyen lerövidülése csak akkor volna lehetséges, valóban periodikus válságok csak akkor követnék egymást 4—5 évenként, ha az említett, a technikai tényezők oldaláról ható változások változatlan társadalmi közegben mentek volna végbe. Azaz ha össztársadalmi méretben továbbra is a profitelv maradt volna az állótőke-beruházások eldöntésének fő motívuma, s ha az ipar megőrizte volna döntő szerepét. Mint az előzőkben rámutattunk, a helyzet korántsem ez, s így az eredmény nem a ciklus megrövidülése, hanem erősen érvényesülő tendencia magának a klasszikus

értelemben vett ciklusnak a megszűnésére. Ennek beszédes tanúbizonysága az újratermelés utóbbi két évtizedbeli alakulása Nyugat-Európában és Japánban. Ha azonban meg akarjuk állapítani az újratermelési ciklusban bekövetkezett változásokat, akkor ezeket egyúttal elméletileg is le kell tudnunk vezetni, hogy bizonyosak lehessünk: nem különleges, a kapitalizmus egy bizonyos szakaszának megfelelő, egészében véve tehát talán véletlen jelenségekről van szó, hanem a tőkés fejlődés lényegéből fakadó tendenciákról. Ezt a levezetést kíséreltük meg az előzőekben.

Felvetődik azonban a jogos kérdés: hogyan egyeztethető össze a ciklikusság megszűnésére irányuló erőteljes tendenciával az újratermelés alakulása az Egyesült Államokban, a vezető tőkésországban?

Az Egyesült Államokban 1947 óta 4 kisebb-nagyobb válság zajlott le. Ezek közül legmélyebb, az 1957—1958. évi, amelyben az ipari termelés csökkenése 14%-ot tett ki, kialakulásának mechanizmusát tekintve a periodikus válságokéval azonos jegyeket mutatott. Elég-e azonban ez a nagyon fontos kritérium egymagában annak bizonyításául, hogy az újratermelés menete az egész háború utáni időszakban ciklikus volt? Elég bizonyíték-e az a tény, hogy 20 év alatt volt egy olyan válság, amely ilyen mechanizmust mutatott fel? Úgy vélem, nem, bár korábban — éppen mechanizmusa alapján, s abból kiindulva, hogy az Egyesült Államokban 1947-ben kezdődött az új ipari ciklus — ezt a válságot magam a ciklust lezáró, periodikus válságnak ítéltem.

Erdős Tibor már idézett cikkében rámutatott: annak megállapításához, „hogy a gazdasági zavarok előfordulásában érvényesül-e időbeli szabályszerűség, legalább három recessziós időszak szükséges, de még ekkor sincs teljesen kizárva, hogy a véletlenek csalfa játékának áldozatai vagyunk."[8] Ezt a megszorítást, azzal a kiegészítéssel, hogy „azonos mechanizmuson alapuló" recessziós időszak, feltétlenül indokoltnak tartom. Ha pedig elfogadjuk, hogy a második világháború okozta megszakítás után az Egyesült Államokban 1947-ben kezdődött ismét az újratermelés — feltételezetten — ciklikus mozgása, akkor ez ideig csak egy ilyen visszaesés volt. Vannak ugyan, akik az 1948—49-es válságot az 1957—58-cal azonos jellegűnek tartják, de még ez esetben is csak két és nem három azonos mechanizmusú recessziónk lenne, tehát nincsen elégséges alapunk az újratermelés ciklikusnak ítéléséhez. Éppen ezért, figyelembe véve, hogy az újratermelés ciklikusságának anyagi alapját a ciklikusság ellen ható befolyásoló változások az Egyesült Államokban is végbementek, továbbá mivel sem az 1948—49. évi, sem az 1957—58. évi válság nem volt elég mély ahhoz, hogy — különösen a kedvezőtlenné vált közegben — az okok és okozatok ciklikusságot eredményező láncolatát

[8] *Erdős Tibor:* Id. mű, 726. old.

elindítsa, inkább afelé hajlok, hogy az újratermelést jelenleg az Egyesült Államokban se tartsam ciklikusnak.

Tehát mind elméleti meggondolásokkal, mind a gazdasági élet alakulásának tényeivel alátámasztható az a következtetés, hogy jelenleg a tőkés újratermelés menetének nem kell szükségképpen ciklikusnak lennie és nem is az.

ÉRVEK ÉS ELLENÉRVEK

Milyen közkeletű érvek hozhatók fel a ciklikusság szükségszerű fennmaradása mellett? Vegyünk szemügyre néhányat a közelmúlt hazai közgazdasági irodalmából.

Sipos Aladár véleménye szerint „...hiba lenne azt a következtetést levonni, hogy a nemzeti jövedelem egyre növekvő részének a költségvetésen keresztül történő elvonásával és felhasználásával a tőkésállam képes megszüntetni az újratermelés ciklikus alakulását... A kapitalizmus alaptörvénye, az értéktöbblettörvény tehát továbbra is érvényesült, ami végül is szükségszerűen maga után vonja a termelés ciklikus fejlődését."[9] S másutt: „Az állami monopolkapitalizmus azonban nem képes a tőkés újratermelés ciklikus mozgását megszüntetni."[10] Sipos Aladár tehát tagadja, hogy akár az állami monopolkapitalizmus egyik — kétségtelenül igen fontos — megnyilvánulási formája (a nemzeti jövedelem jelentős részének a költségvetésbe való bevonása), akár az állami monopolkapitalizmus egészben véve — amin az állami beavatkozások összességét érti — megszünteti a tőkés újratermelés ciklikusságát.

E megállapítások így igazak is, de az igazságnak csak egyik oldalát képviselik. Ugyanis azok a változások a gazdaság szerkezetében, melyek következtében az állami monopolkapitalizmus kialakult, egyúttal a ciklikusság megszűnése irányába is hatnak, s magának az állami monopolkapitalizmusnak ilyen irányú hatása is erősebb e megváltozott feltételek között. E kettő együtt eredményezheti a ciklikusság megszűnését. S ezen nem változtat az értéktöbblettörvény érvényesülése sem, hiszen egyrészt a törvényből közvetlenül a ciklikusság nem vezethető le (ezt bizonyítja, hogy a tőkés termelés nem volt ciklikus a kapitalizmus kezdetén), másrészt e törvény össztársadalmi szintű érvényesülése nem zárja ki — mint láttuk — a profitszempont háttérbeszorulását, sőt elesé-

[9] *Sipos Aladár:* Társadalmi újratermelés és gazdasági válságok a kapitalizmusban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965. 113. old.

[10] Ugyanott, 145. old.

sét a beruházások jelentős részénél, a vizsgált összefüggésben pedig éppen ez a döntő.

Háy László a közelmúltban megjelent könyvében „A »tervszerűsített anarchia« és az idomított ciklusok" című fejezet jó részét szenteli a ciklikusság, a második világháború utáni ciklus problémakörének. Ezzel kapcsolatban a következőket mondja: „Az eddigi tapasztalatok egyáltalán nem indokolják azt az állítást, hogy a tőkés újratermelési folyamat ciklikus mozgása megszűnt volna. De felmerül a kérdés, hogy a legtöbb európai tőkésországban és Japánban a második világháború után eddig miért nem következett be túltermelési válság?"[11] Az idézet második mondata azonban, ha nem is cáfolja teljesen, de nagyon erősen csorbítja az első mondat érvényességét, hiszen ha az említett országokban — amelyek jelenleg a fejlett tőkésországok ipari termelésének nagyobbik részét adják — nem volt túltermelési válság, akkor ott az újratermelés menete sem lehetett ciklikus.

Háy László később a következőket írja: „A jelek arra vallanak, hogy az állótőke felújításának és kiszélesítésének »időzítésével« a fejlett tőkésországokban általában bajok vannak. Márpedig az újratermelési ciklus menetének és a periodikus túltermelési válságok kibontakozásának az állótőke-beruházások alakulása a materiális alapja."[12] Fejtegetéseit összefoglalva az alábbi végkövetkeztetésre jut: „A termelési eszközök magántulajdonára épülő termelési viszonyokból következik a tőkés rendszer anarchiája, mely lehetetlenné teszi a népgazdaság hatékony tervezését. Kitűnt, hogy tervezéssel, programozással a termelési folyamat ciklikus mozgását nem lehet megszüntetni. A monopoltőkés állam gazdasági beavatkozásával valamennyire el lehet tolni a válság kezdetének időpontját és tompítani lehet hatását... A tapasztalati tényekből leszűrt következtetéseket tehát úgy foglalhatjuk össze, hogy az anarchiát nem lehet tervszerűsíteni. A ciklust lehet idomítani, de az újratermelés ciklikus mozgását és a periodikus túltermelési válságokat a kapitalizmus megszüntetni nem tudja."[13]

Ezzel az érveléssel kapcsolatban mindenekelőtt úgy érzem, hogy a tapasztalati tények nem teljesen meggyőzően támasztják alá e végkövetkeztetést. Másrészt annak ellenére, hogy Háy László hangsúlyozza az újratermelés ciklikussága anyagi alapjának döntő szerepét, mégsem foglalkozik az éppen ezen a téren végbement nagyhatású, objektív változásokkal, hanem csak azt igyekszik bizonyítani — logikájában

[11] *Háy László:* A világkapitalizmus válsága. Kossuth Könyvkiadó 1966. 80. old.
[12] Ugyanott, 94. old.
[13] *Háy László:* Id. mű, 95—97. old.

Sipos Aladárhoz hasonlóan —, hogy a monopoltőkés állam bizonyos rendszabályai, mint az állótőke-beruházások időzítése, a tervezés némely elemei, az adott válság enyhítése stb. — amiket a ciklus „idomítgatása" néven foglal össze — nem szüntethetik meg a ciklikusságot (ami önmagában igaz), s ezért nem jut el a kérdés sokoldalú, gyökeres megválaszolásáig.

A PERSPEKTÍVA MEGÍTÉLÉSE

Ha jelenleg a tőkés újratermelés menete nem is feltétlenül ciklikus, mi a helyzet a jövőt illetően? Ez marad-e a helyzet, vagy számolhatunk-e e téren újabb változásokkal, esetleg a klasszikus értelemben vett ciklikusság visszatérésével, helyreállításával? Ezt a kérdést a tudományos igényesség nevében épp azok kell hogy sajátmaguknak feltegyék, akik azt állítják, hogy az újratermelés jelenleg a tőkés világ egy részében vagy általában nem ciklikus.

Ezt teszi Erdős Tibor már említett cikkében, s a kérdésre — Nyugat-Európát és Japánt tartva szem előtt — a következő választ adja: „...ilyen (ti. periodikus — M. F.) válságok kibontakozásával és ezzel együtt a tőkés újratermelés klasszikus értelemben vett ciklikus mozgásával is számolnunk kell... Bizonyos előre nem látható-események... a nemzetközi kereskedelemben rendkívül súlyos problémákat idézhetnek elő. Ezen a talajon pedig... egy esetleges periodikus túltermelési válság viszonylag nagyobb méreteket is elérhet." S végkövetkeztetése: „...ugyanúgy, mint ahogy a második világháborút megelőző, állami monopolkapitalizmussá még át nem alakult, alapjában még a magánmonopolisztikus kapitalizmus talaján végbemenő tőkés újratermelésre érvényes tételeket nem lehet mechanikusan alkalmazni a második világháborút követő, az állami monopolkapitalizmus viszonyai közt végbemenő újratermelés jellemzésére, az eddig eltelt 20 évre érvényes tételeket sem helyes egyszerűen, maradék nélkül kivetíteni a tőkés gazdaság ezután várható fejlődésére. Az állami monopolkapitalizmus rendszerré válása »kifutási« lehetőséget ad a tőkés újratermelésnek, legalábbis ezt tapasztalhattuk sok fejlett tőkésország esetében. Nem biztos, hogy az erre az időszakra érvényes sajátosságok jellemzőek maradnak akkor is, amikor az állami monopolkapitalizmus rendszerré válása már régen befejeződött, amikor az már nem képez változást a tőkés termelési viszonyokban egy előző időszakkal szemben."[14]

Vitathatatlan, hogy nem zárható ki sem az egyes tőkésországok, sem az

[14] *Erdős Tibor:* Id. mű, 728. old.

egész tőkés világ vonatkozásában egy, a második világháború óta tapasztaltaknál mélyebb válság kibontakozása. Ezzel valóban számolni kell. De feltétlenül azt jelenti-e ez, hogy az ilyen válság periodikus lesz, hogy helyreáll az újratermelés klasszikus értelemben vett ciklikussága? Nézetem szerint nem, mégpedig a következő okokból nem.

Mindenekelőtt milyen alapon mondható ki a legközelebbi válságról, hogy periodikus? Ezt sem most, ex ante, sem majd egy ilyen válság után nem tudjuk megállapítani, éppen az Erdős Tibor által megfogalmazott „három recessziós időszakra" vonatkozó szigorító feltétel miatt. Másrészt, minthogy Németországban, Japánban, Olaszországban több mint 30 éve, egy sor más országban pedig a második világháború óta nem volt általános periodikus túltermelési válság, azt kell mondanunk, hogy a ciklikusság helyreállításához újra elő kell állnia mindkét feltételének. Vagyis mindenekelőtt ismét szükség van egy „első lökésre" egy valóban mély, komoly megrázkódtatást kiváltó válság formájában. (Persze ennek sem kell szükségképpen elérnie az 1929—33-as, a kapitalizmus történetében páratlan katasztrófa méreteit.) Egy ilyen válság bekövetkezhet. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy éppen az állami monopolkapitalizmusban milyen hatékony eszközök állnak rendelkezésre egy adott válság mélységének korlátozására, s hogy strukturális változások is hatnak ilyen irányba, akkor egy ilyen „első lökést" adni képes, valóban mélyreható válság bekövetkezését eléggé valószínűtlennek kell ítélnünk.

Továbbá: alkalmas közeg lesz-e a közeljövőben a kapitalizmus arra, hogy egy ilyen válság beindítsa az okok és okozatok ciklikusságot szülő láncolatát? Erdős Tibor szerint igen, mert a tőkés gazdaság elmúlt 20 évi fejlődésére érvényes tételeket nem szabad maradék nélkül kiterjeszteni a jövőre, mégpedig lényegében azért nem, mert e fejlődést nem állandóan, hosszú távon érvényesülő tényezők determinálták, hanem maga az a változás mint egy ideig ható, egyszeri folyamat, amely az állami monopolkapitalista termelési viszonyok kialakulását eredményezte. Kétségtelenül helytelen a mai viszonokat mechanikusan kivetíteni a jövőbe. De mi indokolja, hogy ezek a viszonyok a közeljövőben megváltozzanak, s ha igen, miért éppen olyan értelemben, hogy visszaálljon a ciklikusság? Csak per analogiam utalunk rá, hogy a kb. a múlt század második harmadában kialakult viszonyok egy évszázadon keresztül determinálták az újratermelés ciklikusságát. A döntő kérdés azonban nem ez, hanem az, hogy valóban csak ideiglenesen, az állami monopolkapitalizmus kialakulásának, magának a változásnak következménye volt-e, hogy az újratermelés két évtizedig nem volt szükségképpen ciklikus. Nézetem szerint nem ez a helyzet, ugyanis az előzőekben leírt, a ciklikusság anyagi alapját módosító változások többségükben nem ideiglenesek, hanem a termelőerők fejlődéséből, az állami monopolkapitalizmussal együtt járó szerkezeti

változásokból következnek, s ezért az utóbbi megszilárdulása, rendszerré válása után is megmaradnak, tehát állandó jellegűek.

Egy valóban erőteljes új „első lökés" valószínűtlensége, a kapitalista gazdaságnak mint a ciklikusság közegének tartós jellegű módosulása alapján úgy vélem, hogy a tőkés újratermelés klasszikus értelemben vett ciklikusságának helyreállítása az előttünk álló néhány évtizedben felettébb valószínűtlen.

Sipos Aladár

A TŐKÉS ÚJRATERMELÉS NÉHÁNY ELMÉLETI KÉRDÉSE KÖZGAZDASÁGI IRODALMUNKBAN[1]

A közgazdaságtudományi kutatómunka az elmúlt évtizedben Magyarországon is fellendült. Ennek eredményeként jelentősen fejlődött a közgazdaságtudomány és elősegítette népgazdaságunk feladatainak megoldását.

A közgazdaságtudomány általános fejlődésén belül a kutatók és az oktatók a mai kapitalizmus új gazdasági jelenségeinek elemzésében és a polgári közgazdasági elméletek bírálatában is eredményeket értek el. Jelentős monográfiák jelentek meg; ezek hozzájárultak a politikai gazdaságtan fejlesztéséhez, a mai kapitalizmusban végbemenő folyamatok sokoldalú és valósághű megismeréséhez és nem egy olyan közgazdasági tétel módosításához, amelyet korábban a második világháború utáni fejlődés viszonyai között is változatlan érvényűnek hittünk.

E művek közül kiemelkedik Erdős Péter „Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúra-ingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez" című munkája, amelyben a szerző, összekapcsolva az újratermelési elméletet a konjunktúra-elmélettel, új eredményekre jut a tőkés pénz jellegét és szerepét illetően. Hasonlóképpen nemzetközileg is jelentősnek tekinthető eredményeket ért el a szerző az újratermelési ciklus alakulását befolyásoló tényezők, főleg az állótőke szerepét és a munkásosztály helyzetét meghatározó automatizmusok feltárásában. Lényegesen hozzájárult a fejlett tőkésországokban a második világháború után végbement gazdasági növekedés okainak alaposabb megismeréséhez Erdős Tibornak „A gazdasági növekedés tényezői a nyugat-európai tőkésországokban és Japánban a második világháború után" című, nemrég megjelent munkája. A második világháború utáni tőkés újratermelés problémáit vizsgálja Háy László is „A világkapitalizmus válsága" című, tavaly megjelent könyvében.

[1] Társadalmi Szemle, 1967. 7. sz.

Ezeknek és más műveknek a jelentősége abban is megmutatkozik, hogy a hazai kutatások eredményei alapján — párosítva ezeket a marxista közgazdaságtudomány világviszonylatban elért eredményeivel — a mai kapitalizmussal kapcsolatos ideológiai és propagandamunkánk is tudományosabb alapokon nyugszik, s így meggyőző ereje is megnövekedhetik.

Örvendetes az is, hogy a közgazdasági kutatómunka megélénkülésével párhuzamosan a kutatásokat is előrevivő élénk vita bontakozott ki. Az elmúlt években elsősorban a szocializmus közgazdasági kérdései körül folyt a vita, s kevéssé érintette a mai kapitalizmusban végbemenő folyamatokat. Részben talán ez is oka annak, hogy egyes művekben dominált a tények empirikus feltárása, és viszonylag háttérbe szorult az elméleti általánosítás, bár kétségtelen, hogy a tények feltárása nélkül ezt sem lehet eredményesen elvégezni. Ezért üdvözölnünk kell azt az utóbbi hónapokban a Közgazdasági Szemlében kibontakozott vitát, amelyet főleg Molnár Ferenc indított meg „Az imperializmus lenini elméletének néhány problémája és a mai kapitalizmus", valamint „Ciklikus-e a mai tőkés újratermelés"? című gondolatébresztő cikkeivel, részben az említett munkákhoz kapcsolódva.[2]

A szerző mindkét tanulmányában kifejezi azt a jogos igényét, hogy a marxizmus—leninizmus tanításait alkotóan kell alkalmazni a mai kapitalizmus viszonyaira. Igaza van Molnár Ferencnek: a kutatónak nem kell attól tartania, „hogy a marxizmus klasszikusai egy vagy egynéhány tételének, megállapításának módosítása vagy éppen elejtése esetén összedől az az »épület«, amelyet — tévesen — a marxizmussal azonosítanak. Ez talán nem egyéb mint önbizalomhiány, önmagunk s a valóban marxista tudomány adta lehetőségek alábecsülése. Az utóbbit éppen az jellemzi, hogy rugalmasan képes feldolgozni az új jelenségeket és magába olvasztani az azok megismerése által feltárt új törvényszerűségeket."[3]

A második világháború óta eltelt több mint két évtized folyamán a tőkés gazdaságban jelentős változások mentek végbe. Ezek következtében változott a tőkés újratermelési ciklus is. E kérdésnek nemcsak elméleti, hanem politikai jelentősége is nagy, kihat ugyanis a tőkésországok munkásosztályának harcára, az osztályharcot vezető marxista—leninista

[2] Lásd Közgazdasági Szemle, 1966. 11. sz. és 1967. 1. sz.

[3] *Molnár Ferenc:* Az imperializmus lenini elméletének néhány problémája és a mai kapitalizmus. (Közgazdasági Szemle, 1966. 11. sz.) A szerző ebben a tanulmányban a tőkekivitelt és a gyarmati rendszert vizsgálja. Mindkét kérdéssel kapcsolatos álláspontja vitát keltett. Lásd *Göncöl György:* A tőkekivitel volumene és hatékonysága (Közgazdasági Szemle, 1967. 1. sz.), *Rédei Jenő:* Az imperializmus lenini elmélete és korunk imperializmusa. (Közgazdasági Szemle, 1967. 1. sz.), valamint *Kádár Béla* és *Mihalik István* hozzászólását a vitához (Közgazdasági Szemle, 1967. 5. sz.).

pártok politikájára is. Érthető tehát, hogy a marxista közgazdászok mind több figyelmet fordítanak a kérdés tanulmányozására. Ebben a cikkben a tőkés újratermelés új jelenségeivel kívánok foglalkozni, kapcsolódva az eddigi vitához.

•

Mindenekelőtt arra a kérdésre kell választ keresnünk: elegendő bizonyító anyagot adnak-e az utóbbi húsz év tapasztalatai annak eldöntéséhez, hogy ciklikus-e a mai tőkés újratermelés, vagy sem, illetőleg, hogy milyen lesz a tőkés újratermelés menete a jövőben? A kérdésre csak akkor adhatunk tudományos igényű választ, ha behatóan megvizsgáljuk a tőkés gazdaságban bekövetkezett szerkezeti változásokat és ezek következményeit.

Ami a kérdés első részét illeti, úgy gondolom, a tőkésországok háború utáni fejlődése megadja erre a választ, bár közgazdasági irodalmunkban eltérők az erre vonatkozó álláspontok. Háy László például ezt írja tavaly megjelent könyvében: „Az eddigi tapasztalatok egyáltalában nem indokolják azt az állítást, hogy a tőkés újratermelési folyamat ciklikus mozgása megszűnt volna."[4] Ő is elismeri azonban, hogy a legtöbb európai tőkésországban és Japánban háború után nem volt általános túltermelési válság. A tőkés világ egészére tehát semmiképpen sem mondható az, hogy a második világháború óta eltelt időben ciklikusan alakult az újratermelés. Molnár Ferencnek ezért teljesen igaza van, amikor bírálja Háy Lászlónak ezt a tételét, rámutatva arra, hogy ahol nincs túltermelési válság, ott nem beszélhetünk az újratermelés ciklikus alakulásáról. (Ugyanilyen meggondolásból bíráltam én is a szóban forgó tételt Háy László könyvéről írott recenziómban.)[5]

Nyugat-Európa és Japán fejlődésétől teljesen eltér a kapitalizmus fellegvára, az Egyesült Államok gazdaságának a második világháború utáni fejlődése. Az eltérés — mint ismeretes — nemcsak abban van, hogy az ötvenes években az Egyesült Államokban lényegesen lassúbb volt a gazdasági növekedés üteme, mint a legtöbb nyugat-európai országban és Japánban, az utóbbi években pedig meghaladta a nyugat-európai országokét, hanem abban is, hogy a háború után itt négy kisebb-nagyobb gazdasági válság zajlott le. A kutatók megegyeznek abban, hogy ezek közül legalábbis egy — az 1957—1958. évi válság — nem speciális tényezők hatására jött létre, hanem „kialakulásának mechanizmusát tekintve a

[4] *Dr. Háy László:* A világkapitalizmus válsága. Kossuth Könyvkiadó 1966. 80. old.

[5] Lásd Közgazdasági Szemle, 1966. 10. sz.

periodikus válságokéval azonos jegyeket mutatott".[6] Ez a válság ugyanis annak következtében keletkezett, hogy az 1955—57-es nagy beruházások jelentősen kibővítették a termelőapparátust, s ezért a termelés bővülése beleütközött a piac korlátaiba. Az állammonopolista piac jelentős kibővülése sem volt képes megakadályozni a termelési lehetőségek és a fizetőképes kereslet ellentétének oly mértékű kiéleződését, amelynek szükségképpen válsághoz kellett vezetnie. Ennek a válságnak a fő vonása — mint ismeretes — az állótőke-beruházások nagyarányú csökkenése volt.

Az 1957—58. évi válság az Egyesült Államokban tehát az 1947-ben kezdődő ciklust lezáró jellegű válság volt. Ez a válság lényegében a kapitalizmus korábbi történetéből ismert mechanizmus alapján bontakozott ki, noha lefolyására rányomták bélyegüket a monopolkapitalizmusban végbement szerkezeti változások. Ezért én az Egyesült Államok háború utáni újratermelését ciklikusnak tekintem, bár nem feltétlenül a szó klasszikus értelmében.

Molnár Ferenc szerint az Egyesült Államokban „nincsen elégséges alapunk az újratermelés ciklikusságának megítéléséhez",[7] még akkor sem, ha az 1948—49. évi válságot az 1957—58. évivel azonos jellegűnek tekintjük, mert „még ez esetben is — írja — csak két és nem három azonos mechanizmusú recessziónk lenne... Éppen ezért, figyelembe véve, hogy az újratermelés ciklikusságának anyagi alapját a ciklikusság ellen ható befolyásoló változások az Egyesült Államokban is végbementek, továbbá mivel sem az 1948—49. évi, sem az 1957—58. évi válság nem volt elég mély ahhoz, hogy — különösen a kedvezőtlenné vált közegben — az okok és okozatok ciklikusságát eredményező láncolatot elindítsa, inkább afelé hajlok, hogy az újratermelést jelenleg az Egyesült Államokban sem tartsam ciklikusnak."[8]

E megállapítással szemben a következő ellenvetéseim vannak. Egyfelől: a ciklikusság anyagi alapjaiban végbement változások ellenére — ezt mutatják a tények — voltak válságok az Egyesült Államokban, amelyek ha mechanizmusukban nem is azonosak, de szükségszerűen következtek a tőkés termelési viszonyokból. Semmi alapunk sincs annak feltételezésére, hogy a jövőben az Egyesült Államokban nem lesz válság. Másfelől: a termelés, a beruházás, az egész gazdasági tevékenység mekkora, milyen mély visszaesésnek kell bekövetkeznie ahhoz, hogy a válság „az okok és okozatok ciklikusságot eredményező láncolatát elindítsa?"

[6] Közgazdasági Szemle, 1967. 1. sz. 87. old. Megjegyzendő, hogy egyesek az Egyesült Államoknak a háború utáni mind a négy termelési visszaesését ciklikus válságnak tekintették. Mások viszont az 1948—49. évi válságot is ciklikus válságként fogták fel. E kérdésekre itt nem térünk ki.

[7] Ugyanott, 88. old.

[8] Ugyanott.

Erre nem kapunk választ Molnár Ferenc cikkéből. Az 1957—58. évi válság idején az Egyesült Államokban 14 százalékkal csökkent az ipari termelés. Az 1929—33. évi válságot megelőző válságokban az ipari termelés esése a legtöbbször ennél lényegesen kisebb volt, vagyis ezek a válságok még olyan mélyek sem voltak, mint az 1957—58. évi. Ezt bizonyítják a következő adatok:

Az ipari termelés százalékos visszaesése egyes tőkésországokban néhány válság idején

	1882	1890	1900
Anglia			
Összipari termelés, építőipar nélkül	8	7	2
Termelőeszközök termelése	13	12	2
Fogyasztási cikkek termelése	5	6	5
Németország			
Összipari termelés	—	3	—
Termelőeszközök termelése	—	5	2
Fogyasztási cikkek termelése	—	0,5	4

Forrás: Mendelszon: A gazdasági válságok és ciklusok elmélete és története. II. köt. Moszkva 1959. (Oroszul.) (Az évek az egyes válságok kezdő időpontjára vonatkoznak.)

Ezek az adatok nem pontosan ugyan, de a tendenciát tükrözik. Ennek alapján megállapítható, hogy a klasszikus kapitalizmusban és főleg az imperializmus idején a válságok nemcsak az 1929—33. évinél voltak jóval enyhébbek, hanem a második világháború után az USA-ban lezajlott válságoknál is, mégis alkalmasak voltak arra, hogy „az okok és okozatok ciklikusságát eredményező láncolatát" elindítsák.[9] Természetesen nem volna helyes mechanikusan átültetni mindezt a mai viszonyokra; az adatok azonban kétségtelenül elgondolkodtatók, és — éppen a Molnár Ferenc által elmondottak alapján — igényelhető annak a közelebbi meghatározása, hogy a termelésnek kb. milyen mérvű visszaesése, a válságnak milyen mélysége szükséges a periodicitás elindításához.

A táblázat adataiból az is kiderül, hogy az imperializmus rendszerének kialakulása után egy ideig csökkent a válságok mélysége. (Az 1907. évi válság is nagyon enyhe lefolyású volt.) A marxista közgazdasági irodalom erre mindmáig nem adott kielégítő magyarázatot. Ennek elemzése pedig azért is fontos volna, mert a válságok mélységének csökkenése abban az

[9] Mellesleg az is kiderült az adatokból, hogy a marxista irodalom (eléggé általánosan) a második világháborút megelőző kapitalizmusban a nagyon enyhe termelési visszaeséseket is periodikus túltermelési válságoknak tekintette. Úgy tűnik, érdemes volna behatóbban megvizsgálni e válságok természetét.

időben minden bizonnyal összefüggött a monopóliumok kialakulásával, amelyek ideiglenesen mozgási teret nyitottak a kapitalizmus alapvető ellentmondása számára, és így lehetővé tették a termelőerők nagyobb megrázkódtatás nélküli fejlődését a monopoltőkés termelési viszonyok keretei között. Innen ered a „szervezett kapitalizmus" elmélete, amelynek hirdetői úgy vélték, hogy a monopóliumok biztosíthatják a tőkés gazdaság válságmentes fejlődését. Az 1929—33. évi világgazdasági válság azután teljesen bebizonyította ennek az elméletnek a tarthatatlanságát. Kiderült, hogy a monopóliumok csak átmenetileg nyújtottak mozgási teret a kapitalizmus alapvető ellentmondásának, azután azonban az addiginál magasabb fokon termelték újjá.

Sem elméletileg, sem gazdaságtörténetileg nem tartom megalapozottnak, hogy a ciklikusságot a „három azonos mechanizmusú recesszió" alapján ítéljük meg. Ilyen alapon ugyanis a két világháború közti tőkés újratermelés sem ciklikus, mert a tőkésországok többségében akkor sem volt „három azonos mechanizmusú recesszió".[10] Ebben az időszakban ugyanis — mint ismeretes — csak egy olyan általános túltermelési válság volt, amely minden tőkésország gazdaságára kihatott (az 1929—1933. évi). Az 1920—21. évi válság csak azokra az országokra terjedt ugyanis ki, amelyeknek termelése és termelési kapacitása a háború idején megnövekedett — az Egyesült Államokra, Kanadára, Japánra, Ausztráliára, Angliára —, s nem érintette azokat az európai országokat, amelyeknek gazdasága a háborúban nagy veszteségeket szenvedett. Az 1937—38. évi válságnak pedig nemcsak az volt a sajátossága, hogy kibontakozását megakadályozta a második világháború kitörése, hanem az is, hogy ez a válság nem érintette több európai tőkésország és Japán gazdaságát. A marxista közgazdasági irodalomban ezt általában azzal magyarázták, hogy a tengelyhatalmak — Németország, Olaszország és Japán — a háborúra való készülődés során ekkor már jórészt átállították gazdaságukat a haditermelésre. Ez a magyarázat azonban elégtelen, mert a válság olyan országokat is elkerült (pl. Svédországot, Norvégiát), amelyekre a mondottak nem vonatkoznak. Ennek vizsgálata azonban meghaladja e cikk kereteit.

Továbbá: a két világháború közti ciklus tartama is eltér a nagyjából azonos időközönként ismétlődő ún. klasszikus ciklustól, azokban az országokban is, amelyeket mindhárom válság érintett: a 20-as években a két válság között nyolc év telt el, a 30-as években csak három-négy. A harmincas években úgy látszott, hogy a válságok gyorsabban követik

[10] A „recesszió" kifejezés a polgári közgazdászoktól származik, akik mindenfajta gazdasági visszaesést értenek rajta. A kifejezést nem tartom jónak, mert elmossa a különbséget a válságok egyes fajtái között.

egymást. Ennek legáltalánosabb okát abban találhatjuk meg, hogy oly mértékben kiéleződtek a monopolkapitalizmus ellentmondásai, hogy egyre kevésbé volt képes úrrá lenni a monopoltőkés termelési viszonyok keretein túlnőtt termelőerőkön. Ezt igazolja az 1929—33. világgazdasági válság szokatlan mélysége és elhúzódása is, valamint a válságot követő nyomott gazdasági helyzet. Ismeretes, hogy ezt a válságot nem követte igazi fellendülés; a tőkésországok többségében a 30-as évek végéig nyomott volt a gazdasági helyzet. Ismeretes továbbá az is, hogy a tőkésországok gazdasági helyzetének ilyen alakulása nagy szerepet játszott a monopolkapitalizmusnak állami monopolkapitalizmussá való átnövésében.

Az elmondottak azt bizonyítják, hogy a tőkés újratermelés menete nemcsak a második világháború utáni két évtizedben tért el az ún. klaszszikus ciklustól, hanem a két világháború között is. Megállapítható tehát, hogy a monopolkapitalizmusban a tőkés újratermelés nem mutatja azt a fajta szabályos ciklikus ingadozást, mint a szabadversenyes kapitalizmusban, amikor a válságok nagyjából hét—tíz évenként ismétlődtek. Az újratermelés feltételeit illetően is lényeges különbség van azonban a két időszak között. Németország, Olaszország és Japán, ahol több mint harminc év óta nem volt általános túltermelési válság, drágán fizetett ezért a második világháborúban. A harmincéves időszak egészét nézve a világháború volt az egyik fő tényezője a válságok elmaradásának. Ezekben az országokban ugyanis a háborús előkészületek, majd a háború és annak utóhatásai, csaknem húsz évig hatottak meghatározóan az újratermelés menetére, s később az ötvenes években sem az állami monopolkapitalizmus volt viszonylag gyors gazdasági fejlődésük egyetlen tényezője.

Az elmondottakat összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg:

A kapitalizmusnak monopolkapitalizmussá való átalakulása változást idézett elő a tőkés újratermelési ciklusban. Az imperializmus kialakulása után egy ideig meglehetősen szabályosan követték egymást a válságok, mélységük azonban csökkent. Ez volt a helyzet az első világháborúig. Az első világháború következtében felbomlott az egységes világciklus, mert a súlyosabb háborús károkat szenvedett országokat nem érintette a háborút követő első válság, és a két világháború közti időszakban csak egy világgazdasági válság volt (1929—33.) Ebben az időszakban több tőkés ország gazdasága csak egy túltermelési válságot élt át, más tőkés országok gazdaságát viszont három túltermelési válság rázta meg, úgy, hogy a harmincas években lényegesen lerövidült a két válság közti időszak.

Abban is megmutatkozott a ciklus módosulása, hogy az 1929—1933. évi válságot egyes tőkésországokban — közéjük tartozott az USA is —

nem követte jelentős fellendülés, hanem csak gyenge megélénkülés, amely 1937-ben új válságba torkollott. Véget ért tehát a klasszikus ciklus, amikor a válságok azonos mechanizmus alapján, nagyjából szabályszerűen ismétlődnek, és ez azóta sem tért vissza.

*

Molnár Ferenc a következőképpen határozza meg a ciklikusság fogalmát: „Ciklikusságon a tőkés újratermelésnek azt a sajátosságát értem, hogy a hosszú távon kétségtelenül növekvő tendenciájú termelést lényegében szabályszerű időszakonként ismétlődő, azonos mechanizmus útján kibontakozó általános túltermelési válságok szakítják meg... olyan mechanizmus útján, amelyben az állótőke újratermelésének alapján a termelőkapacitás, illetve termelés és a fizetőképes fogyasztás közötti fokozódó meg nem felelés (az utóbbi növekedési ütemének az előbbitől való jelentős elmaradása) által kiváltott kumulatív folyamat a beruházások, a jövedelmek, a kereslet, a termelés, az egész gazdasági tevékenység nagyfokú csökkenését eredményezi."[11]

Ez a meghatározás azonban nem vonatkoztatható a kapitalizmusban eddig lezajlott több, periodikusnak tartott túltermelési válságra. Egyfelől azért nem, mert — mint láttuk — nem minden válságban volt tapasztalható az egész gazdasági tevékenység nagyfokú csökkenése. Másfelől: azt sem mondhatjuk, hogy minden periodikusnak tartott túltermelési válságban általános volt a túltermelés. Még a legmélyebb, az 1929—1933. évi válság sem érintette egyformán a tőkésországok iparágát. Némely iparágban a válság alatt nem csökkent, hanem emelkedett is a termelés. Magyarországon például az összipari termelés volumene 29 százalékkal csökkent, de a papíripar, a bőr- és kaucsukipar termelése a válság alatt mindvégig meghaladta az 1929. évi szintet, a textil- és a villamosenergia-termelés pedig — egyes évek jelentéktelen visszaesésétől eltekintve — a válság alatt is nőtt.[12] Más országokban is megfigyelhetünk hasonló jelenséget. A világ műselyemtermelése például az 1929. évi 174 ezer q-ról 240 ezer q-ra emelkedett.[13] Ennek ellenére is indokolt túltermelési válságról beszélni, mert a gazdasági tevékenység addig soha nem látott mértékben csökkent.

Végül: nemcsak a monopolkapitalizmusban nem ismétlődnek szabály-

[11] *Molnár Ferenc:* Id. mű, 17—79. old.

[12] A Magyar Statisztikai Évkönyv adatai alapján számítva a textilipar termelése 1932-ben 3,2, a villamosenergia-termelés pedig 1,5 százalékkal volt magasabb, mint a válságot megelőző 1929. évben.

[13] Lásd *Varga Jenő:* Die grosse Krise und ihre politische Folgen. Moszkva—Leningrád 1934.

szerűen a válságok, hanem a klasszikus kapitalizmus történetében is van példa erre. Így például az 1857. évi válság után csak 16 év múlva, 1873-ban volt általános túltermelési válság, holott előtte nagyjából tízévenként ismétlődött. Az 1866. évi válság ugyanis, mint Oelssner német közgazdász írja, „kivételes a XIX. század válságai között. Sem tulajdonképpeni ipari válság, sem szabályszerű kereskedelmi válság nem volt, hanem túlnyomórészt hitelválság", amelynek különleges okai voltak.[14] Tény továbbá, hogy a XIX. század végén annyira megváltozott a válságok jellege, hogy a válságkutatók közül sokan tagadták a válságok létét. „A munkásosztály helyzete Angliában" című könyve második német kiadásának előszavában így ír erről Engels 1892 júliusában: „Könyvemben a nagy ipari válságok körforgási periódusát öt esztendőben állapítottam meg. Ez az időmeghatározás az 1825 és 1842 közt történt eseményekből látszólag adódott. De az ipar 1842-től 1868-ig terjedő története bebizonyította, hogy a periódus valójában tízéves, hogy a közbenső válságok alárendelt természetűek voltak és 1842 után mindinkább eltűntek. 1868 óta a helyzet ismét megváltozott." „Az 1866-os válságot 1873 táján valóban rövid és gyenge fellendülés követte, de nem tartott sokáig. 1877-ben vagy 1878-ban, amikor újabb válság volt esedékes, valójában nem volt teljes válság, de 1876 óta minden döntő fontosságú iparágban krónikus pangás uralkodik. Nincs teljes összeomlás, de nem következett be a virágzás sem, amelyet várva-vártak és amelyre az összeomlás előtt és után joggal számíthattak."[15] Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy nem fogadható el Molnár Ferenc következő megállapítása: „...az újratermelés ciklikussága az 1867-et (A tőke I. kötetének megjelenési évét) követő 6—7 évtizedben világviszonylatban is mind kifejezettebbé vált. Sőt, tendencia mutatkozott a kilengések amplitúdójának fokozódására, a periodikus válságok mélyülésére is."[16]

Mindez azonban nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy mint minden gazdasági törvény, ez is tendenciaként érvényesült. A törvény érvényesülése ellen viszont számos tényező hatott (olykor sok gazdaságon kívüli tényező is). Ilyenek a szabadversenyes kapitalizmusban is voltak, még inkább vannak a magán- és különösen az állami monopolkapitalizmusban.

[14] Lásd *Fred Oelssner:* A gazdasági válságok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1957. 221. old. A válság kapcsolatos volt az amerikai polgárháborúval, amelynek következtében megszűnt az Európába irányuló amerikai gyapotkivitel (éppen az új ipari fellendülés idején), s az Egyesült Államokba irányuló export is erősen csökkent. Csak néhány év múlva tudták helyettesíteni a hiányzó amerikai gyapotot rossz minőségű egyiptomival és kelet-indiaival. Angliában 1864-ben tört ki a pénzválság, de Franciaországot és Poroszországot is érintette.

[15] *Engels:* A munkásosztály helyzete Angliában. Szikra 1954. 27. és 33. old.

[16] *Molnár Ferenc:* Id. mű, 81. old.

Mindezek után felvetődik a kérdés: ciklikus lesz-e a jövőben a tőkés újratermelés menete? Erdős Tibor szerint periodikus „válságok kibontakozásával és ezzel együtt a tőkés újratermelés klasszikus értelemben vett ciklikus mozgásával is számolnunk kell."[17] Hasonló álláspontot fejtettem ki én is Molnár Ferenc által bírált munkámban, azzal az eltéréssel, hogy egyszerűen a tőkés újratermelés ciklikus mozgásáról beszéltem, anélkül, hogy megmondtam volna, mit értek ezen.[18] Az állami monopolkapitalizmusnak a tőkés újratermelésre gyakorolt hatása elemzéséből — megmutatva ennek az újratermelést befolyásoló és kibontakozott válságok mélységének csökkentésére irányuló hatását — azt a következtetést vontam le, hogy ez nem képes megszüntetni a tőkés újratermelés ciklikusságát. Ezen azt értem, hogy a kapitalizmusban — a termelési viszonyokból fakadóan — az a tendencia érvényesül, hogy a fizetőképes fogyasztás növekedési üteme elmarad a termelés növekedésétől, és a kettő közötti eltérés időnként a gazdaság legtöbb ágát érintő, vagy általános túltermelési válságban robban ki. Ilyenkor csökken a termelés, a kereslet, a beruházás.

Az természetesen igaz, hogy a tőkés termelés csak a gépi nagyipar kialakulása óta alakult ciklikusan. Figyelembe kell azonban venni, hogy a gépi nagyipar nem magában véve okozza a tőkés termelés ciklikusságát, hanem az állótőke megújítása és kibővítése csak a tőkés termelés viszonyai között — amikor a termelésnek a minél nagyobb profit a célja — válik a válságok periodicitásának anyagi alapjává. Továbbá: az állótőke tömeges megújítását sokkal inkább erkölcsi kopása határozza meg, mint fizikai kopása. Ebben pedig a kapitalizmus fejlődésének korábbi szakaszában jelentős szerepük volt a gazdasági válságoknak. Helyesen írja Oelssner: „A marxizmus tehát távol áll attól, hogy a válságot, vagy akár a válság periodicitásának okát a technikából, a modern termelés fizikai feltételeiből vezesse le. Amikor a marxizmus az állótőke megtérülésében látja a periodikus válságok anyagi alapját: az állótőke sajátos ciklikus megtérülését is a tőkés termelési mód alapvető ellentmondására, a válság ebből származó okaira vezeti vissza."[19]

Mindezek alapján nem tartom elfogadhatónak Molnár Ferencnek azt a megállapítását, hogy az újratermelés ciklikussága nem szükségszerű velejárója a tőkés termelési viszonyoknak.[20] Szerintem a túltermelési válságok, s ezért a ciklikusság is, a tőkés társadalom fejlődésének bizonyos szakaszától fogva szükségszerű velejárói a tőkés termelési viszonyoknak.

[17] *Erdős Tibor:* A termelési visszaesések jellege Nyugat-Európában. Közgazdasági Szemle, 1966. 6. sz. 728. old.

[18] Lásd *Sipos Aladár:* Társadalmi újratermelés és gazdasági válságok a kapitalizmusban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965.

[19] *Oelssner:* Id. mű, 98. old.

[20] Lásd *Molnár Ferenc:* Id. mű, 80. old.

A kapitalizmusban a gépi nagyipar kialakulása előtt is voltak válságok, de ezek egészen más jellegűek voltak, mert jórészt gazdaságon kívüli okok idézték elő őket. Pénz-, spekulációs és hitelválságok voltak ezek, feltételeiket a pénzgazdaság, a bankhitel és részvényrendszer fejlődése teremtette meg, de mindig valamilyen külső, legtöbbször politikai lökésre törtek ki.[21] Természetesen ezek a válságok is hatottak a termelésre: bénították, olykor csökkentették.

A gépi nagyipar kialakulása óta azonban a válságok a tőkés gazdaság törvényszerűségeiből fakadnak. Az ipari forradalom ugyanis létrehozta a tőkés gépi nagyipart, s a termelés társadalmasítása valójában ezzel érte el azt a fokát, amelyen teljességében megmutatkozik a kapitalizmus alapvető ellentmondása. A gépi nagyipar kialakulásával nagymértékben fokozódott a társadalmi munkamegosztás, s tőkés körülmények között ez fokozta az egyes termelési ágak közti aránytalanság lehetőségét és szükségszerűségét. Végül: a gépi nagyipar oly mértékben megnövelte az állótőke súlyát, hogy ez a ciklikus fejlődés anyagi alapjává vált.

Ebből persze egyáltalán nem következik az, hogy a kapitalizmus minden szakaszában változatlanul érvényesül az újratermelés ciklikusságának törvénye; ellenkezőleg: minthogy változnak a tőkés termelési viszonyok, a gazdasági törvények érvényesülésének is változnia kell. Láttuk, hogy a monopolkapitalizmus kialakulása is változást hozott a ciklikusság érvényesülésében: az első időben a válságok nem voltak mélyek, majd a monopoltőkés termelési viszonyok megszilárdulása után addigi történetének legmélyebb válsága rázta meg a kapitalizmust.

Ismeretes, hogy a monopolkapitalizmusnak állami monopolkapitalizmussá való átalakulása a monopoltőkés termelési viszonyokat is jelentősen érinti. (A magánmonopolista tulajdon mellett megjelenik az állammonopolista tulajdon, az elosztás is változik: a tőkésállam a nemzeti jövedelem jelentős részét bevonja a költségvetésbe stb.) Ilyen viszonyok között valóban nincs nagy valószínűsége annak, hogy a következő néhány évtizedben helyreáll a tőkés újratermelés klasszikus értelemben vett ciklikussága. A történelmi tapasztalatok is ez ellen szólnak. Ha ugyanis az elmúlt mintegy nyolcvan évben nem volt klasszikus ciklus, akkor miért lenne éppen az állami monopolkapitalizmusban?

Lehetségesnek, sőt szükségszerűnek tartom azonban a tőkés gazdaságnak válságokon keresztül való fejlődését és ennek következtében a szabálytalan ciklikusságot.[22] Előbb azt mondottuk, hogy ahol nincs válság, ott ciklus sincs. Ez a tétel azonban fordítva is igaz, vagyis ahol van

[21] Lásd *Oelssner:* Id. mű, 156. old.

[22] Egyébként a kutatók is megegyeznek abban, hogy a mai kapitalizmusnak a jövőben is számolnia kell válságok bekövetkezésével.

válság, ott ciklusnak is kell lennie; ismétlem: nem feltétlenül a szó klasszikus értelmében.

Szabálytalan ciklusonaztértem, hogy a termelés a mai kapitalizmusban sem ívelhet állandóan felfelé, elkerülhetetlen, hogy időnként vissza ne essék, vagyis túltermelési válságok ne keletkezzenek. A tőkés gazdaság tanulmányozása ugyanis azt mutatja, hogy azok a változások a gazdaság szerkezetében, melyek következtében az állami monopolkapitalizmus kialakult, nem képesek biztosítani a tőkés termelés válság nélküli fejlődését. Ezt bizonyítja egyfelől az Egyesült Államok második világháború utáni gazdasági fejlődése. Másfelől semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy Nyugat-Európában és Japánban a jövőben nem lesznek gazdasági válságok. (Ilyen feltételezés egyébként nincs is a marxista közgazdászok körében.)

Tőkés termelési viszonyok között a monopoltőkés állam gazdasági tevékenysége sohasem érhet el olyan fokot, amelyen lehetővé válnék a társadalmi termelés átfogó szabályozása, a gazdasági válságok megszüntetése. Az állam, a monopoltőkés állam az állami monopolkapitalizmusban is csak részlegesen szabályozhatja a tőkés termelést. A kapitalizmussal ugyanis összeegyeztethetetlen a termelési eszközök túlnyomó részének állami tulajdona, a profit döntő részének bevonása az állami költségvetésbe. Mindez sértené a monopoltőke érdekét és tagadása lenne a tőkés társadalom lényegének. A monopoltőkés állam mind az államosításban, mind a profit megadóztatásában csak addig mehet el, ameddig ez a monopoltőke számára előnyös. „A tőke megengedi, hogy katonai célokból adót vessenek ki rá, de nem fogja eltűrni, hogy a társadalmi jólét érdekében adóztassák meg ugyanolyan mértékben. Az első esetben a tőke kárpótlást remél... Másrészt a társadalmi jólétre irányuló kiadásokat puszta különcködésnek, a magánprofit nem kifizetendő fogyasztásának tünteti fel... Továbbá, a katonai kiadások megszüntethetők, ha a várt ellenszolgáltatás csökken. A közjólétre irányuló kiadások — ha egyszer elkezdték őket — nem állíthatók meg egykönnyen."[23]

Hangsúlyozni kell azt is, hogy a monopoltőkés állam még részlegesen sem tudja olyan mértékben szabályozni a tőkés újratermelést, amilyen mértékben elvileg lehetővé tenné ezt az állami tulajdon és a nemzeti jövedelemnek a költségvetésbe való koncentrációja. Az állam gazdasági tevékenységének hatását ugyanis számos tényező korlátozza. Így például a legtöbb tőkésországban az állami bevételeknek meglehetősen nagy részével nem a központi költségvetési szervek, hanem a helyi állami, tartományi, városi, községi költségvetési szervek rendelkeznek. A Német

[23] *Joseph M. Gillmann:* Prosperitás... válságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967. 203. old.

Szövetségi Köztársaságban 1958-ban 68 milliárd DM-re rúgott az összes állami bevétel, s ennek több mint a fele, 38,3 milliárd DM, a helyi költségvetési szervek bevétele volt. Hasonló a helyzet a többi fejlett tőkésországban is. Az Egyesült Államokban 1958 és 1962 között évi átlagban mintegy 110 milliárd dollárt tett ki a fogyasztási és a személyi jövedelemadó összege, ebből 61,4 milliárd dollárt kapott a szövetségi kormány, 48,6 milliárd dollár pedig az állami és helyi kormányszerveknek jutott.[24] A tőkés állam bevételeinek túlnyomó többsége az adókból származik, ezek a számok tehát jól tükrözik a költségvetési bevételek megoszlását a szövetségi, valamint az állami és helyi kormányszervek között.

Tekintve, hogy a költségvetési bevételek és kiadások jelentős hányada a helyi szerveknél összpontosul, nem lehet kellőképpen összehangolni a szervek tevékenységét, s nem lehet eléggé hatékony a tőkésállam rendelkezésére álló összegek felhasználása sem. Az állami intézkedések hatékonyságát az is csökkenti, hogy a monopoltőkés szektor gyakran az állami intézkedések ellen dolgozik.

A monopolkapitalizmusban az állami vállalatok központi irányítása is akadályokba ütközik. Egy részük ugyanis olyan iparágban működik, amelyben a termelés jelentős része magántőkés vállalatokban folyik, ezért olykor éles a verseny az állami és a magántőkés vállalatok között. Ilyenkor a tőkésállam kénytelen jelentős gazdasági önállóságot adni az állami vállalatnak, hogy az a verseny helyzetének megfelelően reagálhasson, gyors gazdasági döntéseket hozhasson. Ezért az állami vállalatok tevékenységének szabályozása erősen korlátozva van, gyakran ugyanúgy, mint a magánkapitalista vállalatoké.

Egyéb okok miatt sem képes megakadályozni a válságok kitörését az állami monopolkapitalizmus. Tagadhatatlan, hogy a fejlett tőkésországokban az összes állótőke-beruházásoknak mintegy 30 százalékát az állam valósítja meg, s ezért a beruházások egy részénél háttérbe szorul a profitszempont, és időbeli elosztásuk egyenletes lehet. A tőkésállam megteheti, hogy ha romlik a konjunktúra, növeli beruházásait és ezzel fékezi a visszaesést. Különösen a nem termelő beruházások alkalmasak erre. Ez azonban nem határozhatja meg a tőkés újratermelés menetét. A beruházások nagy részét illetően ma is a profitszempont a döntő, mert a termelőeszközök zöme szükségképpen a magántőkések tulajdonában van.

Hadifelszerelések vásárlásával is jelentősen befolyásolhatja a konjunktúrát a tőkésállam, ha ez meghatározott feltételek mellett bővíti a keresletet. A hadikiadásoknak azonban csak akkor lehet piacbővítő hatásuk, ha újonnan belépő kiadások, vagy ha folyamatosan növekednek, illetőleg

[24] Lásd ugyanott, 132—134. old.

ha bizonyos fegyverfajták gyártásáról más fegyverfajták gyártására való áttérésből fakadnak, és ez az állótőke tömeges megújítását vonja maga után. Ez azonban — az állami beruházások növelésével együtt — azt is megköveteli, hogy a tőkésállam növelje költségvetési kiadását, s ennek megvannak a maga határai. Ha ugyanis a dolgozókat is terhelő adókból finanszírozzák a fegyverkezési kiadásokat, oly módon, hogy ennek megfelelően csökkentik a dolgozók reáljövedelmét, akkor a hadifelszerelések vásárlása csak rendkívül korlátozottan javítja a konjunktúrát. Ebben az esetben ugyanis csökken a dolgozók kereslete, s az összkereslet főleg azzal nőhet valamelyest, hogy a hadifelszerelések tovagyűrűző hatása nagyobb, mint a fogyasztási cikkek kereslete. A tőkések megadóztatásával sem növelheti a végtelenségig bevételét a tőkésállam, hiszen nem szüntetheti meg a tőkések profitját, sőt nem is csökkentheti túlságosan a nettó profit rátáját, mert különben a magánkapitalisták biztosan nem növelnék, hanem csökkentenék a termelést, s ez csökkentené az összkeresletet.

Súlyos ellentmondásokkal terhes a költségvetési kiadásoknak államkölcsönök felvételével vagy papírpénz kibocsátásával való finanszírozása is. A tőkésállam nagymértékű eladósodása ugyanis gazdasági zavarokat okozhat, mert az államkölcsönök növekedése a forgalomban levő pénz szaporodására vezet. Ez pedig inflációs áremelkedést idéz elő, mert a tőkésállam az anyagi értékek jelentős részét improduktív módon használja fel. Minél nagyobb az állam eladósodása, annál nagyobb az inflációs áremelkedés tendenciája, minél erősebb az infláció, annál kisebb az államadósságok növekedése alapján keletkező tényleges kereslet növekedése. A költségvetést deficit finanszírozása inkább a válság mélységének csökkentésére alkalmas, mint a válság kitörésének megakadályozására.

Molnár Ferenc rámutat arra, hogy a tartós fogyasztási cikkek jelentőségének megnövekedése következtében „a ciklikusságnak mintegy második anyagi alapja jött létre"[25] a tőkésországokban. „Könnyen megérthető, hogy ha a két ciklikusságot mutató mozgás, ti. az állótőkeberuházás és a tartós fogyasztási cikkek vásárlása aszinkron módon, fáziseltolódással megy végbe, ez az egész újratermelés ciklikusságának csonkítása irányába hat. Márpedig semmi sem írja elő e két ciklikus mozgás egybeesését, sőt egybe nem esésük némely országokban és némely időszakban tapasztalati tény."[26]

Ez a megállapítás csak fenntartásokkal fogadható el. Az említett fáziseltolódás természetesen végbemehet, de ahogyan „semmi sem írja elő e két ciklikus mozgás egybeesését", ugyanúgy az is elképzelhető, hogy

[25] *Molnár Ferenc:* Id. mű, 85. old.
[26] Ugyanott.

vannak olyan időszakok, amikor időben találkozik a két ciklikus mozgás, s ez a ciklikusság elmélyülése irányába hat. Az eddigi tapasztalatok alapján csak azt mondhatjuk, hogy eddig nem így történt. A szóban forgó két ciklikus mozgás egybeeshet például azért, mert egy mélyebb túltermelési válság éppen arra az időre esik, amikor a tartós fogyasztási cikkek tömeges megújítása esedékes. A tőkések fogyasztása azonban nem rugalmas, így a részükről megmutatkozó kereslet csökkentésével a válság idején sem igen lehet számolni, a dolgozók kereslete pedig a munkabérek csökkenése következtében jelentősen csökkenhet. Nem biztos, hogy részletre való eladással ellensúlyozni lehet ezt, mert a lecsökkent bérekből esetleg a törlesztésre sem futja. Természetesen nem szükségszerű, hogy ez bekövetkezzék, de mint lehetőséggel számolni kell vele.

*

Az elmondottakból is megállapítható, hogy az állami monopolkapitalizmus rendkívül ellentmondásosan hat a tőkés gazdaságra. E cikk keretében természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy sokoldalúan elemezzük ezt, ezért csak néhány főbb szempontot említettünk meg. Az alapos elemzés fontos feladata a marxista közgazdaságtudománynak, mert csak ez teszi lehetővé, hogy megnyugtatóan foglaljunk állást e kérdésben. Úgy vélem, több gyakorlati tapasztalat és a tőkés gazdaság behatóbb elemzése szükséges a tőkés újratermelés jövőbeli alakulásának megítéléséhez. Mai ismereteink alapján annyi kétségtelenül megállapítható, hogy érvényesül a tőkés újratermelés klasszikus értelemben vett ciklikusságának megszűnésére irányuló tendencia: úgy látszik azonban, hogy az állami monopolkapitalizmus nem képes biztosítani a kapitalizmus válságmentes fejlődését.

Az állami monopolkapitalizmusnak hatásos eszközei vannak arra, hogy csökkentse egy megkezdődött válság mélységét. Ez azonban azt is előidézheti, hogy ideiglenesen sem oldódnak meg a tőkés újratermelés kiéleződött ellentmondásai, s ezért a válságot viszonylag rövid időn belül nem ciklikus válság követheti. (Példa erre az Egyesült Államokban az 1957—1958. évi válságot követő 1960—1961. évi részleges válság). Helyesen mutat rá Erdős Tibor: „...sokfajta válság jöhet létre a tőkésországokban, és ezeknek csak egyik, bár kétségtelenül legfontosabb fajtája a periodikus túltermelési válság. De ezenkívül a gazdasági válságok kategóriájába tartozik a közbeeső, a részleges, a pénzügyi válság, az inflációs válság, a fizetési mérleg válsága. Mindezek ugyancsak súlyos problémákat okoznak a tőkésországoknak."[27] Ezek a nem ciklikus természetű

[27] *Erdős Tibor:* Id. mű, 726. old.

gazdasági válságok az állami monopolkapitalizmus kialakulása következtében a nyugat-európai tőkésországokban sűrűbben jelentkeztek, mint a második világháború előtti időszakban.

Minthogy a jövőben is számolni kell az állami monopolkapitalizmussal, úgy tűnik, hogy ezek a nem ciklikus jellegű válságok sokkal jellemzőbbek lesznek a tőkés gazdaságra, mint valaha voltak. Ezek a válságok — mint a nyugat-európai országok háború utáni fejlődése is bizonyítja — természetesen hatnak a termelés és fogyasztás ellentmondására, s bizonyos mértékig feloldják annak feszültségét. „Minél gyakoribbak a nem ciklikus természetű megtorpanások, visszaesések, ez a feszültségfeloldó hatás annál nagyobb, és ezért a visszaeséseknek a termelés ciklikus mozgását háttérbe szorító hatása annál jelentősebb. A nem ciklikus természetű gazdasági válságok tehát bizonyos fokig helyettesíthetik a periodikus túltermelési válságokat. Nem szüntetik meg a periodikus túltermelési válságokat kirobbantó tényezőket, de ez utóbbiak által keletkezett feszültséget — legalábbis egy darabig és bizonyos fokig — más, sajátos formában levezethetik.

Hogy a második világháború után a nyugat-európai tőkésországokban nem volt általános túltermelési válság, abban nemcsak az állami monopolkapitalizmus egész rendszere játszott szerepet, hanem számos egyéb tényező is. Arra vonatkozóan, hogy a jövőben milyen mechanizmus alapján keletkeznek válságok a tőkés gazdaságban, mai ismereteink alapján nem lehet kielégítő választ adni, de hazánk közgazdászai is hozzájárulhatnak a válasz megkereséséhez.

Erdős Tibor

A MAI TŐKÉS ÚJRATERMELÉS CIKLIKUSSÁGÁRÓL[1]

A legutóbbi egy-két évben a hazai közgazdasági irodalomban színre kerültek olyan tételek, hogy a II. világháború befejeződése után a tőkés újratermelés nem volt, vagy nem mindenütt volt ciklikus, hogy Nyugat-Európában és Japánban nem következett be periodikus túltermelési válság, sőt hogy a jövőben sem kell a tőkés újratermelésnek feltétlenül ciklikusan alakulnia. E kérdések felvetői közé tartozom magam és mindenekelőtt Molnár Ferenc, aki a „Ciklikus-e a mai tőkés újratermelés" című cikkében[2] megkísérli feltárni azokat a tényezőket, amelyek a mai kapitalizmusban, a tőkés gazdaság szerkezetén belül részben az állam

[1] Közgazdasági Szemle, 1968. 4. sz.
[2] Közgazdasági Szemle, 1967. 1. sz. 77—91. old.

gazdasági tevékenységén keresztül, de azon kívül is (például az állótőkék újratermelésében) a tőkés termelés ciklikussága ellenében hatnak.

Az én állásfoglalásom óvatosabb volt, mint Molnáré.[3] Azt írtam, hogy a II. világháború után Nyugat-Európában és Japánban klasszikus értelemben nem volt ciklikus a tőkés újratermelés, mert nem jöttek létre periodikus túltermelési válságok, de ezt nem állítottam az Egyesült Államok újratermeléséről. Továbbá azt sem tartottam kizártnak, hogy Nyugat-Európában és Japánban a termelés ismét ciklikussá válik. Ezzel szemben Molnár Ferenc a ciklus visszatérését a jövőben gyakorlatilag teljesen valószínűtlennek tartja, és szerinte a II. világháború befejezése óta egyetlen fejlett tőkésország termelése sem ciklikus. Természetes tehát, hogy Molnár Ferenc támad engem azért, mert lehetségesnek tartom, hogy a jövőben a tőkés termelés ciklikusan fog alakulni az állami monopolkapitalizmus rendszerré válása ellenére. Pedig nem ok nélkül voltam óvatos!

Minden tudományágban, így a közgazdaságtanban is, bőven merülnek fel olyan kérdések, amelyekre egy adott időpontban, illetve átmenetileg nem lehet határozott igennel vagy nemmel válaszolni. Szerintem most pontosan ez a helyzet a tőkés termelés ciklikusságával, és különösen azzal kapcsolatban, hogy ciklikus lesz-e a tőkés újratermelés a jövőben. A ciklust előidéző és a ciklikussággal szemben ható tényezőkről, azok erejéről nagyon sok mindent nem tudunk. Viszonylag új még az állami monopolkapitalista rendszer is. Nehéz azt is felbecsülni, hogy maga az állami monopolkapitalizmus milyen hatást gyakorol a tőkésországok termelésére. Az pedig, hogy a termelés ciklikus-e vagy sem, már egyéb tényezőktől is függ.

Annak illusztrálására, hogy a kérdés mennyire bonyolult, megemlítem, hogy Nyugat-Európa és Japán II. világháború utáni nem ciklikus gazdasági fejlődése sem teljesen bizonyított dolog. Én jobb híján valószínűsítettem, hogy Nyugat-Európában a II. világháború után nem voltak periodikus túltermelési válságok. Valószínűsítettem a termelési és árukészletek, az árak és bérek mozgásának, az állam gazdasági tevékenységének és maguknak a termelési visszaeséseknek, a termelés megtorpanásainak a figyelembevétele alapján. Csakhogy periodikus túltermelési válság — különösen az állami monopolkapitalizmus viszonyai között — akkor is létrejöhet, ha a készletek nem különösebben nagyok, ha nagyjából annyi fogyasztási cikket termelnek, mint amennyit megvásárolnak, ha az árak nem süllyednek, hanem emelkednek, mert lehet, hogy közben megnövekednek a fölös termelési kapacitások! Ekkor a profitráta esik, és

[3] Lásd *Erdős Tibor:* A termelési visszaesések jele Nyugat-Európában. Közgazdasági Szemle, 1966. 6. sz.

válságállapot jön létre. Ez is túltermelés, ekkor is a termelés és fogyasztás ellentétének kiéleződéséről kell beszélnünk, mert aránytalanság jött létre a termelőkapacitás és a fogyasztás között. Ha ez az állapot periodikusan ismétlődik, a tőkés termelésnek időszakosan meg kell torpannia, vagy az állam gazdasági tevékenysége ellenére több-kevesebb mértékben vissza kell esnie, és a tőkés termelés ciklikus mozgásáról kell beszélnünk. Csakhogy — sajnos mindig jön egy „csakhogy" — ki tudja megbízható pontossággal felmérni a lekötött tőkék értékét, ezen belül a kihasználatlan termelési kapacitások értékét, hiszen még az sem egyszerű kérdés, hogy mi tekinthető kihasználatlan kapacitásnak. Ezért arról írtam, amit láttam, vagyis a termelés, a készletek, az árak, bérek stb. alakulásáról. Megállapítottam, hogy ezek egyszer sem tanúskodtak általános túltermelési válság bekövetkezéséről, és így jutottam arra a következtetésre, hogy a nyugat-európai tőkés újratermelés eddig nem volt ciklikus.

Ami igaz jelenleg, az nem biztos, hogy igaz a jövőben is. Úgy láttam, hogy nincs elég alapunk annak a tételnek a kimondására, hogy a tőkés termelés ciklikussága nem fog visszatérni. Most is ezen a véleményen vagyok. Ezenkívül úgy látom, hogy azok a szerkezeti változások, amelyekről Molnár Ferenc cikkében írt, korántsem bizonyítják be, hogy a ciklikus fejlődéssel a jövőben nem kell számolnunk. Az a meggyőződésem, hogy ezeket a szerkezeti változásokat egyoldalúan elemzi, és egyes fontos, az ítéletalkotáshoz szükséges tényezőkről megfeledkezik. Félreértés ne legyen, nem tartom kizártnak azt sem, hogy a tőkés termelés ciklikussága a jövőben elmarad. Épp azt hangsúlyozom, hogy ezt a kérdést egyelőre nem lehet határozottan eldönteni. Nem tudjuk még kielégítően mérlegelni a ciklikus és anticiklikus tényezők erejét. E nélkül csak szerencsével lehet jó prognózist csinálni. A tudományban pedig nem hagyatkozhatunk a szerencsére.

Molnár Ferenc, szerintem is helyesen, az újratermelési ciklus anyagi alapját meghatározó tényezőkből indul ki, amikor a ciklikusság megszűnésének okait vizsgálja. Ez az eljárás azért helyes, mert a termelés ciklikus hullámzása mindig feltételezi a beruházások ingadozását, időbeli csomósodását, egyszer az állótőkék tömeges megújítását és kibővítését, másszor a beruházások esését. Ha sikerülne a kapitalizmusban az egyenletes, illetve egyenletesen növekvő beruházásokat megvalósítani, akkor a termelés ciklikus mozgása kétségtelenül megszűnne. Ez gyakorlatilag azt is jelentené, hogy az amortizációs alapot és a nemzeti jövedelemnek a fogyasztási alapon felül megmaradó részét folytonosan beruházásokra fordítanák, és nem is lenne periodikus túltermelési válság. A ciklikusság problémája tehát így is vizsgálható: érvényesül-e tendencia a beruházások ingadozásának, időbeli csomósodásának megszűnésére? Molnár szerint

igen, szerintem ennek a tendenciának az érvényesülése, vagy legalábbis kielégítő ereje, nagyon is vitatható.

Molnár Ferenc a beruházásokat egyenletesebbé tevő tényezők közül először az állami beruházásokat, köztük az állami vállalatok beruházásait említi meg. Az állami vállalatok beruházásai többnyire kisebb mértékben függnek a profitráta időszakos ingadozásaitól, mint a magántőkés vállalatok beruházásai, ezért az állami vállalatok beruházásai egyenletesebben alakulnak. A költségvetésből finanszírozott beruházásokról pedig elmondhatjuk, hogy azok egyáltalán nem érzékenyek a profitráta ingadozásaira, mert a költségvetési szervek számára értelmetlen a saját profit elérése. Ha a beruházások túlnyomó részét, és főként a vállalati beruházások zömét az állam, illetve az állami vállalatok hajtanák végre, akkor a beruházások csomósodása valóban megszűnhetne és vele együtt megszűnne a ciklus is, de akkor a kapitalizmus nem volna kapitalizmus. A kapitalizmusban nem lehetnek túlsúlyban az állami vállalatok, ez összeegyeztethetetlen a tőkés tulajdonviszonyok lényegével. Jelenleg az állami vállalatok állótőke-beruházásai az összes vállalati állótőke-beruházásoknak legjobb esetben a 30%-át érik el, és a legtöbb fejlett tőkésországban ennél kisebb arányúak. Molnár Ferenc is ír erről az általam vitatott cikkében. Ezek szerint a tőkésországok vállalati beruházásainak legalább 70%-a most is érzékenyen reagál a profitráta ingadozásaira, vagyis az állami vállalatok beruházásai — de hozzátehetjük, az összes állami beruházások — aligha tudják elegendő mértékben egyenletessé tenni az összes beruházásokat. Az állami beruházások csökkentik a beruházások csomósodását, de azt egymagukban meg nem szüntetik.

A beruházások alakulását azonban más tényezők is befolyásolják. Molnár nem is elégszik meg az állami beruházások vizsgálatával. Megnézi azt is, hogy ebben az összefüggésben milyen szerepe van a II. világháború után kibontakozó technikai forradalomnak, és igen érdekes következtetésre jut. Megállapítja, hogy a technikai forradalom hatására megnő az állótőkék erkölcsi kopásának jelentősége, ami szükségessé teszi az állótőkék kicserélését a korábbinál rövidebb időn belül. E technikai fejlődés azonban az egyes iparágakban egyenlőtlen ütemű, ezért az állótőkék kicserélése iparáganként különböző időpontban történik. „Mindez természetesen ahhoz vezet, hogy az erkölcsi kopás által kiváltott beruházási szükségletek a nemzetgazdaság egészét tekintve nem csomósodnak úgy össze, mint a kizárólag az állótőkék fizikai kopása miatt szükségessé váló felújítások."[4]

Ebben a megállapításban szerintem sok igazság van, s a szerző érdeme,

[4] *Molnár Ferenc*: Ciklikus-e a mai tőkés újratermelés? Közgazdasági Szemle, 1967. 1. sz. 84. old.

hogy erre az összefüggésre rámutatott. Úgy vélem azonban, hogy ez csupán a technikai forradalomnak az egyik hatása. Ha a Molnár által nem vizsgált egyéb összefüggéseket is figyelembe veszem, akkor bizony nem merem kimondani, hogy a technikai forradalom a beruházások ingadozásait végül is csökkenteni fogja.

Itt van először is a technikai forradalom munkamegtakarító hatása. Az Egyesült Államokban például 1947—49-től 1960-ig a gyáripari termelés csaknem 60%-kal növekedett, ugyanakkor a gyáripari munkások száma lényegében stagnált. Igaz, hogy a nem termelő szférákban (például a pénzügyi szférában és a kereskedelemben) a foglalkoztatottság jelentősen nőtt, de a technikai forradalom már ezeket a munkahelyeket is fenyegeti. Várható, hogy a foglalkoztatottság növekedése a nem termelő területeken is lelassul. Becslések szerint az USA-ban az automatizálás jelenleg évente 2 millió munkahelyet szüntet meg, s ez a szám még jócskán növekedni fog. Az automatizálás várhatóan lelassítja az összes foglalkoztatottság — és ezzel együtt a bérek és fizetések — növekedését is, és erről a ciklus perspektíváinak vizsgálatánál nem szabad megfeledkezni! Ha csak ezt az összefüggést vizsgáljuk, akkor éppen azt kellene megállapítanunk, hogy a technikai forradalom a beruházások nagyobb méretű csomósodását idézi majd elő. Azért, mert az automatizálás termelékenységnövelő és munkamegtakarító hatása a tőkés gazdasági viszonyok talaján önmaga növeli egy nagyobb válság bekövetkezésének a valószínűségét, s a válságban a beruházások esnek, a válság után pedig felszökkennek. A válságnak akkor is van ilyen hatása, ha az erkölcsi kopás jelentősége megnő. Legfeljebb arról lehet szó, hogy az erkölcsi kopás iparáganként eltérő jelentősége miatt a válságban a beruházások különböző mértékben esnek, és a válság után különböző mértékben növekednek.

Természetesen a technikai forradalom munkamegtakarító hatása nem növelné a válság bekövetkezésének valószínűségét akkor, ha a technikai fejlesztés tőkeigényes volna. Növekedne ugyan az értéktöbbletráta, ez azonban nem fokozná a realizálási nehézségeket, mert a növekvő tömegű és rátájú értéktöbblet nagyobb részét szívnák fel a tőkeberuházások. Ismeretes azonban, hogy az új technikának lehet tőkemegtakarító hatása, s a technikai forradalommal foglalkozó közgazdászok pedig egybehangzóan azt állítják, hogy a tőkemegtakarítás a technikai forradalom hatására eddig soha nem látott mértéket fog ölteni. Mindenesetre a technikai forradalom ilyen értelmű hatásával számolnunk kell. Ha az egységnyi termeléshez a jövőben kevesebb lekötött tőke lesz elegendő, akkor előbb-utóbb csökkennie kell a beruházási hányadnak, ez felboríthatja a megtakarítások és beruházások egyensúlyát, a beruházások elmaradnak a megtakarítások mögött, túltermelési válság lép fel, és ez előbb-utóbb megint csak előidézi a beruházások ritmikus hullámzását. Ismét azt lát-

juk, hogy a technikai forradalomnak nemcsak anticiklikus hatása van. Molnár Ferenc azt írja: ahhoz, hogy az újratermelés ciklikus legyen, kell valamilyen első lökés; ez lehet egy gazdasági válság, ami a ciklikus folyamatot megindíthatja, és kell egy olyan gazdasági szerkezet, amelynek sajátosságai az említett egyszeri esemény szabályszerű időközökben való megismétlődését fenntartják. Nos, mindeddig ismételten eljutottunk az „első lökésig", a válságig, és a technikai forradalom azt sem zárja ki, hogy a tőkés gazdaság szükségszerűvé tegye a gazdasági válság ismétlődését, illetve nem bizonyítható, hogy ezt az ismétlődést akadályozná.

A technikai fejlődéssel kapcsolatban Molnár Ferenc azt is tanulmányozza, hogy az úgynevezett akcelerátor összefüggés — amely kifejezi, hogy a fogyasztás egységnyi változása mekkora méretű változást tesz szükségessé az állótőke-beruházásokban — hogyan hat az állótőke-beruházások ingadozására. Ennek alapján újból arra a következtetésre jut, hogy a technikai fejlődésnek van anticiklikus hatása. Fejtegetésének alapja az, hogy a gyors technikai fejlődés alapján megnövekvő erkölcsi kopás következtében az össz-beruházásokon belül nagyobb lesz a pótlás aránya, ezért a fogyasztási cikkek keresletének ütemváltozása kisebb ingadozást vált ki az állótőke-beruházásokban. A technikai fejlődésnek ez a hatása nem vitatható. Az azonban már vitatható, hogy a technikai fejlődés az akcelerátor összefüggésen keresztül csak így hat az állótőke-beruházásokra. Mert mi történik akkor, ha a technikai fejlődésnek jelentős a munkamegtakarító hatása? Ekkor a bérek növekedése — és ezzel együtt a fogyasztási cikkek kereslete — jelentősen lelassulhat, nagyobb mértékben, mint a korábbi, lassúbb technikai fejlődés idején, vagyis a fogyasztási cikkek keresletének növekedési üteme nagyobb százalékkal eshet, ez pedig az állótőke-beruházások nagyobb esését válthatja ki. Itt is kétoldalú hatása van tehát a gyors technikai fejlődésnek. Az erkölcsi kopás növekedésén keresztül az állótőke-beruházások ingadozásait csökkenti, de a fogyasztási cikkek keresletének növekedési ütemén, illetve az utóbbi csökkentésén keresztül az ingadozások mértékét növeli. De mindettől függetlenül, az erkölcsi kopás megnövekedése nem vezet az állótőke-beruházások ingadozásainak megszűnésére, csak az ingadozások mértékének csökkentésére. Ezért az erkölcsi kopás legfeljebb a ciklikus termelés-ingadozások mértékének csökkenését magyarázhatja.

Külön hangsúlyozni kívánom, hogy amikor csak az akcelerátor összefüggést nézem, akkor egyáltalán nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy a tőkés újratermelésnek feltétlenül ciklikusnak kell lennie. Az akcelerátor összefüggés ugyanis arra hívja fel a figyelmet, hogy a fogyasztási cikkek növekedési ütemének változatlannak kell lennie ahhoz, hogy az állótőkék termelése változatlan színvonalon maradhasson. Ha pedig előtérbe kerülnek a tőkemegtakarító beruházások, akkor a töretlen

ütemben növekvő fogyasztásicikk-termelés nem is elégséges ahhoz, hogy az állótőkék termelésénél az egyszerű újratermelést biztosítani tudják. De tegyük fel: ahhoz, hogy az állótőkék termelésében ne következzen be válság, elegendő a fogyasztási cikkek termelésének töretlen ütemű növelése. Ez csak úgy lehetséges, ha van kielégítő ütemben bővülő piac. Ez utóbbihoz a bérek és fizetések növekedése feltétlenül szükséges, méghozzá a fogyasztási cikkek termelésénél gyorsabb ütemben. A tőkések személyes fogyasztása ugyanis rugalmatlan, fogyasztásicikk-vásárlásaik lassabban növekednek a fogyasztási cikkek termelésénél. Először kérdéses, hogy biztosítható-e évről évre a béreknek és a fizetéseknek a fogyasztási cikkek termelésénél gyorsabb emelkedése. Amennyiben nem — ez elég általános, hiszen kapitalizmusról van szó —, hamarosan túltermelési válság jön létre, a fogyasztási cikkek termelése beleütközik a kereslet korlátaiba. Ha a bérek és fizetések növekedése megfelelő, a fogyasztási cikkek termelésénél gyorsabb ütemű, akkor emelkedni kezd a bérből és fizetésből élők részesedése a nemzeti jövedelemből — mégpedig viszonylag rövid időn belül —, csökken az értéktöbbletráta, sőt csökken a profitráta. Ekkor a profitráta esése váltja ki az állótőke-beruházások és az egész termelés esését. Megindul az a kumulatív folyamat, amely a beruházások, a termelés, a jövedelmek, a kereslet és az egész gazdasági tevékenység csökkenését eredményezi. A válság után a fogyasztási cikkek kereslete és az állótőkék termelése újból növekedni kezd, de a fogyasztási cikkek termelésének változatlan ütemben való növekedése ugyanúgy akadályokba ütközik, mint korábban, a gazdasági fejlődés ugyanúgy megtorpan, mint korábban. Az akcelerátor összefüggés vizsgálata tehát inkább megerősíti azt a tételt, hogy a tőkés újratermelésnek ritmikusan, nagyjából szabályos időközökben a növekedés, majd az összehúzódás állapotába kell jutnia, vagyis ciklikusan kell fejlődnie. Az akcelerátor elv ezt sugalmazza, akármekkora is az erkölcsi kopás jelentősége.

Természetesen az akcelerátor összefüggés tiszta formájában csak akkor érvényesülhet, ha a kapacitáskihasználás teljes. Ha kapacitásfelesleg van, akkor nem szükséges, hogy a fogyasztási cikkek ütemnövekedését, az állótőke-beruházások sokkal nagyobb ütemű emelkedése kövesse, következésképpen a fogyasztási cikkek termelése területén létrejövő ütemcsökkenés sem vált ki feltétlenül nagyarányú beruházásesést — mert a beruházások ilyenkor úgyis alacsony színvonalúak. A tapasztalatok azonban azt bizonyítják, hogy az állótőke-beruházások ingadozása kapacitáskihasználatlanság esetén is nagyarányú lehet. Az 1930-as években a termelőberendezések kapacitáskihasználatlansága sokkal nagyobb méretű volt, mint amilyen most a II. világháború után. Ennek ellenére a termelési felszerelésekre fordított magántőkés kiadások feltűnően nagymértékben ingadoztak. Összegük 1954-es dollárértékben kifejezve 1933-ban

3,7 milliárd, 1937-ben 10,5 milliárd és 1938-ban 7,3 milliárd dollárt tett ki.[5] Valószínű, hogy a termelőberendezések kapacitáskihasználatlansága a következő évtizedben növekedni fog, de a 30-as évek tapasztalata alapján kétségesnek tartom, hogy emiatt az akcelerátor összefüggés lényegesen veszít majd az erejéből. Ez számomra azért is kétséges, mert nagyobb arányú kapacitáskihasználatlanság esetén a profitráta általános színvonala alacsonyabb, és ilyenkor a profitráta bármilyen egyéb okból bekövetkező esése a magántőkés vállalatokat hamarább késztetheti beruházások csökkentésére.

Az eddig elmondottak elsősorban a termelőágazatokban végrehajtott beruházásokra vonatkoznak. Molnár Ferenc külön figyelmet szentel a nem termelő ágazatokban — a kereskedelemben, a pénzügyi szférában és a szolgáltatások területén — megvalósított beruházásokra, és ez szerintem vitatott cikkének, sőt korábban megírt könyvének[6] egyik legproblematikusabb része. Kifejti, hogy a nem termelő szféra előretörése a termelő rovására jelentősen befolyásolja az újratermelés ciklikusságát. „Ez azért említésre méltó változás az újratermelés egészének ciklikusságát illetően", írja Molnár, „mert a nem termelő, szolgáltató ágazatok kibocsátása iránti kereslet, s ennek következtében az itt befektetett tőke profitabilitása nem mutat olyan kifejezett ciklikusságot, mint az anyagi javak iránti kereslet. Az Egyesült Államokban például a fogyasztók által a különböző szolgáltatásokra költött összeg még az 1958. válságévben sem csökkent. Ha azonban a befektetett tőke profitabilitása nem vagy alig ingadozik, természetesen kevésbé ingadozik és kevésbé torlódik össze a szóban forgó ágazatba irányuló állótőke-beruházások terjedelme sem."[7]

Először arról szólok, hogy mit nem vitatok. Nem vitatom, hogy a nem termelő széféra előretört, hogy az itt végrehajtott beruházások részesedése egyre nagyobbá válik, ez a valóságos helyzet. Azt sem vitatom, hogy a nem termelő ágazatok kibocsátása iránti kereslet rugalmatlanabbul reagál a gazdasági élet hullámzásaira a termelő ágazatok felé irányuló keresletnél képest. Magam is állítom, hogy a kereskedelmi és pénzügyi szférában felmerülő kiadások (pl. reklámkiadások) viszonylag stabil volta anticiklikus hatású, mérsékli a válságot, ezt többször meg is írtam. De például a reklámkiadások nem egyszerűen azért mérséklik, mert azok ekkor sem vagy alig csökkennek, hanem azért, mert azokat tulajdonképpen az értéktöbbletből fedezik. Minden túltermelési válság kapcsolatos azzal, hogy az értéktöbblet teljes felhasználása a tőkések részéről nincsen biztosítva.

[5] *Forrás:* U. S. Income and Output. 118. old.

[6] Lásd Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1963.

[7] *Molnár Ferenc:* Id. cikk.

A válságnak, a többi közt, éppen az a funkciója, hogy a termelést olyan színvonalra szállítsa le, hogy a megtermelt értéktöbblet teljes egészében realizálható legyen. Mivel a reklámkiadások felszívják az értéktöbblet egy részét, a válságveszély kisebb, az értéktöbblet, s vele együtt az egész termelés realizálása kisebb akadályba ütközik, a válság enyhébb lefolyású lehet.

Vitatom azonban, hogy a valóban meglehetős rugalmatlanságot mutató szolgáltatásvásárlások és a szolgáltatások területén végrehajtott beruházások a reklámkiadásokhoz hasonlóan, anticiklikus hatásúak. Azért vitatom, mert a szolgáltatások legnagyobb részét a bérből és fizetésből élők vásárolják, akik jövedelmüket lényegében teljes egészében rendszeresen elköltik, s vásárlásaik túlnyomó részét adott, folyó jövedelmükből fedezik. Ha valamilyen okból termeléscsökkenés következik be, csökkennek a bérek és fizetések is. Ha ilyenkor mondjuk, az én jövedelmem kevesebb, természetes, hogy némely kiadásaimat változatlanul fenntartom, vagy alig csökkentem. Hogy a szolgáltatások közül néhányat említsek, kifizetem a villany- és gázszámlát, a telefonszámlát, lehet, hogy a gépkocsiszervizre ugyanannyit költök, mint eddig, vagy ugyanannyit költök a városi közlekedésre, mint szoktam, fizetem a lakbért, különben kilakoltatnak stb. A felsorolt példák bizonyítják, hogy a szolgáltatások kereslete valóban elég stabil lehet. De mivel jövedelmem kevesebb, mint korábban, kevesebbet költök másra, már csak azért is, mert a szolgáltatásokra fordított kiadásaimat változatlanul fenntartottam. Még kevesebbet költök emiatt egyébre, például anyagi kiadásokra. Nem veszek rádiót, későbbre halasztom a ruhavásárlást stb. Nem vagyok tőkés, akinek van elég pénze, akinek nem kell az egyéb kiadásait mérsékelni azért, mert mondjuk a reklámkiadásait nem csökkentette. Arról van tehát szó, hogy bizonyos fajta kiadások rugalmatlansága egymagában még nem bizonyít semmit, mert növelheti más kiadások rugalmasságát. Ha egyes rugalmatlan keresletű cikkek, szolgáltatások aránya nő az összvásárlásokon belül, egyre több más cikk vásárlása válhat rugalmasabbá a jövedelemváltozásokkal szemben. Pontosan így vagyunk a szolgáltatásokkal.

Ugyanezt mondhatjuk el a szolgáltatások és az anyagi termelés területein végrehajtott állótőke-beruházásokról. A szolgáltatásoknál eszközölt állótőke-beruházások valóban csekély ingadozást mutatnak. De ha a szolgáltatások keresletének rugalmatlansága miatt más anyagi termékek keresletének rugalmassága nagyobb, akkor ott a profitráta ingadozása is erőteljesebb, ami szükségessé teszi az ott sorra kerülő beruházások nagyobb ingadozását. Ezért az a véleményem, hogy a szolgáltatások részarányának növekedése társadalmi átlagban nem mérsékli az állótőke-beruházások csomósodását. Ez nem cáfolható azzal, ha hivatkozunk, hogy a II. világháború után a kereslet és az állótőke-beruházások ingado-

zása a legtöbb más gazdasági szférában sem volt különösebben nagyméretű. Ez nem bizonyítja, hogy a szolgáltatások keresletének rugalmatlansága nem erősíti más cikkek keresletének rugalmasságát. Ha a gazdasági visszaesés kisméretű, akkor a kereslet és az állótőke-beruházások kisebb mértékben ingadoznak. Véleményem szerint a gazdasági válságok enyhe lefolyásában a főszerepet az állam egész gazdasági tevékenysége játszotta. Ne kövessük el a post hoc ergo propter hoc logikai hibáját! A második világháborút követő időszakra a szolgáltatások részaránya jelentősen megnövekedett és például az Egyesült Államokban a gazdasági visszaesések enyhe lefolyásúak voltak. De nem azért és nem is részben azért, mert a szolgáltatások jelentősége megnövekedett.

Még a szolgáltatásoknál is problematikusabbnak tartom Molnár Ferencnek az úgynevezett fogyasztói beruházásokkal kapcsolatos fejtegetését. A fogyasztói beruházásokba a lakásépítkezéseket és a tartós fogyasztási cikkek vásárlását sorolja. Véleménye szerint a fogyasztói beruházások a ciklus második anyagi alapját képezik. Azt írja, hogy a tartós fogyasztási javakat ugyanúgy, mint az állótőkéket „fokozatosan használják, koptatják el, beszerzésük, illetve pótlásuk azonban egyszeri aktus. Ez a sajátosságuk magában hordja annak a lehetőségét, hogy újratermelésük ciklikus legyen... Empirikusan megfigyelt tény, hogy beszerzésük abban az országban, ahol a társadalmi termelésben betöltött szerepük a legnagyobb, ti. az Amerikai Egyesült Államokban, a második világháború óta eltelt időszakban jól kifejezett, megközelítően öt esztendő periódusú ciklikus mozgást mutat... Könnyen megérthető, hogy ha a két ciklikusságot mutató mozgás, ti. az állótőke-beruházás és a tartós fogyasztási cikkek vásárlása aszinkron módon, fáziseltolódással megy végbe, ez az egész újratermelés ciklikusságának csonkítása irányában hat. Márpedig semmi sem írja elő e két ciklikus mozgás egybeesését, sőt egybe nem esésük némely országokban és némely időszakokban tapasztalati tény. S hogy e »második anyagi alap« hatása milyen súllyal esik latba, ezt megítélhetjük, ha figyelembe vesszük, hogy például az utóbbi évtizedben az Egyesült Államokban a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának évi összege általában jóval nagyobb volt a termelőberendezés-vásárlásokénál."[8]

A fogyasztói beruházások hullámzása tehát önálló folyamat, független a ciklus egyébkénti alakulásától. Molnár érvelése első hallásra nagyon meggyőző, el is fogadták sokan, mégis — véleményem szerint — aligha állja meg a helyét.

Nézzük először is, hogy a fogyasztói beruházások valóban függetlenek-e az állótőke-beruházásokon alapuló ciklikus mozgástól. Az önálló mozgás-

[8] Ugyanott, 85. old.

hoz szükséges az, hogy a tartós fogyasztási javak nagyjából azonos idő alatt használódjanak el, mert akkor, ha előzőleg valamilyen okból tömegesen egyszerre vásárolták — például azért, mert a II. világháború alatt termelésük alacsony színvonala következtében vásárlásuk elmaradt, és a háború után mindenki egyszerre vásárolt tartós fogyasztási cikkeket —, vásárlásuk időszakosan ritmikusan felszökkenhet, illetve csökkenhet. Molnár szerint az elhasználódási idő nagyjából öt év. A buktató először is ott van, hogy a fogyasztói beruházásokhoz tartozó javak élettartama egyszerűen nem lehet azonos. A lakások élettartama nem felelhet meg a televízió, a gépkocsi stb. élettartamának. Ha mind a tartós fogyasztási cikkek, mind pedig a lakások vásárlási csúcsai elhasználódásukkal volnának kapcsolatban és nem a normális ciklikus gazdasági fejlődés függvénye volnának, akkor a tartós fogyasztási cikkek vásárlási csúcspontjai és a lakásépítkezések csúcspontjai között nagyon jelentős időbeli különbségnek kellene lennie. Ezenkívül gondoljunk arra is, hogy az Egyesült Államokban a bérből és fizetésből élők elég gyakran kicserélik a személygépkocsijukat (tudomásom szerint nem 5 éves, hanem ennél rövidebb időközökben). A legtöbb munkás azonban örül annak, ha életében egy lakást felépít.

Érdemes fellapozni Molnár Ferenc „Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban" című könyvének 30. lapját. Itt grafikus ábrázolásban láthatjuk a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának és a lakásépítkezéseknek az alakulását, illetve csúcspontjait. Azt látjuk, hogy a csúcspontok egybeesnek. Csak egyszer fordul elő egyéves eltérés. A csúcspontok ideje 1950, 1955 és 1959—1960. Azonnal eszünkbe jut, hogy 1949-ben, 1954-ben és 1958-ban az Egyesült Államokban válság volt. A csúcspontok tehát a válságéveket követték. Kérdés: miért estek egybe a csúcspontok? Erre nem ad magyarázatot a tartós fogyasztási javak elhasználódása és különösen a lakások elhasználódása. Ez utóbbiak csúcspontjai csakis az ötévenként megismétlődő fellendüléssel magyarázhatók, vagyis magával az újratermelési ciklussal.

Vitapartnerem szememre veti, hogy az állótőkék élettartama sem egyforma — gondoljunk a gépi beruházásokra és az üzemi építkezésekre —, mégis sokszor egybeesnek a különböző állótőke-beruházások csúcspontjai. Számomra ez problémát nem jelent, mert az állótőke-beruházások hullámzását is elsősorban a válságok ismétlődésétől teszem függővé. Meggyőződésem, hogy az állótőke-beruházások ingadozása nem elsősorban élettartamuktól, hanem inkább a gazdasági helyzet alakulásától függ. Molnár Ferenc azonban a tartós fogyasztási javak saját elhasználódási sajátosságaiból akarja levezetni a fogyasztói beruházások ingadozását és ez az, ami szerintem nem sikerül.

A továbbiakban a lakásépítkezések ingadozásaival nem foglalkozom,

csak a tartós fogyasztási cikkek vásárlásához, pótlásához kívánok néhány megjegyzést hozzáfűzni.

Először: Kérdés, mennyire szükségszerű a tartós fogyasztási cikkek kicserélése egy adott használati idő eltelte után. Az állótőkék kicserélése erkölcsi kopásuk előrehaladásával egyre fontosabbá válik, mert másképp a tőkések nem tudják a konkurrenciában megállni a helyüket. A konkurrencia, mint kényszerítő erő, nem indokolja a tartós fogyasztási cikkek kicserélését. Itt inkább a várható jövedelemalakulás, a bérek és fizetések remélt emelkedése egy újra kezdődő konjunktúrában, eredményezi a tömeges vásárlásokat. Eszerint a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának felszökkenése a ciklus függvénye.

Másodszor: Igaz, hogy a tartós fogyasztási cikkek vásárlási csúcspontjai és az állótőke-beruházások később érték el legmagasabb színvonalukat. De úgy gondolom, ez minden egyes cikluson belül teljesen normális jelenség. Az állótőke-beruházásoknak a ciklus időtartamán belül a legtöbbször folyamatosan növekedniük kell, a bővített újratermelés ezt általában megköveteli, a tartós fogyasztási cikkek tömeges vásárlása után a fogyasztók jövedelmüket egyéb cikkek vásárlására fordítják, így a televízió, gépkocsi vásárlása csökkenhet. (Bár ennek nem kell feltétlenül így lennie.) Az állótőke-beruházásoknak átfutási idejük van, a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának nincs. Ezzel azt hangsúlyozom, hogy itt szervesen összefüggő egységes folyamatokról van szó, alakulásuknak ez a természetes képe, ezért helytelennek tartom két olyan különálló ciklikus mozgásról beszélni, amely az egész újratermelés ciklikusságának csonkítását eredményezi.

Harmadszor: Fontos tudnunk, hogy az állótőke-beruházásokat kizárólag az amortizációból és a profitból fedezik, a tartós fogyasztási cikkeket pedig nagyobbrészt bérekből és fizetésekből vásárolják. Az állótőke-beruházások pedig tulajdonképpen azért képezik a ciklus anyagi alapját, mert közülük az új beruházások lehetővé teszik, hogy a profit megtakarításra kerülő része beáramoljon a tőkés újratermelésbe, hogy a megtakarítások a termelés emelkedésekor egyensúlyban legyenek a beruházásokkal. Vagyis az állótőke-beruházások nélkül nem érthető meg a termelés ciklikus hullámzása, hogy válságok és fellendülések váltogatják egymást. A tartós fogyasztási cikkek vásárlása azonban a fogyasztási alap körébe tartozik. Nem az a funkciója, hogy a beruházások kiegyenlítsék a megtakarításokat. Nincs meg a termelés és a fogyasztás ellentétét áthidaló hatásuk úgy, mint az állótőke-beruházásoknak. Ezért nem tudom a fogyasztói beruházásokat a ciklus második anyagi alapjának, különösen az állótőke-beruházásoktól független anyagi alapjának tekinteni, bármilyen nagy összeget is érjenek el.

Negyedszer: A tartós fogyasztási cikkek vásárlása nemcsak úgy van

összefüggésben a ciklussal, hogy csúcspontja a ciklustól függ, hanem úgy is, hogy erősíti a gazdasági élet hanyatlását, ha az már bekövetkezett. Minden válságévben vagy abszolút mértékben csökkent a tartós fogyasztási cikkek vásárlása, vagy legalábbis vásárlásuk növekedési üteme csökkent. Az akcelerátor elv ismeretében pedig tudjuk, hogy az állótőkeberuházások abszolút csökkenéséhez elegendő a fogyasztásicikk-vásárlás növekedési ütemének csökkenése is. Ezen a fogyasztói hitelpolitika sem változtat. A tények azt bizonyítják, hogy a fogyasztói hiteleknek szabályos ciklikus hatásuk volt. A fogyasztói hitelek csak akkor növelik a tartós fogyasztási cikkek keresletét, ha a fogyasztói hitelállomány növekménye az adott évben nagyobb, mint az előző évben. Ellenkező esetben a maguk részéről csökkentik a tartós fogyasztási cikkek vásárlását. Az Egyesült Államokban ez a növekmény mindig kisebb volt a hanyatlás idején, vagyis a fogyasztói hitelek válságévekben mindig mérsékelték a tartós fogyasztási cikkek vásárlását.

Ötödször: A tartós fogyasztási cikkek vásárlása az Egyesült Államokban 1966-ban több mint ötéves emelkedés után stagnált, s ezen belül a személygépkocsik vásárlása 1966. II. negyedévében csökkent. Az újabb csúcspont tehát anélkül jött létre, hogy előzőleg válság következett volna be. De kérdés, az újabb csúcspont mivel magyarázható? Azzal, hogy a tartós fogyasztási cikkek tömeges kicserélésére volt szükség 1965-ben azért, mert elhasználódtak, vagy pedig egyéb tényezőkkel? Újból utalok arra, hogy a tartós fogyasztási cikkek vásárlása akkor is visszaeshet, ha előzőleg akármilyen okból vásárlásuk gyorsan növekedett. A vásárlások gyors növekedésére pedig 1962-től kezdve éppen elég alapot adott az amerikai gazdaság szokatlanul erőteljes konjunktúrája. A kedvező konjunktúra miatt a „fogyasztási beruházások" növekedése tovább tartott, mint például az 1950-es években. A fogyasztói beruházások növekedésének előbb-utóbb meg kell akadnia a piac telítődése miatt. S ugyancsak 1966-ban az elkölthető személyes jövedelmek növekedése lényegesen lelassult, ami a rugalmas keresletű tartós fogyasztási cikkek vásárlását lényegesen befolyásolta.

Az elkölthető személyes jövedelmek növekedése az USA-ban 1963-tól 1966-ig (mrd $ 1958-as dollárértékben)*

	1963	1964	1965	1966
Elkölthető jövedelmek	381,3	407,9	434,4	456,3
Növekedés %-ban		6,9	6,5	5,0

* Survey of Current Business 1967. 8.

Az elkölthető személyes jövedelmek negyedévenkénti %-os növekedése az alábbiak szerint alakult 1965-ben és 1966-ban.

1965				1966			
I.	II.	III.	IV.	I.	II.	III.	IV.
1,2%	1,2%	3,1%	1,6%	1,0%	1,0%	1,3%	1,1%

A személygépkocsik vásárlásának csökkenéséről a következőket olvashatjuk a Federal Reserve Bulletin 1967 januári számában: „A hanyatlás részben a korábbi években gyors ütemben növekvő vásárlások visszahatását, részben a gépkocsik biztonsági jellemzőiről széles körben terjesztett jelentések hatását, részben pedig az elkölthető személyes jövedelmek növekedésének lelassulását tükrözte."[9] Nos, az amerikai központi bankrendszer hivatalos kiadványa is azt támasztja alá, hogy a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának ingadozása nem független a tőkés újratermelés menetétől.

Nem vitatom, hogy a Molnár Ferenc által felsorolt tényezők közül némelyek bizonyos vonatkozásban anticiklikus hatásúak. Ilyenek az állami vállalatok beruházásai, az állami fegyvervásárlás, a tiszta forgalmi költségek növekedése, illetve a kereskedelmi és pénzügyi szféra előretörése, az akcelerátor hatásnak az a vonatkozása, hogy az erkölcsi kopás növekedése az amortizációs idő csökkentésén keresztül az állótőke-beruházások ingadozásait mérsékli. De több tényezőnek korántsem tulajdonítok akkora jelentőséget, mint ő, sőt egyes tényezők anticiklikus hatását — például a fogyasztói beruházásokét — kifejezetten tagadom.

Véleményem szerint az anticiklikus hatású tényezők közül kimagaslóan fontos szerepe van a monopoltőkés állam egész gazdasági tevékenységének. Ebben Molnár Ferenccel tökéletesen egyetértünk. Ide tartozik az állami vállalati szektor működése, továbbá az, hogy az állam rendelkezik a nemzeti jövedelem, ezen belül a profit elég jelentős része felett. Ilyen körülmények között a gazdasági eseményeket nem csupán a magántőkések profitszempontjai befolyásolják. Állami fix piac keletkezik, ami mérsékli a ciklust erősítő kumulatív folyamatokat, különösen a válság idején. Az állam gazdasági tevékenységének hatására az anarchia mellett megjelenik a tervszerűség. Az árstruktúra, az általános árszínvonal és a pénzforgalom, az iparágak profitrátái ma már nem csupán spontán módon alakulnak, hanem az állam gazdasági tevékenységétől is függnek. Az állam gazdasági szerepe a második világháborút követő periódusra

[9] Lásd Federal Reserve Bulletin, 1967. január. 8. old.

szerfölött megerősödött, amit jól bizonyít az, hogy több nyugat-európai tőkésországban a nemzeti jövedelemnek csaknem 50%-a fut át a különböző költségvetési szerveken.

Az állam gazdasági tevékenységét természetesen nem csupán anticiklikus megfontolások motiválják. A fizetési mérleg egyensúlyát biztosítani kívánó erőfeszítések is visszaesést válthatnak ki a tőkésországok gazdaságában, vagy legalábbis a gazdasági fejlődés megtorpanására vezetnek. A második világháború befejeződése után ezek a megtorpanások elég gyakoriakká váltak. Az ilyen jellegű megtorpanások, visszaesések nem ciklikus természetűek, de lehetnek anticiklikus hatásúak, amennyiben akadályozzák a termelés és a fogyasztás ellentétének élező-dését. Ilyen értelemben feszültségfeloldó hatásuk van. Miattuk kevésbé valószínű, hogy a periodikus túltermelési válságok nagyjából szabályos időközökben ismétlődnek. Az állam gazdasági tevékenysége tehát alapjában véve anticiklikus hatású. Kérdés, meg tudja-e szüntetni a tőkés újratermelés ciklikus alakulását? Ciklikus lesz-e a tőkés újratermelés a jövőben?

Ha Nyugat-Európa és Japán legutóbbi 20 éves, periodikus túltermelési válságoktól mentes gazdasági fejlődését nézzük, akkor nagyon könnyen olyan következtetésre juthatunk, hogy minden valószínűség szerint nem lesz ciklikus a fejlődés. Az állami monopolkapitalizmus éppen a nagy nyugat-európai tőkésországokban fejlődött ki a legjobban. Itt is a II. világháború után vált az állami monopolkapitalizmus rendszerré, és azóta nincs periodikus túltermelési válság. Ennek ellenére a perspektívák megítélésénél nincs könnyű dolgunk.

Molnár velem vitázva a következőket állapította meg: Európában, Japánban stb. „a ciklikusság helyreállításához újra elő kell állnia mindkét feltételnek. Vagyis mindenekelőtt ismét szükség van egy »első lökésre« egy valóban mély, komoly megrázkódtatást kiváltó válság formájában. (Persze ennek sem kell szükségképpen elérnie az 1929—1933-as, a kapitalizmus történetében páratlan katasztrófa méreteit.) Egy ilyen válság bekövetkezhet. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy éppen az állami monopolkapitalizmusban milyen hatékony eszközök állnak rendelkezésre egy adott válság mélységének korlátozására, s hogy strukturális változások is hatnak ilyen irányba, akkor egy ilyen »első lökést« adni képes, valóban mélyreható válság bekövetkezését eléggé valószínűtlennek kell ítélnünk.

Továbbá: alkalmas közeg lesz-e a közeljövőben a kapitalizmus arra, hogy egy ilyen válság beindítsa az okok és okozatok ciklikusságot szülő láncolatát? Erdős Tibor szerint igen, mert a tőkés gazdaság elmúlt 20 évi fejlődésére érvényes tételeket nem szabad maradék nélkül kiterjeszteni a jövőre, mégpedig lényegében azért nem, mert e fejlődést nem állan-

dóan, hosszú távon érvényesülő tényezők determinálták, hanem maga az a változás mint egy ideig ható, egyszeri folyamat, amely az állami monopolkapitalista termelési viszonyok kialakulását eredményezte... De mi indokolja, hogy ezek a viszonyok a közeljövőben megváltozzanak, s ha igen, miért éppen olyan értelemben, hogy visszaálljon a ciklikusság?... Nézetem szerint... a ciklikusság anyagi alapját módosító változások többségükben nem ideiglenesek, hanem a termelőerők fejlődéséből, az állami monopolkapitalizmussal együtt járó szerkezeti változásokból következnek, s ezért az utóbbi megszilárdulása, rendszerré válása után is megmarádnak, tehát állandó jellegűek".[10]

Először is tiltakoznom kell. Nem állítottam sem a cikkemben, sem a könyvemben,[11] hogy a közeljövőben a nyugat-európai tőkésországok és Japán gazdasági fejlődése ciklikus lesz. Éppen az a helyzet, hogy szeretném tudni, a kapitalizmusban meglesz-e az erre „alkalmas közeg". Azt írtam, hogy számolni kell a ciklikus fejlődés lehetőségével is. Nem biztos, hogy az elmúlt 20 éves fejlődés sajátosságai jellemzőek maradnak az állami monopolkapitalizmus rendszerré válása után.

Másodszor: Nem bizonyítható — legalábbis szerintem —, hogy egy valóban mély, komoly megrázkódtatást kiváltó válságnak kell mint első lökésnek létrejönnie ahhoz, hogy az újratermelés újból ciklikussá váljon. A túltermelési válság a tőkés gazdasági közeg, a tőkés termelési mód terméke. A tőkés gazdasági viszonyok nem valami passzív közeget képviselnek, amelyek csak arra alkalmasak, hogy egy első válság által kiváltott gazdasági hullámzást egy ideig fenntartsák. Ez a gazdasági közeg nemcsak közvetíteni, hanem erősíteni is tudja a már megindult hullámzást, ezért a termelés ingadozásainak nem kell szükségképpen megszűnniük akkor, ha az első válság nem különösebben mély. Egy völgykatlanban állva nagyot kell kiáltanunk, hogy a visszhang tovább tartson. De azért, mert a levegő a hanghullámokat csak közvetíti és nem erősíti, mert a levegő passzív közeget képez.

Harmadszor: Eddig senki sem bizonyította be, hogy az állami monopolkapitalizmus a periodikus túltermelési válságokat meg tudja szüntetni, és hogy az állami monopolkapitalista gazdasági viszonyok alkalmatlanok egy adott válság által keltett hullámzás közvetítésére, újratermelésére, ilyen értelemben a hullámzás erősítésére. Csupán abban vagyunk bizonyosak, hogy az állami monopolkapitalizmus a válságok mélységét csökkenti, s hogy egy válság által kiváltott hullámzást nem közvetíti és nem termeli újjá olyan mértékben, mint a magánmonopolista kapitaliz-

[10] *Molnár Ferenc:* Id. mű, 90—91. old.

[11] Lásd *Erdős Tibor:* A gazdasági növekedés tényezői Nyugat-Európában és Japánban a második világháború után. Kossuth Könyvkiadó 1966.

mus. Csak az bizonyos tehát, hogy a ciklus amplitúdójának állami monopolkapitalista viszonyok között kisebb mértékűnek kell lennie. Lényegében bizonyított, hogy az 1929—33-as válsághoz hasonló vagy azt megközelítő méretű válsággal teljesen irreális dolog számolni. Ne feledjük, hogy a magántőkés szektor most is nagyobb arányt képvisel a tőkés gazdaságban, mint az állami szektor. Ma a gazdasági jelenségek vizsgálatánál az állami monopolkapitalizmusból kell kiindulni. Ez nem azt jelenti, hogy a magángazdaság talaján érvényesülő törvényszerűségek nem éreztetik a hatásukat. Van magántőkés vállalati szektor, magántőkés profit, a gazdasági tevékenységet továbbra is motiválja a profitráta alakulása. Ráadásul az állami szektor növekedésének a kapitalizmuson belül megvannak a szigorú korlátai.

Nézetem szerint az újratermelési ciklusban döntő fontosságuk van a fellendülést, illetve a válságot erősítő kumulatív folyamatoknak. Mindig hangoztatom, hogy például egy válság attól függően lehet mély vagy enyhe lefolyású, hogy a kumulatív folyamatok érvényrejutását mennyire sikerül akadályozni. A ciklus megszűnéséhez feltétlenül szükséges volna, hogy az állam meghatározott időpontban hozza meg a szükséges gazdasági intézkedéseket. Például az állami kereslet növelésére a ciklikus fordulópontot közvetlenül megelőző időben volna szükség, még mielőtt a válságot mélyítő kumulatív folyamatok megindulnának, mert ilyenek az állammonopolista viszonyok közt is léteznek. Joseph M. Gillman erről a következőket írja: „Amikor a fordulat megtörtént, az általa megindított kumulatív gazdasági folyamatok már túl erősek lehetnek, semhogy »állami intézkedésekkel« vissza lehetne fordítani, vagy akárcsak meg lehetne állítani őket. Könnyen úgy járhatnánk, mint a nyulat hajszoló teknősbéka."[12] Azt pedig, hogy a fordulat mikor fog bekövetkezni, korántsem egyszerű feladat megállapítani.

Molnár Ferenc érdemének tartom, hogy igyekszik felkutatni azokat a tényezőket, szerkezeti változásokat, amelyek az állam gazdasági tevékenységétől függetlenül is a termelés ciklikus mozgása ellenében hatnak. Ezek ugyanis kiegészíthetik az állam tevékenységét, vele együtt megszüntethetik a ciklust. Fentebb azonban kimutattam, hogy a Molnár által felsorolt változások nagy része vagy kétoldalú hatású — például a technikai forradalom —, vagy pedig kétségbe vonható anticiklikus szerepük. Ilyenek a fogyasztói beruházások és a szolgáltatások. Ezért, szerintem, Molnár Ferencnek nem sikerült bebizonyítania, hogy a ciklikusság visszatérése az előttünk álló néhány évtizedben felettébb valószínűtlen.

[12] *Joseph M. Gillman:* Prosperitás... válságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967. 129. old.

Negyedszer: Tény az, hogy Nyugat-Európában és Japánban az újratermelés nem volt klasszikus értelemben ciklikus, mert az elmúlt 20 évben itt nem voltak kimutathatók periodikus túltermelési válságok. Csak az a baj: ez sem bizonyítja, hogy az új körülmények között a ciklikus fejlődés teljesen valószínűtlen. Ugyanis Nyugat-Európa és Japán gyors és a periodikus túltermelési válságoktól mentes fejlődése nemcsak az állami monopolkapitalizmussal magyarázható. A II. világháború után rendszerré vált állami monopolkapitalizmus ugyanis „kifutási" lehetőséget adott a korábban Európában és Japánban akkumulálódott, de érvényre jutni nem tudó, a termelést és a piacot bővítő növekedési tényezők számára.

A gazdasági növekedés tényezőit vizsgáló könyvemben kifejtettem, hogy több nyugat-európai tőkésország és Japán már a II. világháború előtti időkből örökölt relatív technikai lemaradottság talaján a munka termelékenységét gyors ütemben növelhette. Ehhez azonban nagy és növekvő arányú beruházások voltak szükségesek. Az állami monopolkapitalizmus viszonyai között lehetőség nyílt azoknak a külkereskedelmi korlátozásoknak jelentős mérséklésére, amelyek egészségtelen méreteket öltöttek a 30-as években. Így az európai tőkésországok és Japán exportjukat gyors ütemben bővíthették. A tartós fogyasztási cikkek gyártása Európában a II. világháború után vált tömegessé, ami megkívánta az ehhez szükséges óriási termelőapparátus kifejlesztését. Ez megint csak nagyarányú beruházásokra vezetett. Lehetne még egyéb speciális piacbővítő tényezőket is felsorolni, például az Európai Gazdasági Közösség megalakulását, a bérek gyorsabb ütemű növelését lehetővé tevő speciális tényezőket, de a felsorolt példák is elegendőek ahhoz, hogy a dolog lényegét megértsük.

A beruházások a II. világháború után kivételesen nagy erővel bővítették a piacot. A beruházások növekménye az 1953-tól 1963-ig terjedő időszakban a végtermék növekményének 36,1%-át érte el Ausztriában, 30,6%-át az NSZK-ban, 33,4%-át Olaszországban, 37,2%-át Hollandiában és 53,1%-át Japánban. Ugyanekkor ez az arány az Egyesült Államokban csak 15,6%-ot tett ki.[13] A beruházások biztosították tehát a piac bővülésének $^1/_3$-át Nyugat-Európában és több mint a felét Japánban. Vagy nézzük az áruexportot. Ennek átlagos évi növekedési üteme ugyancsak 1953-tól 1963-ig a legtöbb tőkésországban és Japánban csaknem kétszer akkora volt, mint a végtermék növekedési üteme. Ismétlem, az áruexport növekedési üteme, a többi közt, azért lehetett ennyire magas, mert az exportkvóta a 20-as évek merev protekcionista külkereskedelmi pólitikája miatt abnormálisan alacsony volt. Amíg az exportkvóta a

[13] *Forrás:* Yearbook of National Accounts Statistics. United Nations 1964.

normális színvonalat el nem éri, az export növekedési üteme nagyon magas lehet. Ezt azért hangsúlyozom, mert a most felsorolt speciális piacbővítő tényezők csupán átmenetileg nagyon erőteljes hatásúak. Ha a relatív technikai lemaradottság csökken, a magas beruházási kvóta egyre nehezebben tartható fenn. Ha a beruházási kvóták növekedése megáll, sőt ha csökkenő irányzatúak, akkor a beruházások részesedése a piac bővítésében egyszerre a töredékére zuhan (33% helyett lehet 15 vagy akár 10% is). Ugyanígy, az export növekedési ütemének is csökkennie kell, s ezzel a külső piacok jelentősége is mérséklődik. Vagy, ha a tartós fogyasztási cikkek keresletének növekedési üteme lelassul Nyugat-Európában — már le is lassult —, akkor termelésükhöz már jóval kevesebb beruházásra van szükség. Vagy mi történik akkor, ha a font után a dollárt is leértékelik? Sok minden szól a dollár leértékelése ellen, de még a dollár devalválása sem kizárt dolog. Nem számítható ki előre, hogy egy esetleges dollárleértékelés mennyire súlyos zavarokat idéz elő a világkereskedelemben.

Nem szükséges tovább folytatnom. Mint láttuk, Nyugat-Európában és Japánban működtek átmeneti hatású piacbővítő tényezők. Ezeket az állami monopolkapitalizmus élesztette fel. Állami monopolkapitalista rendszer nélkül hiába volt nagy például a relatív technikai lemaradottság, a tőkések mégsem szánták magukat a tömeges beruházásokra, mivel az állam nagyarányú gazdasági tevékenysége nélkül sokkal nagyobb volt a gazdasági bizonytalanság. De nem az állam teremtette meg őket. S hiába maradt fent az állami monopolkapitalizmus, a piacra gyakorolt kedvező hatásuk előbb-utóbb eltűnik, mert a bennük felhalmozódott növekedési tartalék nem határtalan. Nagy kérdés, hogy amennyiben e speciális piacbővítő tényezők kimerülnek, képes lesz-e az állami monopolkapitalizmus arra, hogy a túltermelési válságok kibontakoztatását megakadályozza. Szerintem ez egyáltalán nem biztos, mert az állam gazdasági tevékenysége eddig a speciális piacbővítő tényezőkkel együtt gátolta meg a túltermelési válságok kifejlődését. Ezért mondtam azt, hogy a jövőben számolnunk kell a ciklus visszatérésének lehetőségével is.

Mindebből következik, hogy nem kell a jelenleg kialakult gazdasági viszonyoknak megváltozniuk ahhoz, hogy az újratermelés ismét ciklikus legyen. Az állam gazdasági tevékenységének eddig is volt és ezután is lesz anticiklikus hatása. Az állam anticiklikus hatása nem ideiglenes, azonban egyáltalában nem biztos, hogy elégséges erejű!! Ezért vagyok óvatos a ciklus perspektíváinak megítélésénél.

Noha Molnár Ferenc cikkével végig polemizáltam, azt mégis értékesnek tartom. Sok mindenben egyetértek vele. Egyetértünk például abban, hogy főként az állami monopolista gazdasági viszonyok kialakulása miatt nem helyes a súlyos túltermelési válságok kialakulásának lehetőségével szá-

molni. De mindenekelőtt egyetértek vele abban, hogy ma nem szabad a ciklus szükségszerűségéről szóló tételt axiómaként kezelni, eleve feltételezni, hogy a ciklikus újratermelés ugyanúgy, mint a II. világháború előtt, ezután is törvényszerű lesz, hogy feladatunk legfeljebb az ilyen feltételezett ciklus módosulásainak vizsgálata lehet. Úgy látom: a ciklus problematikáját sokan úgy kezelik, hogy magának a ciklusnak a léte bizonyításra nem szorul. Ezzel kapcsolatban említést kell tennem Sipos Aladár cikkéről.[14] Itt azt olvashatjuk, hogy valószínűleg nem lesz klasszikus ciklus, de lesz szabálytalan ciklus. Ha a termelés felfelé ívelését akármilyen okból, akármilyen jellegű visszaesések szakítják félbe — még ha szabálytalan időközökben is —, szerinte ciklusról kell beszélnünk. Azt írja, hogy ahol van válság, ott ciklusnak is kell lennie, hozzáteszi ugyan, hogy nem klasszikus értelemben. Én úgy gondolom, hogy az újratermelési ciklus kategóriája feltétlenül magában foglalja a szabályszerűséget. Egyébként a ciklus fogalmán általában is körforgás, szabályosan visszatérő időszak, összefüggő sorozat stb. értendő, miért változtatnánk meg e kategória tartalmát? Az újratermelési ciklusnál is az a tisztázatlan kérdés, hogy jellemző lesz-e továbbra is a tőkés gazdaság periodikus visszaeséseken keresztüli fejlődése, lesz-e ilyen szabályszerűség az állami monopolkapitalizmusban? Elképzelhető ugyan, hogy lesz „nem klasszikus" ciklus, például úgy, hogy nem túltermelési válságok miatt lesz termelésingadozás, vagy úgy, hogy nem jelentősebb termelési visszaesések, hanem inkább növekedési ütemcsökkenések, megtorpanások miatt marad az újratermelés ciklikus, a szabályszerűséget azonban a ciklus kategóriájából nem hagyhatjuk ki.

A marxizmus kategóriái a világ, a valóság vizsgálatából származnak. A tudományos igazságként kezelt tételek a tapasztalat eredményeinek logikai, történeti általánosítása után jöttek létre. Amennyiben helyességük beigazolódott, bebizonyult, tudományos tételekké váltak és nem szükséges, hogy újra és újra ellenőrizzük őket. De csak addig, ameddig a valóság nem változott és nem jelentkeztek az axiomatikus tételekkel ellenkező, azoknak ellentmondó tapasztalati tények. Ekkor szükséges, hogy a tudományos tételeket újra ellenőrizzük, az ellenőrzés során azután eldől — gyakran hosszabb idő szükséges ehhez —, hogy tudományos tételek maradnak-e vagy sem.

Úgy vélem, újabban pontosan ez a helyzet a ciklussal. A tőkésországok gazdasági szerkezete megváltozott az állami monopolkapitalizmus kifejlődésével. Nyugat-Európában a II. világháborút követő időszakban nem volt ciklikus az újratermelés, vagyis léteznek a ciklikusságnak ellent-

[14] Lásd A tőkés újratermelés néhány elméleti kérdése közgazdasági irodalmunkban. Társadalmi Szemle, 1967. 2. sz.

mondó tapasztalati tények is. Ezért én is azt mondom, amit Molnár Ferenc: a kérdés vizsgálatában eggyel hátrább kell lépnünk, azt kell vizsgálnunk, hogy továbbra is szükségképpen ciklikusnak kell-e lenni a tőkés újratermelés menetének. Azonban a „hátralépés" közben nagyon ügyelnünk kell arra, hogy vizsgálatunk mindenoldalú legyen. Ne csak azokat a tényeket, összefüggéseket vegyük figyelembe, amelyek a ciklikus fejlődést akadályozzák, hanem azokat is, amelyek az újratermelést ciklikussá tehetik. Amilyen helytelen egy valóságnak ellentmondó tételt igaznak tekinteni, olyan helytelen egy még érvényes tudományos tételt elvetni. Nézetem szerint a ciklikusságról a mai viszonyok közt még sok mindent nem tudunk, és egyelőre okosabb megoldást nem tudok ajánlani, mint azt, hogy külön kell beszámolnunk a ciklikusság irányában ható és az azt akadályozó tényezőkről.

Ádám György

TUDOMÁNYFEJLESZTÉS ÉS SZERKEZETI VÁLTOZÁSOK A MAI VILÁGGAZDASÁGBAN[1]

I. rész

Az ötvenes-hatvanas évek tudományos-technikai fejlődésének értelmezéséhez és körvonalainak felvázolásához némi történeti visszapillantás szükséges. Mivel munkánkban a világgazdaság tőkés szektorában végbemenő eseményeket vizsgáljuk, mindenekelőtt annak vezető országában — az Egyesült Államokban — észlelt, illetve kialakult fejleményeket elemezzük.

A KUTATÁS ÉS FEJLESZTÉS MEGVÁLTOZOTT SZEREPE

A második világháborút megelőzően a hadiipar és a polgári termelés még meglehetősen elvált egymástól; a haditechnika vívmányai az utóbbiban csak kevéssé voltak alkalmazhatók. A tudomány világa és a hadsereg közötti kapcsolat is még ritka és szóryányos.

A második világháború alatt a hadviselő hatalmak első ízben vettek — mondhatni tömegesen — igénybe tudósokat a technika új területeinek a feltárására, éspedig különösen az Egyesült Államokban, ahol számos, a fasiszta országokból — főként a hitleri Németországból — elüldözött,

[1] Közgazdasági Szemle, 1969. 12. sz.

majd a nácik által megszállt Európából elmenekült tudóst fogadtak be. Ily módon a háború folyamán megvalósított újítások a hadviselést is erősen befolyásolták, mégpedig taktikáját és stratégiáját egyaránt. Ezzel kezdetét vette a tudomány és a haditechnika szorosabb „együttélése", ami azután intézményessé is vált, noha a természettudósok és mérnökök új feladataik végrehajtásakor többnyire megmaradtak az egyetemeken vagy az ipar irányítása alatt álló kutatólaboratóriumokban.

Az amerikai kutatás és fejlesztés (a továbbiakban: K&F) fellendülése tehát már a második világháború alatt megkezdődött. Addig az európai és egyesült államokbeli K&F viszonylagos egyensúlyban volt, olyképpen, hogy az előbbinek inkább az alap-, az amerikainak inkább az alkalmazott kutatás volt az erős oldala. Míg a nyugat-európai országokat, Nagy-Britannia kivételével, a nácik lerohanták s ezzel tudományos életüket megbénították, az Egyesült Államokban a K&F-i kiadások az 1940. évi 340 millió dollárról 1941-ben 900 millió, 1942-ben 1,07 milliárd, 1943-ban 1,2 milliárd, 1944-ben 1,38 milliárd, 1945-ben 1,52 milliárd dollárra emelkedtek. S miközben Nyugat-Európát a háború gazdasági és társadalmi utórezgései foglalkoztatták, a K&F-i alapok Amerikában tovább ívéltek felfelé: 1949-ben már elérték az évi 2,6 milliárd dollárt.[2]

A második világháború után nyilvánvalóvá lett a tudomány és technika, valamint a fegyveres erők együttműködésének egyik rendkívül fontos következménye, a polgári és haditechnika viszonyának új szakasza: egyes területeken, ahol a tudományos vívmányok különösen nagy szerepet játszanak, a haditechnika ragadta magához a kezdeményezést, s ezentúl a polgári termelés veszi át mind gyakrabban az előbbi eredményeit. (Csupán néhány példa: az atomenergia békés felhasználása, a számítógép-technika, a radar stb.)

A hidegháború és a minőségi fegyverkezési verseny időszakában az Egyesült Államokban (s kisebb mértékben egyes nyugat-európai országokban is) a tudomány és a hadsereg kooperációja még ki is szélesedett. A katonai körök a korszerű haditechnika fejlesztésének alapjául szolgáló tudományos ismeretanyag bővítése tekintetében mind mennyiségileg, mind minőségileg nagyobb igényeket támasztottak, mint amit a tudományos haladás szokványos üteme ki tudott volna elégíteni. Ezért az amerikai kormányzat minden eddigit felülmúló mértékben vált a műszaki és természettudományos K&F ösztönzőjévé és támogatójává.

[2] Review of National Science Policies — United States. OECD, Paris, 1968 143. old. A kiadvány utal arra, hogy F. Machlup szerint (lásd The Production and Distribution of Knowledge in the United States, Princeton University Press, 1962. 156. old.) az adatok forrásául megjelölt amerikai hivatalos szervek a szóban forgó évek K & F-i ráfordításait a ténylegesnél 20—30 százalékkal alacsonyabbra becsülik.

Ez a folyamat még erősebben bontakozott ki a szputnyik, az első mesterséges hold 1957-ben történt felbocsátása után, amikor az Egyesült Államoknak az űrkutatásban egy, a szocialista világrendszerhez tartozó riválissal: a Szovjetunióval kellett felvennie a versenyt. Az amerikai kormányzat a szovjet űrkutatás teljesítményeire az állami K&F-i alapok rohamos növelésével reagált (ezek évi összege 1958 és 1965 között kerek számokban 7-ről 13 milliárd dollárra emelkedett), ami természetesen a tudományos-technikai verseny felgyorsulását eredményezte. Ugyanebben az időszakban a K&F-i összes ráfordítás 11-ről 20,5 milliárdra nőtt.

A kutatás most már végképpen az ipari és katonai hatalom elsőrendű összetevőjévé, „felfedezési kulcsiparrá", a társadalmi munkamegosztás önálló ágává lett. Súlyát még növelte a felfedezés és alkalmazás közötti idő megrövidülése, ami a K&F-t nemcsak hosszabb, hanem egészen rövid távon is döntően fontos erőforrássá változtatta. A közelmúltban az országok fejlettségét ipari potenciáljuk alapján állapították meg, most a mérce mindinkább a — magától értetődően megfelelő ipari bázisra támaszkodó — tudományos potenciál.

Manapság csak azok a nemzetek tarthatják meg helyüket az ipari fejlődés élvonalában, amelyek a K&F területén elöl járnak, s megvannak mind pénzügyi eszközeik, mind igazgatási és szervezési képességük az új ismeretek fejlett technikává alakítására, majd konkrét termékekben való megtestesítésére. Más szóval: amelyeknél a tudományos potenciál kellő technikai potenciállal párosul s ezenfelül a tudománypolitikai irányvonal, valamint a gazdaság-, ipar- és kereskedelempolitika között szoros integráció jön létre.

Mindez a tőkés világban elsősorban az Egyesült Államokban valósult meg, ahol mindenekelőtt az alapkutatásról vallott felfogást értékelték át: többé nem tekintik az ipari, illetve országos céloktól elszigetelten végzett és végezhető tevékenységnek, hanem minden gyakorlati alkalmazás eredendő forrásának, amelynek elhanyagolása súlyos kockázatokkal terhes. Ez az átértékelés egyebek közt abban is kifejeződött, hogy míg 1953 és 1958 között az amerikai alkalmazott K&F-i ráfordítások átlagos növekedésének évi üteme 15,9, az alapkutatásé pedig 14,8 százalék volt, 1958 és 1965 között (tehát az első szputnyik utáni időszakban) a megfelelő adatok évi 8,6, illetve 17 százalék.[3] 1958 után tehát az alapkutatás növekedésének évi üteme csaknem kétszer akkora, mint az alkalmazott kutatásé és fejlesztésé.

Az Egyesült Államok a második világháború után több olyan hatalmas műszaki vállalkozásba kezdett, amelyekben a tudományfejlesztés

[3] National Patterns of R & D Resources. Fund and Manpower in the United States 1953—68. National Science Foundation, N. S. F. 67—7, 6. old.

stratégiai-politikai célokhoz kapcsolódott, mégpedig főként három területen: az atom-, a katonai és az űrkutatásban; ezeknek jutott a szövetségi kormányzat K&F-i alapjainak mintegy 90 százaléka.

A kutatás és fejlesztés koncentrációja

Ez különös lendületet kölcsönzött olyan iparágak fejlődésének, amelyekre az atom-, a katonai és az űrkutatási programok kivitelezése elsősorban hárult. Így két iparág: a repülőgépgyártás (irányított lövedékekkel és űrtestekkel együtt) meg a villamossági ipar (az elektronikai iparral együtt) költi el az amerikai ipar K&F-i kiadásainak mintegy 60 százalékát(!), négy iparág: az előbbi kettő meg a vegyipar és rokon termékek, valamint a (nem villamos) gépipar hozzávetőleg 80 százalékát. Ezenfelül az állam fedezi a repülőgépgyártásban végzett K&F költségeinek több mint 90, a villamossági iparban több mint 60, a vegyiparban csaknem 10 százalékát.[4] Az amerikai kormányzat tehát nagyon jelentős szubvenciókat nyújt azoknak az iparágaknak, amelyek termékei leginkább kutatásigényesek.

A kutatásigényes, tudományos vívmányok alkalmazásán alapuló iparágak abban különböznek a hagyományosaktól, hogy K&F-i ráfordításaik a forgalom vagy a hozzáadott érték százalékában számítva jóval magasabbak, illetve a K&F-ban foglalkoztatott munkaerők aránya az összes munkaerőállományon belül jóval nagyobb. Az iparilag fejlett országokban a legkutatásigényesebb iparágak: a repülőgépgyártás (irányított lövedékekkel és űrkutatási felszereléssel együtt, az ún. aerospace), az elektronikai ipar, a tudományos műszerek gyártása és a vegyipar (különösen gyógyszerek és finomított olajtermékek előállítása); ide sorolják továbbá gyakran a villamos és nem villamos gépipart is, noha kutatásigényessége termékcsoportonként erősen változó.[5] Így a K&F-i kiadás a forgalom százalékában számítva 24,2 százalék a repülőgépgyártásban, 10,4 százalék a híradástechnikai iparban, 4,6 százalék a vegyipari termékeknél.[6]

A kutatásigényes iparágakra jellemző, hogy a termelési folyamat — ellentétben a XIX. és részben a XX. századdal — némely ágazatokban, különösen a gépiparban, egy helyett három szakaszból áll: 1. a termelés

[4] The OECD Observer, 1968. április, 20. 1. 1964. évi adat.

[5] Economic Bulletin for Europe, U. N. vol. 20, No. 1. 58. old.

[6] *Hendrik Bode:* Reflections on the Relationship of Science and Technology című, a Basic Research and National Goals c. kötetben megjelent tanulmánya alapján idézi Robert Gilpin: France in the Age of the Scientific State c. könyvében (Princeton University Press, 1968. 63—64. old.).

előtti (kutatás, konstrukció, prototípustervezés stb.), 2. a tulajdonképpeni gyártás és 3. a termelés utáni szakasz (az eladást követő ügyfélszolgálat stb.).[7]

Ilyképpen az amerikai országos kutatási erőfeszítés a kutatásigényes iparágakra koncentrál, mind összegszerűségét, mind az állami támogatás mértékét tekintve. A koncentráció további aspektusa, hogy elsősorban a nagyszabású kutatási programokra összpontosítanak, így az ipari K&F 63 százalékát fordítják azoknak a tervezeteknek a megvalósítására, amelyek évi költségelőirányzata a 100 millió dollárt meghaladja.[8] Ez azért fontos, mert a K&F sok területen bizonyos küszöbszint alatt egyáltalán nem, vagy csak kevéssé hatékony. Végül erősen koncentrált az amerikai K&F abból a szempontból is, hogy 130 vállalat, egyenként 10 millió dollár fölötti programokkal végzi az összes ipari K&F 83 százalékát, s ezek közül 28 vállalat egyenként 100 milliós vagy ennél is nagyobb ráfordítást igénylő programokkal annak 60 százalékát.[9] Ez a többszörös koncentráltság az amerikai K&F figyelemre méltó jellegzetessége.

A sok milliárd dolláros állami K&F-i szubvencióknak nem kis részük volt abban, hogy az ipar az új technika számos területén a fejlesztés kezdeti — gyakran kritikus — szakaszainak műszaki és pénzügyi nehézségeivel sokkal gyorsabban tudott megbirkózni, mint az különben lehetséges lett volna. Mivel az új technika kibontakoztatása óriási — gyakran még a legnagyobb magánvállalatok erőforrásait is meghaladó — eszközöket igényel, a kockázati tényezőről nem is szólva, némely programok, tervezetek végrehajtására nem, vagy csak sokkal kisebb mértékben kerülhetett volna sor, ha a költségeket az iparnak saját alapjaiból kellett volna fedeznie. Az a körülmény pedig, hogy az állami kutatási programok több mint felét az ipar kivitelezi (a szövetségi kormányzat szolgáltatja az országos ráfordítás 63,8 százalékát, s ebből 34,3 százalék jut az iparnak[10]), megkönnyítette a K&F eredményeinek kereskedelmi alkalmazását. (Azokban a tőkésországokban, ahol a kormányzat kutatási szubvenciói elsődlegesen, vagy az amerikainál jóval nagyobb mértékben az állami laboratóriumokba, intézményekbe áramlanak, az eredmények felhasználása a békés célú termelésben körülményesebb.)

Az amerikai K&F azonban természetszerűen nem kizárólag állami támogatáson nyugszik; az ipar saját alapjaiból is jelentékeny összegeket

[7] *Henri Claude:* La concentration capitaliste. Éditions Sociales, Paris, 1965. 16. old.

[8] Third Ministerial Meeting on Sciense of OECD Countries. Agenda Item 5. Gaps in Technology between Member Countries. 13. old.

[9] The Overall Level and Structure of R & D Efforts in OECD Countries, OECD, Paris, 1967., 43. old. 1963/64. évi adat.

[10] Ugyanott, 60. old.

költött e célra; ráfordításai 1953-ban 2 milliárd dollár fölött jártak, 1956-ban túllépték a 3, 1960-ban a 4, 1962-ben az 5, 1965-ben a 6, 1966-ban a 7, 1968-ban pedig — becslések szerint — a 8 milliárd dollárt.

A kutatásigényes iparágak belföldi súlya az Egyesült Államokban

A technikai fejlődés határait folytonosan kitágító atom-, katonai és űrkutatásba való bekapcsolódás szükségképpen a műszaki felszereltség mind magasabb szintjének elérését igényli és egyben azt is jelenti, hogy az érintett ágazatok a szinte állandó átalakulás állapotába kerülnek. Ennek következtében új és jobb gyártási eljárások és termékek, berendezések, gépek, alkatrészek, szerkezeti és egyéb anyagok forrásaivá válnak s ezek a hagyományos iparágakat is újítások bevezetésére késztetik a) részint olyképpen, hogy a kiszolgáló vállalatokkal és iparágakkal szemben magasabb minőségi követelményeket támasztanak („atomszint", „űrkutatási szint"), b) részint úgy, hogy „technikai modellként" kisugárzó hatással vannak a gazdaság egészére, c) végül pedig úgy is, hogy magasabb szintű technikájuk segítségével benyomulnak a hagyományos iparágakba és azok forgalmának egy részét is elhódítják. Ennek eredményeként — s minthogy a kutatásigényes és hagyományos iparágak egymásrautaltak (egymásnak sokszor kölcsönösen szállítói és piacai) — a fejlettebb technika fokozatosan az egész gazdaságban elterjed.

Ez a fokozatosság időben nagyon eltérő ütemű lehet; a folyamatot egyes esetekben erősen lassíthatja a kereskedelmi alkalmazás biztonsági szempontokból való késleltetése, a hadiipari és polgári termelés műszaki szintje között sokszor előforduló különbség.

Mindamellett a kutatásigényes iparágak expanziója jóval gyorsabb, mint a gazdaság egészéé vagy az ipar átlagáé. Ezért, noha százalékos részesedésük még a fejlett országok termelésében is messze elmarad a hagyományos gazdasági ágazatoké (mezőgazdaság) és iparágaké (pl. építőipar) mögött, mennyiségi és minőségi súlyuk a nemzetgazdaság egészében szakadatlanul nő.

Erről tanúskodik az OECD tanulmányi bizottságának amerikai útján az új termékekkel kapcsolatban tett megállapítása is:[11]

„A műszaki újításokat nemrég még olybá vették, amiket, ha kidolgozták őket, minél jobban ki kell aknázni, de nem irányíthatók. A második világháború óta, de különösen az utolsó évtizedben nyilvánvalóvá vált, hogy a műszaki fejlődés irányítása az üzleti stratégia lényeges tartozéka.

...A mai helyzetben az az újszerű, hogy a »teljesen új termék« elő-

[11] Review of National Science Policies — United States... 587. old.

állítását megalapozott és begyökerezett cégek is célul tűzik maguk elé, azzal számolva, hogy az szélesebb működési területet biztosít számukra és segítségével jobb pozícióra tehetnek szert." (Saját kiemelésünk.)

Az új termékek ugyan nem kizárólag a K&F-nek tulajdoníthatók, de jó részük (s éppen a legfontosabbak közülük: a gépek, berendezések, tehát a termelési eszközök) a kutatásigényes iparágak gyártmányai.

A K & F és az új termékek közötti összefüggést szemlélteti az amerikai McGraw—Hill kiadó közgazdasági osztályának vizsgálata. Az egyes iparágak képviselőitől kapott tájékoztatás szerint az amerikai ipar 1970-es forgalmának 17 százaléka (tehát kereken egyhatoda) áll majd olyan termékekből, amelyeket 1967-ben folyó vagy még csak ezután beindítandó K & F eredményeként állítanak elő. Ez az átlag a tartós javak szektorában 23 százaléknak, a nem tartós javakéban 11 százaléknak felel meg, iparági bontásban pedig a következő táblázat szerint alakul.

Azok között az iparágak között, amelyekben az új termékek a forgalom legnagyobb hányadát adják, a legkutatásigényesebbek kivétel nélkül előkelő helyet foglalnak el, noha a helyezés természetesen nem mindenkor igazodik teljes pontossággal a felhasznált K & F-i alapok nagyságához. Mindenképpen jellemző azonban az új termékek kiemelkedően magas aránya a repülőgépgyártásban, továbbá az, hogy a második és a harmadik helyen a villamos gépipart és híradástechnikát, illetve a gépipart találjuk.

Az új termékek becsült részesedése néhány iparág 1970. évi forgalmában

Iparág	Részesedés a forgalomból (%)	A felhasznált K & F-i alapok milliárd dollárban[a]
Repülőgépgyártás, irányított lövedékek, űrtestek	49	6,193
Villamos gépipar és híradástechnika	26	3,558
(Nem villamos) gépipar	25	1,416
Autók és egyéb közlekedési eszközök	22	1,275
Textil- és ruházati ipar	21	0,044
Vegyipar és rokon termékek	20	1,561
Kő-, agyag- és üvegipar	20	0,151
Fémgyártmányok és katonai fémtömegcikkek	18	0,206
Műszeripar	18	0,535
Nem vastartalmú fémek	16	0,099
Élelmiszeripar és rokon termékek	12	0,186
Papíripar és rokon termékek	10	0,088
Vas- és acélipar	8	0,146
Gumiipar	7	0,176
Olajipar	7	0,488
Egyéb iparágak[b]	8	0,483
Globális ipari átlag	17	—

Forrás: McGraw-Hil Economics Department. L. Business Week, 1967. május 13. 68—69. old.

[a] Becslés.

[b] Az egyéb iparágak a dohány-, az épületfa-, a fa-, a bútor-, a nyomdaipart és könyvkiadást, különböző gyáripari ágazatokat, a bányászatot, a közműveket és a vasutat foglalják magukban.

A magas amerikai K & F-i ráfordítások hatása az exportban is tükröződik. Ezt egyebek közt W. Gruber, D. Mehta és R. Vernon tanulmánya is bizonyítja. Az 1962. év adatai alapján azt vizsgálták, megállapítható-e korreláció az egyes iparágak K & F-i költségeinek a forgalomhoz, illetve a legkvalifikáltabb munkaerőknek az összes munkaerő-állományhoz viszonyított aránya, valamint az összes forgalom százalékában számított exportja, továbbá az export-import mérlege között.

Mint a táblázatból kitűnik, a legtöbb K & F-t végző, s a legtöbb felsőfokú szakképzettségű munkaerőt alkalmazó 5 iparág az exportban is a legeredményesebb, és export-import mérlege is valamennyi közül a legkedvezőbb.

Egy másik összeállításuk még szemléltetőbben tárja fel a kutatásigényes iparágak külkereskedelmi dinamikáját: itt a K & F-ben, a belföldi forgalomban és az exportban való részesedés arányát hasonlítják össze. Eszerint az említett 19 iparág közül a K & F-ben élenjáró öt (amelyre 1962-ben a „tizenkilencek" összes K & F-ének 89,4 százaléka jutott) azok belföldi forgalmának csak 39,1, de exportjának 72 százalékát bonyolította le! A K & F és az export koncentrációja tehát egybeesik: a legkutatásigényesebb iparágak egyben a kivitelnek is fő pillérei, sőt a kivitelben jóval nagyobb mértékben részesednek, mint a belföldi forgalomban, vagyis kiváltképpen a külső piacokra orientálódnak. E tény alapjában határozza meg az amerikai ipar és nagytőke második világháború utáni terjeszkedését.

Az OECD későbbi, 1963—1965-re vonatkozó statisztikái ugyancsak a kutatásigényes iparágak világgazdasági szempontból expanzív jellegét bizonyítják. Ebben az időszakban az Egyesült Államok részesedése az iparcikkek világkereskedelmében 22,6 százalék volt, de a kutatásigényes iparágak világexportjában repülőgépgyártás és nem villamos gépek nélkül 26,6, azokkal együtt 30,1, 50 kutatásigényes termékcsoportéban pedig 31,1 százalék. Az Egyesült Államok egyben e kategóriák mindegyikében (a legutolsóban messzemenően) megelőzte minden tőkés konkurrensét. Ugyanebben az időszakban a kiváltképpen kutatásigényes termékek (gyógyszerek, vegyipari termékek, villamos gépek, repülőgépek, nem villamos gépek) szolgáltatták az Egyesült Államok gyáripari összes exportjának 51,5 százalékát.[12]

D. B. Keesing (Columbia Egyetem) szintén beható tanulmányokat folytatott annak felderítésére, hogy a K & F milyen hatást gyakorol az amerikai külkereskedelem struktúrájára. Ő is szoros korrelációt mutatott

[12] The OECD-Observer, 1968. április, 24. old.

ki a K & F-i ráfordítások nagysága, az abban foglalkoztatott felfőfokú képzettségű munkaerők — természettudósok és mérnökök — (az általuk hozzáadott érték) aránya és az exportteljesítmény között. Következtetései fedik az előbb említetteket, s itt csupán azt kívánjuk kiemelni, hogy megítélése szerint az Egyesült Államok egyik fő funkciója a világgazdaságban a K & F-en alapuló új technikával gyártott új termékek rendszeres exportja.[13]

19 amerikai iparág K & F-i és exportmutatói 1962-ben

Iparág	Kutatási mutatók		Exportmutatók	
	Összes K & F-i kiadás a forgalom százalékában	A K & F-ben foglalkoztatott természettudósok és mérnökök az összes munkaerőállomány százalékában	Export a forgalom százalékában	Export, illetve importtöbblet a forgalom százalékában
Közlekedési eszközök	10,0	3,4	5,5	4,1
Repülőgépgyártás	27,2	6,9	8,4	7,6
Egyéb közlekedési eszközök	2,8	1,0	4,2	2,6
Villamos gépipar	7,3	3,6	4,1	2,9
Műszeripar	7,1	3,4	6,7	3,2
Vegyipar	3,9	4,1	6,2	4,5
Gyógyszeripar	4,4	6,6	6,0	4,8
Egyéb vegyipari termékek	3,8	3,7	6,2	4,4
(Nem villamos) gépipar	3,2	1,4	13,3	11,4
Gumi- és műanyagipar	1,4	0,5	2,0	1,3
Kő-, agyag- és üvegipar	1,1	+	1,9	–0,2
Olajipar és szénbányászat	0,9	1,8	1,2	–0,8
Fémfeldolgozás	0,8	0,4	2,1	0,7
Fémkohászat	0,6	0,5	3,1	–1,8
Nem vastartalmú fémek	0,8	0,5	4,2	–4,7
Vastartalmú fémek	0,5	0,4	2,5	–0,2
Bőripar	0,6	0,1	1,7	–3,4
Nyomdaipar és könyvkiadás	0,6	0,2	1,7	1,1
Dohányipar	0,3	0,2	2,2	2,1
Élelmiszeripar	0,2	0,3	0,9	–1,2
Textilipar	0,2	0,3	3,4	–1,1
Bútoripar és lakberendezési tárgyak	0,1	0,2	0,7	+
Épületfa- és faipar	0,1	+	2,0	–6,2
Papíripar	0,1	0,3	2,1	–3,5
Ruházati ipar	0,1	+	0,7	–2,1
19 iparág összesen	2,0	1,1	3,2	0,6
A legtöbb K & Ft végző 5 iparág	6,3	3,2	7,2	5,2
A többi 14 iparág	0,5	0,4	1,8	–1.1

Forrás: W. Gruber, D. Mehta, Raymond Vernon: The R & D factor in International Trade and International Investment of United States Industries. The Journal of Political Economy. 1967 február 23. old.

[13] *Donald B. Keesing:* The Impact of Research and Development on United States Trade. International Economic Workshop. Columbia University. 1966. február. 15. old.

A kereskedelmi alkalmazásokban értékesíthető tudományos vívmányok hozzáférhetősége azonban nem amerikai monopólium: elveik többnyire ismertek s minden fejlett országban kiaknázhatók, csak éppen gyakorlati felhasználásuk esélye nem egyforma. A tudományos elvek ismerete és az azokon alapuló új termékek gazdaságilag is kifizetődő előállítása között gyakran nem rövid az út; a fejlesztés ugyanis a kutatásnál sokkal költségesebb és nem csekély kockázattal is jár.

Raymond Vernon professzor szerint[14] az Egyesült Államok épp e tekintetben kínál más fejlett tőkésországokhoz képest jóval nagyobb lehetőségeket:

— Az amerikai piacon a fogyasztók átlagos jövedelme nagyobb, mint a tőkés világ bármely más nemzeti piacán (hozzávetőleg kétszer akkora, mint a nyugat-európai országokéban). Olyan termékek kifejlesztésére, amelyek a viszonylag magas jövedelmi kategóriákhoz tartozók igényeit elégítik ki, elsősorban az amerikai piac alkalmas.

— Az amerikai piacot az élő munka költségessége és viszonylagos tőkebőség jellemzi. Ez a tény erősen meghatározza mind a fogyasztási cikkek, mind a termelőberendezések bizonyos fajtái iránti keresletet. (Pl. mosónők igénybevétele költséges, ezért a facsarás nélkül szárítható műanyagingek és a mosógépek iránt nagy kereslettel lehet számolni. A termelőfogyasztásban pedig a feldolgozó ipari bérszint kifizetődővé teszi a szállítószalag, a villás emelő targonca, a legújabban a gyártási folyamatokat irányító automatika stb. alkalmazását.)

Mindennek folytán az amerikai termelők más fejlett országokban működő versenytársaikhoz képest gyorsabban és jobb profitesélyekkel szánják rá magukat hatalmas fejlesztési kiadások folyósítására olyan esetekben, amikor magas jövedelmű fogyasztói kategóriák feltehető szükségleteit kielégítő termékekről vagy élő munkát megtakarító gépekről, berendezésekről van szó. Ez megnyilvánul aztán az export összetételében is: „Manapság az amerikai exportáruk zöme vagy olyan termék, amelynek gyártása magas technikai felszereltséget igényel, vagy a luxuscikkek kategóriájába tartozik."[15]

Az Egyesült Államoknak a kutatásigényes iparágakban és termékekben megszerzett fölénye — mint ezt a továbbiakban majd bővebben kifejtjük — a műszaki újításokat a világgazdaság egyik legdinamikusabb változójává tette, ami aztán hatásában és következményeiben, pozitív és negatív tényezőivel együtt szélesen gyűrűzik tovább.

[14] *Raymond Vernon:* International Investment and International Trade in the Product Cycle. The Quarterly Journal of Economics, 1966. május, 190—207. old.
[15] The Economist, 1967. december 2., 931. old.

Ehhez mindössze azt kívánjuk hozzáfűzni, hogy az amerikai külkereskedelmet (az USA-vállalatok külföldi termelőüzemeinek forgalmát is ideértve) az új termékekre való koncentrálás nem csupán a második világháború után jellemzi. Dunning angol professzor több száz oldalas monográfiában dolgozta fel az amerikai tőkebehatolás történetét Nagy-Britanniában 1957-ig, s kimutatja,[16] hogy az már az első világháború kitörésekor is, híven korábbi gyakorlatához, csaknem kizárólag az új területekre szorítkozott, ahol az Egyesült Államok fölénye leginkább érvényesült. De abban az időszakban még a hagyományos technikát alkalmazó alapiparágak voltak Nagy-Britannia — s természetesen a többi fejlettebb nyugat-európai ország — gazdasági hatalmának fő oszlopai, s ezekbe az amerikai tőke csak igen kis mértékben nyomult be.

Az amerikai export, a külföldi közvetlen beruházás és feldolgozó ipari beruházás alakulása 1950 és 1967 között
(millió dollárban)

	1950	1967	Növekedés (1950 = 100)
Export	10 117	30 555	302
Külföldi közvetlen beruházás	11 788	59 267	503
Külföldi feldolgozó ipari beruházás	3 831	24 124	630

Forrás: Survey of Current Business, illetve Economic Report of the President, USGPO, Washington 1968. 308. old.

A fő különbség az akkori és a mai helyzet között az, hogy az új termékek és iparágak nemzetgazdasági jelentősége a múlt század utolsó, illetve a XX. század első évtizedeiben még viszonylag csekély volt, az ötvenes-hatvanas években azonban a jelentős kutatási ráfordításokra és tudományos vívmányokra támaszkodó ágazatok mindinkább kulcsszerepet játszanak.

[16] *John H. Dunning:* American Investment in British Manufacturing Industry. Allen & Unwin, 1958. 35—36. old.

A KÜLFÖLDI TERMELŐÜZEMEK ÚJ SZEREPE A NEMZETKÖZI KERESKEDELEMBEN ÉS MUNKAMEGOSZTÁSBAN

A tudományfejlesztési potenciál, valamint a kutatásigényes termékek nemzetgazdasági és világpiaci jelentőségének megnövekedésén kívül további fontos fejlemény, hogy az export mint a nemzetközi munkamegosztás eddigi fő eszköze tért veszít a közvetlen beruházásokkal létesített külföldi termelőüzemekkel szemben.

Ezt amerikai viszonylatban a következő táblázat szemlélteti: 1950 és 1967 között az export megháromszorozódott, a gyáripari külföldi közvetlen beruházás ellenben meghatszorozódott, vagyis kétszer olyan gyorsan nőtt, mint a kivitel.

Ez a jelenség — csakúgy mint a kutatásigényes termékek előretörése — az Egyesült Államokban bontakozott ki a legerőteljesebben, ezért elemzésünk is elsősorban erre koncentrál. Vizsgáljuk tehát meg, hogy a kivitel és a gyáripari külföldi közvetlen beruházások növekedésének eltérő ütemében milyen tényezők játszottak közre.

Az amerikai áru- és tőkeexport a második világháború után

Az Egyesült Államok termelőapparátusa a második világháború alatt nemcsak sértetlen maradt, hanem mintegy megkétszereződött, míg fő konkurrensei súlyos veszteségeket szenvedtek. Az amerikai iparnak minden adottsága megvolt a kínálkozó lehetőségek kiaknázására, és élt is velük. Így 1937 és 1950 között az Egyesült Államok az ipari termékek világexportjában való részesedését 19,2 százalékról 26,6 százalékra növelte és a harmadik helyről az elsőre lépett elő.

Az ötvenes években azonban az amerikai ipari kivitel részesedése a világexportban fokozatosan csökkent, 1959-ben már csak 21,2 százalék volt. Az USA főbb kereskedelmi riválisai viszont — főként Nagy-Britannia és kisebb mértékben Franciaország kivételével — jelentősen javítottak pozíciójukon, így különösen az NSZK, továbbá Japán és Olaszország.

A nyugat-európai országok és Japán gazdasági talpraállása következtében az amerikai ipari export tehát sokkal több akadállyal találta magát szemben, mint a második világháborút követő első években. A Marshall-terv és az egyéb akkori segélyakciók azonban nem voltak öncélúan jótékony programok: mint majd később látjuk, előkészítették a terepet az amerikai expanzió más módozatai számára.

Az Egyesült Államok a tőkeexportot illetően is a maga javára változtatta meg a második világháború előtti erőviszonyokat. Részesedése 1930 és 1960 között 53,3 százalékról 59,1 százalékra nőtt, Nagy-Britanniáé

ellenben 43,8 százalékról 24,5 százalékra zuhant; az utóbbitól eltekintve, a többi ország közül egyetlennek a részesedése sem éri el az amerikai egytizedét. Számszerűen az Egyesült Államok állami és magánberuházásainak összege 1946-ban 18,7, 1950-ben 31,5, 1960-ban 71,4, 1967-ben 122,3 milliárd dollár volt.[17]

Ennek a folyamatnak (néhány közvetlen háború utáni évet kivéve) a működő tőke kivitele volt a központi eleme. A második világháború előtti évekre vonatkozóan pontos adatokkal nem rendelkezünk, de 1950 és 1967 között az állami tőkekivitel 12,5 milliárdról 29 milliárd dollárra, azaz nem egészen két és félszeresére, a közvetlen magánberuházás ellenben 11,8 milliárdról 59,3 milliárd dollárra, azaz kereken ötszörösére emelkedett. 1966-ban pl. az amerikai tőkekivitel 5,6 milliárd dolláros növekményéből nem kevesebb, mint 5,3 milliárd dollár, azaz több mint 94 százalék jutott a közvetlen magánberuházásokra.[18]

Az Egyesült Államok mind élesebben mutatkozó fölénye minden más tőkésországgal szemben még nyilvánvalóbban tűnik ki a 4. táblázatból, amely a közvetlen beruházások alakulását szemlélteti 1957 és 1965 között, míg az 5. táblázat 1957—60 és 1961—64 átlagában országok szerinti bontásban ad képet a közvetlen beruházások megoszlásáról.

A főbb tőkeexportőr-országok közvetlen beruházásai 1957 és 1965 között
(millió dollárban)

Országok	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Egyesült Államok	3800	2130	2460	2960	2650	2850	3480	3830	4900
Nagy-Britannia	400	400	550	700	640	590	710	730	760
EGK-országok	200	380	420	440	480	660	610	690	830
Egyéb	100	80	130	140	190	240	290	290	270
Összesen	4500	2990	3560	4220	3960	4340	5090	5540	6760

Forrás: Marcus Diamond: Trends in the Flow of International Private Capital, 1957—1965. International Monetary Fund Staff Papers, Vol. XIV., No. 1 1967. március. 20. old.

Az amerikai fölény nyomasztó: az Egyesült Államok egymagában a közvetlen beruházások összes volumenének mintegy 70 százalékát szolgáltatja. Nagy-Britanniától eltekintve minden más ország működő-

[17] Survey of Current Business különböző számai.

[18] Survey of Current Business, 1967. szeptember. 40. old. 1967-ben már nem ez volt a helyzet: az Egyesült Államok külföldi vagyonának és beruházásainak mintegy 10,5 milliárd dolláros összes növekményéből kerek számokban 7 milliárd dollár jutott a magánberuházásokra — ezen belül 4,5 milliárd dollár a közvetlen beruházásokra — és 3,5 milliárd dollár az állami kölcsönökre stb. A magántőke kivitelének túlsúlya természetesen 1967-ben is nagy mérvű maradt.

A főbb tőkeexportőr-országok közvetlen beruházásainak évi átlaga 1957—1960 és 1961—1964 között
(millió dollár)

Országok	1957—1960	1961—1964
Egyesült Államok	2830	3210
Nagy-Britannia[1]	510	670
Belgium[2]	n.p.a.	n.p.a.
Franciaország[3]	10	100
NSZK[3]	120	220
Olaszország	60	170
Hollandia	170	120
EFTA-országok[2]	—	60[4]
Kanada	60	100
Japán	50	90

1 Újraberuházott nyereséggel együtt.
2 Nincs pontos adat.
3 Portugália nélkül.
4 Ausztriát illetően nincs pontos adat. Svájcról és Svédországról sem állnak rendelkezésre 1962 előtti adatok.
Forrás: Ugyanott.

tőke-kivitele elenyészőnek tűnik az Egyesült Államokéhoz képest. Ez azért sem mellékes, mivel az alapok masszív bevetése a közvetlen beruházások hatékonyságának külön összetevője.

Ha pedig végül a főbb tőkésországok külföldi közvetlen beruházásainak könyv szerinti értékét vetjük össze, az 1966-ban az OECD adatai szerint[19] a következőképpen festett (millió dollár):

Egész tőkésvilág	89583
Egyesült Államok	54562
Nagy-Britannia	16002
Franciaország	4000
NSZK	2500
Svédország	783
Kanada	3238
Japán	1000

Az összesen mintegy 90 milliárdnyi külföldi közvetlen beruházásból kereken 55 milliárd dollár, azaz 61 százalék az Egyesült Államok részesedése; ennek viszonylagos súlya is természetesen aránytalanul nagyobb, mint a számos ország között megoszló 39 százaléké, hiszen az utóbbi szétforgácsolt, míg az amerikai alapok integráltan bevethetők.

Lássuk ezek után az amerikai közvetlen beruházások felszökésének főbb külső és belső indítékait.

[19] OECD—DAC 68, 14, C-Függelék, 1968. április 23. Idézi: Sidney E. Rolfe: Les sociétés internationales. Rapport de base. XXII. Congrés de la Chambre de Commerce Internationale, 170. old.

Az export akadályainak megkerülése. Az eredendő külső indítékok közt szerepel, hogy a külföldi termelő üzemek létesítése vagy felvásárlása útján gyűrjék le az export akadályait. Ilyenek: a dollárhiányból adódó nehézségek, a vámkorlátok, a szállítási költségek, a távolságok miatt előálló szállítási késedelmek, a behozatal kontingentálása, a különleges helyi igények, a helyi vagy az adott piachoz földrajzilag közelebb fekvő konkurrensek versenyképességének növekedése.

Az új termékek monopolizálási időtartamának megrövidülése. Korábban már kifejtettük, hogy az amerikai export legkeresettebb tételei közé tartoznak a kutatásigényes iparágak új termékei: élő munka pótlására alkalmas gépek és berendezések, továbbá a magasabb jövedelmi kategóriák tényleges vagy manipulált szükségleteit kielégítő áruk.

Ebben a vonatkozásban is beszélhetünk az áruexport külső akadályairól; az amerikai üzletemberek panaszai szerint elmúlt az az időszak, amikor a kutatásigényes új termékek értékesítésének monopóliumát hosszú évekig élvezhették: a nyugat-európai és japán konkurrensek hátrányukat néhány év, sőt olykor néhány hónap alatt behozzák.[20]

Egy újabb felmérés szerint[21] az amerikai társaságok külföldre való kirajzásukkor a következő alapelvek szerint járnak el. Valamely cég exportpiacot épít ki, azaz bevezeti termékét és iránta keresletet támaszt. Amint azonban ez megtörtént, a piac bővülése korlátokba ütközik, a kivitel növekedése lelassul, esetleg meg is szűnik, mert számos kedvezőtlen körülmény lép fel: megkezdődik a termékek utánzása, különösen a fejlettebb országokban. A helyi vagy más konkurrensek előbb-utóbb saját termelőüzemeket létesítenek (a fejlesztés nagy költségei részben megtakaríthatók az úttörő amerikai vállalatok tapasztalatainak átvételével; a termék szükségessé vált módosításait könnyebben hajtják végre, az ügyfeleket gyorsabban és nagyobb alkalmazkodókészséggel tudják ellátni; az olcsóbb munkabér mind jobban érvényesül; az amerikaiakénál később épült üzemeik esetleg korszerűbbek és alacsonyabb költséggel termelnek) s végül még az amerikai piacra is behatolnak.

[20] *Hal Lary:* Problems of the U. S. as World Trader and Banker. National Bureau of Economic Research, 1963. 53. old. Amerikai források szerint ez a probléma a hatvanas évek végén még súlyosabbá vált. 1968-ban pl. a kereskedelmi mérleg többlete 1 milliárd dollárra csökkent, s gyors növelésének esélyei gyérek. L. Why the U. S. Must Sell More Overseas. Business Week, 1969. január 4., 40—54. old.

[21] *Judd Polk, Irene W. Meister, Lawrence A. Veit:* U. S. Production Abroad and the Balance of Payments. A Survey of Corporate Investment. National Industrial Conference Board Inc., 1966, 43—44. old.

A leírt modell természetesen nem általános érvényű. A termékek élettartamának ciklikusságát befolyásolja, hogy az üzemegység mérete mennyiben alkalmas megtakarítások elérésére. Ha valamely adott terméket egy kisüzem ugyanolyan hatékonyan tud termelni, mint egy nagyobb, a külföldi versenytárs már akkor rátérhet a helyi gyártásra, amikor hazai piaca viszonylag kis terjedelmű. A hűtőszekrények gyártásában például az összeszerelésben jóval kisebb volumennél érhetők el alacsonyabb termelési költségek, mint kompresszorok gyártásában. Ennek folytán bizonyos idő múltán a hűtőszekrények amerikai importja meredeken zuhan, míg a kompresszorok kivitele tartósan magas szinten mozog.

A modell érvényessége nem terjed ki az olyan termékekre sem, amelyek iránt az Egyesült Államokban nem mutatkozik különösebben erős kereslet, ami tehát indokolná, hogy elsődlegesen és egy ideig kizárólagosan ott gyártsák őket; továbbá azokra a termékekre, amelyek előállítása helyi erőforrásokhoz kötődik, mint bizonyos típusú talajon termelhető terményekre; a lelőhelyek földrajzi fekvése által meghatározott nyersanyagkitermelésre és elsődleges feldolgozásra; a hagyományos kézműipari termékekre, amelyeknél a méretből eredő megtakarítások csak kevéssé jöhetnek számításba.

A modell azonban sok gyáripari termék világpiaci forgalmazását illetően hasznos útmutatással szolgálhat. Ezt bizonyítják egyebek közt a műszálakkal, elektronikai termékekkel, irodai gépekkel, tartós fogyasztási cikkekkel stb. kapcsolatos empirikus kutatásokról beszámoló tanulmányok is.[22]

Ilyképpen a kivitel magas szintje a világgazdaság mai körülményei között nem feltétlenül a szállító országok hazai termelőbázisának bővítésére ösztönöz, hanem jelzés arra nézve is (mégpedig nemcsak az exportőrnek, hanem a versenynek is), hogy közvetlen beruházások foganatosítása kifizetődővé és időszerűvé vált. Amint ugyanis egy-egy termék forgalma valamely adott külföldi piacon eléri azt a szintet, amely helyi termelőüzem létesítését indokolja, a kérdés többé nem úgy vetődik fel, hogy az amerikai vállalat, amely eddig exportált, állítson-e fel külföldi termelőüzemet vagy sem, hanem úgy, hogy vagy maga, vagy valamelyik

[22] A kérdést részletesen ismerteti Louis T. Wells Jr. tanulmánya, valamint (eddig kiadatlan) doktori disszertációja. L. A Product Lyfe Cycle for International Trade? Journal of Marketing, 1968. július, 1—6. old. A hivatkozott tanulmányok: műszálak: Gary C. Hufbauer: Synthetic Materials and the Theory of International Trade, Harvard University Press, Cambridge, 1966; elektronikai termékek: Seev Hirsch: Location of Industry and International Competitiveness, Clarendon Press, Oxford, 1967; irodai gépek: U. S. Senate, Interstate and Foreign Commerce Committee: Hearings on Foreign Commerce, 1960, 130—139. old.; tartós fogyasztási cikkek: Louis T. Wells Jr.: Product Innovation and International Trade, Harvard Business School, 1966.

versenytársa határozza el magát erre a lépésre. Választania tulajdonképpen aközött kell, hogy vagy saját üzemet épít (illetve felvásárol vagy ilyenbe betársul) a szóban forgó külföldi piacon, vagy pedig eddigi forgalmát részben vagy egészben átengedi a versenytársnak. Ezért, ha módja van rá, az előbbi alternatívát részesíti előnyben, még ha az saját exportja rovására megy is.[23]

Minthogy bizonyos kategóriájú termékek exporthozamát eleve olybá veszik, mint amely „nem nő az égig", hanem belátható időn belül stabilizálódik, majd csökken, végül — úgy lehet — teljesen lemorzsolódik, ennek megelőzésére, illetve pótlására külföldi közvetlen beruházásokhoz folyamodnak. Az áttérés az ipari exportról a keresletnek saját külföldi termelőegységekkel történő kielégítésére e felfogás szerint a külkereskedelmi ügyletek olyan természetszerű folyományává válik, amelyre a forgalom export útján megszerzett hányadának megtartásához elengedhetetlen szükség van.

A tőkés világgazdaság mai gyakorlatában tehát sok esetben újfajta strukturális kapcsolat létesül a kivitel és a közvetlen beruházások között: az előbbi mintegy felderítője a tőkeexport lehetőségeinek.

Alacsonyabb munkabérek. A külföldi munkabérek általában jóval alacsonyabbak az amerikaiaknál, s ez a közvetlen beruházások végrehajtóira kétségtelenül nagy vonzerővel van.

Az amerikai üzleti körök szócsövei, valamint némely közgazdászok gyakran utalnak arra, hogy a legtöbb vállalat szívesebben venné, ha külföldi ügyleteit hazai üzemei termékeinek exportálásával bonyolíthatná le.[24] Ennek szerintük sok előnye volna: szorosabb ellenőrzést gyakorolhatnának a termelőegységek, a termékek minősége fölött, a belföldi termelési kapacitást (ideértve az emberi erőforrásokat, a tehetséges vállalatvezetőket, akiknek sehol sincsenek bővében) optimálisan használhatnák ki, s külföldi társulások esetén a nyereségen sem kellene osztozniuk.

A külföldi beruházás — úgymond — hosszú lejáratú kötelezettségekkel jár, a termékek külföldi előállítása sok tekintetben más szabályokhoz igazodik, mint az export, kevésbé van mód arra, hogy egyik napról a másikra felhagyjanak valamely áru forgalmazásával; új termékek gyártására is körülményesebb áttérni. Számolniuk kell azzal is, hogy a műszaki

[23] *Klaus Heinrich Standke:* Amerikanische Investitionspolitik in der EWG. Berlin, Beuth Vertrieb, 1965. A szerző ilyen értelemben idézi (88. old.) a Du Pont egyik főtisztviselőjét.

[24] Lásd például: International Aspects of Antitrust. Hearings before the Subcommittee on Antitrust and Monopoly of the Committee on the Judiciary. United States Senate, 89th Congress. USGPO, Washington, 1967. I. rész, 133., 176. old. stb.

fejlődés felgyorsulásával a versenyképesség megőrzése folyamatosan járulékos beruházásokat igényel.

Az export a közvetlen beruházásokhoz képest annyiban is kevesebb bonyodalmat okozna, hogy nem kellene semmilyen kockázatot vállalni, sem alkalmazkodni a különböző piacok eltérő viszonyaihoz; nem válnának a befogadó országok erőforrásai elidegenítése miatti támadások céltáblájává.

Ezek a mentegetőzésszerű indokolások annak bizonyítására szolgálnak, hogy a működő tőke kivitelének előidézője nem valamiféle féktelen expanziós vágy, amely bizonyos nemzetgazdasági szempontok (foglalkoztatottság biztosítása, fizetési mérleg helyzete stb.) figyelmen kívül hagyásával párosul, hanem ellenállhatatlan kényszer.

Az export külső akadályainak szerepe természetesen nem elhanyagolható, a probléma azonban sokkal komplexebb, s a működőtőke exportjának felfelé ívelése sokkal meredekebb, semhogy az említett tényezőknek túlzott vagy éppenséggel kizárólagos jelentőséget tulajdonítsunk. A működőtőke-kivitelt nemcsak az egyes országok importelhárító reflexei hozzák létre: benne az exportáló ország — jelen esetben az Egyesült Államok — belső körülményei is közrejátszanak.

A tőkekivitel belső indítékai

A tőkefelesleg. A tőkeexport legfontosabb hajtóerőinek egyike változatlanul az olyan beruházási lehetőségek hiánya az Egyesült Államokban, amelyek elsősorban a monopolista nagyvállalatok számára igényeiknek megfelelő profitot biztosítanának. Az amerikai vállalatok külföldi expanziójával foglalkozó tanulmányokon, konferenciákon szinte vörös fonálként húzódik végig az Egyesült Államok belső piacának telítettségére mint a nagyarányú külföldi közvetlen beruházások egyik összetevőjére való utalás.[25]

A telítettségnek is van természetesen viszonylagos eleme: erősen az adott jövedelmi és árszint, valamint a gyártmánystruktúra függvénye.

[25] Az Országos Ipari Konferencia Tanácsa már idézett kiadványában egy amerikai társaság vezetőjének jellemző kijelentését ismerteti: a külföldi ügyletek azért részesülnek elsőbbségben, mert a lehetőségek a belső piacon több évtizedes felfelé ívelő fejlődés után viszonylag korlátozottak, a külső piacok viszont sokkal ígéretesebbek *(Pol-Meister-Veit:* Id. mű, 54—55. old.). Az amerikai piac sok termékből (magas jövedelmi kategóriáknak szánt tartós fogyasztási javak személykocsiktól mosógépekig, továbbá bonyolult gépek és üzemi berendezések) a közelgő telítettség jeleit mutatja — véli Christopher Layton (Trans-Atlantic Investments, 1968. második kiadás. 23. old.).

A viszonylagosság azonban az adott struktúrán belül inkább iparági szinten, semmint makroökonómiailag érvényesül.

A tőkefelesleg méreteit bizonyos fokig és közvetve az improduktív kiadások nagysága is jelzi.[26]

Beruházási szükségletek és alkalmak természetesen az Egyesült Államokon belül is bőven akadnak: az elmaradt országrészek, vagy az ipari struktúra átalakulása következtében hanyatló vidékek gazdasági átállítása és fejlesztése; a nagyvárosi negyedek zsúfolt, egészségtelen lakótelepeinek felszámolása és emberi életkörülményeket biztosító lakások építése; a levegő és a víz szennyeződésének megszüntetése; általában a kollektív létesítmények hálózatának kibővítése és korszerűsítése stb. Ezek a beruházások azonban többnyire nem elégítik ki a magánvállalkozás növekedési ütemet és profitrátát illető kívánalmait. Ezzel szemben bizonyos tartós fogyasztási javak, valamint bonyolult és költséges termékek, gépek, berendezések — külföldi közvetlen beruházások révén — más országokban való előállítása alátámasztja és még jövedelmezőbbé teszi az Egyesült Államokon belüli beruházási struktúrát és további expanziót eredményez azokban az iparágakban, amelyek termékei leginkább állnak összhangban a nagyvállalatok tőkéje adott szerves összetételével, s így gyártásuk mind bel-, mind külföldön a legkifizetődőbb.

A működőtőke-kivitel tehát az amerikai belső beruházási és gyártmánystruktúrához is kapcsolódik, egyebek közt annak konzerválását is szolgálja.

A működőtőke-kivitelében — mint már említettük — a monopolista nagyvállalatok profitigényei a mérvadók. A hosszú lejáratú beruházásokat ugyanis túlnyomórészt a legnagyobb amerikai vállalatok végzik.

A 194. oldalon levő táblázatból kiderül, hogy 1957-ben az összes külföldi közvetlen tőkekihelyezés 57 százaléka olyan cégekre jutott, amelyek beruházási volumene egyenként eléri vagy meghaladja a 100 millió dollárt. Stephen H. Hymer (Yale) pedig egyik tanulmányában[27] empirikus bizonyítékokat sorol fel, hogy a közvetlen beruházás és az ipari koncentráció között szoros összefüggés van: a 72 legnagyobb amerikai beruházó vállalat 44 százaléka (azaz 32) külföldön olyan iparágakban tett szert érdekeltségekre, amelyekben 75—100, 15 százalékuk (vagyis 11), amelyekben 50—74, 39 százalékuk (tehát 28), amelyekben 25—49 százalék a négy legnagyobb vállalat piaci részesedése, s mindössze 1 működött olyan iparágban, ahol ez a részesedés 25 százalék alatt van. S noha az idézett

[26] Lásd erről bővebben: *Molnár Ferenc:* Az imperializmus lenini elméletének néhány problémája a mai kapitalizmusban. Közgazdasági Szemle, 1966. november. 1340—1341. old.

[27] *Stephen H. Hymer:* Direct Foreign Investment and International Oligopoly. 1965. június 30. Soksz. 18—20. old.

statisztika összeállításának némely módszertani szempontjaival szemben fenntartásai vannak, több olyan brit, kanadai stb. forrásról emlékezik meg, amelyek megállapításait saját országaikban alátámasztják.

Monopolista egyensúly a belső piacon — verseny a világpiacon. Az amerikai társaságok külföldi beruházásainak dinamikájában fontos szerepet játszik a hazai piac monopolizált iparágaiban kialakult egyensúly, vagyis az, hogy az ilyen struktúrájú ágazatokban adott erőviszonyok jöttek létre: a legnagyobbak részesedése egy-egy termék forgalmában többé-kevésbé stabil. Minden törekvés az erőviszonyok felborítására, a részesedés jelentős növelésére — ha nem helyettesítő vagy differenciált (új) termékekről van szó — megtorlásokat idézhet elő a többi vállalat részéről, aminek következtében a belföldi terjeszkedés rendkívül költséges és főként kockázatos (pl. árharc kirobbanásának veszélye). Ugyanezt bizonyos mértékben körülményessé teszik az ún. tröszt ellenes törvényeik is,[28] (ezek célja a „túlsúlyt" biztosító részesedés megakadályozása egy-egy iparág vagy termék piacán).

Amerikai társaságok külföldi közvetlen beruházásainak megoszlása a befektetések nagyságrendje szerint

Közvetlen beruházások nagyságrendje	Társaságok száma	Az összes amerikai közvetlen beruházás százalékában
100 millió dollár fölött	45	57
50—100 millió dollár	51	14
25—50 millió dollár	67	9
10—25 millió dollár	126	8
5—10 millió dollár	166	5
Összesen	455	93

Forrás: 1957 Census: U. S. Business Investments in Foreign Countries, 55. táblázat, 144. old.

Amint azonban az amerikai termelők egyike valamely, néhány nagyvállalat uralta iparágban a külföldi beruházások útjára lép, konkurrensei ezt a status quo fenyegetésének, a tőkekihelyezést végrehajtó társasághoz

[28] Sidney E. Rolfe professzor (Long Islandi Egyetem) a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara 1969. május—júniusi isztambuli konferenciáján a „nemzetközi társaságokról" szóló vitaindító beszámolójában a trösztellenes törvényeket jelöli meg az amerikai külföldi közvetlen beruházások felszökésének legfőbb, minden másnál fontosabb okaként. Ezt az állítást azonban — amely megítélésünk szerint a szóban forgó törvények Galbraith, Lundberg és mások által is erősen kétségbe vont hatékonyságát módfelett eltúlozza — nem támasztja alá tényekkel. L. S. E. Rolfe: Les Sociétés Internationales. Chambre de Commerce Internationale, 1969. 11. old.

viszonyított helyzetük leromlásának tekintik. Fel kell készülnünk arra az eshetőségre, hogy konkurrensük új külföldi üzemeinek termékei nemcsak a befogadó országok piacán, valamint más külső piacokon támasztanak versenyt, hanem az amerikai piacra is betörhetnek. Ezért szükségesnek látják, hogy külföldön a helyszínen vagy ugyanabban a térségben vegyék fel a harcot. S teszik ezt akkor is, ha az így létrejött beruházási struktúra nem éppen optimális; ilyenkor ugyanis a fő szempont a status quo biztosítása.

A külföldi közvetlen beruházások tehát lehetnek „offenzívek" (az amerikai piacon kialakult belső erőviszonyok megváltoztatására irányulók) és „defenzívek" (a kivívott piaci részesedés csökkenésének elhárítását célzók). A defenzív beruházások késztetik Raymond Vernont arra az észrevételre,[29] hogy a külföldi befektetésekkel kapcsolatban ilyen megfontolások alapján kialakított elhatározások sokszor nem éppen a racionális döntések példái: a már megszerzett pozíció fenyegetettsége a működőtőkekivitelre ösztönző indítékok közül a leghatékonyabbak egyike.

Az amerikai társaságok külföldi közvetlen beruházásainak hozama 1950 és 1968 között
(milliárd dollárban)

Év	Külföldi közvetlen beruházások könyv szerinti értéke az év elején	Tiszta nyereség	Hozam (%)
1950	10,7	1,77	16,5
1951	11,8	2,24	19,0
1952	13,0	2,33	17,9
1953	14,7	2,26	15,4
1954	16,3	2,40	14,7
1955	17,6	2,88	16,4
1956	19,4	3,30	17,0
1957	22,5	3,56	15,8
1958	25,4	3,01	11,9
1959	27,4	3,24	11,8
1960	29,8	3,57	12,0
1961	31,8	3,82	12,0
1962	34,7	4,24	12,2
1963	37,2	4,59	12,3
1964	40,7	5,07	12,5
1965	44,4	5,46	12,3
1966	49,3	5,68	11,5
1967	54,7	5,70	10,4
1968	59,3	6,02	10,2

Forrás: Survey of Current Business, 1967. szeptember. 48. old. és 1968. október. 24—25. old.

[29] *Raymond Vernon:* International Investiment and International Trade in the Product Cycle. The Quarterly Journal of Economics. 1966. május. 200. old.

Az amerikai társaságok külföldi gyáripari közvetlen beruházásainak hozama 1950 és 1965 között
(milliárd dollárban)

Év	Külföldi gyáripari közvetlen beruházások könyv szerinti értéke	Tiszta nyereség	Hozam (%)
1950	3 831	0,623	17
1951	4 352	0,690	16
1952	4 920	0,644	13
1953	5 226	0,667	13
1954	5 711	0,698	12
1955	6 349	0,821	13
1956	7 152	0,858	12
1957	8 009	0,884	11
1958	8 673	0,926	10
1959	9 692	1,136	10
1960	11 152	1,176	10
1961	11 936	1,180	10
1962	13 212	1,310	10
1963	14 937	1,529	10
1964	16 931	1,816	11

Forrás: G. C. Hufbauer és F. M. Adler: Overseas Manufacturing Investment and the Balance of Payments. Tax Policy Research Study No. 1. U. S. Treasury Department, Washington, USGPO, 1968. 11. old.

TÁVLATI PIACI STRATÉGIA

A piaci stratégiával kapcsolatos meggondolásokat a magántőke-kivitel kapcsán az eddigiekben a pillanatnyi versenyképesség és a status quo fenntartásának vonatkozásában említettük, de van egy távlati vetülete is: a vállalat jövőbeli jövedelmezőségének biztosítása, vagyis behatolás olyan piacokra is, amelyek megfelelő profittal kecsegtetnek ugyan, de csak távolabbi időpontban.

A „vállalati közvéleménykutatási" felmérések anyagából, a beruházási döntéseket befolyásoló megfontolások vizsgálatából kitűnik: a társaságok mindenekelőtt termékeik jelenlétét akarják biztosítani a külföldi piacon. Nem csupán az azonnali maximális profit érdekli őket – ez ma „szatócstempónak" számít –, hanem olyan ütőképes pozíciót akarnak kiépíteni, amely később saját potenciáljuknak megfelelő terjeszkedési lehetőségeket és jövedelmezőséget szavatol. Az ilyen piaci stratégiával komoly kockázat és költség jár együtt, és ezeknek meghatározott korlátokat kívánnak szabni, e korlátokon belül azonban a külföldi tőkekihelyezéseknél a távlati szempontokkal összefüggő elgondolások dominálnak

A távlati piaci stratégia kellő figyelembevétele nélkül az amerikai működőtőke-kivitel felduzzadása ma már sem nem elemezhető, sem nem érthető. Ez az egyik fő indoka annak, hogy noha a közvetlen beruházások

AZ AMERIKAI GYÁRIPARI BERUHÁZÁSOK HOZAMA

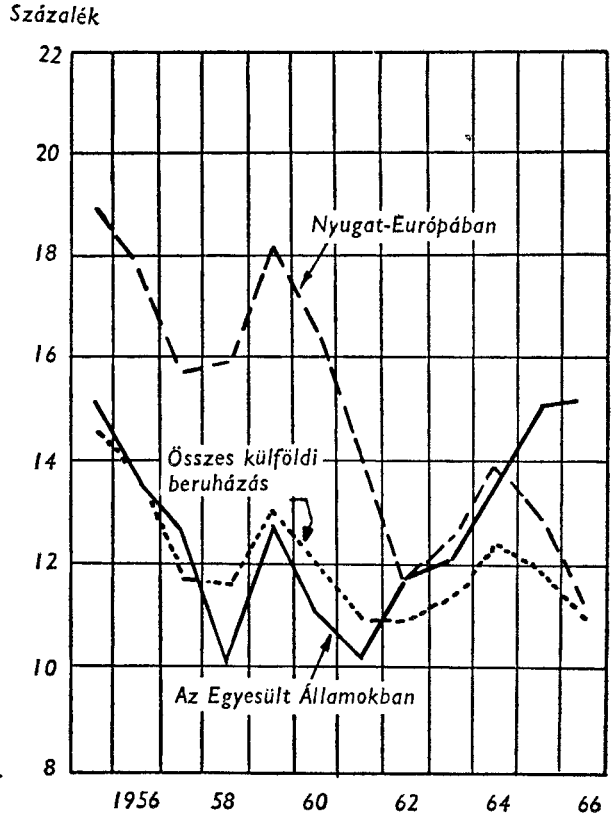

(Survey of Current Business, 1967. szeptember. 39. old.)

hozama, mint a 196. oldalon levő táblázatból kitűnik, 1956 óta állandóan csökkenő, sőt némely években meredeken zuhanó tendenciát mutat, éppen ezekre az évekre esik azok ugrásszerű megnövekedése. Ugyanilyen csökkenő tendenciáról tanúskodik a gyáripari közvetlen beruházások hozama is, holott az összberuházásokon belüli részarányuk 1950 és 1967 között 32 százalékról mintegy 40 százalékra emelkedett.

Az ábra pedig azt mutatja, hogy 1962 óta az amerikai gyáripari beruházások hozama nemcsak magasabb, mint a külföldi gyáripariaké, hanem azt is, hogy ez az eltérés egyre nő. (Hozamon az adók kifizetése után fennmaradó tiszta nyereségnek a közvetlen beruházások év eleji könyv értékéhez viszonyított aránya értendő.)

A közvetlen beruházásokból egyéb, csak részben számszerűsíthető jövedelmek, illetve megtakarítások is származnak: a járulékos árukivitel, amit az anyavállalat számára lehetővé tesznek: a leányvállalatok termékeit az anyavállalat olcsóbb áron importálhatja, mint ha azokat független

termelőktől kellene beszereznie; a szabadalmakért és a legkülönbözőbb központi szolgáltatásokért befolyó térítések; a K & F-i hozzájárulások; az általános költségeknek az anyavállalat és a leányvállalatok közötti megosztásából eredő adócsökkentés stb.[30] Ez azonban nem változtat a közvetlen hozam kétségtelenül csökkenő tendenciáján.

A távlati stratégia a nagyvállalatokon belüli tervezésre támaszkodik. A nagyvállalatok saját külön „tervhivatalokkal" dolgoznak, s tőlük telhetőleg igyekeznek mindent beprogramozni. A cél: profitoptimum, azaz olyan profitráta elérése, amely hosszú távon teszi lehetővé a kívánatosnak és szükségesnek tartott növekedést. A hosszú lejáratú célok meghatározása és követése jegyében fogant tőkekihelyezés tehát tudatos koncepció szerves része, s az amerikai nagyvállalatok ezt nem is leplezik. Íme egy gyáripari konszern vezetőjének megnyilatkozása: „Ha saját tapasztalatunk általános érvényre tarthat igényt, külföldi feldolgozó ipari leányvállalatok létesítése lehetővé teszi az átfogó behatolást, szemben az Egyesült Államokból származó exporttal, amely csak felszínes behatolást eredményez."[31]

Miben is áll az „átfogó behatolás"? Semmi esetre sem merül ki abban, hogy az anyavállalat kölcsönt folyósít a leányvállalatnak részint termelőberendezések szállítása formájában, részint forgótőke céljaira. A leányvállalatnak nyújtott hitel csak „kényelmes fikció", emögött a konszern erőforrásainak részbeni áttelepítése, termelőapparátusának kibővítése, a befogadó ország termelési struktúrájába való beékelődés, valóságos stratégiai hídfő kiépítése, majd kiterjesztése, az így megszerzett pozíciónak az anyavállalat szervezetébe, üzleti programjába való integrálása húzódik meg: a beruházók szándéka szerint tehát hosszú lejáratú viszonyról van szó.

A magas K & F-i ráfordításokat igénylő iparágakban elért amerikai fölény szintén annak világpiaci kiaknázására, a versenyképesség nemzetközi érvényesítésére, a bonyolultabb termékek piacának biztosítására és bővítésére ösztönöz; külföldi közvetlen beruházások révén a kutatási költségek nagyobb termelési volumenre oszthatók el, és a „know how" is szélesebb körben értékesül.

A kutatásigényes iparágak (magától értetődően elsősorban a fejlett országokban) mindenütt azok közé tartoznak, amelyekben az amerikai tőkekihelyezések igen nagy méretűek.

Az előbbiekkel összefüggésben kell megemlítenünk a közvetlen beruházások egy új, de mind nagyobb jelentőségű elemét: a befektetések

[30] *Harry Magdoff:* Economic Aspects of U. S. Imperialism. Monthly Review, 1966. november, 19. old.; továbbá Survey of Current Business, 1967. szeptember. 48—49. old.

[31] *Kari Levitt:* Dependence and Disintegration in Canada. New World Quarterly vol. IV. 2. sz. 88. old.

pénzügyi aspektusának viszonylagos háttérbe szorulását a hozzájuk kapcsolódó ismeret- és tudásanyaggal szemben.

Különösen a dinamikus és gyorsan növekedő iparágakban végzett amerikai beruházások sokszor komplex jellegűek (ún. „package deals" formáját öltik), mivel a tőkebefektetés műszaki, vállalatvezetési és piacszervezési-forgalmazási „know-how" átadásával párosul. Az utóbbit ugyanolyan fontosnak, sőt gyakran lényegesebbnek tartják, mint a rendelkezésre bocsátott tőkét.

A széles körű külföldi érdekeltségekkel bíró nemzetközi társaságok leányvállalatai között lebonyolított, a műszaki know-how átadásában álló ügyletek gyakran nem is járnak együtt statisztikailag megragadható pénzügyi tranzakciókkal. Ugyanez áll a szabadalmak és műszaki dokumentációk cseréjére vonatkozó megállapodásokra is, ha pénzbeli térítések nem kísérik őket nyomon. Sokan az ilyen licencia- és know-how-cseréket összességükben fontosabbnak vélik az olyan megegyezéseknél, amelyek pénzbeli ellenérték folyósítását kötik ki. Ez az ún. jéghegy-elmélet, amely szerint az alapok mérhető áramlása csak a jéghegy csúcsa.

Így Kanadának a külföldi tőkére való ráutaltsága csökkent, mégis függőségének, az amerikai nagyvállalatoknak az ország gazdasági élete fölött gyakorolt ellenőrzésének foka nőtt. Mint Safarian kifejti:[32] a közvetlen beruházások lényege nem egyszerű tőkebeáramlás, hanem az anyavállalat teljes szellemi potenciáljához való hozzáférés, a kutatási és vállalatigazgatási jártasságtól kezdve a gyártási eljárásokig, a termelési technikáig és magáig a termékig. A pénztőke átadása sokszor egyszerűen az anyavállalat által átengedett berendezésekben és szolgáltatásokban megtestesülő ismereteknek és tudásanyagnak a közvetlen és azonnali könyvelési ellentétele. Hiába kielégítő tehát a belső felhalmozás, tőkekénti értékesülése megfelelő vállalatigazgatási, piacszervezési stb. képesség és technikai felkészültség nélkül nem vagy csak korlátolt mértékben lehetséges.

A KÜLFÖLDI TERMELŐBÁZIS FEJLŐDÉSE: AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK VILÁGKERESKEDELMI RÉSZESEDÉSÉNEK ÚJ MÉRCÉJE

Vizsgáljuk meg, hogy mindezek a fejlemények és tendenciák mennyiben helyezik új megvilágításba a világgazdaság mai szerkezetét, mennyiben szolgálnak új mércével az Egyesült Államok világkereskedelmi súlyának megítélésére.

[32] *A. E. Safarian:* Foreign Ownership of Canadian Industry. McGraw-Hill Company of Canada, 1967. Idézi Kari Levitt: Id. mű, 80. old.

1. Az Egyesült Államok külföldi feldolgozó ipari közvetlen beruházásaival kapcsolatos folyó ráfordítások (karbantartás, felújítás, új üzemek építése, új berendezések beszerzése stb.) jóval gyorsabban nőttek, mint az amerikai feldolgozó ipar hasonló kiadásai. Így a külföldi feldolgozó ipari bázis ráfordításai 1967-ben az 1957. évinek csaknem 3,5-szerese, a belföldié pedig csak 1,7-szerese; 1957-ben az utóbbinak 8,1, 1967-ben már 16,8 százalékát tették ki.[33]

2. A külföldi feldolgozó ipari termelőbázis forgalmának emelkedése szintén gyorsabb ütemű, mint amerikai megfelelőjéé. Az amerikai forgalom (igaz: eleve viszonylag magas alapról) 1965-re az 1957. évihez képest csak 1,4-szeresére, a külföldi termelőbázisé viszont 2,3-szorosára, az előbbi hányadában 5,3 százalékról 8,8 százalékra növekedett.[34]

3. A külföldi magánberuházások összes profitja (a közvetlen beruházások profitja + e beruházásokhoz fűződő, az anyavállalatnak licencia, szabadalmi díjak fejében és más címeken hazautalt összegek + az egyéb, nem közvetlen beruházásokból származó érdekeltségek amerikai tulajdonosainak folyósított térítések) a nem pénzügyi vállalatok adó utáni nyereségének mind nagyobb részét teszi ki. A hatvanas évek közepén ez az arány 20—25 százalék között mozgott. Ez azonban az összes nem pénzügyi társaságokra vonatkozik, tehát azokra is, amelyek tevékenységüket csak az Egyesült Államok határain belül fejtik ki. Az említett arány jóval magasabb volna 25 százaléknál, ha a külföldi jövedelmeket csak olyan társaságok adó utáni profitjához viszonyítanánk, amelyek külföldi termelőbázist építettek ki.[35]

4. Az amerikai magántőke-kivitellel összefüggő külföldi termelőbázis tényleges jelentőségéről azonban átfogó képet akkor kapunk, ha számba vesszük mind a közvetlen, mind a tárcaberuházásokhoz fűződő termelés nagyságát és növekedésének dinamikáját.

E termelés értéke 1950 és 1967 között megnégyszereződött és messze meghaladja bármely más tőkésország bruttó nemzeti termékének értékét.

A külföldi termelőüzemek forgalma és az export értékének együttes összege jelzi, milyen döntő fontosságra tettek szert az amerikai nagytőke számára a külső piacok: itt már régóta nincs szó zárt gazdaságról.

[33] Survey of Current Business, illetve Economic Report of the President, 1968. február. 253. old.

[34] Survey of Current Business, 1966. november. 8. old., Economic Report of the President, 1968. február. 259. old.

[35] *Harry Magdoff:* Economic Aspects of U. S. Imperialism. Monthly Review, 1966. november, 19. old. Vonatkozással a közvetlen beruházások hozamának előbb tárgyalt csökkenésére, megjegyezzük, hogy ott a profitrátáról, itt pedig a profit tömegéről van szó; a profitráta leapadása nem zárja ki, hogy a profit tömege a beruházások összegének emelkedése folytán növekedjék és az amerikai vállalatok adó utáni nyereségének egyre számottevőbb hányadára rúgjon.

A külföldi amerikai termelőbázis növekedése 1950 és 1967 között
(milliárd dollárban)

Megnevezés	1950	1967
A külföldi amerikai termelőbázis:		
Összes külföldi vagyon	32	122
Ebből:		
Közvetlen beruházások könyv szerinti értéke	12	59
Külföldi piacokon értékesített termelés:		
Közvetlen beruházásokból[a]	24	118
Egyéb beruházásokból[b]	20	63
Külföldi termelőbázis forgalmának értéke összesen	44	181
Export	10	31
Külföldi forgalom összesen	54	212

Forrás: Judd Polk adatai alapján, 1. International Aspects of Antitrust. Hearings before the Subcommittee on Antitrust and Monopoly of the committeee on the Judiciary. U. S. Senate, 89th Congress. USGPO, Washington, 1967. 134. old.; 1967. évi adatok: Survey of Current Business, 1968. október, illetve Economic Report of the President, 308. old. alapján.

[a] A közvetlen beruházásokhoz fűződő külföldi feldolgozó ipari termelést illetően a kibocsátás és beruházás 2:1-es arányát tartják tipikusnak.

[b] A nem közvetlen beruházásokból származó termelésnél a kibocsátás és beruházás közötti 1:1-es arány alapulvételével.

Az Egyesült Államok részesedését a világkereskedelemben immár teljességgel irreális pusztán közvetlen árukivitele s annak a többi exportőr országéhoz mért aránya alapján felmérni: ez csak külföldi termelőbázis kibocsátásának figyelembevételével lehetséges, annál is inkább, mivel utóbbi az előbbinél gyorsabban nő.

Ugyanez természetesen a többi tőkésországra is érvényes, csupán külföldi — különösen közvetlen — beruházásaik volumene messze elmarad az amerikaié mögött.

Ugyancsak nyilvánvaló, hogy mindinkább a közvetlen beruházás válik olyan eszközzé, amelynek segítségével a tőkeexportőr országok — elsősorban az Egyesült Államok — a világkereskedelem növekedéséből kiveszik részüket: annak hozamát manapság fokozódó mértékben külföldi termelőüzemek és nem közvetlen árukivitel útján fölözik le.

Minthogy az Egyesült Államok e túlsúlya a külföldi beruházások területén adott, ez egyben azt is jelenti, hogy az Egyesült Államok a leányvállalatok és egyéb érdekeltségek egyre terjeszkedő hálózata révén a világtermelés és a világkereskedelem növekedésének első számú haszonélvezője, s ha a többi fejlett tőkésország fel kíván zárkózni hozzá, akkor ennek az adott tőkés struktúrában az egyik fő módja a külföldi közvetlen beruházások növelése.

Mindez együttesen azt eredményezi, hogy az amerikai nagytőke feszítőereje mindinkább kifelé irányul: az „ipari rendszer" (Galbraith) tengelyét alkotó nagyvállalatok óriási tőkefeleslege, a hazai piac viszonylagos telítettsége, a belső expanzió korlátai, az új technika alkalmazásában és a kutatásigényes iparágakban elért fölény stb. mind-mind arra készteti, hogy az egész tőkés világpiacon keressen tőkéje szerves összetételének és profitigényeinek megfelelő beruházási lehetőségeket, ilyképpen ellensúlyozva ezek tőkefeleslegéhez mért elégtelenségét az Egyesült Államokon belül. Immár világviszonylatban, a tőkés világtermelés profitja növekvő hányadának kisajátításával igyekszik terjeszkedni, a tőkés világpiac mind nagyobb részét az amerikai gazdaság meghosszabbított nyúlványává tenni. A folyamat mind jobban „önfenntartóvá" válik: az Amerikán belüli versenynek a világpiacra való átterjedéséből szükségszerűen következik a külföldi közvetlen beruházásoknak a mai kapitalizmus logikáján belüli kényszerű jellege.

A tényezőknek ez a komplexuma az amerikai tőkekiáramlásnak hallatlan dinamizmust és átütőerőt kölcsönöz, mivel folyamatossága az „ipari rendszer" képviselőinek tudatában — akik a nagyvállalati érdekeket az amerikai nemzetgazdaság, sőt az egész tőkés világgazdaság érdekeivel azonosítják — a magánvállalkozás rendszere Egyesült Államokon belüli és kívüli fennmaradásának egyik létfeltételévé válik.

II. RÉSZ[36]

NYUGAT-EURÓPA MŰSZAKI LEMARADÁSA

Az újabban gyakorta emlegetett „műszaki résen" az értendő, hogy Nyugat-Európa az utóbbi húsz évben erősen lemaradt az Egyesült Államok mögött a kutatásigényesebb műszaki újításokban, holott korábban, a húszas—harmincas években létrejött, tudományos vívmányok alkalmazásán alapuló iparágakban még egyenrangú szerepet játszott. Ma viszont a legkorszerűbb termékek egy részének előállításában nem versenyképes, s az Egyesült Államokból vagy amerikai cégek nyugat-európai leányvállalataitól kénytelen beszerezni őket.

Az OECD vizsgálatai szerint 140 második világháború utáni felfedezés, találmány közül 60 százalékot az Egyesült Államokban, 15 százalékot Nagy-Britanniában, 9 százalékot az NSZK-ban, 4 százalékot Svájcban,

[36] A cikk első része a Közgazdasági Szemle 1969. 12. sz., a második rész az 1970. 1. számában jelent meg.

3 százalékot Svédországban, 9 százalékot pedig más országokban hoztak először kereskedelmi forgalomba.[37]

Nyugat-Európa lemaradása különösen nagy az olyan magas műszaki felszereltséget megkövetelő ágazatokban, mint az elektronikai ipar, az atomipar (világpiaci versenyképesség az atomreaktorok gyártásában), a repülőgépipar, általában az erősen kutatásigényes szektorok.

A műszakilag élenjáró területek egy részében az amerikai fölény egyik fontos előzménye hogy Nyugat-Európa a korszerű fegyverek tekintetében egyre inkább függő viszonyba jutott az Egyesült Államokkal szemben. Minél világosabban ismerték fel az amerikai katonai körök, hogy a jövő stratégiai kulcsfegyverei többé nem az ismert és szokványos fegyverek lesznek, sőt nem is azok származékai,[38] annál bőkezűbben dotáltatták a katonai kutatást, s ezzel Nyugat-Európa egyszerűen nem tudott lépést tartani. Az amerikai szövetségi kormányzat költségének katonai-stratégiai célokra szánt mintegy 90 százaléka olyan óriási összeg volt, hogy mindenkor messze meghaladta azt, amit az önálló fegyverkezési bázis kiépítése szempontjából számba jövő nyugat-európai országok globálisan (tehát katonai és békés célokra együttesen) K & F-re (kutatásra és fejlesztésre) költöttek.[39]

Az Amerikától való függés létrejöttében szerepet játszott az Egyesült Államok és minden más nyugat-európai ország gazdasági potenciálja közötti különbség, a katonai K & F költségessége és kockázatos volta stb., valamint — némely esetekben — speciális tényezők is.

A számítógépgyártás

A műszaki lemaradás gyakorlati vetületei talán a legszemléltetőbben itt érzékeltethetők. Ez annál is indokoltabb, mivel — ugyancsak az OECD megállapítása szerint[40] — Nyugat-Európa háttérbe szorulása e téren a legkirívóbb.

A számítógépgyártás mindenekelőtt rendkívül kutatásigényes: egy középméretű számítógép előállítása (a működtetéséhez nélkülözhetetlen

[37] Third Ministerial Meeting on Science of OECD Countries. March 1968, Agenda Item V., Gaps in Technology between Member Countries.

[38] *Christopher Layton:* European Advanced Technology. A Program for Integration. PEP — Allen & Unwin, London, 1968. 31. old.

[39] Ez 1963/64-ben 5 milliárd dollár alatt mozgott; az amerikai szövetségi kormányzat katonai rendeltetésű költségelőirányzata ezt az összeget már 1 évtizeddel azelőtt, 1954-ben meghaladta (5,66 milliárd dollár 90 százaléka kb. 5,1 milliárd dollár).

[40] Idézi James Ensor: Europe's Dependence on America. Information Processing. The Financial Times Survey. 1968. augusztus 5. 13. old.

programokkal stb. együtt) kb. 50 millió dolláros K & F-i ráfordítást igényel. Ez a magas költség, valamint az átfutási időnek a versenyképessége biztosításához megkövetelt tartama, azaz mintegy 3 év, meghatározza az évi K & F-i kiadásoknak a műszaki hatékonyság küszöbe eléréséhez megkívánt minimális nagyságát. Ez példánkban hozzávetőleg évi 15—17 millió dollár. Profit azonban csak akkor realizálható, ha a K & F költsége a gyártás egészére vetítve egy-egy számítógép árának bizonyos százalékát nem haladja meg; e hányad felső határa 10 százalék. Ennélfogva az adott méretű számítógépből legalább 500 millió dollár értékű forgalmat kell elérni, vagyis évenként kb. 300-at eladni. A gépek előállításához azonban a K & F-en kívül 200 millió dollárba kerülő termelőüzemre és 10—20 000 főnyi munkaerő-állományra van szükség; az 50 millió dolláros K & F-ből 1 évre jutó 15—17 millió dollár csak ebben az esetben térül meg.[41] A piaci szervezetnek valamely nyugat-európai országban való kiépítése — az első évek elkerülhetetlen veszteségeit is ideértve — ugyancsak mintegy 50 millió dolláros további kiadást feltételez.[42]

Ehhez járul, hogy a berendezések zömét (kétharmadát—háromnegyedét) nem el-, hanem bérbeadják; az évi bérleti díj a berendezés értékének 20—25 százaléka körül mozog. A szükségelt nagy forgótőke még a legtőkeerősebb vállalatok pénzügyi erőforrásait is kimerítheti vagy a végsőkig feszítheti.

Emellett ez az iparág az állandó műszaki átalakulások állapotában van. Az elektroncsöves (első generációs) számítógépeket a tranzisztoros (második generációs), ezeket pedig a hatvanas évek közepén az integrált áramkörös (harmadik generációs) berendezések váltották fel. Az áttérés az utóbbiakra még végbe se ment (1967-ben a nyugat-európai országokban a számítógépparknak még csak kb. egyharmada volt harmadik generációs)[43], s már küszöbön áll a negyedik generációs, szuperáramkörös (LSI = = large scale integration = az integráció igen magas fokát megvalósító) berendezések megjelenése a piacon.[44]

A számítógépgyártás egyben a legkoncentráltabb iparágak egyike: az amerikai IBM (International Business Machines) egymagában a tőkés világpiac forgalmának mintegy 70 százalékát bonyolítja le és körülbelül ugyanekkora a részesedése az amerikai piacon is.

[41] *Ian Low:* The Facts of Technological Life, New Scientist, 1968. május 9. 296. old. A. H. Cottrell professzor, a brit kormány tudományos tanácsadója helyettesének adatai alapján.

[42] *James Ensor:* Id. mű.

[43] *W. K. de Bruijn:* Recent Developments in the European Market. Datamation, 1967. december. 25—27. old.

[44] L. Az automatizálás új fejleményei, továbbá Automatizálás, 1968. című cikkeimet a Valóság 1966. szeptemberi, illetve 1968. szeptemberi számában.

A harmadik és negyedik generációs számítógépek integrált áramköreinek, illetve szuperintegrált alkatrészeinek gyártásában ismét amerikai cégek: a Texas Instruments, a Fairchild és a Motorola ugrottak világviszonylatban az élre. Már az integrált áramkörök előállítása is óriási befektetéseket igényelt: csak a legnagyobb vállalatok tudják előteremteni azokat az anyagi és szellemi erőforrásokat (nem utolsósorban kellőképpen képzett szakembergárdát), amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy a gyártás jövedelmezőségét biztosító szinten tudjanak termelni.

A szuperintegráció még ennél is bonyolultabb. Az integrált áramköröknél már jó eredménynek számít, ha a selejtarányt 80 százalék alá sikerül szorítani; a szuperintegrációnál ez néha még a 95 százalékot is eléri. Ez az iparágba való bekapcsolódás „belépti díját" még inkább növeli.

A számítógépiparnak ezek a jellemzői nem teszik könnyűvé a lépéstartást Nyugat-Európa számára. Nagy-Britannia az egyedüli ország, ahol az IBM piaci részesedése 50 százalék alatti, de az integrált áramkörök gyártásában az amerikaiaknak már a know-how tekintetében mintegy kétéves előnyük volt. Az Egyesült Államokban a gyártás főként a már említett néhány nagyvállalatban koncentrálódik, ezzel szemben Nagy-Britanniában 20—30 vállalat állít elő kisebb-nagyobb sorozatokat. A szakemberek szerint fennáll annak a veszélye, hogy a nyugat-európai mikroelektronikát elsöpri az Egyesült Államokból származó behozatal és a helyszínen működő amerikai leányvállalatok versenye.[45]

Mindennek ellenére egyetlen, gazdasági függetlenségét megőrizni kívánó ország sem nyugodhat bele abba, hogy a számítógépgyártásból „kimaradjon". S nemcsak azért nem, mert rendkívül expanzív (növekedési üteme Nyugat-Európában 15—25 százalékos) és a berendezések felhasználási köre szüntelenül bővül (ma már messze túlterjed a tudományos számítások és ügyviteli alkalmazások magában véve nem is szűk területén). A számítógépeket ma már mind nagyobb mértékben alkalmazzák a gazdasági tervezésben, az oktatásban, a közigazgatásban, a közlekedésben, a jogtudományban, a bűnüldözésben stb. A felhasználási területek száma az utóbbi évtizedben mintegy megnégyszereződött.

[45] The Micro Invaders. The Economist, 1969. április 12. 61—62. old. A cikk nem éppen derűlátó alcíme: „Ha az amerikai ipar az újfajta elektronikai termékek európai piacát kisajátítja, Európa egyszer s mindenkorra beletörődhet az Egyesült Államok technikai fölényébe."

Nyugat-Európának e téren is nehéz versenyeznie a sokkal nagyobb belső piaccal rendelkező és bőséges állami támogatásban részesülő amerikai társaságokkal.

Nem ritkák az olyan érvek és adatok, amelyeket annak bizonyítására sorakoztatnak fel, hogy Nyugat-Európának amúgy sincs „esélye" Amerikával szemben, így repülőgépipara fenntartásának racionalitása vitatható.

Íme néhány példa. Az amerikai repülőgépipar munkaerő-állománya 1 400 000 fő és évi forgalma (a K & F-i szerződések beszámításával) csaknem 24 milliárd dollár. Nyugat-Európában az iparág 457 000 főt (az amerikainak kb. 33 százaléka) foglalkoztat, de forgalma mindössze 3,54 milliárd dollár (az amerikainak mintegy 15 százaléka). A hat vezető nyugat-európai társaság (British Aircraft Corporation, Rolls Royce, Sud-Aviation, Dassault, Bréguet, Saab és a Hawker-Siddeley) összesített forgalma kb. 2 milliárd dollár, hozzávetőleg akkora, mint a Boeingé (Egyesült Államok) egymagában.[46] A katonai szektorban az amerikai túlsúly ennél is nagyobb.

A nyugat-európaiak azonban legalábbis egyes részterületeken kétségtelen vitalitásról tesznek tanúságot, sőt az amerikai piacra is be tudtak törni. Az a reményük, hogy a polgári szektor forgalmából számottevő részt hasítsanak ki maguknak, a hangsebességnél gyorsabb Concordehoz (Nagy-Britannia és Franciaország közös vállalkozása) és a légibuszhoz fűződik.

A Concorde két (francia és brit) prototípusának első próbarepülése után saját kategóriájában némi előnyre tett szert, mivel amerikai konkurrensei, a Boeing és a Lockheed prototípusaikat túlméretezték és túlbonyolították, az ezek további fejlesztéséhez szükséges hitelek folyósítását az amerikai Kongresszus megtagadta, és így a tervezés munkáját elölről kell kezdeniük (változtatható szárnynyílású helyett egyszerűbb, kevésbé gyors, kisebb súlyú, tehát kisebb hasznos terhet elbíró gépet kell konstruálniuk).

A sikeres próbarepülésektől azonban a kereskedelmileg értékesíthető gépek gyártásáig még elég hosszú az út. A felszállásokat sok év megfeszített munkája előzte meg; a becslések szerint újabb néhány évbe telhet, míg a gépek — a felhasználók kívánságait figyelembe vevő módosítások végrehajtásával — forgalomba lesznek állíthatók. Az egyik legnagyobb gond: leszállás nélküli átkelés az Atlanti-óceán északi része fölött (ami több üzemanyagot és így súlytöbbletet jelent, csökkentve az utasférő-

[46] *Christopher Layton:* European Advanced Technology 27. 130. old.

helyet); a másik: a gyártási költségek nagysága, amit egyelőre homály fed. Erről nagyjában-egészében 1970 körül alakul ki pontosabb kép; a brit és a francia kormánynak ekkor újra kell döntenie, vállalja-e a további terheket, vagy pedig presztízsszempontokat félretéve leírja az eddigi kiadásokat.[47]

Az amerikai kormány a jelek szerint egyelőre kivárási taktikát alkalmaz. A rendkívül költséges kísérletezést átengedi az európaiaknak; ha azok eredményesnek bizonyulnak és az a veszély fenyeget, hogy a hangsebességnél gyorsabb gépek szektorában a Concorde nyugati monopóliumra tesz szert, késedelem nélkül saját szuperszónikus változataik valamelyik megvalósításához látnak, okulva a brit—francia tapasztalatokból. Elgondolásuk, hogy a gyártási költség ilyképpen jóval alacsonyabb lesz, és rendszertechnikai jártasságuknál fogva az átfutási idő is rövidebb.

Valóban, Nixon elnök 1969 őszén jóváhagyta a Boeing Company tervezetét, egy óránként 1800 mérföld sebességgel repülő, 250—320 férőhelyes szuperszónikus gép, a B 2707 prototípusának megépítéséről. Ez azonban — ha az elnök döntését a Kongresszus is megszavazza — csak 1978-ban kerül kereskedelmi forgalomba, s mivel a Concorde a program szerint már 1973-ban, utóbbinak mintegy ötéves „kifutása" lesz. Ezt követően már át kell engednie a teret a sokkal gyorsabb és nagyobb befogadóképességű amerikai gépnek. (A Concorde adatai: sebessége 1300 mérföld/óra és 130 utast szállít.)

A légibusz sorsa. Az eredetileg 300 utas szállítására tervezett légibusz brit, francia és nyugatnémet vállalatok közös vállalkozásának indult. 1968 decemberében a gyártó vállalatok megegyeztek, hogy műszaki okokból a férőhelyek számát 250-re csökkentik, kisebb teljesítményű, de már fejlesztés alatt álló motort használnak és a konstrukciós munkálatokat meggyorsítják.

A sietségre minden okuk megvan. Egyrészt a British Aircraft Corporation hasonló, 220 utas szállítására alkalmas gép gyártását tervezi, mely az előbbivel konkurrálna. (Itt ismét a nyugat-európai erőforrások megosztásának jellegzetes példáját látjuk...) A légibusz értékesítési lehetőségeit nyilvánvalóan javítaná, ha a BAC is belépne a konzorciumba. Másrészt azonban az amerikai Boeing 1968 októberében bemutatta B 747 típusú, 360 férőhelyes (!) utasszállító óriásgépét, amelyet rekordidő (mindössze 2,5 év) alatt épített meg. A Boeing előzetes puhatolózásaiból kiderült, hogy némely nyugat-európai vállalatok is hajlandók gépei megvásárlására, ezért kifejezetten az európai szükségletekhez alkalmazkodó

[47] Supersonics — The Waiting Game. The Economist, 1969. április 5. 60—61. old. Jellemző, hogy ez a szempont még 1969 tavaszán is felvetődhetett!

gépet is kíván konstruálni. Ezenfelül a Lockheed és a Douglas szintén 250—300 férőhelyes gépekkel kíván megjelenni a piacon.

Az európai légibusz jövője így bizonytalan: a B 747 előfutára az Egyesült Államokban fejlesztés alatt álló utasszállító óriásgépek egész sorának.

Egyébként még a legnagyobb nyugat-európai országok is csak úgy tudják biztosítani repülőgépiparuk létét, hogy kormányaik a nemzeti légiforgalmi társaságoknak adott szubvenciókat feltételekhez kötik, például olyan, belföldön gyártott gépek megvásárlásához, amelyek az amerikaiakéhoz képest sokszor kevésbé megfelelők és üzemeltetésük is kevésbé gazdaságos (mint pl. Nagy-Britanniában).[48]

Űrkutatás — űrhajózás

Nyugat-Európa lemaradása az űrkutatásban is nagy mérvű; itt főként két vonatkozására utalunk.

Az egyik: az űrkutatás általános nemzetgazdasági kisugárzása. Az „űrkutatási szint" magasabb követelményei mindazokban az iparágakban (különösen a gépgyártásban, a villamossági iparban, a fémkohászatban, a vegyiparban stb.) éreztetik a hatásukat, amelyek az űrkutatási infrastruktúra kialakításában és az űrtestek felszerelésében közreműködnek. Az amerikai számítógépipar fejlettsége is egyebek között az űrkutatás szükségleteivel függ szorosan össze (mikrominiatürizálás, integrált és szuperáramkörök, folyamatszabályozás stb.).

A másik az űrkutatás távhírközlési vetületei. A távhírközlés sok ágazatában a hatékonyság feltétele belátható időn belül a mesterséges holdak felhasználása lesz. Az utóbbiak semmi olyan funkciót nem látnak el, amely hagyományos eszközökkel ne volna elvégezhető, de lehetővé teszik óriási távolságok áthidalását oly csekély költséggel, hogy az alapvetően megváltoztatja a távhírközlés gazdaságosságát. A mesterséges holdak beiktatásával idővel semmivel sem lesz költségesebb a 10—15 000 kilométer távolságban levő partnerrel lépni érintkezésbe, mint azzal, akitől 1—2 kilométer választ el bennünket. Távlatilag egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a hírközlési díjszabás teljesen függetlenné válik a távolságtól, s például a távolsági beszélgetések ugyanannyiba kerülnek majd, mint a helyiek.[49] Az a — csupán tradicionális hírközlési eszközökkel élő — vállalat vagy ország, amely e téren nem tud lépést tartani, behozhatatlan hátrányba kerül.

De az űrkutatás vívmányai gazdasági felhasználásának van egy továb-

[48] The Economist, 1968. október 12. 74. old.
[49] Science & Technology, 1968. április. 17. old.

bi, nem egészen lényegtelen vonása. Minél nemzetközibbé válik a világgazdaság, annál nagyobb szerepet játszik annak tőkés szektorában a reklám és a propaganda. A mesterséges holdak segítségével előreláthatólag lehetővé válik a széles körű közvetlen televíziós adás. A mesterséges holdak tervezésében, gyártásában és a világűrbe való felbocsátásában az Egyesült Államok a tőkés világgazdaságban monopolhelyzetet élvez, s ezt kereskedelmileg a Comsat (Communication Satellites) konzorcium aknázza ki. Joggal feltételezhető, hogy ezt az előnyt a hetvenes években a mesterséges holdak útján történő televíziós közvetítések messzemenő kommercializálásával, az újfajta reklámlehetőségeknek az amerikai társaságok szolgálatába állításával használja majd ki, még kedvezőbb pozíciót érve el nyugat-európai és egyéb versenytársaival szemben.[50]

Ezt valószínűsíti az Egyesült Államoknak az Intelsat-ban (International Telecommunications Satellite Corporation — a mesterséges holdak útján való távhírközlés nemzetközi szervezete) érvényesített irányvonala is. Ezt a szervet, amelyhez több mint 60 ország csatlakozott, azért létesítették, hogy elősegítse egy — az egész világot felölelő és mesterséges holdakon alapuló — távhírközlési hálózat felállítását. A nyugat-európai országok reménye, hogy nemzeti vállalataik kormányaiknak az Intelsat finanszírozásához való hozzájárulása arányában (egész Nyugat-Európára vetítve kb. 25 százalék) fejlesztési és gyártási megbízásokat kapnak, nem valósult meg. A NASA (National Aeronautics and Space Administration — az amerikai űrkutatás irányításával megbízott állami szerv) csak saját programja kiegészítését szolgáló tudományos kísérleteket hajlandó támogatni, de nem járul hozzá ahhoz, hogy a nyugat-európai országok amerikai hordozórakétákat vegyenek igénybe kereskedelmi célokat szolgáló mesterséges holdak felbocsátásához. Az Intelsatot ezenfelül a Comsat irányítja, és a nyugat-európaiak szerint képtelen volt arra, hogy kereskedelmi érdekeit elhatárolja a nem profitra dolgozó Intelsatéitól.

1968 derekán az újabb távközlési mesterséges holdak előállításával és felbocsátásával kapcsolatos ellentétek az Intelsaton belül kiéleződtek.[51] A tagországok (elsősorban a nyugat-európaiak) kifogáso ták, hogy a rendelések 90 százaléka (!) amerikai cégeknek jutott s ezek ilyképpen tovább növelték a távhírközlési technikában már amúgy is élvezett jelentékeny előnyüket. Az amerikaiak viszont arra hivatkoztak, hogy a nyugat-európai konstrukciók kevésbé fejlettek és drágábbak. A nyugat-európaiak bekapcsolódása a gyártásba tehát egyértelmű volna azzal, hogy az Intelsatot az ő műszaki fejlődésük előmozdítására használják fel.

[50] Részletesebben lásd Herbert I. Schiller: TV Overseas — The U. S. Hard Sell. The Nation, 1966. december 5. 609—612. old.

[51] Tensions at Intelsat. The Economist, 1968. július 27. 35—36. old.

A vita annyiban tanulságos, hogy feltárja az adott erőviszonyok mellett szükségszerű nézőpont-különbségeket. A nyugat-európaiak azért csatlakoztak az Intelsathoz, hogy távhírközlési lemaradásukat behozzák (vagy legalábbis csökkentsék). Az amerikaiak szerint viszont — minthogy ők mind technikailag, mind a komparatív költségek tekintetében nagy előnyre tettek szert — a gazdaságosság és a hatékonyság egyaránt amellett szól, hogy a nemzetközi munkamegosztás a status quo-hoz igazodjék. Az együttműködés problémáinak ilyen megközelítésével és az ebből adódó ellentétekkel a műszaki fejlesztés más területein is újra meg újra találkozhatunk.

Mivel az amerikaiak véglegesíteni szeretnék a nyugati távhírközlési rendszer struktúráját, hajlandók némi engedményre mind a rendelések elosztásában, mind az Intelsat irányításában. Nyugat-Európában kétségtelenül általános az a meggyőződés, hogy az Intelsat működése eddig nem segítette elő felzárkózásukat.

Ami Nyugat-Európa űrkutatási programját illeti, ennek megvalósítására eredetileg három szervezetet hoztak létre: az ELDO-t (European Launcher Development Organization — európai indítórakéták fejlesztését célzó szervezet), az ESRO-t (European Space Research Organization = európai űrkutatási szervezet) és a CETS-t (Conference on European Telecommunication Satellites = szó szerint: európai távhírközlési mesterséges holdak konferenciája). Nincs módunk e szervezetek terveinek, azok gyakori módosításainak, a költség-előirányzatokkal, a működésük összehangolásával összefüggő nehézségeknek, valamint belső ellentéteiknek ismertetésére és elemzésére. A nyugat-európai erőfeszítések arányait és kilátásait érzékelteti azonban, hogy az Egyesült Államok 1966-ban 5,1 milliárd dollárt költött űrkutatásra, Nyugat-Európa pedig nemzeti és nemzetközi programjaira együttesen mindössze 216 millió dollárt.[52] A ráfordítások közti nagyságrendi különbség, az Egyesült Államokra való ráutaltság eleve megszabja a nyugat-európai próbálkozások kereteit.

Az ELDO és ESRO történetét válságok sorozata jellemzi. Az ELDO-t súlyosan érintette Nagy-Britannia bejelentése, hogy tervei finanszírozásában 1971 után nem vesz részt; az ESRO létét Olaszország kilépése tette kockára.

Az 1968 őszén megtartott bonni űrhajózási konferencián a többi tagállam elvileg vállalta az ELDO további anyagi támogatását, azzal a feltétellel, hogy a költségvetést csökkentik és a programot az ESRO-éval összehangolják.

Az ESRO új költségvetését — amely létét 1973-ig biztosítja — meg-

[52] Cristopher Layton: European Advanced Technology... 162. old.

szavazták és igyekeznek a szervezetnek új dinamizmust kölcsönözni; így 1968 folyamán a vezető szakembereket csaknem teljesen kicserélték. Ez kétségtelen eredmény, mert az ESRO 1968 derekán oly súlyos helyzetben volt, hogy kétségesnek látszott, vajon 1969-ben is folytathatja-e tevékenységét. A pénzügyi alapok előteremtésével az ESRO kilátásai is megjavultak, de részben az Egyesült Államok jóvoltából. Az amerikai űrkutatási költségvetés megnyírbálását ugyanis elsősorban a tudományos programok sínylették meg, ennek következtében a NASA együttműködési készsége megnőtt, s tárgyalások indultak több közös vállalkozás megindítására.

A bonni konferencián érdekes határozat született egy nyugat-európai űrkutatási csúcsszervezet („európai NASA") létesítésére, amelytől az eddigi szervezetek és azok programjának (mint például az ELDO Európarakétái) hatékonyabb összehangolását, a tagállamok közti ellentétek megszüntetését és a tervezetek pontosabb kivitelezését remélik. Az előkészületi munkálatok befejezése 1969 végére várható.

A perspektívák tehát valamivel biztatóbbak, mindez azonban nem feledtetheti el azt a tényt, hogy a nyugat-európai űrkutatási program tengelye és egyben Achilles-sarka az indítórakéták kérdése. Amíg tudományos célokról van szó, bizton számíthatnak az amerikai segítségre. Nagyon is kétes azonban, hogy ugyanez lesz-e a helyzet akkor is, ha kereskedelmi rendeltetésű mesterséges holdak felbocsátására kerülne sor. Az indítórakéták előállítása Nyugat-Európában jóval költségesebb, mint az Egyesült Államokban; a pénzügyi eszközök előteremtése már eddig is nehézségeket okozott.

Az atomenergia békés célú alkalmazása

Az összkép nem sokkal vigasztalóbb, ha a nyugat-európai atomipar, illetve az Euratom helyzetét vesszük szemügyre.

1968 második felében az Euratom olyan válságba jutott, hogy december végén csak nagy erőfeszítések és nehezen létrejött kompromisszumok árán sikerült ideiglenes költségvetés elfogadásával fennmaradását az addigi keretek között 1969. július 1-ig biztosítania.[53]

Ez az eredmény is olyan körülmények között született meg, hogy az Euratom-létesítmények dolgozói kivándorlással fenyegetőztek, majd — mivel a leépítési tervek egyike az Euratom 2700 főnyi kutatógárdájának

[53] 1969 áprilisában az EGK-Bizottság az érdekelt kormányok, az egyetemek, az ipar illetékes szerveinek előzetes konzultálása után 5 éves kutatási és kiképzési munkatervet terjesztett jóváhagyás végett az EGK Minisztertanácsa elé, ez a jelzett időszakra 400 millió dolláros költségvetést irányoz elő.

egyharmadra csökkentését irányozta elő — az olaszországi Isprában (a központi kutatóintézetben) 2000 természettudós, kutató, technikus és fizikai dolgozó tiltakozó sztrájkba lépett, azonnali intézkedéseket követelve az intézmény megmentése végett. Jelszavaik egyike ez volt: „Talán az Egyesült Államok finanszírozzon bennünket?" Megmozdulásukat az olasz szakszervezeti központok és az EGK brüsszeli szerveinek személyzete is támogatta. Még egy nyugat-európai általános sztrájk gondolata is felmerült az Euratom elsorvasztásának megakadályozására.

Ha a válság okait vizsgáljuk, mintegy sűrítve bukkanunk azokra a tényezőkre, amelyek mindennemű nyugat-európai összefogást gátolnak.

Az egyes tagországok a nemzeti érdeket következetesen az EGK szintű megoldásoknál előbbre helyezték. Erőfeszítéseiket nemzeti programok végrehajtására koncentrálták, az Euratomnak legfeljebb járulékos szerepet szántak. Az Euratom tevékenységének megítélésében a hatékonyság mércéje nem az volt, hogy mennyiben segíti elő egy közös atomipari irányvonal kialakítását, hanem mennyiben viszi előre a külön nemzeti programokat. Ezenfelül minden ország arra törekedett, hogy legalább-is pénzügyi hozzájárulása arányában húzzon hasznot az Euratom kutatásaiból (a „juste retour" elve). Általában minden olyan tervezetet ellenéztek, amelytől egyéni hasznot nem várhattak, mihelyt azonban valamely kutatás eredménye sikeres ipari-kereskedelmi alkalmazással kecsegtetett, azt nemzeti keretek között igyekeztek kiaknázni.

Az Euratomon belüli koordináció állapotát jelzi, hogy három ország — erőforrásaik egyesítését mellőzve — külön-külön fejleszt szaporító reaktorokat: ezeket tekintik ugyanis a „jövő reaktorának".

Az országos és EGK-szintű ráfordítások összegszerűen nem maradnak el az Egyesült Államoké mögött, sőt a bruttó nemzeti termék százalékában Amerikáénál nagyobbak, de szétforgácsoltságuk miatt nem vethetők be optimálisan, s ezért hozamuk is alacsonyabb.

Ez az egyik oka az atomerőművek létesítésében való lemaradásnak is. 1968 derekán az Euratom 17 atomerőműve 2277 megawatt kapacitással még állta a versenyt az amerikaiakkal (15 atomerőmű 2299 megawatt kapacitással). De ami a jövőt illeti, az arány már erősen eltolódott az amerikaiak javára, akik 89 új erőmű építésére adtak megbízást 70 000 megawatt kapacitással, szemben 16 új erőművel és kereken 6500 megawatt kapacitással az EGK-ban. Ehhez járul még az is, hogy az amerikai atomerőműveket 4—5 vállalat építi, a sokkal kevesebb közös piacit 10—12. Az EGK-megbízások globális összege kisebb, mint amennyi minden egyes amerikai vállalatnak külön jut.

Az Egyesült Államok közben az atomipari exportban is az élre ugrott. Nagy-Britanniában 1953 őszén helyezték üzembe a tőkés világ első atomerőművét (Calder Hall), s az atomipari exporthoz nagy reményeket fűz-

tek. 1966-ig azonban — noha a brit ipar magas műszaki színvonala vitathatatlan — az a Nagy-Britannia, amely Nyugaton a legnagyobb atomipari potenciált mondhatja magáénak az Egyesült Államok mellett, mindössze két reaktort exportált, az amerikaiak viszont (elsősorban a General Electric és a Westinghouse) tizenötöt, s ezek jó részét is Nyugat-Európába.

A hatvanas évek végén sok jel vall arra, hogy két évtizedes kísérletezés után az atomenergia békés felhasználásában fordulat küszöbén állunk, s az új, most épülő villamos erőművek közül mind több lesz atomerőmű.

Nyugat-Európának ugyanekkor attól kell tartania, hogy lemaradása mind az atomerőművek hálózatának kiépítésében, mind az atomipari exportban állandósul vagy éppenséggel fokozódik.

Az amerikaiakkal szembeni helytállásra talán a legfőbb esély a szaporító reaktorok fejlesztése és az elért eredmények kereskedelmi értékesítése volna; e téren a britek úttörő munkát végeztek. A közelmúlt tapasztalatai alapján nyitott kérdés, vajon sikerül-e a szerzett előnyt az alkalmazásban is hasznosítani.

A műszergyártás

A legújabb vívmányok kiaknázását lehetővé tevő korszerű laboratóriumi műszerek fő beszerzési forrása szintén az Egyesült Államok. Az OECD vizsgálatai is azt igazolják, hogy a műszeriparban — ahol az elavulás különösen gyors — az új termékek bevezetésében általában az amerikaiak a legfürgébbek; hazai piacukon a forgalom csaknem 50 százalékát olyan műszerek adják, amelyek öt évnél rövidebb ideje kerültek piacra, és ez az arány némely különösen korszerű termékeket gyártó cégnél a 75 százalék közelében jár. Erre Nyugat-Európában is van példa, ez azonban még kivételnek számít. A világpiacon a műszerexportban messze az amerikaiak vezetnek.[54]

A szakképzett munkaerők Amerikába vándorlása: a „brain drain"

A legfeljettebb technikát alkalmazó ágazatokban Nyugat-Európa lemaradásának felszámolását mindinkább megnehezíti a „brain drain", a szellemi potenciál lecsapolása, a szakképzett munkaerő Amerikába áramlása.

[54] Gaps in Technology: Scientific Instruments. OECD, Paris, 1969; lásd még The Instrument Gap. The Economist, 1969. január 25. 54—55. old.

Noha a természettudós és a mérnök helyenként és időnként a tudományos-technikai forradalom korszakának legfontosabb „hiánycikke", a „brain drain" fogalmát mégsem helyes csupán e kategóriák Amerikába településére korlátozni, mivel az rajtuk kívül más, szakképesítéshez kötött munkaerőket (orvosok, felsőfokú társadalomtudományi-humán képzettségű szakemberek, technikusok, szakmunkások) is felölel. Így 1947 és 1965 között az Egyesült Államokba érkezett 2,2 millió munkaképes bevándorló 16,9 százaléka, 372 000 fő szakképesítéssel rendelkezett. Arányuk 1965-ben 22 százalékos volt.[55]

Mivel azonban a figyelmet leginkább a diplomás szakemberek bevándorlása vonta magára, statisztikailag ez ragadható meg leginkább. Ezek szerint az Egyesült Államok 1949 és 1966 között több mint 52 000 mérnököt és kereken 20 000 természettudóst fogadott be, illetve céltudatosan „akvirált" a fejlett és fejlődő országokból.[56]

A globális adatokból itt Nyugat-Európa részesedése érdekel bennünket.

1956 és 1961 között Nyugat-Európából évi átlagban 2233 természettudós és mérnök költözött az Egyesült Államokba. Létszámuk 1962-ben 2431-re (Nagy-Britannia: 925, NSZK: 356), 1963-ban 3002-re (N.-Br.: 1153, NSZK: 428), 1964-ben 2982-re (N.-Br.: 1175, NSZK: 491) emelkedett.[57] Az 1965—67-es adatok azt valószínűsítik, hogy az Amerikába irányuló nyugat-európai tudósvándorlás ezekben az években sem csökkent.

A legsúlyosabb károsult — mint ez az adatokból is kitűnik — Nagy-Britannia: becslés szerint évenként az egyetemi tanulmányaikat a természettudományi és mérnöki karokon befejezőknek mintegy 7, a filozófiai doktorátust (PhD) megszerzőknek 20 százaléka távozik Amerikába.[58] A Jones Bizottság jelentése megállapítja: „Nem kétséges, hogy Nagy-Britannia évről évre legképzettebb munkaerőinek számottevő hányadát veszíti el. Ezek életkora 25—35 év között mozog, tehát fizikai és szellemi erejük teljében és legtermékenyebb alkotó éveik kezdetén vannak."[59] Ugyanez a helyzet az NSZK-ban is: „Nyugat-Németország szellemi elitjét ugyanúgy lefölözzük, mint Angliában az ifjú gárdát. A nyugatnémet tudományos világ krémje lobogó zászlókkal áll át hozzánk, mihelyt az

[55] The Brain Drain (szerk. Walter Adams). The Macmillan Company, New York, 968, 33. old.

[56] Reviews of National Science Policies. United States. OECD, Párizs, 1968. 75. táblázat. 601. old.

[57] The Brain Drain... 34. és 38. old.

[58] Science & Technology, 1968. május. 28. old. és The Financial Times, 1967. január 6. 12. old.

[59] Committee on Manpower Resources for Science Technology. The Brain Drain (The Jones Report) HMSO, London, 1967. 4. old.

NSZK-ban is szabadon toborozhatunk" — (ami azóta megtörtént) — jelentette ki a „tehetséges tudosók elcsábításával" hivatásszerűen foglalkozó amerikai ügynökségek egyikének vezetője.[60]

Az amerikai nagyvállalatok képviselői (egy időben a hadügyminisztérium megbízottjai is) rendszeres toborzó körutakat tesznek Nyugat-Európában, hogy a számukra legmegfelelőbb diplomás szakembereket kiválogassák. Tevékenységüket segítette az amerikai bevándorlási törvények 1965-ben életbe léptetett liberalizálása: a felső- és középfokú szakképzettségűeket, valamint a szakmunkásokat beengedik arra való tekintet nélkül, hogy származási országuk a bevándorlási kvótát kimerítette-e vagy sem.

A „brain drain" okát nem egyedül a magasabb amerikai fizetésekben és életszínvonalban, hanem a tőkés világ anyagi és szellemi erőforrásainak Amerikában való koncentrálásában kell keresni: az élvonalbeli tudósok jó része az Egyesült Államokban dolgozik — ott található a legköltségesebb és legkorszerűbb felszerelés —, a tőkés világban a legtöbb, tudományos-műszaki áttöréssel biztató izgalmas kísérletet ott végzik. A tudományos kommunikáció lehetőségei is sokkal jobbak, mint Nyugat-Európában, és az egyetemi életet nem jellemzi az a hierarchikus merevség, mint sok nyugat-európai országban; különösen a fiatalabbak számára az előmeneteli lehetőségek is vonzóbbak.[61]

A diplomások Amerikába vándorlásának további okára az OECD vizsgálatai[62] mutattak rá. Noha az Egyesült Államokban aránylag többen részesülnek felsőoktatásban, s így a munkaerő-állomány nagyobb hányadának van főiskolai végzettsége, mint Nyugat-Európában, a különbség már egyáltalán nem szembeszökő, ha azok számát hasonlítják össze, akik a műszaki és természettudományokban tudományos fokozatot szereztek. Amerikában ugyanis ez idő szerint — a közhittel ellentétben — nagyobb súlyt fektetnek az elméleti („pure science" = „tiszta tudomány") természettudományos tanulmányokra, mind az alkalmazott műszaki tudományok oktatására. A gyakorlati műszaki szakemberek képzésében Nyugat-Európa mind viszonylagosan, mint abszolút számokban túlszárnyal-

[60] Idézi Arno Morenz: Warum sie Deutschland verlassen. Econ Verlag, Düsseldorf, 1968. 9. old.

[61] Mindez természetesen nem jelenti, hogy az amerikai kutatásnak ne lennének meg a maga problémái és súlyosan negatív oldalai. Elegendő itt a kémiai és biológiai hadviselés eszközei kutatásával kapcsolatos tiltakozásra, a kutatás elüzletiesedésére stb. utalnunk. Idevonatkozóan lásd A gazdasági növekedés ellentmondásai az Egyesült Államokban (Közgazdasági Szemle, 1967 március) és A kutatás és fejlesztés „amerikai útjának" problematikus vetületei (Közgazdasági Szemle, 1967 október) című tanulmányainkat.

[62] Lásd a 37. lábjegyzet.

ja az Egyesült Államokat! Az eltérés az eddigi (OECD- és egyéb) felmérések megállapításaihoz képest — ezek Nyugat-Európa viszonylatában egybehangzóan a természettudományi és műszaki fakultások hallgatói létszámának növelését sürgették — abból adódik, hogy figyelmen kívül hagyták a nem egyetemi jellegű felsőoktatási intézményeket („Ingenieurschulen" az NSZK-ban, „Colleges of Advanced Technology" — felsőfokú technikumok Nagy-Britanniában stb.).

Az OECD adatai arra utalnak, hogy az amerikai oktatás nem képez ki elég magasabb tudományos fokozatot elérő szakembert az ipar és a kormányzat szükségleteihez képest, s a hiányt (amit csupán a mérnököket illetően több tízezerre becsülnek) más országok szakembereinek „importjával" pótolják. Nyugat-Európa viszont a K & F, általában a kutatásigényes iparágakban végzendő beruházások tekintetében maradt le, s ennek következtében nem tudja kellőképpen kihasználni legképzettebb természettudósai és műszaki szakemberei egy részének szellemi potenciálját. Amerikánál sokkal kevesebb olyan nagyszabású tudományos-műszaki vállalkozást hajt végre, amely kellőképpen foglalkoztatná a legdinamikusabb, erőik próbatételét igénylő tudósgárdát. Mivel éppen a legtehetségesebbek Nyugat-Európában sokszor meddőségre kárhoztatva érzik magukat, úgy látják: kivándorlásra kényszerülnek mindaddig, amíg színvonalukhoz méltó feladatok elé nem állítják őket. Az amerikai „szakember-deficit" és a nyugat-európai „szakember-fölösleg" egybecsése a már említett tényezőkön kívül még inkább meggyorsítja (vagy legalábbis állandósítja) a diplomások Amerikába költözését.

A tudóstársadalom krémjének ez az elszívása időnként nemcsak aggályokat, hanem nagy felzúdulást is vált ki, különösen a leginkább érintett Nagy-Britanniában. Titmuss professzor szerint a második világháború után Amerikába kivándorolt nyugat-európai tudósok csupán oktatási költségekben mintegy 4 milliárd dollárt takarítottak meg az Egyesült Államoknak. Lord Bowden szerint pedig, ha a kivándoroltak szellemi teljesítményeit tőkésítik, Nagy-Britannia jóval többet adott az Egyesült Államoknak, mint a Marshall-segély egész kb. 12 milliárd dolláros összege. Egy brit javaslat értelmében Amerikának a szellemi potenciál importját ugyanúgy meg kellene fizetnie, mint bármilyen más behozatalt.

D. N. Chorafas 1968-ban megjelent könyvében nyomatékosan hívja fel a figyelmet[63] arra, hogy a szakképzett munkaerők távozása a szellemi potenciál elsajátításának nem egyetlen válfaja; van egy másik, nem kevésbé hatékony formája is: a „rejtett brain drain".

[63] *D. N. Chorafas:* The Knowledge Revolution. Allen & Unwin, London, 1968. 43—52. old.

Ez abban áll, hogy a természettudósok, a mérnökök, a technikusok nem hagyják el származási országukat, továbbra is ott dolgoznak, de külföldi társaságok számára. Az amerikai konszernek Angliában, Franciaországban, az NSZK-ban, Olaszországban, Svédországban, Svájcban és csaknem minden nyugat-európai országban kutatási és fejlesztési központokat létesítettek.

Az ezekben dolgozó szakemberek Nyugat-Európában maradnak ugyan és munkájuk jellegénél fogva kellő tájékoztatást kapnak a legújabb amerikai műszaki fejleményekről, egyidejűleg azonban kapcsolataik folytán a hazájuk állami és vállalati laboratóriumaiban végzett kutatások vívmányait ismerik és karrierjük érdekében tőlük telhetőleg alkalmazzák is. Ez a „rejtett brain drain" külön vetülete. Fordítva viszont ez már kevésbé áll: tudományos-műszaki eredményeik elsődlegesen a munkáltató amerikai társaság tulajdona, amely azokat sikeresen használhatja fel a belföldi cégek ellen mind hazai piacukon, mind a világpiacon.

A „rejtett brain drain" meghonosítása az amerikai társaságok nagy előrelátásáról és jó taktikai érzékéről tanúskodik: ha a szokványos szakembervándorlás lelassul, vagy törvényhozás útján korlátozzák, az itt leírt leplezett formája fokozható.

Az amerikaiak rámenőssége csak az érem egyik oldala, a másik a nyugat-európaiak mind korszerűtlenebbé váló konzervativizmusa. Ezt jól szemlélteti az a mód is, ahogyan a nyugat-európai és az amerikai vállalatok a természettudósok és a mérnökök szerződtetésekor járnak el. A nyugat-európaiak egyetemi cserkésző körutaikon kész jegyzékekkel jelennek meg, többnyire pontosan körülhatárolt munkafeladatnak keresnek gazdát, s ha ennek megfelelően szakosodott szakemberre nem akadnak, akkor üres kézzel távoznak. Az amerikaiak viszont, ha valakit tehetségesnek tartanak, helyet biztosítanak neki, tekintet nélkül szakterületére, annál is inkább, mivel nyugat-európai leányvállalataik számára mindenáron helyi vállalatvezetőket akarnak szerezni, ezért mintegy 25—33 százalékkal nagyobb fizetést és gyorsabb előmeneteli lehetőségeket kínálnak. Az egyemi hallgatók úgy látják, hogy az amerikaiak jobban megbecsülik őket, kilátásaik az induláskor kedvezőbbek, ezért szívesebben is szerződnek velük. Így aztán a természettudósok, a mérnökök, a képzett vállalatvezetők új, ütőképes nemzedéke tudását nem az arra oly nagyon rászoruló nyugat-európai iparban, hanem az amerikai társaságok anya- és leányvállalataiban értékesíti.

Záróakkordként: akármilyen fájdalmasan érintse is a brain drain mostani fő iránya Nyugat-Európát, nehéz egyet nem érteni az amerikai tudóstoborzó vállalkozások egyike, a Careers Incorporated brit fiókja

vezetőjének kijelentésével:[64] az Egyesült Államok csak azt teszi, amit az európaiak tennének, ha módjukban állna, illetve tesznek is, amennyiben módjuk van rá; India és Nigéria például nyilván nem örül annak, hogy orvosainak mily nagy százaléka gyógyít brit kórházakban. D. N. Chorafas szerint sem reális mindenért kizárólag az amerikaiakat hibáztatni; a gondos ipari vállalatvezetés velejárója, hogy a legtehetségesebb munkaerőket vásárolják fel, ahol erre lehetőség nyílik, ahogy az európaiak is tennék, ha tehetnék... A hatékony ellenszer tehát nem a siránkozás, sem a morális felháborodás talajáról való ítélkezés, hanem ugyanolyan vonzó munkalehetőségek teremtése, mint amilyeneket Amerika kínál. „Az agyak olyanok, mint a szívek: oda mennek, ahol megbecsülik őket", s tegyük hozzá: alkotókészségüket kiélhetik.

A LEMARADÁS TÁVLATI KÖVETKEZMÉNYEI

A „brain drain"-nel súlyosbított műszaki szakadék távlati következményeinek felmérésekor azonban még egyéb fejlődési tendenciákat is figyelembe kell venni.

A modern gazdaság „parancsnoki magaslatai"

Nyugat-Európa a műszaki olló kinyílása folytán épp azokban az iparágakban veszít tért, amelyek — mint tökéletesített technológiák, gyártási eljárások, berendezések, alkatrészek, szerkezeti és egyéb anyagok forrásai — mindinkább kulcsszektorokká lépnek elő. Róluk állapította meg az OECD már hivatkozott kiadványában: „Nyugat-Európában az amerikai beruházásoknak a kutatásigényes iparágakban való koncentrációja az összes többi ágazatéhoz képest viszonylag nagy, és minden egyes szektoron belül annak legfejlettebb termékeiben a legnagyobb. Teljesen jogos különleges minőségi jelentőséget tulajdonítani a kutatásigényes iparágakban végzett beruházásoknak, mivel azok az újítások fő közvetítői a többi gazdasági ágazatban is."

Ez az Egyesült Államokban oly módon nyilvánul meg, hogy a különösen kutatásigényes iparágak — a vegyipar, a villamossági ipar (az elektronikai iparral együtt) és a repülőgépgyártás — a feldolgozó ipari átlagnál jóval gyorsabb növekedési ütemet felmutató, a műszaki szakemberek elitjét magukba szívó, minden más iparág és gazdasági ágazat bármely kombinációját lehengerlő, folytonos újításokkal élre törő és élen

[64] *D. N. Chorafas:* Id. mű, 47—48. old.

maradó óriáskomplexummá állanak össze. Ez az új óriáskomplexum — a szövetségi kormányzat K & F-i kiadásainak bőségszaruja és tervei gyors kivitelezésére szolgáló eszköze: a rendszertechnikai megközelítés segítségével — a hagyományos iparágak és ágazatok megújításának jelszavával az utóbbiakat is el kívánja özönleni.

Erre mind a szárazföldi, mind a vízi közlekedés, továbbá az építőipar is szolgáltat példákat. Nem az kifogásolható és kifogásolandó, hogy a gazdasági élet mind nagyobb területeit korszerűsítik (ami sokukra Amerikában is, másutt is, bőven ráfér), hanem, hogy e folyamat — ha megvalósul — a gazdasági hatalom minden eddiginél nagyobb koncentrációja jegyében menne végbe. Az amerikai beruházásoknak a kutatásigényes iparágakban való összpontosítása, majd az ott elért túlsúlynak azok határain túl való érvényesítése Nyugat-Európában is eszköze lehet a hagyományos iparágak egy része fölötti ellenőrzés megszerzésének.

Ezért irreális minden olyan számítás, amely az amerikai behatolás jelentőségét pusztán mennyiségi szempontból méri fel. A műszakilag élenjáró iparágakban kivívott amerikai fölény mellékessé teszi mindazokat az összehasonlításokat, amelyek az Egyesült Államok közvetlen beruházásait a magán- és állami (közületi) beruházások összes volumenével, a bruttó tőkeképződéssel stb. vetik össze az EGK-ban, illetve Nyugat-Európában. A mindinkább kulcsszektorok rangjára szert tevő új iparágak kézbentartása akkor is elegendő döntő befolyás elérésére és gyakorlására, ha a hagyományos ágazatok jelentős része továbbra is nyugateurópai tulajdonban van, hiszen korszerűségük és korszerűsítésük egyre nagyobb mértékben az említett óriáskomplexumtól függ, mi több, adott időpontban az utóbbiakba való közvetlen benyomulás sem tekinthető kizártnak.

Nyugat-Európa az ipari fejlettség második vonalában?

Az elmondottakkal függ össze Nyugat-Európa lidércnyomása, hogy tartósan az ipari fejlettség második vonalába szorul:

„...A fejlett alapkutatás fő színhelyévé az Egyesült Államok válik, Nyugat-Európa onnan vásárolja majd az (új) termékeket és a fejlesztésből eredő műszaki vívmányokat, s két-három évvel mindig Amerika mögött kullog majd. Ezt mind fizetési mérlege, mind gazdasági növekedése erősen megsínyli. A legtehetségesebb európaiak az Egyesült Államokba vándorolnak, minthogy ott hozzák a fontos döntéseket, s ott születik a legtöbb és leglényegesebb felfedezés.

Minél többet költ az (élre ugrott) ország ipara alapkutatásra és fejlesztésre, minél gyorsabb műszaki haladásának üteme, annál valószerűbbé

válik a tőle való függés veszélye. Amikor annak idején a külföldi beruházó megjelent és megmutatta, miként kell pamutinget szőni vagy akár traktort gyártani, ez egyszerű, mindenki számára felfogható művelet volt: a befogadó országok (lakosai) könnyen el tudták sajátítani a szükséges szakképzettséget, bízhattak benne, hogy jövőjüket erre építhetik. Ahol azonban az ipar a gyártási eljárások széles skálájára és nagy tömegű tudományos ismeretanyagra támaszkodik, sokkal több az eshetőség arra, hogy a függő viszony állandósul."[65]

Ez az aggodalom nem indokolatlan. Az Egyesült Államok — objektíve minden más tőkésország számára a függés ilyen vagy olyan mértékét jelentő — műszaki élenjárásának szükségességét időnként amerikai közgazdászok is hangoztatják.

M. F. Kreinin, a michigani egyetem közgazdasági professzora egy szenátusi vizsgáló bizottság előtt tett nyilatkozatában a következőképpen világítja meg az Egyesült Államok új világgazdasági szerepét:[66]

Bizonyos empirikus vizsgálatok azt tanúsítják, hogy a második hatás érvényesül nagyobb erővel, ha a tőkeexportőr ország alkalmazkodni tud a megváltozott körülményekhez. Az alkalmazkodás azt jelenti, hogy idejében tud bonyolultabb termékek gyártására átállni, minthogy idővel a kevésbé fejlett országok is tudnak majd textíliákat, bútorokat és más munkaigényes termékeket előállítani. Kreinin azonban nem csupán a „harmadik világra", hanem a nyugat-európai fejlett országokra is gondol, mert példálózását így folytatja:

A detroiti Burroughs Corporation néhány évvel ezelőtt elhatározta, hogy az egyszerűbb irodai gépeket Skóciában gyártja, mivel Nyugat-Európa komparatív előnyökkel bír ezek előállításában. Felvetődött a kérdés: árt-e az az Egyesült Államoknak? A válasz így hangzott: nem, ha egyszerűbb berendezések gyártásáról bonyolultabb elektronikus számítógépek előállítására tud áttérni. Ami pedig a vállalatok exportját illeti, az — a Burroughs elnöke szerint — nőni fog, de más termékekben bonyolódik le, mint eddig.

A probléma tehát — Kreinin professzor megfogalmazása szerint — az, hogy valamely adott nemzetgazdaság újra meg újra olyan gyártmánystruktúrára tudjon átváltani, amely maximális komparatív előnyöket biztosít számára, tehát — az Egyesült Államok esetén — mind bonyolultabb technológiát megkívánó, egyre komplexebb és kutatásigényesebb termékekre.

[65] *Christopher Layton:* Trans-Atlantic Investments. The Atlantic Institute, 1968. január. 2. kiadás, Bulogne-sur-Seine, 96. old.

[66] International Aspects of Antitrust. Hearings before the Subcommittee on Antitrust and Monopoly of the Judiciary. United States Senate, 89th Congress, USGPO, Washington 1967. I. rész. 217. old.

Hasonló elgondolásokat fejtett ki C. P. Kindleberger professzor (Massachusetts Institute of Technology) is 1966 őszén Franciaországban az Alkalmazott Közgazdaságtudományok Intézetének (ISEA) szemináriumán óvatos formában:[67] mihelyt bizonyos fejlett technikával gyártott amerikai termékek elterjednek és például Nyugat-Európában olcsóbban állíthatók elő, az Egyesült Államok számára megfontolandó, ne engedje-e át ezek gyártását nyugat-európai cégeknek vagy ottani leányvállalatainak, hogy majd onnan importálja őket, míg maga hazai piacán más, bonyolultabb termékekre térne át.

Ez az elmélet az egyszer megszerzett, a műszaki élenjárás, illetve a monopolista pozíció és a belőle eredő előnyök állandóvá tételének szükségességéből indul ki. Ez nem új: minden vezető ipari tőkésország ilyen vagy olyan módszerekkel az elért előny biztosítására törekedett a múltban és törekszik ma is. De új az, hogy Nyugat-Európa fejlett ipari országai kerülhetnek és részben kerülnek most olyan helyzetbe az Egyesült Államokhoz képest, hogy sok területen a „tegnapi" technikával kénytelenek beérni. A francia Pierre Uri szerint is fennáll az a kockázat, hogy az amerikai vállalatok a legújabb termékeket az Egyesült Államokban fejlesztik ki és külföldi leányvállalataik útján akkor hozzák Nyugat-Európában forgalomba, amikor már némileg elavultnak számítanak. Uri ehhez a következő jellemző megjegyzést fűzi: „Ezt a tendenciát meg tudjuk érteni, hiszen akarva-akaratlanul mi is ugyanezt tettük a nálunk kevésbé fejlett országokkal."[68] Hasonló összefüggésben állapítja meg egy brit cég igazgatója: „Most képet alkothatunk arról, mit kellett Afrikának, a Közép-Keletnek, Ázsiának és Dél-Amerikának elviselnie, amikor mi telepedtünk rájuk."[69]

Az OECD 1967-ben Amerikában járt küldöttsége szerint is komoly gondot támaszt más — nem utolsósorban a nyugat-európai — országok számára, hogy az Egyesült Államok külkereskedelmi mérlegének aktívuma a fejlett technika alkalmazásával gyártott, kutatásigényes termékekre való szakosodásra épül, minthogy ez az Egyesült Államokat állandó műszaki offenzívára készteti, s ezzel a többi országnak nem könnyű lépést tartani.[70]

Mindez nem pusztán absztrakt spekuláció, elméleti eszmefuttatás: legalábbis tendenciaszerűen máris megvalósul a gyakorlatban. Erről tanúskodik a hagyományos iparágak egy részének elsorvasztása az

[67] Egy fültanú közlése alapján.

[68] Les investissements étrangers en Europe... Dunod, Paris, 1968. 8. old.

[69] Peter Parker, a Booker, Mc Connell Ltd. igazgatója a British Institute of Management 1968 júliusi konferenciáján.

[70] Review of National Science Policies, United States. OECD, 1968, 598. old.

Egyesült Államokban. Seymour Melman professzor könyve[71] egyebek közt szenvedélyes tiltakozás a műszaki fejlesztésnek iparágak egész sorában való elhanyagolása ellen, mint ami a kirobbanó társadalmi problémák egyik fő oka; művében megemlíti: „Sokak szerint — s köztük mérnökök is akadnak — azok az iparágak hanyatlanak (Amerikában), amelyek gyártási technológiája és termékei kevésbé komplexek, ezért mit sem tesz, ha ezek külföldre települnek." Hasonló utalásokkal találkozhatunk H. L. Nieburgnél is,[72] aki szerint a tudományos-műszaki haladásnak az a modellje, amelyet az Egyesült Államok alakít ki, s közvetlen beruházási, világgazdasági súlya folytán másutt is meghonosít, a fejlett nemzetgazdaságokat a fejletlenektől elválasztó szakadékot tovább mélyíti. Ehhez legfeljebb azt fűzhetnénk hozzá, hogy még a fejlettnek számító országok csoportjában is új alá- és fölérendeltségi kategóriákat hoz létre.

Nyugat-Európa vonatkozásában konkrét adalékokkal az OECD idevágó kutatásairól 1968 tavaszán nyilvánosságra hozott elemző közlemények szolgálnak, amelyekből a következő konklúziókat emeljük ki:

— Az OECD-országok egymás közti külkereskedelmének adataiból kitűnik, hogy az új és komplexebb termékekben az Egyesült Államok fölényben van a többi OECD-tagállammal szemben, és az amerikai vállalatoknak a külső piacokon folyó versenyben elsősorban újítási potenciáljukra kell támaszkodniuk. Ugyanez érvényes, bár kisebb mértékben, az NSZK-ra és Nagy-Britanniára is.

— Ez arra utal, hogy a nyugat-európai országok a kutatásigényes iparágak termékeinek nemzetközi kereskedelmébe akkor kapcsolódnak be, ha a technológia már bevált és az újítás mint versenytényező helyébe hagyományosabb előnyök (például olcsóbb munkabér) lépnek.

— A jelek szerint a nyugat-európai országok ebből a pozícióból sikeresen tudtak konkurrálni és Nagy-Britannia kivételével még növelték is piaci részesedésüket a kutatásigényes termékekben és minden árucsoport komplexebb termékeiben is. Megtartották azt a képességüket, hogy némely ágazatokban új termékeket állítsanak elő, de sok esetben csak kitűnő utánzók az Egyesült Államokban és másutt kidolgozott újítások gyors átvételében és alkalmazásában.

— A műszaki vívmányok átáramlása azonban kevésbé azok lemásolása, mint inkább amerikai cégek közvetlen beruházásai utján valósul meg. Ez az állítás némileg dokumentálható is: az Egyesült Államok műszaki fizetési mérlegében az amerikai anyavállalatok és külföldi leányvállalataik

[71] *Seymour Melman:* Our Depleted Society. Delta Book, Dell Publishing Company. New York, 1965. XII + 366. old.

[72] *H. L. Nieburg:* In the Name of Science. Quadrangle Books. Chicago, 1966. IX + 432 old.

közötti térítések aránya a független vállalatokéhoz képest 1957 és 1965 között Nagy-Britannia viszonylatában 44,4 százalékról 72,3 százalékra, az összes nyugat-európai OECD-országok viszonylatában 43,1 százalékról 70,8 százalékra nőtt! Más szóval a licencek, szabadalmak, know-how forgalma az OECD-n belül 1966-ban több mint 70 százalékban amerikai konszernek bel- és külföldi leányvállalatai között bonyolódott le!

AZ ANYA- ÉS LEÁNYVÁLLALATOK KÖZÖTTI FORGALOMBÓL SZÁRMAZÓ TÉRÍTÉSEK ARÁNYA AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK LICENC-, SZABADALMI DÍJ STB. BEVÉTELEIBEN (SZÁZALÉK)

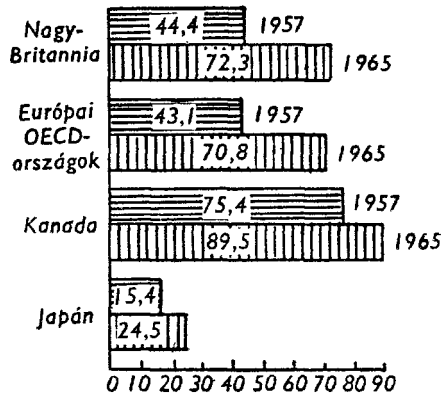

Az amerikaellenes részrehajlással nem vádolható OECD-nek e megállapításai azt jelzik, hogy Nyugat-Európa helyét a kutatásigényes iparágakban és azok termékeinek exportjában jórészt az új technika Egyesült Államokból történő és elsődlegesen amerikai közvetlen beruházások, amerikai leányvállalatok beiktatásával végbemenő importja utján tudja megtartani. S ebből az a következtetés vonható le, hogy az amerikai társaságok mind kevésbé hajlandók nyugat-európai partnereiknek licenceket, szabadalmakat, know-howt-t átadni, s mind nagyobb mértékben közvetlen beruházásaik utján kívánják őket értékesíteni.

Itt említendő meg végül az is, hogy az amerikaiakhoz való felzárkózás a kutatásigényes kulcsiparágakban – vagy legalábbis azok jó részében – a műszaki fejlesztés költségeinek mind abszolút, mind az áttörések lehetőségéhez mért viszonylagos megnövekedése folytán egyre nehezebb. A

12 fejlett tőkésország műszaki fizetési mérlege (millió dollár)
(Szabadalmak, licencek és műszaki know-how átengedéséből befolyó

Fizetést teljesítő ország \ Rendeltetési ország		Egyesült Államok	Nagy-Britannia	NSZK	Franciaország	Olaszország	Japán
Egyesült Államok	1964		21,0	10,8[2]	11,7[2]	2,3[2]	5,0
Nagy-Britannia	1964	81,8		3,4	11,7	2,2[3]	0,3[2]
NSZK	1964	65,3	17,2		5,3	1,7	0,2
Franciaország	1963	59,7	11,9	7,5		2,0	—
Olaszország	1963	57,2	15,0	15,2	14,6		0,4
Japán	1963	84,7	11,0	12,5	3,0	1,7	
A 6 országból befolyó összes jövedelem		348,7	76,1	49,4	46,3	9,9	5,9
%		47,6	10,4	6,7	6,3	1,4	0,8
Valamennyi országból befolyó összes jövedelem		550,0[5]	121,5	61,6	47,2	32,5	5,9
A 6 ország összes jövedelmének százalékban		67,2	14,8	7,5	5,8	4,0	0,7

Forrás: OECD Observer, 1968 április. 26—27. old.
1 Luxemburggal együtt. 2 Kimutatott jövedelem. 3 Leányvállalatok nélkül. 4. Ebből 35 millió dollárt térítések nélkül.

„belépti díj" a megfelelő K & F-i infrastruktúra, a kifizetődést, valamint a versenyképességet biztosító üzemnagyság és gyártási szint, a termelési beruházások nagysága, a forgalmazási-piacszervezési apparátus költségessége stb. miatt oly magas, hogy a bekapcsolódás rendkívüli erőfeszítéseket igényel.

Nyugat-Európa helyzetét nem könnyíti, hogy Amerika eljárása a pro-

jövedelmek)

Svájc	Kanada	Hollandia	Belgium	Svédország	Dánia	12 ország összes jövedelme	%
n.a.	37,0[4]	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	87,8	12,0
8,4	n.a.	—	n.a.	0,8	—	108,6	14,8
42,8	2,0	11,2	1,3[1]	2,4	1,5	150,9	20,6
27,0	0,7	4,6	3,8	1,2	1,0	119,4	16,3
22,3	0,7	5,6	2,1	2,0	0,4	135,5	18,5
9,5	0,8	4,6	0,7	0,7	1,0	130,2	17,8
110,0	41,2[4]	26,0	7,9	7,1	3,9	732,4	
15,1	5,6	3,5	1,1	1,0	0,5	100,0	100,0
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—

amerikai társaságok fizettek kanadai leányvállalataiknak. 5. Vállalatigazgatási és szolgáltatásokért járó

fit elvén nyugvó tőkés logika szempontjából teljesen ésszerű és erről az alapról nem kifogásolható. Amikor például Olaszország kormánya műszaki fejlesztési Marshall-terv kidolgozását javasolta, az amerikai nagyipar köreiben erre hevesen reagáltak: „...A világpiac harciterep, s ezen heves küzdelem folyik. Legyen az katonai vagy kereskedelmi jellegű, a harcolóknak az a dolguk, hogy minden előnyt kihasználjanak. Amerika

legfőbb előnye fejlett technikája; ennek révén tudja megállni helyét alacsonyabb termelési költségekkel dolgozó versenytársaival szemben." A terv csakhamar le is került a napirendről.

Nem lehet tehát kizárni annak lehetőségét, sőt valószínűségét sem, hogy a műszaki lemaradás továbbra is fennmarad, még ha az amerikai K & F-i ráfordítások nem is növekednek az eddigi ütemben, mivel az utolsó húsz évben az e téren végrehajtott óriási beruházások minden eredményét még távolról sem aratták le, ezek az ismert késleltető tényezők folytán csak fokozatosan szivárognak át a békés termelésbe és érezteti hatásukat. A K & F-i kiadások növekedési ütemének a nyugati országok jó részében tapasztalható lassulása is az amerikaiaknak kedvező status quo fenntartását segíti elő.

KEYNES ELMÉLETI RENDSZERE. A MODERN POLGÁRI NÖVEKEDÉSI ELMÉLETEK

Csapó László

A KAPITALIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGÁNAK POLGÁRI ELMÉLETE AZ ÚN. KEYNESI REVOLÚCIÓ[1]

William Z. Foster, az Amerikai Kommunista Párt egyik vezetője 1955-ben „A keynesizmus elleni harcról" címmel cikket írt a New York-„Political Affairs"-be. A cikkben a következőket állapította meg: „A keynesizmus a monopoltőke alapvető gazdasági elmélete a kapitalizmus általános válságának és a kapitalista világrendszer pusztulásának időszakában. Mint ilyen, erős kihívás a marxizmus—leninizmussal szemben az elmélet és a gyakorlat terén. Sajnos ezeket a tényeket a marxisták —leninisták világméretekben nem teljesen veszik figyelembe. Ennek következtében a keynesizmus ellen nagyon nem kielégítő és kissé felületes, elhanyagolt harc folyik. Bizonyos, hogy a nemzetközi haladó sajtóban számtalan cikk jelenik meg a keynesizmus ellen, de valamilyen szakadatlan és koncentrált harc, ami szükséges volna a keynesi veszély ellen, nem folyik."

Minthogy a keynesizmus a kapitalizmus általános válságának alapvető, az állami monopolkapitalizmusnak pedig „par excellence" hegemón polgári elmélete, csak az állami monopolkapitalizmus gyakorlatának részletes elemzése során lehet helyesen és kell megfelelően bírálni. Az elvont elméleti kritika bár szükséges és hasznos, de nem elég. Minden elmélet legfőbb kritériuma a gyakorlat. A keynesizmus elméletének pedig legfőbb kritériuma az állami monopolkapitalizmus gyakorlata, amely ezt az elméletet világra hozta, és amelynek ez az elmélet irántyűjévé vált.

Előfordul, hogy marxisták, vagy olyanok, akik marxistáknak nevezik magukat, de nem ismerik eléggé sem a marxizmust, sem a keynesizmust, úgy gondolják, hogy azért abban a keynesizmusban „mégiscsak lehet valami". Ez azért van így, mert e meglevő tőkés világ ideológiája — különböző áttételeken keresztül — hozzánk is beszivárog. Ez a tőkés

[1] Az állami monopolkapitalizmus. Kossuth Könyvkiadó 1962. 171—216. old.

propaganda nem nevezi magát keynesizmusnak, de nagyon sok esetben azon alapul. Ezt természetesen nem mondják ki nyíltan, de beszélgetések, viták során sokszor hallgatólagosan ott bujkál a kimondott gondolatok mögött. Vannak, akik úgy gondolják, elégséges, ha lépést tartunk a nemzetközi irodalomban megjelenő anyagokkal. Előfordul, hogy így fogalmaznak: ne találjuk fel újból a puskaport, használjuk fel, amit más országok marxistái eddig elértek. Ez általában helyes szempont, ha azt jelenti, hogy más marxisták erőfeszítéseit egészítsük ki saját munkánkkal, de helytelen, ha az húzódik meg mögötte, hogy mi csak bízzuk magunkat más országok marxistáinak erőfeszítéseire.

Mindezek alapján nem felesleges részletesebben foglalkozni a keynesizmussal, az állami monopolkapitalizmus „ideológiai felépítményével".

A POLGÁRI KÖZGAZDASÁGTAN FELFOGÁSA A KAPITALIZMUS MECHANIZMUSAIRÓL AZ 1929—1933-AS VILÁGVÁLSÁG ELŐTT

Az 1929-es válság előtt a polgári közgazdaságtanban[2] a kapitalizmus harmonikus fejlődéséről szóló felfogás általánosan uralkodott. A kapitalizmus harmóniájáról szóló felfogás J. B. Say vulgáris polgári közgazdász ún. „piactörvényén" alapult. Ennek az ún. „törvénynek" lényege a következő: a piacon minden esetben árut árura cserélnek. (Á—Á). Ezért minden eladás egyben vétel is, s az eladók maguk hozzák vevőiket a piacra, vagy más formában: az áruk eladásából eredő jövedelmeket más áruk vásárlására fordítják. Ebből következik: 1. hogy általános túltermelés lehetetlen, mert az eladásra kínált termékek mindig vevőre találnak. 2. A kapitalizmusban olyan mechanizmusok működnek, amelyek biztosítják, hogy a gazdasági élet automatikusan, önmagától, a termelőerők teljes foglalkoztatottsága mellett kerüljön egyensúlyba. Annyit ez a felfogás is elismert, hogy az egyes részpiacokon ideiglenes és átmeneti túlkínálat lehetséges. Ez azonban nem lehet tartós. Az ármechanizmus szabad működése esetén ugyanis az árak, valamint a kereslet-kínálat mozgásának hatására automatikus kiegyenlítődés megy végbe.

[2] E tanulmányban a keynesizmussal nem elmélettörténeti szempontból foglalkozunk, hanem mint a kapitalizmus legmodernebb formájának, az állami monopolkapitalizmusnak általános és alapvető közgazdasági ideológiáját vizsgáljuk. Ezért a keynesizmus előtti polgári nézeteket csak annyiban érintjük, amennyiben ez a keynesi koncepció megértéséhez szükséges. Másrészt elsősorban azt elemezzük, hogy a keynesizmus milyen kapcsolatban áll az állami monopolkapitalizmus gyakorlatával, a tőkésállamok gazdaságpolitikájával. Valójában a keynesi koncepció lényegét nem is annyira a sokszor értelmetlen terminológiával kifejtett, nyakatekert tételekből, mint inkább az ezekből levont gyakorlati következtetésekből lehet igazán megérteni.

A túlkínálat az egyik piacon a másik piac alulkínálatát jelenti. Míg az előbbin az árak esése a kínálat csökkenését, az utóbbin az árak emelkedése a kínálat emelkedését vonja maga után, amíg az egyensúly ki nem alakul. Általános kereslethiány nem lehetséges, mert az egyik részpiacon jelentkező kereslethiányt kiegyenlíti a másik részpiacon jelentkező keresletlöbblet. Az összes kereslet tehát nem változik, bárhogyan alakul is az egyes részpiacokon fellépő részkereslet. Ilyen kiindulópont esetén a társadalmi termék realizálása, illetve a teljes foglalkoztatottság természetesen nem jelenthet problémát, hiszen mindkettőt maradéktalanul és automatikusan megvalósítják a tőkés gazdaság spontán piaci mechanizmusai. Ahogy a közönséges áruk keresletének és kínálatának egyensúlyát az árak spontán játéka biztosítja, a rendelkezésre álló munkaerő keresletét és kínálatát a munkabér mozgása hozza egyensúlyba. A Say-féle „klasszikus egyensúlyelmélet" alapján krónikus és tömeges munkanélküliség sem lehetséges. Amennyiben munkanélküliség lép fel, ezt csak két ok idézheti elő: 1. a technikai fejlődés következtében végbemenő fokozott gépi beruházások ideiglenesen munkaerő-felesleget teremtenek. Ezt nevezik „súrlódásos" (frictional unemployment) munkanélküliségnek.[3] Ilyen munkanélküliség azonban a Say-féle egyensúly-elmélet szerint nem lehet tartós, mert azt a gyorsan bővülő termelési apparátus a piaci mechanizmusok szabad játéka esetén gyorsan felszívja; 2. a munkanélküliség másik fajtája szerintük az ún. „önkéntes" vagy „akarati" munkanélküliség (voluntary unemployment). Ilyen munkanélküliség annak az eredménye, hogy a munkások nem hajlandók a tőkések által felkínált pénzbérért munkába állni. Ez tehát olyan munkanélküliség, amelynek a munkás az oka. A munkanélküliség általában nem lehet tömeges és tartós, mert ha munkanélküliség keletkezik, növekszik a munkaerő-kínálat, s ennek következtében csökken a bér. A csökkenő bérek hatására viszont javulnak a vállalkozók profitkilátásai, s ezért a vállalkozók több munkaerőt vonnak be a termelésbe. A munkaerő túlkínálata esetén a csökkenő bérek és a nagyobb profitok a vállalkozókat újabb beruházásokra sarkallják. Viszont a beruházásokkal együtt növekszik a vállalkozóknak az új tőkék iránti kereslete, ami a kamatláb emelkedéséhez vezet. A kamatláb emelkedése pedig arra ösztönzi a tőkéseket, hogy a termelést a viszonylag drága tőke helyett inkább új munkaerővel növeljék. Ezért nő a munkaerő kereslete. A munkaerő megnövekedett keresletének hatására nő a munkabér, a kamatláb viszont csökken. Végeredményben érvényesül egy olyan tendencia, hogy a munkaerő-kereslet és

[3] Ilyenfajta munkanélküliség keletkezhet hibás számítások és tervezés vagy új termékekre való áttérés miatt, vagy azért, mert a munkaerő-átképzés időt vesz igénybe stb.

-kínálat egyensúlya a munkabérek spontán mozgásának eredményeként a rendelkezésre álló munkaerő teljes foglalkoztatottsága alapján alakuljon ki.

Végül a Say-féle egyensúlyelmélet alapján a fogyasztás és a beruházás egyensúlya a kamatláb mozgásának eredményeként szintén automatikusan kialakul. Ha az áru realizálásából nyert jövedelem egy részét nem költik el, megtakarítások keletkeznek. A megtakarítások csökkentik a fogyasztási javak keresletét. Ez azonban nem idézheti elő az összkereslet csökkentését, mert a megtakarítások következtében kieső fogyasztói keresletet pótolja a vállalkozók beruházási kereslete. Itt hallgatólagosan feltételezik, hogy a beruházó lehetőségek korlátlanok. A megtakarításokat a vállalkozók újabb beruházásokhoz igénybe veszik. A tőkekereslet- és -kínálat, illetve a megtakarítások és beruházások egyensúlyát a kamatláb spontán mozgása teremti meg. Ha a megtakarítások emelkednek, a kamatláb süllyed és fordítva, ha az előbbi süllyed, az utóbbi emelkedik. Mivel elvileg a beruházási lehetőségek korlátlanok, mindig csak arra kell vigyázni, hogy elegendő megtakarítás álljon a vállalkozók rendelkezésére. A kamatláb spontán mozgása biztosítja, hogy megfelelő megtakarítások képződjenek, hogy ezeket mindig beruházzák. A pénz a társadalmi termék körforgásában a forgalmi eszköz szerepét tölti be, s pusztán a csere megkönnyítésére szolgál. A polgári elmélet így ecsetelte a kapitalizmus mechanizmusainak működését.

A termelőerők teljes foglalkoztatottsága mellett automatikusan létrejövő harmóniának[4] ebből az idilli elméletéből szükségszerűen következett az a gazdaságpolitikai alapkoncepció, hogy az ismertetett mechanizmus sok spontán működésének bármilyen szervezett befolyásolása pl. a szakszervezetek vagy az állam részéről káros.

A XIX. század végétől egészen 1929-ig az itt fő volumenében vázolt álláspont volt a polgári gazdaságtan uralkodó áramlata. Ennek ellenére nincs értelme részletesen foglalkozni vele, egyrészt mert semmi köze nincs a kapitalizmus mechanizmusainak valóságos működéséhez, másrészt azért sem, mert Sayt már Ricardo is mint a gondolkodásra való képtelenség polgári nagymesterét mutatta be, s még inkább Marx, aki az ún. Say-féle „törvényt" megsemmisítő kritikában részesítette. Marx a következőket írta a Keynes és követői által klasszikusnak kinevezett Say-ről, illetve tételéről: „Mi sem ostobább annál a dogmánál, hogy mivel minden eladás vétel és vice versa (fordítva), az áruforgalom szükségszerűen magában foglalja az eladások és vételek egyensúlyát. Ha ezzel azt akarják mondani, hogy a valóban végrehajtott eladások száma

[4] Az angolszász irodalomban ezt a rendszert self-adjustment rendszernek nevezik.

egyenlő a vételek számával, ez közönséges tautológia. Ezzel a dogmával azonban azt akarják bizonyítani, hogy az eladó magával hozza a piacra vevőjét. A vétel és az eladás azonos művelet mint két polárisan ellenkező személy, az árutulajdonos és a pénztulajdonos kölcsönös vonatkozása. A vétel és az eladás két polárisan ellenkező művelet mint ugyanannak a személynek cselekedetei. Az eladás és vétel azonossága tehát magában foglalja azt, hogy az áru haszontalanná válik, ha a forgalom alkimista retortájába dobva nem mint pénz kerül ki belőle, ha az árutulajdonos nem tudja eladni, tehát a pénztulajdonos nem vásárolja meg. Ez az azonosság továbbá azt tartalmazza, hogy a folyamat ha sikerül, az áru bizonyos nyugvópontját, életszakaszát alkotja, amely hosszabb vagy rövidebb ideig tarthat. Minthogy az áru első átalakulása egyúttal eladás és vétel, ez a részfolyamat egyúttal önálló folyamat is. A vevő birtokában van az áru, az eladó birtokában a pénz, vagyis olyan áru, amely megőrzi forgalomképes alakját, függetlenül attól, hogy előbb vagy utóbb jelenik meg ismét a piacon. Senki sem adhat el, ha más valaki nem vásárol. De senkinek sem kell azonnal vásárolnia, mert maga eladott. A forgalom éppen azzal dönti le a termékcsere időbeli, helyi és egyéni korlátait, hogy a termékcserében a saját termék kicserélése és az idegen munkatermék becserélése között meglevő közvetlen azonosságot az eladás és a vétel ellentétére hasítja. Az, hogy az önállóan egymással szemben lépő folyamatok belső egységet alkotnak, éppannyira azt is jelenti, hogy belső egységük külső ellentétekben mozog. Ha az egymást kiegészítő, s ezért belsőleg önállótlan folyamatok külső önállósulása bizonyos pontot ér el, az egység erőszakosan érvényt szerez magának — válság útján. Az árunak az a benne rejlő ellentéte, amely a használati érték és az érték között fennáll, az az ellentét, hogy a magánmunkának egyúttal közvetlen társadalmi munkaként kell kifejeződnie, hogy a különleges konkrét munka egyúttal csak mint elvont általános munka jön számba, az ellentét a dolgok megszemélyesülése és a személyek eldologiasodása között — ez a benső ellentmondás az áruátalakulás ellentéteiben jut kifejlett mozgási formáihoz. Ezek a formák tehát magukban foglalják a válságok lehetőségeit, de csakis a lehetőségüket. Ahhoz, hogy ez a lehetőség valósággá fejlődjék, egy egész sereg olyan viszony szükséges, amelyek az egyszerű áruforgalom szemszögéből nézve még egyáltalán nem léteznek.[5]

Két szempont mégis szükségessé tette, hogy említést tegyünk erről a polgári irányzatról: 1. Noha teljesen elferdíti a kapitalizmus valóságos összefüggéseit, annyit megmutat, hogy keletkezésének korszakában a tőkés piac viszonylag gyorsan bővült, s a túltermelési válságok — pl. az 1929-es válsághoz képest — viszonylag enyhék voltak. Vagyis a kapitaliz-

[5] *Marx:* A tőke. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 112—113. old.

mus apológiájának lehetőségei sokkal kedvezőbbek voltak, mint a XX. században, s valójában ekkor a polgári közgazdaságtannak ez volt a fő funkciója. 2. A keynesizmus mai „nagy gondolkodói" szerint Keynes tulajdonképpen a Say, Marshal, Pigou-féle közgazdászokkal szemben „forradalmasította" a közgazdaságtant.[6]

A KEYNESI REVOLÚCIÓ

A politikai gazdaságtan politikai tudomány. Ezért ha valamely képviselőjéről, különösen ha olyan híres képviselőjéről van szó, mint John Maynard Keynes, nem felesleges bemutatni politikai arculatát, amivel azt akarjuk elérni, hogy az olvasó jól megértse Keynest és a keynesizmust. Ezzel még Mrs. Joan Robinson cambridge-i professzor is meg lehet elégedve, tekintve, hogy csak a szigorú tényeket tárjuk az olvasó elé. Nem szeretnénk, ha azzal vádolná a marxistákat, hogy mesteréről szólva nem törekednek a „tények" teljes feltárására.[7] Ez a bemutatás azért is fontos, hogy tudjuk, kicsoda az illető, akivel vitatkozunk. Másrészt akadnak magukat „marxistáknak" nevező emberek, akik elfeledkeznek róla, hogy amikor a keynesizmusról van szó, akkor kiről és miről folyik a vita. A bemutatás könnyű lesz, mert ezt igen pontosan maga Keynes végezte el. Ő maga fontosnak tartotta, hogy „Essays in Persuasion" című kötetében (Tanulmányok a meggyőződésben) tisztázza viszonyát a marxizmushoz. „Hogyan fogadhatnék el egy olyan tant (a marxizmust — Cs.L.), melynek minden kritikán felül helyezett bibliája egy elavult közgazdasági kézikönyv, amelyről tudom, hogy nemcsak tudományosan hibás, de minden érdekesség nélkül való és a modern világban használhatatlan? Hogyan tehetném magamévá azt a hitet, amely — az iszapot többre becsülve a halnál — a faragatlan proletariátust a burzsoázia és a szellemi elit fölé helyezi, amelynek bármily hibái vannak is, a minőséget jelenti az életben, és kétségtelenül minden emberi haladásnak a csíráit ő hordozza magában? Ha éppenséggel valamilyen vallásra van szükségünk, hogyan találhatnánk meg azt a vörös könyvkereskedések zagyva szemétdobjain?"[8] Tekintsünk most el attól, hogy Keynes ezeket a sorokat 1925-ben írta, tekintsünk el attól is, hogy tömör kijelentéseit elmulasztotta alátámasztani az általa említett „elavult kézikönyv" bírálatával.

[6] Lásd *Laurence R. Klein:* The Keynesian Revolution. New York 1949. vagy *A. Hansen:* A Guide to Keynes. London 1953. 3—39. old.

[7] Mrs. Joan Robinson „An Open Letter to a Marxist" c. írásában ugyanis azzal marasztalja el a marxistákat, hogy nem veszik figyelembe a tényeket.

[8] *J. M. Keynes:* Essays in Persuasion. (A short view of Russia 1925.) London 1931. 300. old.

Egyes hívei szerint nem is ismerte Marx írásait, ami nem így van.[9] De vajon mi ragadtathatta a „szellemi elitnek" ezt a ragyogó gentlemanjét arra, hogy ilyen erős kifejezésekkel illessen egy „elavult" kézikönyvet, aminek semmi haszna nincs senki számára? Keynes erről sem hagy bennünk kétséget. Egyik cikkében, amelyet szintén 1925-ben írt „Am I a liberal?" (Liberális vagyok?) címmel, megmagyarázza, hogy miért nem csatlakozik a Labour párthoz: „Mindenekelőtt ez egy osztálypárt és az osztálya nem az én osztályom. Ha valaha (szűk) részérdekeket követnék, akkor saját érdekeimet követném. Ha az osztályharcra mint olyanra sor kerülne, lokál- és személyi patriotizmusom ugyanúgy saját környezetem oldalára állítana, mint bárki mást, egyes bosszantóan buzgó egyéneket kivéve. Befolyásolhatna az, ami számomra igazságnak és jóérzésnek látszik, de az osztályháború engem a művelt polgárság oldalán fog találni."[10] Úgy gondolom, ehhez nem szükséges kommentár.

Ezeket a sorokat jól meg kell jegyezni, mert úgy látszik, Keynes 1936-ban már elfelejtette őket. A „General Theory of Employment, Interest and Money" című fő művében már nyomát sem találjuk az osztályoknak, az osztályháborúknak. Ebben a könyvben csak úgy „általában emberekről", jó és rossz „hajlamokról", szép és okos vállalkozókról, valamint csúnya és rossz tőzsdespekulánsokról van szó.

„A foglalkoztatottság, a kamat és a pénz általános elmélete" című fő művének 27. és 28. oldalán Keynes azt a bevezető megjegyzést teszi,

[9] Erről tanúskodik G. B. Shaw-hoz 1935. január 1-én írott levele. Keynes ebben a levélben a következőket írta G. B. Shaw-nak: „Köszönöm az Ön levelét, igyekszem majd szavait megszívlelni. Kell abban lenni valaminek, amit Ön mond, mert ez általános. De a múlt héten az éppen megjelent Marx—Engels-levelezést olvasva egy másik kísérletet tettem az öreg Marxszal anélkül, hogy sok haladást értem volna el. A kettő közül Engelst részesítem előnyben. Azt látom, hogy kitaláltak egy meghatározott munkamódszert és az írásnak egy hitvány módját, követőik mindkettőben hűségesek. De ha Ön azt mondja nekem, hogy felfedezték a gazdasági rejtély kulcsát, még inkább meggyőződésem, hogy nem találhatok mást, mint elavult vitatkozást... De az én gondolataim állapotának megértéséhez tudnia kell, hogy én magam azt hiszem, egy olyan könyvet írtam a közgazdasági elméletről, amely teljesen forradalmasítani fogja — feltevésem szerint nem egyszerre, de a következő tíz év során — azt az utat, ahogyan a világ a gazdasági problémákról gondolkodik. Ha az én új elméletem helyesen alkalmazkodott és keveredett a politikával, az érzelmekkel és a szenvedélyekkel, nem tudnám előre megmondani, milyen végső eredményt hoz a gyakorlatra és az eseményekre való hatásában. De nagy változás lesz és a marxizmus ricardói alapjai megsemmisülnek... Nem remélhetem, hogy Ön vagy bárki más a jelen pillanatban higgyen ebben, de számomra nemcsak puszta képzelődés, amit mondok — teljesen biztos vagyok saját gondolataimban." *(Harrod:* Life of Keynes. 462. old.)

[10] Ugyanott, 324. old.

hogy itt elméletének rövid vázát adja, amelyet — nem szó szerinti fordításban — az alábbiakban közlünk.[11]

Ha a foglalkoztatottság és az összes reáljövedelem (aggregate real income) növekszik, akkor ezzel egyidejűleg nő az összfogyasztás (aggregate consumption) is, de nem olyan mértékben, mint az összjövedelem. Ezért a munkaadókat, vagyis a tőkéseket veszteség éri, ha a foglalkoztatottságot azért növelték, hogy ezzel kielégítsék a növekvő fogyasztói keresletet. Így ahhoz, hogy a foglalkoztatottságnak ez a színvonala fenntartható, illetve indokolt legyen, annyit kell beruházni, amennyi éppen elegendő arra, hogy felszívja az össztermelésnek azt a többletét, amely a közösség fogyasztásán kívül még rendelkezésre áll. Ha a hiányzó fogyasztói keresletet nem pótolja megfelelő beruházói kereslet, akkor a vállalkozók jövedelme csökken, és kisebb lesz annál, mint ami a vállalkozókat a foglalkoztatottság adott színvonalának fenntartására ösztönözné. Ebből következik, hogy ha adva van az, amit Keynes a „közösség fogyasztási hajlamának" (community's propensity to consum) nevez (vagyis a jövedelmeknek az a része, amelyet a társadalom tagjai elfogyasztanak), akkor a foglalkoztatottság egyensúlyi színvonala, vagy másként: a foglalkoztatottságnak olyan színvonala, amelyen a vállalkozók összességét semmi sem készteti arra, hogy a foglalkoztatottság mértékét növeljék vagy csökkentsék — a folyó beruházások összegétől függ. A folyó beruházások összegét viszont a beruházásokra való ösztönzés határozza meg. Mivel a beruházások alapvető szerepet játszanak a foglalkoztatottság biztosításában, a beruházásokra való ösztönzés központi helyet foglal el a keynesi modellben. Mitől függ tehát a beruházásokra való ösztönzés? A beruházásokra való ösztönzés két tényezőtől függ: a tőke határhatékonyságától (the marginal efficiency of capital), valamint a különböző rizikójú és lejáratú kölcsönök komplex kamatlábaitól; helyesebben, a tőke határhatékonyságának és a komplex kamatlábnak kölcsönös viszonyától.

Mármost, ha adott a „fogyasztási hajlam", vagyis a jövedelemnek az a része, amelyet a társadalom fogyasztásra szán, és az új beruházások rátája, akkor a foglalkoztatottságnak csak egyetlen olyan színvonala képzelhető el, amely egyensúlyi helyzetet jelent. A foglalkoztatottságnak minden más színvonala megbontja az egyensúlyt, mégpedig az összes előállított termékek összkínálati ára (aggregate supply price) és összkeresleti ára (aggregate demand price) közötti egyensúlyt.

Az adott foglalkoztatottsági színvonal nem lehet nagyobb, mint a teljes foglalkoztatottság, vagy ami ugyanaz: a reálbér nem lehet alacsonyabb,

[11] *J. M. Keynes:* The General Theory of Employment, Interest and Money. MacMillan, London 1951. 27—28. old.

mint a „munka határkára". (Ez mindenesetre „bölcs" megállapítás; nem lehet több embert foglalkoztatni, mint amennyi van!) Általában azonban nincs remény, hogy a foglalkoztatottság elérje a teljes foglalkoztatottság színvonalát. Az olyan „effektív kereslet", amely egyben a teljes foglalkoztatottság állapotának is megfelel, kivételes eset, és csak akkor fordul elő, ha a fogyasztási hajlam és a „beruházásokra való indíték" különleges viszonyban áll egymással. Ezt az a különleges viszony, amelyen a Keynes által klasszikusnak kikiáltott Say-féle ostoba elmélet nyugszik, amely Keynes szerint optimális eset csupán. (Ti. a teljes foglalkoztatottság állapota.) Ez a különleges eset Keynes szerint csak akkor fordulhat elő, ha a folyó beruházási kereslet olyan mennyiségű, amely éppen elegendő ahhoz, hogy a teljes foglalkoztatottság alapján előállított össztermék kínálati árának azt a részét, amelyet a társadalom fogyasztása a vállalkozóknak nem fedez, pontosan kielégítse. Vagy másként: ez az eset csak akkor lehetséges, ha a teljes foglalkoztatottságból eredő jövedelemnek a fogyasztói jövedelmeken felül megmaradó részét teljes egészében beruházásokra fordítják.

Keynes ezek után röviden pontokba foglalja elméletének fő tételeit:

1. A technika, a rendelkezésre álló erőforrások és költségek adott állapotában a jövedelem Y (mind a pénzben kifejezett nominális jövedelem, mind a reáljövedelem) a foglalkoztatottság színvonalától függ, amelyet N-nel jelöl. (Vagy másként: a jövedelem a foglalkoztatottság funkciója. Ezt nevezi funkcionális összefüggésnek.)

2. A társadalom összes jövedelme és a fogyasztásra szánt jövedelemrész (amelyet D_1-gyel jelöl) közötti viszony a társadalom pszichológiájának jellegétől függ; amit Keynes „fogyasztói hajlandóságnak" nevez. Vagyis a fogyasztás az összjövedelemtől függ, az összjövedelem viszont a foglalkoztatottságtól, tehát a fogyasztás a foglalkoztatottság függvénye, kivéve azt az esetet, amikor valamilyen változás áll elő „a fogyasztási hajlandóságban".

3. Az a munkamennyiség (N), amelyet a vállalkozók alkalmazni szándékoznak, az „effektív kereslet" (D) összegétől függ. A D viszont két mennyiséget tartalmaz: D_1-et, amely a társadalom jövedelmének azt a részét jelenti, amit fogyasztásra szándékoznak költeni, és D_2-t, amely a társadalom jövedelmének új beruházásokra fordítandó részét képviseli.

4. Miután $D_1+D_2 = D=f(N)$, ahol f az összkínálati funkció, és miután D_1 az N függvénye, amit x(N)-nel jelöl, és amely a fogyasztási „hajlandóságtól" is függ; ebből következik, hogy $f(N) = x(N)D_{-2}$.

5. Ezért a foglalkoztatottság egyensúlyi helyzete az összkínálati funkciótól, a „fogyasztási hajlandóságtól" (x) és a beruházások volumenétől (D_2) függ. Keynes szerint ez a foglalkoztatottság (N) általános elméletének lényege.

6. A foglalkoztatottság (N) minden színvonalának megfelel a „munka határtermelékenysége"[12] azokban az iparágakban, amelyek a munkások számára az ún. „bérjavakat" előállítják. Ez határozza meg a reálbéreket. Ezért a foglalkoztatottság mértéke nem haladhatja meg azt az értéket, amely a reálbéreket a munka határkárával vagy határáldozatával (marginal disutility of labour) egyensúlyba hozza.[13]

7. Az ún. „klasszikus" elmélet alapján, amely szerint D = f(N) (vagyis az effektív összkereslet = az összkínálati funkcióval), a foglalkoztatottság semleges vagy közömbös egyensúlyt mutat N bármely értéke mellett, amely kisebb, mint a teljes foglalkoztatottság. A vállalkozók közötti verseny a foglalkoztatottságot a teljes foglalkoztatottság színvonalára emeli, s csak ezen a színvonalon lehetséges valóságos egyensúlyi állapot.

8. Ha a foglalkoztatottság színvonala emelkedik, a fogyasztásra szánt jövedelemrész (D_1) szintén növekszik, de nem olyan mértékben, mint az összjövedelem (D); minthogy ha jövedelmünk növekszik, fogyasztásunk szintén nő, de nem olyan mértékben, mint jövedelmünk. Keynes szerint a kapitalista gazdaság gyakorlati problémái ebből a pszichológiai törvényből származnak. Ebből következik, hogy minél magasabb a foglalkoztatottság színvonala, annál jobban kitágul a rés a neki megfelelő termelési mennyiség összkínálati ára (Z) és a fogyasztók kiadása (D_1) között. Ezért ha a fogyasztási hajlam nem változik (vagyis az emberek nem hajlandók, mondjuk, a jövedelmüknek nagyobb részét fogyasztásra költeni), a foglalkoztatottság nem növekedhet, hacsak egyidejűleg a beruházási kiadások (D_2) nem növekedhetnek olyan mértékben, hogy a Z és a D_1 közötti rést fedezzék. Ezért a gazdasági élet valóságos egyensúlyi helyzetbe kerülhet a foglalkoztatottságnak (N) a teljes foglalkoztatottságnál alacsonyabb színvonalán, mégpedig olyan színvonalon, amely megfelel a termelés összkínálata és összkereslete adott metszéspontjának. Tehát a foglalkoztatottság színvonalát nem a munka határkára (reálbérekben kifejezve) határozza meg, kivéve azt az esetet, amikor az adott reálbér esetén rendelkezésre álló munkaerő-kínálat a foglalkoztatottság maximális színvonalának felel meg. Ha a fogyasztási hajlandóság és az új beruházások rátája nem biztosít elegendő effektív keresletet, a foglalkoztatottság színvonala az uralkodó reálbér mellett rendelkezésre álló munkamennyiség színvonala alatt állapodik meg.

Keynes szerint ez az „elméleti analízis" megfejti nekünk a „bőség

[12] A munka határtermelékenységén Keynes a termelésbe beállított legutolsó munkás, illetve munkaegység által előállított javak tömegét érti.

[13] A munka határkára: a termelésbe beállított legutolsó munkaerőnek szubjektív érzete. A munkát itt a munkás szubjektív áldozatként fogja fel. Ha a munkás úgy érzi, hogy határkára nagyobb a bérnél, amelyet érte kap, nem hajlandó munkába állni.

közepette terjeszkedő nyomor" paradoxonát. Az elégtelen effektív kereslet puszta léte megakadályozhatja és rendszerint megakadályozza a foglalkoztatottság színvonalának emelkedését, mielőtt az a teljes foglalkoztatottság állapotát elérhette volna. Minél „gazdagabb" valamely társadalom, annál inkább érvényesül egy olyan tendencia, hogy aktuális és potenciális termelése között a rés táguljon, és éppen ezért a gazdasági rendszer működését egyre nagyobb defektusok zavarják. Egy „szegény" társadalom hajlamos lesz arra, hogy termelésének túlnyomó részét elfogyassza, s ezért viszonylag igen kevés beruházással elérheti a teljes foglalkoztatottság állapotát. Ezzel szemben egy gazdag társadalomnak sokkal többet kell beruháznia, ha gazdag tagjainak „megtakarítási hajlamát" össze akarja egyeztetni szegényebb tagjainak foglalkoztatottságával. Ha egy gazdag társadalomban kicsi az ösztönzés a beruházásokra, a társadalom potenciális gazdagsága ellenére — az effektív kereslet hatásának ismertetett mechanizmusa miatt aktuális termelése alacsony színvonalra süllyedhet, hacsak potenciális gazdagsága ellenére annyira szegénnyé nem válik, hogy a fogyasztása feletti többletet olyan kis mértékűre redukálja, amely megfelel a beruházásra való indíték gyengeségének. Ezen túlmenően egy gazdag társadalomban nemcsak a fogyasztói határhajlandóság gyengébb, hanem a beruházási lehetőségek is korlátozottabbak, mivel a tőkefelhalmozás már igen nagy méreteket ért el, és a hatalmas termelési apparátus jelenléte csökkenti az újabb beruházások lehetőségét, hacsak a kamatláb nem süllyed eléggé mélyre ahhoz, hogy a beruházásokat ösztökélje.

Ezek Keynes elméletének fő vonásai. Keynes maga és később követői három alapvető részről beszélnek, amelyen a keynesi koncepció nyugszik. Klein amerikai közgazdász, „A keynesi forradalom" című mű szerzője, ezeket a keynesizmus „építőtömbjeinek" (building-block)[14] nevezi. Ez a három „alapvető felfedezés": 1. a fogyasztási hajlam, 2. a tőke határhatékonysága, 3. a kamat rátájának elmélete.[15] Keynes szerint ez az a három felfedezés, amely az emberiség eddigi tudásából kiesett, és amelynek a pótlására ő hivatott. Ezek ismeretében a kapitalizmus a boldogság és jólét társadalmává változtatható. Ebből következik, hogy a keynesi koncepció kritikájának főként e három alkotórész elemzésére kell irányulnia.

[14] *Klein:* The Keynesian Revolution. New York 1949.
[15] *Keynes:* The General Theory... 31. old.

A „KEYNESI REVOLÚCIÓ" KETTŐS FUNKCIÓJA

A keynesi elmélet úgy lépett fel, mint a hagyományos (Say, Marshall, Pigou) vulgáris polgári gazdaságtan kritikája. Fontos és helyes tisztázni, hogy ez a kritika mennyiben irányul a régi polgári apologetika ellen és mennyiben támaszkodik rá. Miben tér el Keynes álláspontja a korábbi apologetikától?

1. Keynes a korábbi polgári irányzatokkal szemben a foglalkoztatottság kérdését állítja a közgazdasági kutatás homlokterébe. Mint láttuk, Say elméletében a foglalkoztatottság nem jelentett komoly problémát. Annak, hogy Keynes a foglalkoztatottság problémáját állította előtérbe, a tőkés fejlődés menete az oka. Amikor a vezető tőkésországokban a keresőképes lakosság 20—30%-a tartósan munkanélkülivé vált, nem lehetett többé a „frakcionális" és „akarati" munkanélküliség, valamint a teljes foglalkoztatottság automatikus létrejöttéről szóló ostoba mesét fenntartani. Ezért Keynes bevezette az „akaratlan munkanélküliség" (voluntary unemployment) fogalmát. Eszerint létezik a munkanélküliségnek egy olyan fajtája is, amely nem a munkások akaratából származik. A munkások szívesen dolgoznának az adott bérekért is, de a vállalkozók nem tudják foglalkoztatni őket. Tehát a munkások önhibájukon kívül munkanélküliek.

2. Keynes kritikája a Say-féle „piactörvény" ellen irányult.

Az 1929-es válság után azt a tételt védelmezni, hogy általános túltermelési válság lehetetlen, mert az áruk maguk teremtenek piacot saját maguk számára, a polgári gazdaságtan teljes csődjét és elszigetelődését jelentette volna. Ezért Keynes elvetette azt a tételt, hogy a megtermelt áruk számára automatikusan és állandóan elegendő kereslet jelentkezik, s ezért a realizálás feltételei automatikusan kialakulnak. Ehelyett bevezette az elégtelen kereslet koncepcióját. Ebben a piacprobléma rendkívüli kiéleződése jelentkezik.

3. A Say-féle „piactörvény" kritikájából következett az automatikusan és a teljes foglalkoztatottság mellett létrejövő egyensúly tételének elvetése is. A krónikus, tömeges munkanélküliség és kapacitás-kihasználatlanság körülményei között nem lehetett tovább fenntartani a termelőerők teljes foglalkoztatottsága melletti automatikus egyensúly koncepcióját. Éppen ezért vezette be Keynes a termelőerők részleges foglalkoztatottsága mellett létrejövő egyensúly koncepcióját.

4. Olyan viszonyok között, amikor óriásira duzzadt a tőkefelesleg és a beruházási lehetőségek nagyon gyérek, nem lehetett tovább védelmezni azt a tételt, hogy a kamatláb mozgása automatikusan egyensúlyba hozza a megtakarításokat és a beruházásokat, hogy a felhalmozott értéktöbbletet automatikusan és teljes egészében beruházzák. Ezzel kapcso-

latban Keynes bevezette a beruházások elégtelenségének tételét és saját kamat-, illetve pénzelméletét, amely az automatikus egyensúly tagadását jelenti.

5. Az automatikusan és a teljes foglalkoztatottság mellett létrejövő egyensúly elméletén kívül el kellett vetni az ezen elméleti alapon nyugvó gazdaságpolitikai alapelveket is. A régi elméletre épült gazdaságpolitika természetesen mindenféle külső beavatkozást kizárt. A külső beavatkozás csak megzavarhatja a minden világok legjobbikának idilli harmóniáját. Ha viszont valaki — mint Keynes — tagadta az automatikus egyensúly lehetőségét, szükségszerűen arra a következtetésre kellett jutnia, hogy mivel az egyensúly a termelőerők teljes foglalkoztatottsága mellett nem jön létre automatikusan, ami a kapitalizmusra veszélyes folyamatokat indíthat meg, nincs más hátra, mint megteremteni az egyensúly feltételeit mesterségesen, vagyis állami beavatkozás útján. Keynes tehát szükségszerűen eljutott a gazdasági erők spontán működésén alapuló gazdaságpolitika elvetéséig és az állami intervencionizmus gazdaságpolitikájának követeléséig. Ez annál is inkább kézenfekvő volt, mivel Keynes elméleti rendszerét a vezető tőkésországok, különösen Anglia, az Egyesült Államok és Németország gyakorlati gazdaságpolitikája alapján dolgozta ki. Keynes elméleti rendszere tulajdonképpen a kapitalizmus általános válságának polgári elméleti modellje általában és az állami monopolkapitalizmus polgári közgazdaságtana különösen. Keynes elmélete a két világháború közötti tőkés fejlődés fő vonalainak polgári általánosítása. Ezért szükségszerűen úgy jelenik meg, mint a polgári apológia korábbi formájának tagadása.

A Say-féle egyensúly-elméletnek azonban volt egy funkciója, amelyet többé-kevésbé betöltött: a tőkés termelési viszonyok védelme és szépítése e viszonyok lényegének, a tőkés—bérmunkás viszonynak tagadása és szépítgetése útján. A közgazdaságtudományban a munkaérték-elmélet és az ezen alapuló értéktöbblet-elmélet az a választóvonal, amely a tudományt az apológiától megkülönbözteti. Aszerint, hogy e kérdésben milyen álláspontot foglalnak el a közgazdászok, apologéták vagy nem apologéták. Ha ezt a mércét Keynesre alkalmazzuk, mindenképpen az előbbiek sorába tartozik. Keynesnek nincsen sem külön értékelmélete, sem pedig értéktöbblet-elmélete. Maradéktalanul átvette elődeinek felfogását, amely a „termelési tényezők" naiv elméletének és a „határhaszon"-elvnek ostoba összeházasításából áll, s „határtermelékenységi elmélet" néven ismeretes.

A termelési tényezők elméletének lényege: a javaknak három forrásuk van, a föld, a tőke és a munka. Ezek a termelési tényezők. Minden termelési tényező hasznos szolgálatokat teljesít, amelyért valamilyen jutalom jár. Ennek megfelelően a föld tulajdonosa járadékot, a tőke tulajdo-

nosa kamatot, a munkás pedig bért kap. Az előállított áruk értéke tehát jövedelmekre oszlik. Ebből következik, hogy kizsákmányolás nincs, hiszen mindhárom termelési tényező hozzájárult a termék létrehozásához, tehát mindegyik megkapja belőle a maga részét. Itt azonban mindjárt jelentkezik az első nehézség. Hogyan lehet meghatározni a föld vagy a tőke részesedését a termék értékéből? Sehogyan. Az áru értékét az előállításhoz szükséges munkamennyiség határozza meg. Csak az eleven munka alkot értéket, mégpedig elvont (absztrakt), különbség nélküli emberi munka mivoltában. A föld (természet) és a gépek a használati értékek létrehozásában működnek csak közre. Ha az áruk értéke jövedelmekre oszlik, hogyan lehet az elhasznált termelő-berendezéseket pótolni? Erre a kérdésre is lehetetlen választ adni. Ugyanis nem a termék értéke $(c+v+m)$ oszlik jövedelmekre, hanem csak az új érték $(v+m)$. A termék értékének egy részét (c) mindig olyan naturális formában termelik újjá, amelyet nem lehet elfogyasztani, és amelyet az évi termékből ilyen formában kell pótolni. Nem csoda tehát, ha Say, Marshall, Pigou és a többi „klasszikus" hiába fáradozott, hogy a termelési tényezők „hozzájárulásának" mértékét megoldja. Mindenesetre a kizsákmányolás ténye, az értéktöbblet eredete eltűnik, csak „termelési tényezők" vannak a maguk „hasznos szolgálataival" és a nekik megfelelő jövedelemmel. Még annyit szükséges itt megjegyezni, hogy a termelési tényezők hasznos szolgálatait a vállalkozó vásárolja meg a piacon, és a jövedelmeket is ő osztja el a termelési tényezők tulajdonosai között. A vállalkozó ezért a funkciójáért vállalkozói nyereséget kap. Keynes teljesen elfogadta ezt a mélyenszántó elméletet saját elméletének alapjaként.

De ez még nem minden. Megjelent John Bates Clark amerikai közgazdász a maga határtermelékenységi elméletével, hogy megoldja a termelési tényezők hozzájárulásának „beszámítási" problémáit.[16] Clark elméletének lényege, hogy az ún. „csökkenő hozadék" törvényét nemcsak a földre, hanem valamennyi termelési tényezőre kiterjesztette és a határhaszon-elmélet segítségével igyekezett megoldani az egyes termelési tényezők áruértékhez való hozzájárulásának értékét. Clark abból indult ki, hogy a termelésben három tényező működik: a föld, a tőke és a munka. Az egyes tényezők hozzájárulásának megállapítása szerint csak addig probléma, míg az egyes tényezőket nem lehet elkülöníteni egymástól. Vannak azonban ún. „közömbösségi sávok", ahol az egyes tényezők egymástól elválaszthatók, itt meg lehet állapítani, hogy külön-külön mivel járultak hozzá a termék értékéhez. Például ha a munkát növeli a vállalkozó, miközben az egyéb tényezők változatlanok, az egymás után

[16] John Bates Clark „felfedezéseit" a The Distribution of Wealth c. könyvében fejtette ki. (New York 1902.)

beállított munkacsoportok vagy munkások egyre kevésbé termelékenyek. Minél több munkást foglalkoztat a vállalkozó, annál kevésbé támogatja az egymás után beállított munkásokat a másik tényező, a tőke. Ezért az egymás után beállított munkások munkájának termelékenysége csökken. A legutoljára beállított munkás termékéhez a tőke már egyáltalán nem járul hozzá, ezért terméke csak a munka közreműködésének eredménye. Ez a munkás a „határmunkás", terméke a „határtermék", termelékenysége pedig a „határtermelékenység". Ugyanígy nem lehet megállapítani a többi termelési tényező hozzájárulását sem. Ha a munka változatlan és a tőkét növelik, az egymás után befektetett tőkeegységek csökkenő hozamúak, mert egyre kevésbé támogatja őket a másik tényező, a munka. Az utolsó tőkeegység befektetésével elért hozam kizárólag a tőke eredménye. Ez a termék a tőke „határterméke", a termelékenység a „tőke határtermelékenysége". A termelésbe legutoljára beállított egységek a közömbösségi sávban működnek, ami azt akarja jelenteni, hogy itt már a többi termelési tényező nem hat. Ez valóban összefüggés, de lapos. Ha feltételezzük, hogy a technikai színvonal adott, akkor adott egy optimális technikai arány is, amelyben a különböző termelési tényezők egymáshoz viszonyulnak. Ha ez az arány megváltozik anélkül, hogy a technikai feltételek változtak volna, a termelékenység csökken. Például ha 200 holdon egy traktor működik és azután tovább nő a traktorok száma 20 darabra, akkor a 20-szor annyi traktor nem fog húsznor annyi eredményt hozni. Vagy ha egy üzemben változatlan termelési apparátus és technikai színvonal esetén egyre növekszik a munkások száma, akkor a munkások egyre kevésbé lesznek termelékenyek.

Azonban: 1. a technikai színvonal szakadatlanul változik, 2. nincs olyan helyzet, amikor a termék előállításában csak az egyik vagy csak a másik tényező működne közre. Ilyen állapot még a legkezdetlegesebb termelésben sem fordult elő, nemhogy a modern iparban, 3. a tőke nem termel értéket, minthogy értékalkotó képessége csak az absztrakt munkának van, 4. az alkalmazott tőke (termelési eszközök) és a föld csak a használati értékek kisebb vagy nagyobb tömegének létrehozását határozzák meg, amennyiben, ha termelékenyebbek a gépek és a föld, a különbség nélküli emberi munkának ugyanaz a mennyisége a használati értékek nagyobb tömegében jelenik meg. Ez azonban nem érinti az áru értékét, amely a különleges körülmények között kifejtett különbség nélküli emberi munka.

Hogyan részesednek mármost az egyes tényezők az előállított értékből? A munkabér egyenlő a „határmunkás" termelékenységével, vagyis a „határtermékkel". Ha a munkás ennél többet követel, a tőkés elbocsátja és a határmunkást állítja helyébe. Ebben az esetben a termelés csak a bérnek megfelelő termékmennyiséggel csökken. De kevesebb sem

lehet a bér, mint a „határtermék", mert akkor a vállalkozók versengeni fognak a munkaerőért, ami felhajtja a béreket. Ahogy a munkabér a munka „határtermékével", úgy a tőke jövedelme a tőke „határtermékével" egyenlő, ami nem más, mint a kamat. Ha a bér a határtermékkel egyenlő, kihez kerül az a többlet, amelyet a határmunkásnál termelékenyebb munkások állítottak elő? Ez már nem illeti a munkást, mivel itt már a tőke is közrejátszott. Ugyanez a helyzet a tőke esetében. A kamat nagyságát a legutolsó tőkeegység „határtermelékenysége" szabja meg, az ennél termelékenyebb tőkéket azonban nem illeti több, mivel a termelékenyebb egységeket a munka is támogatta. A többi a vállalkozó haszna. Ez aztán az elmélet! Itt nincs tőkés—bérmunkás viszony, nincs értéktöbblet, nincs kizsákmányolás, hanem „tényezők" vannak, a maguk szegény díjazásával. Nem lenne érdemes mindezekre szót vesztegetni, ha Keynes, aki állítólag forradalmasította a közgazdaságtant, lényegében nem ugyanezzel a fegyverzettel lépne elénk. Keynes némileg módosított terminológiával és lényegtelen eltérésekkel a „termelési tényezők" és a „határtermelékenység" elméletét fogadja el alapként.

Ez Keynes elméletének kettős funkciójából következik. Keynesnek a vulgáris apologetikával szembeni kritikája nem lehetett radikális, mert Keynesnek, mint a kapitalizmus mindenre elszánt védelmezőjének, éppen úgy feladata volt a tőkés termelési viszonyok valóságos tartalmának elferdítése, mint elődeinek. Éppen ezért kritikája a régebbi polgári elméletnek nem teljes elvetését, hanem csak átformálását jelentette. Ez a keynesizmus egyik funkciója.

Az újratermelés menetének állami szabályozása megkövetelte az újratermelési folyamat, a nemzeti jövedelem egyes mennyiségi és részösszefüggéseinek valamilyen elméleti vizsgálatát. Keynesnek tehát elméletileg az állami intervencionizmus gazdaságpolitikáját is meg kellett alapoznia. Erre a célra a hagyományos polgári elmélet nem volt alkalmas. Ezért az állami monopolkapitalizmusnak és a tőkés fejlődés akkori valóságának jobban megfelelő elméletet csak a korábbi vulgáris apológia részleges kritikájának segítségével lehetett kidolgozni. Erre a kritikára annál is inkább szükség volt, mivel az 1929-es válság által megtépázott és hitelét vesztett polgári gazdaságtan teljes csődjét nem lehetett másként takargatni, mint egy másik polgári elméletnek felette gyakorolt látszólag radikális kritikája útján. Ez volt a keynesi elmélet másik funkciója.

KEYNES MÓDSZERÉNEK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

Valamely elmélet következtetéseinek helyessége vagy helytelensége nagymértékben azon múlik, hogy vizsgálódásaiban mennyire közelíti meg a valóságot. Ezért az elméletben a módszernek nagy a jelentősége.

Keynes elméletének a központi problémáját, a foglalkoztatottságot, a következőképpen közelíti meg: „Az biztos, hogy a világ nem sokáig fogja elviselni a munkanélküliséget, amely — a megélénkülés rövid időszakától eltekintve — összekapcsolódik és véleményem szerint elkerülhetetlenül kapcsolódik össze a jelenkori tőkés individualizmussal. Azonban a kérdés helyes elemzésével a betegséget nem lehet gyógyítani a teljesítőképesség és szabadság egyidejű megóvása közben."[17]

Tehát a munkanélküliség elkerülhetetlenül kapcsolódik össze (inevitably associated) a kapitalizmussal, de a munkanélküliség a kapitalizmuson belül kiküszöbölhető, ha az ő receptjét alkalmazzák. Ez figyelemre méltó következetesség! Hogyan oldható meg ez az ellentmondás?

Keynest a krónikus, tömeges munkanélküliség problémája szükségszerűen elvezette az újratermelés és a felhalmozás vizsgálatához. Itt viszont alkalmatlannak bizonyult az a módszer, amely az egyes tőkésvállalatok tevékenységéből indult ki, és ennek az alapján igyekezett „örök érvényű" törvényeit megfogalmazni. Ezt az egyes gazdálkodó egyének vagy csoportok tevékenységét vizsgáló módszert nevezik a polgári közgazdaságtanban mikroökonómiának. Keynes az újratermelés kérdéseire összpontosítja figyelmét s ezért az egyes társadalmi-gazdasági folyamatokat nemzetgazdasági szinten kifejező globális mennyiségekkel ábrázolja. Például: a foglalkoztatottság volumene nemzetgazdasági szinten (E, employment), a társadalom összes személyi fogyasztása (C, consuption), a társadalom összes jövedelme vagy másként a nemzeti jövedelem (Y, income) és az összes beruházások volumene (I, investment). Ezt a módszert nevezik makroökonomikus módszernek. Az újratermelés vizsgálatakor önmagában nézve helyes a globális, össztársadalmi mennyiségeket kifejező kategóriák alkalmazása. Minden azon múlik, hogy ezeknek a tartalma megfelel-e a valóságnak, hogy mozgásuk és kölcsönhatásuk valóban lezajló folyamatokat tükröz-e.

Keynes hívei ezt a módszert „forradalmi" újításnak tartják. Ez a módszer azonban Keynes kezében sem nem „forradalmi", sem nem új.

1. A társadalmi termék körforgásának tudományos vizsgálata Quesnay Tableau économic-jával kezdődött és nem Keynes aggregátumaival, s a munkaérték-elmélet alapján Marx újratermelési elméletében nyert tökéletes formát. Marxnál a társadalmi termék mozgása a tőke mozgása,

[17] *Keynes:* Id. mű.

minthogy a termék a tőke terméke. Ezzel szemben Keynesnél nem a tőke mozog, hanem a társadalmi tartalmuktól megfosztott anyagi javak mennyiségei, amelyek mozgása csak úgy jelenik meg, mint ahogy a mindennapi tőkés gyakorlat felszínén látható.

A tőke és a munka mozgása nem mint meghatározott társadalmi viszony egymással ellentétes pólusának mozgása és kölcsönhatása jelenik meg, hanem mint a „termelés" minden időkre örök „feltételeinek" társadalmi tartalomtól megfosztott puszta mennyiségi vonatkozásai. A termelési eszközöknek eleve tőkeformában való felfogása és e forma abszolutizálása, a munkának bérmunkaként történő abszolutizálása, a korábbi polgári irányzatoknál is történelmietlen szemlélet volt. De Keynes ezt a módszert akkor alkalmazza, amikor már egy életképesnek bizonyult nem tőkés termelési mód is létezik a Szovjetunióban, ahol a termelési eszközök nem tőkeként és a munka nem bérmunkaként jelenik meg. Ezzel nemcsak azt bizonyítja, hogy sejtelme sincs a társadalmi-gazdasági fejlődés mélyebb összefüggéseiről, hanem elődeinek korlátoltságához hozzáteszi osztályának nyílt cinizmusát is, amikor a ténylegesen létező szocializmust megkísérli kitagadni a világból. Az „aggregát" módszer marxista és keynesi formája között tehát gyökeres, minőségi különbség van, ezért nem lehet hidat építeni közéjük, mint ahogy egyesek szeretnék. Még kevésbé lehet azonosítani őket.

2. Keynes változatlannak tételezi fel a technikát, a forrásokat és a költségeket.[18] Ez absztrakció. Az absztrakciós módszer valóban nélkülözhetetlen feltétele a közgazdasági elemzésnek. Csak itt is minden azon múlik, hogy mitől vonatkoztatunk el és mitől nem. Ismeretes, hogy a társadalmi össztőke újratermelésének vizsgálatakor Marx is alkalmaz absztrakciókat, hogy a jelenséget tisztán vizsgálhassa. Így pl. elvonatkoztat a tőke szerves összetételének változásaitól. De mindenütt, ahol a vizsgált jelenség megköveteli, bekapcsolja a tőke szerves összetételének változásait (pl. a tőkés felhalmozás általános törvényének vizsgálatában). Ellenben Keynes, aki a foglalkoztatottság általános érvényű elméletét ígéri — ad absurdum viszi az absztrakciót, amennyiben a technikát, a költségeket és forrásokat, vagy másként a tőke szerves összetételét, minden esetben változatlannak tekinti. Különösen nagy hiba ez akkor, ha valaki a foglalkoztatottságot vizsgálja, hiszen ennek színvonalában a tőke szerves összetételének változásai alapvető szerepet játszanak.

A technikai feltételek változatlanságának abszolutizálása egy másik alapvető módszertani hibát eredményezett, éspedig az ún. „nettó mennyiségek" alkalmazását (nettó termelés, nettó jövedelem, nettó beruházások stb.). Itt nem hibáról vagy tévedésről van szó. Ez világosan kitűnik, ha

[18] Lásd *Keynes:* Id. mű, 28. old.

megvizsgáljuk Keynes kategóriáit. Keynes a jövedelem kategóriájába (Y) sorolja a $(v+m)$-et, vagyis $(v+m_v+m_c+m_k)$-t, a fogyasztás (C) kategóriájába a $(v+m_v+m_k)$-t, a beruházáshoz pedig kizárólag az (m_c)-t számítja.

Ebből kiderül, hogy teljesen elvonatkoztat az állandó tőke (c) pótlásától. A technika változatlanságának végletekig vitt absztrakciója természetesen meghatározza az elemzés jellegét. Amennyiben a tőke szerves összetételét változatlannak, a technikai színvonalat adottnak tekintjük, az egyensúlyt kialakító tényezők vizsgálata csak addig ad helyes képet (természetesen, ha a többi absztrakció is helyes), amíg a szerves összetétel valóban változatlan, vagyis igen rövid ideig. Ebből eleve következik, hogy Keynes módszere egyáltalán nem alkalmas egy hosszabb periódus egyensúlyi feltételeinek vizsgálatára. Bár követői megpróbálkoztak ezzel, minden erőlködésük hiábavalónak bizonyult.[19]

Keynes egyrészt azzal az igénnyel lépett fel, hogy örök időkre megoldja a kapitalizmus gyógyítását, másrészt egész elmélete csak egy igen rövid időszak vizsgálatára épül, ahol a döntő tényezők változatlanok. Ezt az ellentmondást maga is érzi, amikor állandóan hangsúlyozza, hogy ő az egyensúly feltételeit csak rövid időszakban vizsgálja, a „hosszabb periódus" problémáit azzal a mélyenszántó kijelentéssel intézi el, hogy „egy hosszabb időszakban valamennyien meghalunk" (in a long time we are all dead).

Keynes követői forradalmi újításnak tartják, hogy az összes tényleges keresletet (effektiv demand) fogyasztásra (C) és beruházásokra (I) osztja. A társadalmi termék felosztása fogyasztási cikkekre és termelési eszközökre valóban nagyon fontos az elemzésben. Marx felosztásában a termelési eszközök termelésének (I) megfelel a termelőfogyasztás, a fogyasztási cikkek termelésének (II) pedig megfelel a személyes fogyasztás össztársadalmi volumene. Azonban ez a marxi felosztás a munkaértékelméleten, az árutermelő munka kettős jellegén alapul, és a használati érték szerinti felosztást (I—II) kiegészíti az érték szerinti felosztás $(c+v+m)$. Ezért a marxi módszer a kapitalista árutermelés belső összefüggéseinek valóságos vonásait tükrözi, illetve segít felderíteni. Keynes felosztása első hallásra azonosnak tűnik a marxi felosztással. Valójában azonban csak rosszul sikerült utánzata annak. (Sok polgári közgazdász álláspontjával szemben nem igaz az, hogy Keynes nem ismerte volna a marxista közgazdaságtan legfontosabb tételeit. Erre nemcsak abból lehet következtetni, hogy milyen biztonsággal „ítélkezett" A tőkéről, hanem abból is, hogy egyes tételei rendkívül „hasonlítanak" Marx tételeire, így többek között a fentebb említett felosztás is. Ezért nagyon valószínű,

[19] Post-Keynesian Economics. London 1955. 343. old.

hogy Keynes „merített" a marxista közgazdaságtanból, s azt úgy átformálta, hogy már nehéz az eredetére ráismerni. Különben hívei is elismerik, hogy nem nagyon szerette szellemi elődeit megnevezni.)

Ami az effektív keresletnek fogyasztásra és beruházásra, illetve a jövedelemnek termelési eszközök vásárlására és fogyasztási cikkek vásárlására való felosztását illeti: a) Keynes nem a társadalmi terméket osztja fel, hanem annak egy részét, azt a részét, amely jövedelmekre oszlik. b) Tulajdonképpen a pénzformában jelentkező keresletet osztja fel, ezáltal a használati érték és érték szerinti felosztás furcsa keveréke alakul ki. c) Míg a C a fogyasztási javak iránt jelentkező teljes keresletet tartalmazza, addig az I a tényleges beruházási keresletnek csak egy részét, mégpedig a termelés kiszélesítését szolgáló beruházási keresletet (m_c). Minthogy az elhasznált c pótlása a beruházások köréből kiesik, a termelési eszközök keresletének valóságos nagysága nem határozható meg. A termelési eszközök kereslete és ezen belül az elhasznált c pótlását biztosító kereslet végső soron közvetlenül a fogyasztási cikkek keresletétől függ, hiszen végső soron ezek előállítását szolgálja minden beruházás. Minthogy az a kereslet, amely a fogyasztási cikkek keresletétől közvetlenül függ, kiesik, s csak az új, a bővítést szolgáló beruházások jelentkeznek keresletként, a termelési eszközök kereslete önállósul, és a beruházások függése a fogyasztástól eltűnik. Ez a kiindulópontja annak, hogy az új beruházásokat „autonóm" és „indukált" beruházásokra osztják.

A technikai fejlődés változatlanságáról szóló tétel tarthatatlansága — még rövid időszakban is[20] — rögtön kiderülne, ha a kapitalizmus termelési viszonyainak valóságos, vagyis a termelési eszközök magántulajdonán nyugvó atomizált szerkezetéből indulnának ki, minthogy a tőkések között a profit maximalizálásáért folyó verseny nem mehet végbe — sem rövid, sem hosszú időszakban — a technika fejlesztése nélkül. Ennek belátása azonban a polgári látókör korlátolt határain kívül esik.

3. Keynes kategóriái a tőkés termelés felszíni összefüggéseit tükrözik, a mindennapi tőkés gyakorlatból indulnak ki, miközben e gyakorlat belső összefüggéseit elleplezik. Ezek a kategóriák:[21] A jövedelem (A) a vállalkozó áruinak eladásából szerzett összes bevétele. A_1 a vállalkozók vásárlásai más vállalkozóktól. Ebből következik, hogy $A - A_1$ = a fogyasztók vásárlásaival (C).

G a tőkefelszerelés értéke a termelési periódus végén.[22] (G'—B') annak

[20] Keynes egyes követői szerint a rövid időszak 20—30 évet is jelenthet.

[21] *Keynes:* Id. mű, 52—61. old. Hansen: A Guide to Keynes, 1953. 55—58. old. „Post-Keynesian Economics" Kurihara szerkesztésében, New Jersey 1954.

[22] Ez magában foglalja a befejezetlen termékek és készáruk készletét.

a tőkefelszerelésnek nettó értéke, amely a vállalkozónak az előző periódusból megmaradt, mielőtt bármit költött volna fenntartására vagy javítására. B' a fenntartásra és javításra költött összeget jelenti, G' pedig azt az értéket képviseli, amellyel a tőke akkor rendelkezne, ha B'-t javítására és felújítására költötték volna. Így (G'—B') az előző termelési periódusból átvett tőke értéke. A (G'—B')-t jelöljük G$^+$-vel. Ha a G (tőkefelszerelés a termelési periódus végén, itt mindig csak forgótőkéről van szó) egyenlő G$^+$-vel (tőkefelszerelés a termelési periódus kezdetén), akkor az adott időszak bruttó beruházása egyenlő lesz a tőkefogyasztással, tehát új nettó beruházást nem eszközöltek. Ha viszont G nagyobb, mint G$^+$, akkor a nettó tőkeberuházás egyenlő (G—G$^+$)-vel. Ha tehát A—A_1 = C-vel, vagyis a fogyasztók kiadásainak összegével, G—G$^+$ = I-vel, vagyis a nettó beruházások kiadásaival, akkor (A—A_1)+(G—G$^+$) = C+I = Y-nal, vagyis a nemzeti jövedelemmel. Tőkefelhasználás (G$^+$—G)+ anyagok vásárlása (A_1) más vállalkozóktól a termelési periódus során egyenlő azzal, amit Keynes „user cost" (U)-nak nevez, mi pedig „használati költségnek" nevezünk. Tehát (G'—G)+A_1 = U. Ehhez jönnek még azok a költségek, amelyeket a vállalkozó a többi termelési tényező tulajdonosainak hasznos szolgálataikért fizet, amelyek ezeknek tulajdonképpen jövedelmei (kamat, bér, járadék), és amelyeket Keynes „factor costs"-nak, „tényezőköltségeknek" nevez és F-fel jelöl. A „használati költségek" + a „tényezőköltségek" együtt adják a termék „beszerzési költségeit" („prime cost"). A vállalkozó jövedelme: az eladott áruk értékének többlete a beszerzési költségek felett. Ez az a többlet, amit a vállalkozó igyekszik maximálni, vagy másként, a bruttó profit. Miután a társadalom többi tagjának jövedelme a vállalkozók „tényezőköltségeivel" (U) egyenlő, az összes jövedelem = A—U.

Keynes tehát kikötött a termelési tényezők ostoba elméleténél. Ez aztán a forradalom! Mi a profit? Felár. A működő tőkés ezt az egész tudományos köntösbe öltözködött közhelygyűjteményt így mondaná: Eladtam x mennyiségű árut, ennek előállításakor költségek merültek fel. Ha az eladási árból levonom a költségeket, megmarad az én hasznom. Honnan ered ez a haszon? Az nem fontos, de ha már válaszolni kell rá, hát kiváló vállalkozói képességeimből. Miből áll a nemzeti jövedelem? Az egyének jövedelméből, vagyis munkabérből, kamatból, vállalkozói nyereségből (és járadékból). Honnan erednek a jövedelmek? A nemzeti jövedelemből. Mi határozza meg a tényezők részesedését? A „határtermelékenység".

4. Keynes elmélete filozófiailag egyrészt idealista, másrészt pozitivista-empirista. Könyvét a következő gondolatokkal fejezi be: „A közgazdászok és politikusok eszméi, akár helyesek azok, akár nem, sokkal hatékonyabbak, mint azt általában vélik. Valójában elsősorban ezek vezetik a világot... Előbb vagy utóbb az eszmék, nem pedig az érdekszövetségek azok,

amelyek veszélyesek a jónak vagy rossznak."[23] Keynes szerint a gazdasági folyamatok nem objektív törvényszerűségek alapján zajlanak le, hanem valamilyen örök emberi természettel és ésszel felruházott egyének meghatározott körülmények közötti magatartása és döntései alapján. Végső soron a „pszichikai törvények" uralkodnak a gazdaságban.

Ezek után igazán meglepő, hogy bár Keynes zseniális „pszichikai törvényeit" már sok éve ismeri a világ, mégsem mutat valami nagy hajlandóságot, hogy ezekhez igazodjék.

5. „A fogyasztási funkció". (A fogyasztási hajlam és az ezt meghatározó objektív és szubjektív tényezők. The Propensity to consume.)

A keynesi „forradalomnak" első számú és talán legfontosabb vívmánya a fogyasztási funkció, amelyet Keynes a „közösség pszichológiájával" hoz kapcsolatba, s ezért „fogyasztási hajlamnak" vagy „hajlandóságnak" nevez. Ezt Keynes polgári bírálói és követői egyaránt elismerik. Legnevesebb amerikai követője és epigonja, Alvin H. Hansen így nyilatkozott: „Keynes legnevezetesebb hozzájárulása (ti. a közgazdasági elmélethez — Cs. L.) fogyasztási funkciója volt."[24]

A fogyasztási hajlam vizsgálatának Keynesnél az volt a fő és végső célja, hogy feltárja azokat a tényezőket, amelyek a foglalkoztatottság színvonalát meghatározzák. Keynes rendszerében a „fogyasztási hajlamnak" valóban alapvető szerep jut a foglalkoztatottság színvonalának meghatározásában. A foglalkoztatottság volumenét — már láttuk — végső soron a: effektív kereslet nagysága határozza meg. Az effektív kereslet két részből áll: a személyes fogyasztásból (E) és a beruházásokból (I). Az összfogyasztás döntő befolyást gyakorol a foglalkoztatottság színvonalára. Az összfogyasztás viszont összefügg az összes jövedelemmel, az (Y)-nal. Vagyis a fogyasztás volumene a jövedelem nagyságától függően változik, a fogyasztás nagysága meghatározott formában, a jövedelem nagysága szerint változik. Ezt matematikailag úgy fejezhetjük ki, hogy $C = f(Y)$. Viszont az összjövedelem adott volumene a foglalkoztatottság adott színvonalától függ. A „fogyasztási hajlamot", tehát az összjövedelem és az összfogyasztás funkcionális összefüggését, Keynes matematikailag a következőképpen ábrázolja: $C_w = X(Y_w)$ vagy $C = W \cdot x(Y_w)$, ahol C_w a fogyasztás színvonalát jelenti béregységekben (w) kifejezve,[25] $x(Y_w)$ pedig az összjövedelemnek azt a színvonalát, amely az adott foglalkoztatottságnak megfelel, illetve annak eredménye (szintén bér

[23] *Keynes:* Id. mű, 383—384. old.

[24] *A. H. Hansen:* A Guide to Keynes. 27. old.

[25] Keynes a „béregység" (wage-unit) kategóriáját használja a gazdasági folyamatok mennyiségi meghatározásában reális mértéknagyságként. A „béregység" egy meghatározott munkamennyiség (pl. egy munkanap vagy egy munkaóra) pénzben kifejezett értéke.

egységekben kifejezve). Ez a „fogyasztási funkció", amely a jövedelem és a fogyasztás funkcionális összefüggése, és megmutatja, hogy a jövedelem adott volumenének a fogyasztás milyen volumene felel meg. Ezt az összefüggést egy „alapvető pszichológiai törvény" (fundamental psychological law) szabályozza, amely mind az emberi természet „a priori" ismeretéből, mind pedig a gyakorlatból következik. Ez az „alapvető pszichológiai törvény": általában és rendszerint az emberek hajlamosak arra, hogy növeljék fogyasztásukat, ha jövedelmük növekszik, de nem olyan mértékben, mint amilyen mértékben jövedelmük nő. Vagyis ha C_w a fogyasztás volumene és Y_w a jövedelem volumene, akkor $dC_w < dY_w$, és a $\frac{d\,C_w}{d\,Y_w}$ tört értéke pozitív és kisebb 1-nél.[26]

Mivel az összfogyasztás mindig alacsonyabb, mint az összjövedelem, rendszeresen marad a jövedelemnek egy el nem fogyasztott része. Ez a rész a megtakarítás (S), S = (Y—C), vagyis a jövedelem és a fogyasztás különbsége. Ebből következik, hogy a megtakarítás nagysága (S) értelemszerűen mindig egyenlő a beruházások nagyságával (I). (Az a tény, hogy összegszerűen S = I-vel, a keynesisták szerint nem jelenti egyszersmind azt is, hogy a megtakarítások és beruházások egyensúlyban is vannak, egyenlőségük és egyensúlyuk két különböző dolog.)

Az „alapvető pszichológiai törvény" tehát úgy is megfogalmazható, hogy minél jobban növekszik az emberek jövedelme, annál többet takarítanak meg és fordítva, kevesebbet takarítanak meg, ha jövedelmük csökken. Mi tehát az összefüggés a „fogyasztási funkció" és a foglalkoztatottság színvonala között? Minthogy az adott jövedelem az adott foglalkoztatottság eredménye, a foglalkoztatottságnak ez a színvonala csak akkor tartható fenn, ha az effektív kereslet (C+I) egyenlő a nettó termeléssel, vagyis a nettó jövedelemmel (Y), amely a foglalkoztatottság ezen színvonalának megfelel (C+I = Y). Azonban figyelembe véve a fogyasztási hajlam alapvető pszichológiai törvényét, a fogyasztás mindig lassabban növekszik, mint a jövedelem. Ezért minél magasabb a foglalkoztatottság színvonala, annál nagyobb a szakadék az előállított nettó termelés, illetve nettó jövedelem és a fogyasztás között. Minél nagyobb ez a rés a jövedelem és a fogyasztás között, annál nagyobb lesz a megtakarítások volumene. Minél nagyobb a megtakarítások volumene, annál többet kell beruházni, hogy így a megtakarítások felszívódjanak. Amennyiben a beruházások nem elegendőek arra, hogy a nettó termelésnek, illetve jövedelemnek a fogyasztás feletti részét felszívják, az effektív kereslet nem elegendő az összes előállított nettó termék realizálásához. Ezért a vállalkozók elbocsátják munkásaik egy részét. A foglalkoztatott-

[26] *Keynes:* Id. mű, 96. old.

ság színvonala addig süllyed, míg a jövedelem egyidejű csökkenésével el nem éri azt a pontot, ahol a kisebb megtakarításokat már felszívják a beruházások. Az új egyensúlyi helyzet tehát nem a teljes foglalkoztatottság színvonalán alakul ki, hanem az összkínálat és összkereslet közötti egyensúly a termelőerők részleges foglalkoztatottsága mellett jön létre.

Tehát Keynes rendszerében a fogyasztási hajlam az az alapvető pszichológiai törvény, amely egyik alapvető oka a tömeges munkanélküliségnek és a kapacitás-kihasználatlanságnak. Ezért nem elég magát a törvényt ismerni, hanem ismerni kell azokat az objektív és szubjektív tényezőket is, amelyek ezt az ún. „törvényt" befolyásolják.

AZ OBJEKTÍV TÉNYEZŐK

Keynes hat objektív tényezőt sorol fel, amelyek befolyásolják a fogyasztási hajlam változását: 1. változások a béregységben (magyarul árváltozások), 2. változások a jövedelem és a nettó jövedelem közötti különbségben, 3. váratlan, hirtelen nyereségek vagy veszteségek, 4. a pénzügyi politika változásai (pl. adórendszer), 5. változások a várakozásokban, 6. lényeges változások a kamat rátájában. Hansen ehhez a felsoroláshoz hozzáfűzi, hogy mesterének nem volt igaza, amikor az első két tényezőt kiemelte.[27] Keynes ugyanis egyszer már reális nagyságokban (béregység) kiküszöbölte az árváltozások hatását. Másrészt a bruttó és nettó jövedelem közötti különbség, amely Keynesnél az értékcsökkenés, illetve az amortizáció figyelembevételét jelenti, Hansen szerint nem lényeges, mivel rövid időszakban nem befolyásolja a fogyasztást. Ezért az első két tényezőtől eleve el lehet itt tekinteni, a többit kell csak vizsgálni Hansen által tovább fejlesztett alakjukban.

1. Váratlan nyereségek és veszteségek, pl. nagy tőzsdei nyereségek (vagy veszteségek), amelyek hirtelen befolyásolják a fogyasztói kiadások alakulását. 2. Változások a pénzügyi politikában. Ennek hatását példázza a második világháború időszaka. Az erőforrásokat a fegyverkezés szolgálatába állították, ami a fogyasztást nagymértékben a normális alá szorította. Ez azonban kivételes eset, ezért sokkal jobb példa egy békeidőbeli adóráta-változás. Az adóráta megváltozása eltolódásokat idézhet elő a fogyasztási hajlamban. Például Hansen szerint a modern „jóléti államok" kialakulásának tendenciája, amelyet főként progresszív adózással kívánnak elérni, a fogyasztási funkciót felfelé menő irányban növeli. (A „fogyasztási funkciót" geometriai módon olyan görbének ábrázolhatjuk, amelynek a tengelyhez viszonyított elhajlási szöge sosem haladja meg a

[27] Lásd *A. H. Hansen:* A Guide to Keynes, 82. old. 1. lábjegyzet.

45 fokot.) 3. A fogyasztók arra számítottak, hogy a tartós fogyasztási cikkek termelése csökkenni, az árak pedig emelkedni fognak, s ezért növelték vásárlásaikat. A „fogyasztási funkció" tehát eltolódott. 4. Lényeges változások a kamat rátájában. A kamatláb változása hirtelen változásokat okozhat az értékpapírok árában, ami viszont váratlan nyereségekkel járhat és ezen keresztül befolyásolhatja a „fogyasztási funkciót". Bár Keynes szerint a kamatláb mérsékelt változásai nem változtatják meg jelentősen a fogyasztást, de nagymértékben befolyásolhatják az aktuális megtakarítások volumenét a „klasszikus" elképzelésekkel ellentétes módon. A kamatláb növekedése csökkentheti a beruházásokat, a beruházások csökkenése pedig csökkenti a jövedelmeket. Ha viszont a jövedelem csökken, a megtakarítás is csökken.[28]

SZUBJEKTÍV TÉNYEZŐK

Keynes 8 olyan szubjektív tényezőt sorol fel, amelyek változásokat idézhetnek elő a fogyasztási funkcióban. 1. Az embereknek olyan törekvése, hogy tartalékot képezzenek előre nem látható kiadásokra vagy véletlenekre, 2. tartalékolás várható jövőbeni szükségletek kielégítésére, 3. a vágy, hogy a jövőben nagyobb jövedelmet élvezhessen valaki, arra ösztönöz, hogy a jelenlegi jövedelem egy részét megtakarítsa, amely később kamatokat hozva növeli jövedelmét, 4. takarékoskodás abból a célból, hogy valaki bizonyos fajta függetlenséget élvezhessen, és szabadon tehessen bizonyos dolgokat, 5. bizonyos tartalék létrehozása abból a célból, hogy esetleg spekulációba vagy üzleti vállalkozásba foghasson, 6. takarékosság a szerencse megkísértése céljából, 7. takarékosság a fokozatosan növekvő költekezés élvezete miatt, 8. és puszta zsugoriság. Ezek azok a „tényezők", amelyek a fogyasztót a megtakarítás növelésére és a jelenlegi fogyasztás korlátozására sarkallják. Ennek ellene hatnak olyan „tényezők", mint a meggondolatlanság, az élvezetvágy, különcködés, a hibás számítás stb.

Keynes szerint ezek a „tényezők" csak az egyének megtakarításait befolyásolhatják. Viszont az iparilag fejlett országokban a megtakarítások $^1/_2$—$^1/_3$ része a részvénytársaságokban, a kormány kezében és különböző intézményekben gyűlik össze. Ezeket nagyrészt hasonló „tényezők" befolyásolják a költekezésben, illetve megtakarításban, mint az egyéneket.[29]

Négy olyan „tényezőt" sorol fel, amely a különböző intézmények és

[28] Lásd *A. H. Hansen:* Id. mű, 82—85. old.
[29] Lásd *Keynes:* Id. mű, 108. old.

vállalatok fogyasztását befolyásolja: 1. a vállalkozói motívum. Takarékoskodnak, hogy nagy dolgokat vihessenek végbe, kiterjeszthessék az üzletet, 2. a likviditási motívum. Tartalékokat képeznek, hogy a nehézségeket szerencsésen vészelhessék át, 3. a növekvő jövedelmek motívuma. A nagy tartalékok a jó üzletvitel jelképei, ezért az intézmények nagy tartalékokat halmoznak fel, hogy bebizonyíthassák a jó vezetést, 4. a pénzügyi óvatosság motívuma az a vágy, hogy megfelelő pénzügyi előrelátással védekezzenek esetleges értékcsökkenések vagy zavarok ellen és adósságmentesek legyenek.

Ezek a „motívumok" azonban csak eltolódásokat idéznek elő, de rendszerint és általában az előzőekben ismertetett alapvető pszichológiai törvény uralkodik.

Végül is Keynes és hívei a fogyasztási funkcióból azt a következtetést vonják le, hogy ha a fogyasztási hajlam nem változik (és ez a normális eset), akkor a foglalkoztatottság csak a beruházások emelkedésével együtt növekedhet. Ha ugyanis a jövedelem növekedésével a jövedelem és a fogyasztás közötti rés abszolúte növekszik, akkor az effektív kereslet nem elegendő arra, hogy fedezze a vállalkozók termelésének összkínálati árát, hacsak ezt a rést a beruházások be nem töltik.

A közelebbi vizsgálat az ismertetett „analízist" a következő egyszerű tételekre redukálja.

1. A termelés és a fogyasztás között ellentmondás van. Ez azért van, mert többet termelnek, mint amennyit a társadalom hajlandó elfogyasztani. ($C < Y$, tehát szakadék van a jövedelem és a fogyasztás között.)

2. A társadalom egyénekből áll, az egyének lelki alkata viszont „az örök emberi természet" jóvoltából olyan, hogy jövedelemnövekedés esetén rögtön takarékoskodni kezd, és nem hajlandó az egész jövedelmet elfogyasztani.

3. A munkanélküliség egyik fő oka a fogyasztáshiány. Mivel az emberek nem fogyasztják el egész jövedelmüket, amely az előző termelés eredménye, a vállalkozók nem tudják realizálni az egész terméket, s ezért nem tartják fenn a foglalkoztatottságnak azt a színvonalát, amely ezt a terméket létrehozta, hacsak a maradékot az új beruházások fel nem szívják. (Később látni fogjuk, hogy nemcsak fogyasztáshiány, hanem beruházási hiány is létezik, tehát az effektív kereslet mindkét okból elégtelen.)

Az első tétellel kapcsolatban: a kapitalizmusban valóban ellentmondás van a termelés és fogyasztás között. Azonban a fogyasztásnak a jövedelemtől való elmaradása formájában általánosítani ezt az ellentmondást, meghamisítása a valóságnak. Az általánosítás kettős hibát tartalmaz: 1. a termelés növekedése és a fizetőképes kereslet növekedése közötti specifikus ellentmondás, amely csak a kapitalizmusra jellemző, minden iparilag fejlett ország sajátosságává válik, 2. mivel az ellentmondás okát

az emberi természettel hozzák kapcsolatba, magát az ellentmondást minden társadalmi formára kiterjesztik. Keynes a kapitalizmus egyik reális ellentmondását „fedezi fel" újra, de még az „újrafelfedezés" is polgári, amennyiben a társadalmat csak kapitalista formában képes létezőnek tekinteni. Ez a felfedezés nem új s még kevésbé forradalmi. Nem beszélünk itt Marxról, csupán Sismondit, Malthust vagy Keynes kortársát, J. A. Hobsont említjük, akik jó pár évtizeddel Keynes előtt szintén — bár tökéletlen formában (a fogyasztáshiány formájában), de leírták a termelés és fogyasztás közötti ellentmondást.

A termelés és fogyasztás közötti ellentmondás keynesi megfogalmazása — a jövedelem és a fogyasztás közötti szakadék ízetlen formájában — nemcsak specifikus tartalmától fosztja meg ezt az ellentmondást, hanem a kapitalizmusra alkalmazva is csak felületes leírása az összefüggésnek. A második tétel, vagyis az „alapvető pszichológiai törvény" a keynesi koncepció egyik „alapvető" hibája. Ezen tanulmányozhatjuk a polgári „analízis" minden „betegségét" és korlátoltságát. Keynes szerint az a baj, hogy az emberek viszonylag keveset fogyasztanak. Ennek oka az emberek lelkialkatában keresendő, a „takarékos lélek" minden baj forrása.

Ez nemcsak egyszerűen szépítgetése a tőkés viszonyoknak, hanem az imperialista burzsoázia nyílt cinizmusa saját világával, világának viszonyaival szemben. A kapitalizmusban valóban korlátozott a tömegek fogyasztása, de nem azért, mert „takarékosak", nem azért, mert jövedelmük jelentősen meghaladja alapvető létszükségleteik szintjét, ellenkezőleg, azért, mert fogyasztásuknak állandóan korlátokat szab a nemzeti jövedelemből való részesedésük alacsony színvonala. Nem fogyasztásuk korlátozza jövedelmüket — mint ahogy az Keynes és követői modelljében feje tetejére állítva megjelenik —, hanem fordítva, jövedelmük viszonylag korlátozott volumene szab határt fogyasztásuknak. Továbbá ezt nem az emberek „lelki alkata", hanem a tőkés tulajdonviszonyok és az ezen alapuló antagonisztikus elosztási viszonyok idézik elő. A termelési eszközök elosztása a társadalom tagjai között a tőkés magántulajdon alapján megy végbe. Mivel az előállított új érték ($v+m$) ilyen körülmények között a tőke terméke, a tőkés tulajdonviszonyok eleve megszabják az új értéknek (vagyis a jövedelmeknek) a társadalom különböző osztályai közötti elosztását. Minthogy a tőke objektív célja az m növelése, s az m csak a v rovására nőhet, a kapitalizmusban általánosan uralkodó tendencia, hogy a v nagyságát, vagyis a munkások és más dolgozó rétegek jövedelmeit minél jobban leszorítsák.

A fogyasztási hajlam ellenpárja a megtakarítási hajlam. A keynesisták és maga Keynes is rámutattak arra, hogy a társadalom különböző rétegeinek más és más a fogyasztási hajlamuk. A fogyasztási hajlam a munkásoknál és alkalmazottaknál a legmagasabb, a legalacsonyabb a tőkések eseté-

ben. Vagy másként: a tőkések abszolúte is, viszonylag is többet takarítanak meg jövedelmeikből, mint a munkások. Viszont az alapvető pszichológiai törvény azt tanítja, hogy „az emberek" hajlamuk miatt rendszerint és általában a megtakarítások felé orientálódnak. Most viszont azt látjuk, hogy noha a munkás is ember meg a tőkés is ember (bár ezt a Keynes-féle teoretikusok még az irodalomban sem vallják), némileg mégis eltérnek „hajlamaik"!

A munkások „megtakarításaikkal" — ha egyáltalán vannak ilyenek — főként a későbbi fogyasztásukat igyekeznek biztosítani. Valószínű, ha növekszik jövedelmük, a munkások és alkalmazottak valamit ebből szintén félretesznek. (Ennek azonban igen szűk határai vannak, legfeljebb a létminimum és az adott reálbérszínvonal közötti különbség lehet.) A munkások megtakarításainak jellegét és mértékét azonban nem „lelki sajátosságaik", hanem a tőkés elosztási viszonyok objektív sajátosságai határozzák meg. A dolgozók kénytelenek bizonyos tartalékokat gyűjteni a munkanélküliség, öregség, betegség esetére, mert ilyen helyzetben róluk a társadalom nem gondoskodik. Ez valóban terhes korlátja az aktuális fogyasztásuknak. De ez a korlát nem az általános emberi „lelki alkatból", hanem a nemzeti jövedelem tőkés elosztásából fakad. Másrészt a tőke a munkásoknak ezt a kényszerű takarékosságát is saját javára fordítja a biztosítási és a hitelügylet kiterjesztésével. A dolgozó rétegek megtakarításainak az a része, amelyből fogyasztási cikkeket (főként tartós fogyasztási cikkeket) fognak vásárolni, a takarékosságnak tulajdonképpen egyetlen, a tőkés termelési módtól független formája. A részletügylet elterjedésével azonban ezek a jövedelemrészek elvesztik megtakarítási jellegüket, mert mielőtt megtakarították volna őket, a fogyasztásban realizálódnak.

Egészen más a helyzet a tőkések esetében. Valamely tőkésországban a nemzeti jövedelem és a tőkések személyes fogyasztása közötti különbség, vagyis a „megtakarítások" a különböző tőkések pénzformában akkumulált tőkéiből tevődnek össze. Noha a tőkés pazarló módon él, jövedelmének csak elenyésző részét költheti el. Nemcsak azért, mert személyes fogyasztásának „a gyomorfala határt szab", hanem azért is, mert az általa elvont nemzetijövedelem-rész felhasználását a tőkés termelési viszonyok objektíve meghatározzák. A tőkésnek akkumulálnia kell, nem azért, mert „takarékos lélek", hanem azért, mert a tőke megszemélyesítője, csak így valósíthatja meg a tőke objektív célját: a lehető legtöbb profit elérését a konkurrencia körülményei között. A konkurrencia az egyes tőkést a pusztulás rémével sarkallja felhalmozásra akkor is, ha nincs közvetlen pillanatnyi lehetőség arra, hogy a felhalmozott pénzt valóságos felhalmozássá, vagyis beruházásokká változtassa. Mivel a konkurrenciában az a tőkés győz, aki a termelési költségeket szakadat-

lanul és nagyobb mértékben tudja csökkenteni, mint versenytársai, illetve a munka termelékenységét állandóan képes növelni, ami viszont nem mehet végbe a technikai fejlesztés nélkül, ezért a konkurrencia szakadatlan felhalmozásra kényszerít. A kapitalizmusban a technikai színvonal és felszereltség mindenekelőtt tőkekérdés. Felhalmozni akkor is kell, ha pillanatnyilag nincs meg a közvetlen befektetés lehetősége. Egyrészt azért, mert egy későbbi időpontban jelentkező lehetőséget — tőkehiány miatt — nem szabad átengedni a versenytársnak, másrészt, mert a felhalmozott pénztőke időközben, ha alacsonyabb rátán is, kamatozó tőkeként értékesülhet.

A monopólium csak lökést ad ennek a törekvésnek és új vonásokkal ruházza fel a konkurrenciát. A monopólium — a nemzeti jövedelem újraelosztása révén — hallatlanul növeli a pénzformában felhalmozott tőke tömegét. De ugyanakkor a nemzeti jövedelemnek ez az újrafelosztása egyidejűleg korlátozza a társadalom egészének fizetőképes keresletét. Ezért éleződik a termelőkapacitás és a felvevőpiacok bővülése közötti ellentmondás, ezért egyre nehezebb a pénzformában felhalmozott értéktöbbletet valóságos felhalmozássá, vagyis beruházásokká változtatni. Keynes elméletében a pénzformában felhalmozott értéktöbbletnek a monopóliumok miatti rendkívüli felduzzadása — a viszonylagos tőkefelesleg — a „megtakarítás" tartalmatlan, általános és éppen ezért semmitmondó formáját ölti, e viszonylagos tőkefelesleg valóságos oka — a monopólium — helyébe a „megtakarítási hajlammal" felruházott és fogyasztástól tartózkodó „emberi természet" lép. Mi sem természetesebb, mint hogy Keynes követői a „nagy analitikus" jelzővel tüntetik ki mesterüket, aki a modern tőkés viszonyokról szóló 380 oldalas könyvében elfelejtette, hogy monopóliumok is vannak a világon.

A kapitalizmusban vannak kistermelők, főként parasztok is, akik szintén „megtakarítanak". A keynesisták vizsgálódásaik során kimutatták, hogy a farmerek „fogyasztási hajlama" még a tőkésekénél is alacsonyabb. Csak azt nem tudjuk, hogyan lehet megmagyarázni ezt a jelenséget az „alapvető pszichológiai törvénnyel" (minél nagyobb a jövedelem, annál nagyobb a megtakarítás), amikor köztudomású, hogy a farmerek jövedelme átlagosan jóval alacsonyabb, mint a tőkéseké, s ennek ellenére viszonylag mégis többet takarítanak meg. Ez a valóságban azért van így, mert a konkurrencia az önálló termelőket arra kényszeríti, hogy fogyasztásukat korlátozzák, sok esetben a munkások fogyasztásának színvonala alá nyomják. Ha a konkurrenciaharcban fenn akarnak maradni, mindenáron akkumulálniuk kell valamit.

Keynes és tanítványai valóban kiforgatják sarkaikból a világot, amennyiben a valóságos világot a feje tetejére állítják. (Csoda-e, hogy a Labour párt olyan ragyogó „teoretikusai", mint John Strachey, Ch. A.

R. Crosland és G. D. H. Cole, beleszédülnek?) A keynesi világban az egyes tőkésnek az a szubjektív törekvése, hogy növelje felhalmozását, amelyben a tőke objektív mozgása jut kifejezésre, fordítva úgy jelenik meg, mint e mozgás oka, a felhalmozó tőkés mint az „örök emberi természet" hordozója, az átlagtőkés üzleti magatartása pedig mint „alapvető pszcihológiai törvény".

1. Az elmondottak alapján világos, hogy a társadalom összfogyasztásának volumenét a tőkés termelési viszonyok, közvetlenül a nemzeti jövedelem elosztásának viszonyai határozzák meg.

2. A jövedelem és a fogyasztás viszonyát, a „megtakarítások" nagyságát nem szabályozhatja semmilyen általános törvény, még kevésbé pszichikai törvény, minthogy a jövedelem és fogyasztás viszonya a társadalom valamennyi osztályánál és rétegénél más és más.

3. Az emberek pszichikai vonásai objektív gazdasági-társadalmi helyzetüktől függenek, nem pedig megfordítva, társadalmi létük és tevékenységük valamilyen „örök emberi természettől" adott lelki sajátosságok függvénye.

Ha valóban létezne valami alapvető pszichikai törvény, akkor ennek hatnia kellene a szocialista országokban is. S hogy Keynes hívei valóban csak a fogyasztási funkció fétisében képesek gondolkodni, az kitűnik L. R. R. Klein amerikai professzornak „A keynesi forradalom" című könyvéből, ahol azt írja, hogy „valamely szocialista társadalomban, amelyet intelligens módon vezetnek, amelyben megvan a gazdasági erőforrások ismerete és a népességnek az az óhaja, hogy élvezze ezeknek az erőforrásoknak gyümölcseit, a központi tervező szerv a beruházások volumenének olyan színvonalát állapítja meg, amely éppen elegendő lesz arra, hogy ellensúlyozza azokat a megtakarításokat, melyek a teljes foglalkoztatottságnak megfelelő nemzeti jövedelemből adódnak."[30] A szocializmusban nem áll fenn az az ellentmondás a termelés és a fogyasztás (vagy a keynesi terminológia szerint: a jövedelem és a fogyasztás) között, hogy a fogyasztás elmarad a termeléstől, mert az emberek „megtakarítanak" s ezért a megtakarításokat beruházásokkal kell ellensúlyozni. Ellenkezőleg, a fő probléma az, hogy a fogyasztási alap állandó kiterjesztésének szükséglete, az aktuális fogyasztás korlátozza a beruházások lehetőségét. A szocializmusban nem a fogyasztás alacsony színvonala, hanem a rendelkezésre álló erőforrások és a technika adott színvonala korlátozza a beruházásokat. Nem az a probléma, hogy amit termelnek, azt nem tudják elfogyasztani, hanem fordítva, a szükségleti színvonal rohamos növekedése mögött a termelés kiterjesztése — bár ez is igen nagymértékű — viszonylagosan elmarad. Klein, mivel a fogyasztási funkció

[30] Lásd *L. R. Klein:* The Keynesian Revolution, 78—79. old.

bűvöletében gondolkodik, nem érti meg, hogy a szocializmusban nem azért kell beruházni, mert az emberek megtakarítják jövedelmük egy részét, hanem azért, hogy jövőbeni jövedelmeiket, tehát fogyasztásukat rendszeresen növelni lehessen. A szocializmusban a fogyasztás általában egyidejűleg, párhuzamosan növekszik a jövedelemmel.

A harmadik tétellel kapcsolatban: ha a fogyasztók egész jövedelmüket $(v+m)$ elfogyasztanák, a társadalmi terméket akkor sem lehetne teljes egészében realizálni, mert annak összege $(c+v+m)$. Mivel Keynes nettó mennyiségekkel dolgozik, a c realizálása modelljéből teljesen kiesik. A társadalom összfogyasztásából a termelő fogyasztásnak egy jelentős része eltűnik. Ebből következik, hogy a keynesi elmélet nem hű visszatükröződése a realizálás valóságos folyamatának. Keynes gondolatmenetének közelebbi vizsgálata a következő eredményre vezet: a munkanélküliségnek egyrészt az az oka, hogy az emberek keveset fogyasztanak, másrészt a beruházások elégtelensége. Ez utóbbi azonban tulajdonképpen a fogyasztás elégtelenségének következménye. Egész elméletéből értelemszerűen következik, hogy a beruházások azért korlátozottak, mert alacsony a fogasztás. Végeredményben tehát a fogyasztás azért alacsony, mert az emberek keveset fogyasztanak, mégpedig rossz hajlamaik miatt! Íme a tiszta tautológia mint az „elméleti forradalom" egyik talpköve.

Keynes fogyasztási funkciója szerint a jövedelem és a fogyasztás közötti szakadék a jövedelem növekedésének eredményeként mélyül, a jövedelem csökkenésének eredményeként szűkül. Ez tulajdonképpen a termelés és fogyasztás közötti ellentmondás mozgásának visszatükröződése nyakatekert formában. Ehhez azonban semmi közük nincs az emberek lelki sajátosságainak. Ez a tőkés újratermelés ciklikus mozgásának következménye. Az ipari ciklus különböző szakaszaiban a termelés és fogyasztás közötti ellentmondás nem azonos erősségű. A fellendülés során, a termelés növelésével együtt emelkednek a profitok és a bérek, a válság időszakában a profitok is, a bérek is esnek. A profit színvonalának mozgása azonban sokkal szélsőségesebb, mint a béreké. A profitok a fellendülés időszakában sokkal nagyobb mértékben emelkednek, a válság időszakában viszont jelentősebben csökkennek, mint a bérek. A fellendülés időszakában a személyes fogyasztás növekedése elmarad a jövedelem növekedése mögött. Ennek egyrészt az az oka, hogy a növekvő profit jelentős hányadát nem a tőkések személyes fogyasztásának bővítésére, hanem a felhalmozásra fordítják. (A tőkések személyes fogyasztása a ciklus során nagyon minimális mértékben változik, ezért elhanyagolható.) Másodszor, a bérek növekedése messze elmarad a profitok növekedése mögött. A válság és depresszió időszakában viszont a fogyasztás nem csökken olyan mértékben, mint a jövedelem, mert a profitok csökkenése nem szorítja vissza lényegesen a tőkések személyes fogyasztását (a tőkés válság idején sem mond le személyes fo-

gyasztásának megszokott színvonaláról, különösen akkor nem, amikor a felhalmozásra váró ösztönzés vagy egyáltalán nem, vagy alig hat). Továbbá, mert a nem tőkés fogyasztók és a munkások fogyasztása nem csökken olyan mértékben, mint jövedelmük (vagy felélik tartalékaikat, vagy eladják ingóságaikat és vagyonuk egy részét, hogy fogyasztási színvonalukat fenntarthassák); s végül, mert a béreket általában nem lehet olyan arányban csökkenteni, ahogy a profitok csökkennek. Többek között ez teszi lehetővé a készletek lassú felszívódását és a válságból való kilábalását. Itt mutatkozik meg a válságnak az a szerepe, hogy nemcsak erőszakos kirobbanása az ellentmondásoknak, hanem ideiglenes átmeneti megoldásuk is.

A nemzeti jövedelemnek és a fogyasztásnak a kapitalizmusra történelmileg jellemző viszonyát vizsgálva, meg lehet állapítani, hogy valóban növekszik a szakadék a nemzeti jövedelem és a fogyasztás között, de ennek nem az alapvető pszichológiai törvény, hanem a munkásosztály relatív elnyomorodása és a középrétegek tönkremenetele, vagyis a tőkés felhalmozás általános törvénye az oka. A monopólium azzal, hogy a tőke és a termelés koncentrációjának alapján hallatlanul kifejleszti a termelés kiterjesztésének feltételeit, és ezzel egyidejűleg a nemzeti jövedelemnek a monopoltőke javára történő újrafelosztásával viszonylagosan korlátozza a társadalom fizetőképes keresletét, kiélezi a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondást. A monopólium fokozza a nemzeti jövedelem elosztásának egyenlőtlenségét, a munkásosztály relatív elnyomorodását és a kistermelők proletarizálódását. Ezért különösen nagy az imperializmus korszakában a nemzeti jövedelem és a fogyasztás növekedése közötti különbség. Annak a különbségnek a viszonylagos nagysága, amelyet sem elfogyasztani, sem beruházni tőkés viszonyok között nem lehet, a jövedelemelosztás egyenlőtlenségének fokától függ, ez utóbbit alapvetően a tőkés termelési viszonyok konkrét objektív vonásai határozzák meg a fejlődés minden szakaszán. Keynes elméletében szerepel a nemzeti jövedelem elosztása, de úgy, mint másodlagos, mint a fogyasztási funkciót befolyásoló, de meg nem határozó, egyik tényező a sok közül.

A fogyasztás és megtakarítás viszonyát befolyásoló objektív és szubjektív tényezőkről a következőket jegyezzük meg: a váratlan (tőzsdei) nyereségek vagy veszteségek a dolgozó tömegek fogyasztását általában nem befolyásolják, mivel ők nem jutnak sem nyereséghez, sem veszteséghez a tőzsdén. Ez legfeljebb a tőkések fogyasztását befolyásolhatná. De még ez sem igaz. Ami ugyanis veszteség az egyik tőkésnek, általában nyereség a másiknak. A tőkések összes jövedelmét és összes fogyasztását tehát ez nem érintheti. A pénzügyi politika nem objektív tényező, hanem az állam vezetőinek szubjektív politikája. Egyébként részben ugyan az vonatkozik rá, mint az előző tényezőre. Az elvont adókat pl. az állam különböző utakon (megrendelések) visszajuttatja a tőkéseknek. Itt is legfeljebb

arról van szó, hogy más arányban kapnak belőle, mint amilyenben befizették. Ez megint csak nem változtatja meg a tőkésosztály összjövedelmét, legfeljebb a jövedelem elosztását különböző csoportjai között. A munkásokra kivetett adók viszont valóban csökkentik az összfogyasztást. Enynyiben a pénzügyi politika befolyásolja a nemzeti jövedelem elosztását fogyasztásra és felhalmozásra. De ez nem más, mint a jövedelemelosztás objektív, a tőkéstulajdon által meghatározott törvényszerűségeinek tudatos alkalmazása. A vásárlók várakozásainak változása valóban gyakorol bizonyos konjunkturális befolyást a fogyasztásra, ez azonban nem olyan tartós, hogy a fogyasztás volumenét lényegesen befolyásolná. A kamatláb változásainak hatására ugyanaz vonatkozik, mint a váratlan nyereségekre vagy veszteségekre. Általában: a Keynes által felsorolt tényezők vagy nem objektívek, vagy nem létezőek, vagy hatásuk jelentéktelen. Keynes szubjektív tényezőihez csak annyit lehet hozzáfűzni, hogy az átlagburzsoá legközismertebb szubjektív vonásait általános emberi tulajdonságokká kiáltja ki, amelyek azután mint az „emberi természetből" eredő sajátosságok hatnak a fogyasztás és megtakarítás viszonyára. A valóságos összefüggés fordított, ezek a szubjektív vonások az elosztás objektív tőkés módjának szubjektív tükröződései, a társadalom fogyasztására pedig nem hatnak, mivel össztársadalmi méretekben kiegyenlítik egymást. Ez kitűnik abból az egyszerű tényből, hogy a termelési viszonyok változásával ezeknek a tényezőknek többsége megszűnik hatni. A szocializmusban a takarékosság egyetlen indítéka a jövőbeni fogyasztás élvezete.

Végeredményben a „fogyasztási funkció" a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondás apologetikus, felszínes kifejezése. Felszínes, mert úgy jelenik meg, mint ahogy fonákul a tőkés üzleti gyakorlat a szemlélő elé tárja, apologetikus, mert a krónikus munkanélküliség és a kapacitás-kihasználatlanság valóságos és mélyenfekvő okát, a termelés társadalmi jellege és a tőkés elsajátítás közötti, valamint az ebből következő, a tőkének a termelés határtalan kifejlesztésére irányuló és a tömegek fogyasztóképességét a munkaerő értékére korlátozó tendenciája közötti ellentmondásokat az emberi természet alapvető lelki sajátosságairól szóló fecsegéssel helyettesíti.

M. Gillman

TÁRSADALMI TÖBBLET, „FÖLÖS MEGTAKARÍTÁS" ÉS IMPRODUKTÍV KIADÁSOK[1]

(Elmélettörténeti vázlat)

Le kell itt szögeznünk, hogy a társadalmi többlet feleslegének és az improduktív kiadásoknak a fentebb vizsgált fogalma nem merő újdonság a közgazdasági irodalomban. Különböző, kifejletlen formában a közgazdaságban legelső kezdeteitől fogva, de azután is Keynesen keresztül mind a mai napig találkozunk e két fogalommal. A fölös megtakarításokról és az improduktív kiadásokról folytatta egyik híres vitáját a XIX. század elején Malthus és Ricardo, akik a tőkés közgazdaságtan Nagy Megalapítói közé tartoztak. Keynes esetében a fölös megtakarítás fogalma egyenesen kiindulópontja az egész közgazdasági elemzésnek. A korábbi elgondolások jelentékenyebb változatainak rövid áttekintése segítségére lesz az olvasónak, hogy követhesse, miképpen alkalmazzuk mi a szóban forgó fogalmakról kialakított nézeteinket a teljes foglalkoztatás mai problémájára.

MALTHUS ÉS RICARDO

A napóleoni háborúk idején a behozatali védővámok és az emelkedő árak arra késztették a brit parasztokat, hogy növeljék a termelésük volumenét. Néhány gazdag termésű év ugyancsak hozzájárult a mezőgazdasági termékek bőségének a kialakulásához.

Mikor 1815-ben Napóleon végül is vereséget szenvedett, Angliában hirtelen konjunkturális visszaesés következett be, ami tömeges munkanélküliségre vezetett, és súlyos szenvedéseket okozott a brit dolgozóknak. A brit farmok ugyanakkor ébredtek arra, hogy óriási feleslegeik vannak, és termékeik ára esik, amikor a brit ipar is azon vette észre magát, hogy az áruraktárai túlzsúfoltak, s az iparcikkek ára ugyancsak zuhan. Malthus úgy látta, hogy az ország gazdasági „túltelítettségben" szenved. Ezt azzal magyarázta, hogy a munkások nem vásárolhatják meg mindazt, amit termeltek, hiszen a bérük kisebb a termékeik értékösszegénél.[2]

Malthus a következőképpen érvelt: ahhoz, hogy el lehessen fogyasztani azt, amit a munkások a saját részesedésükön felül megtermeltek, és így

[1] *J. M. Gillman:* Prosperitás... valóságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967. 23–38. old.

[2] *Thomas R. Malthus:* Principle of Political Economy. William Pickering, London 1836. 404. old. (Ez a második kiadás.)

elkerülhetők legyenek a depressziók és a túltelítettségi állapotok, ahhoz „az olyan országban, amelyben fejlettek a termelőerők, szükség van olyan fogyasztókra, akik maguk nem foglalkoznak a termeléssel".[3] Ezeknek az „improduktív fogyasztóknak" kell felvenniük a piac feleslegét. A tőkések — magyarázta Malthus — nem fogyaszthatják el ezt a felesleget, mivel az ő dolguk az, hogy megtakarítsanak.

Az improduktív fogyasztók kategóriájába sorolta Malthus a földbirtokosok osztályát, a házicselédséget, az államférfiakat, katonákat, bírókat, ügyvédeket, orvosokat, sebészeket és papokat. A nem házicselédek többsége vagy közvetlenül a földesurak kíséretéhez tartozott, vagy pedig ők maguk is a földbirtokosok soraiból kerültek ki és álltak a közösség szolgálatába. A munkájuk, mondotta Malthus, „nem teremt anyagi javakat", improduktív munka. De csökkentik a gazdaság túltelítődését, és így mindenütt segítik fenntartani a foglalkoztatást azáltal, hogy fogyasztják a „produktív" munka „anyagi termékeit".[4]

Ricardo mind Malthusnak a túltelítődésekre adott magyarázatát, mind a megelőzésükre javasolt gyógyszereit úgy ítélte meg, hogy azok a politikai gazdaságtan „helyes elvei" fényében mindenestül szörnyűségesnek bizonyulnak. Say-nek a piacok törvényéről szóló, hamarosan ismertetendő tételére hivatkozva tiltakozott: miképpen volna lehetséges árukkal való általános túltelítődés, ha egyszer a termelés automatikusan megtermeli a piacra kerülő valamennyi termék felszívásához szükséges vásárlóerőt? Ameddig termelés folyik, a fogyasztásnak nem lehet felső határa. Igaz, tette hozzá, a háborúk „rossz" törvényhozás, a közönség ízlésének hirtelen megváltozása ideiglenes túlbőséget hozhat létre némelyik iparágban és hiányt okozhat másokban. Ezek azonban idővel kiegyenlítik egymást. A termékek mennyisége tehát sohasem lehet mindenestől túl sok vagy mindenestől túl kevés a vásárlóerőhöz képest.

Malthusnak arra az érvére, hogy a piac feleslegének felszívásához szükség van egy improduktív fogyasztókból álló osztályra, az volt Ricardo válasza, hogy az ilyen fogyasztás nem javít, hanem ront a helyzeten. Kijelentette, hogy az improduktív fogyasztók fogyasztják a nemzet vagyonát anélkül, hogy gondoskodnának e vagyon utánpótlásáról. Az improduktív fogyasztás nem hajthat több hasznot a rendszernek, mint egy tűzvész.

Malthus egészen odáig elmerészkedett, hogy az ország fölös termékmennyiségének a felszívására egyik eszközként az állami kiadások növelését javasolta. Erre Ricardo valóban kikelt magából: „Nem tartottam volna elképzelhetőnek" — írta 1820 májusában Malthus Alapelveinek olvasása

[3] Ugyanott, 398. old., illetve 400. old.
[4] Az idézett helyen és a 399—413. old.

után McCulloch professzornak — „...hogy egy annyira felvilágosult ember, mint Mr. Malthus, az adóztatást javasolja jelenlegi nehézségeink orvoslásaként. Nincs tudatában annak, hogy egy ország termékét mindig el is fogyasztják..." Ezenkívül — érvel tovább — az adóztatás az állami kiadások növelését jelenti, ez pedig verseny a magániparral a munkáskezekért. Emelkedő béreket és csökkenő profitokat jelent; a tőkefelhalmozás csökkentésével és visszatartásával jár.[5]

Figyelemre méltó, hogy Malthus és Ricardo a kapitalizmus gyermekkorában vitatkoztak egy olyan kérdésről, amellyel ma, érett korában kell szembenéznie a kapitalizmusnak. Úgy látszik, az „improduktív fogyasztás" és az „állami kiadások növelése", amelyet Malthus egy ciklikus válság megkönnyítésére javasolt, ma magának a rendszer további életképessége biztosításának a tartópillérévé vált.

Malthusnak a vitában elfoglalt álláspontját az érvelésmódjában tulajdonképpen bennerejlő ama felvetése tette tarthatatlanná, hogy a tőkés termelés termékei mindenestül a fogyasztói kereslet kielégítésére szolgálnak. Túlértékelte a fogyasztásnak mint a tőkés termelés hajtóerejének a szerepét, s lebecsülte a tőkejavak iránti keresletet. Márpedig a tőkések „megtakarítása" tőkejavak keresletévé, tőkeberuházássá változik. És — mint látni fogjuk — épp ez teremti meg azokat a feltételeket, amelyek közepette a depresszió és a „túltelítődések" létrejönnek, hogy a közösség a potenciális megtakarításait nem tudja beruházásokban realizálni.

Ricardo viszont abban tévedett, hogy azt hitte, a kereslet mindig hatékony, vagyis bármekkora jövedelmet termel is meg valamely időszakban valamely társadalom, annak az egésze mindig újból megjelenik fogyasztási és beruházási kereslet képében, lehetővé téve a teljes foglalkoztatásnak megfelelő termelést. Say döntő hatást gyakorolt gondolkodására.[6] Később látni fogjuk, miként tárgyalta Keynes ezt a kérdést.

ADAM SMITH

De már mintegy negyven évvel ez előtt a Malthus és Ricardo közt lezajlott vita előtt — nevezetesen 1776-ban — foglalkozott a modern politikai gazdaságtan első nagy megalapítója az improduktív munka és az improduktív kiadások kérdésével. „Az a munka produktív — mondta Smith —,

[5] Lásd saját könyvem: „Ricardo's Development as an Economist", S. és S., 1956 nyara. 211—225. old.

[6] Mind Malthus, mind Ricardo hibái alapjában véve abból eredtek, hogy Adam Smith, akit ebben mindketten követtek, nem látta be világosan: az értéktöbblet csak akkor realizálható teljes egészében, ha a tőke újratermeléséhez és bővítéséhez szükséges anyagi tőkévé és munkabérekké változtatják át.

amely növeli annak a dolognak az értékét, amelyre fordítják." Az a munka, amelynek nincsen ilyen hatása, improduktív. „Mint például — folytatta magyarázatát — egy manufaktúra-munkás munkája általában saját létfenntartásának és a tulajdonos profitjának az értékével növeli meg azoknak az anyagoknak az értékét, amelyeket feldolgoz." E mondatban a tulajdonos profitjáról szólva közel jutott Marx értéktöbblet-fogalmához.

Azoknak a munkája, akik nem növelik ilyen módon az értéket, improduktív munka, a fogyasztásuk pedig improduktív fogyasztás. A produktív munkások szorgalma tartja el őket.

„A társadalom néhány nagy tiszteletben álló hivatásrendjének a munkája a házicselédek munkájához hasonlóan nem termel értéket... Improduktív munkás például az államfő minden őt szolgáló igazságügyi tisztviselő, minden katonatiszt és az egész haderő és hajóhad minden embere. Valamennyien a köz szolgái, és évről évre annak egy részéből tartják el őket, amit mások termelnek. Legyenek a szolgálataik mégoly tiszteletre méltóak, még oly hasznosak vagy szükségesek, ők maguk semmit sem hoznak létre, amivel a szolgálataiknak megfelelő újabb szolgálatokat lehetne létrehozni. Az idén kifejtett munkájuk eredményével, tehát a közösség oltalmának, nyugalmának és a honvédelemnek az idei biztosításával nem váltható meg a jövő esztendő oltalma, nyugalma és honvédelme. Ugyanehhez a réteghez kell számítanunk még néhány mélységesen komoly és fontos hivatást, de néhány módfelett léha foglalkozást is: a lelkészek, jogászok, orvosok, írók és tudósok hovatartozását, valamint a színészek, tréfacsinálók, zenészek, operaénekesek, operatáncosok foglalkozását."[7]

Ez az a forrás, amelyből Malthus az improduktív munka fogalmát merítette. De nem Smith-től kölcsönözte az improduktív fogyasztásnak a tőkés termelésben betöltött szerepéről kialakított nézeteit. Malthus számára az improduktív fogyasztás a túltelítődések enyhítésének eszköze volt. Smith, és mint láttuk, később Ricardo számára az improduktív fogyasztás a tőkefelhalmozás fékjét jelentette. Pl. az államadósság Smith szerint „az évi terméknek az a része, amelyet elvontak a tőkeként vagy jövedelemként való funkcionálástól; attól, hogy produktív munkásokat tartson el (és növelje a nemzet vagyonát), s arra fordítanak, hogy improduktív munkásokat tartson el, és amelyet általában az adott év folyamán elköltenek és elfecsérelnek anélkül, hogy akárcsak remélhetnék is valamilyen újratermelődését".[8] Az állami kiadások tehát az ő szemében erőforrások elfecsérlését jelentették. Innét a „laissez faire-elmélet" tétele: a kormányzat a lehető legkevesebbet költse el, és a lehető legkevésbé avatkozzék a magánjellegű tőkefelhalmozásba.

[7] A Nemzetek gazdasága. II. könyv. III. fejezet. Akadémiai Kiadó 1959. 372. old.

[8] The Wealth of Nations. V. könyv. III. fejezet, 879. old., az 1826-os kiadásban.

Több mint egy emberöltővel a Malthus és Ricardo közt lefolyt vita után, 1848-ban John Stuart Mill újból szőnyegre hozta a kérdést, mégpedig mind a Malthusétól, mind a Ricardoétól eltérő szempontból. Ezt követően a fölös társadalmi többlet és az improduktív kiadások kérdése majdnem további 100 évre megszűnik tudományos viták tárgya lenni, eltekintve két magányos amerikai hangtól (Veblen és Louis Boudin hangjától) a századforduló idején. Ez utóbbiakra később visszatérünk.

Annak okaként, hogy a szóban forgó két fogalom hosszú időre lekerült a napirendről, a tőkés növekedésnek az adott időszakban kimeríthetetlennek tűnő lehetőségeit jelölhetjük meg. Ez tette lehetővé, hogy Say piactörvénye, amely mint megjegyeztük, befolyásolta Ricardót Malthusszal való vitájában, uralkodjék a szóban forgó években a burzsoá gazdasági elméletben. E törvény értelmében, Say szavai szerint:

„A termelés teremti meg a termékek keresletét... A termék attól a pillanattól kezdve, hogy megtermelték, saját teljes értéke erejéig piacot teremt más termékek számára. Vagyis pusztán az a körülmény, hogy egy terméket megtermeltek, azonnal megnyitja az utat más termékek előtt.[9]

Ily módon általánossá vált az a nézet, hogy a termelés akkora, mint a fogyasztás, a fogyasztás pedig akkora, mint a termelés. A kínálat eszerint megteremti a saját keresletét. A termelésben létrehozott jövedelem akkora, mint az e termelésben kifizetett jövedelem. Ezért a fogyasztás akkora, mint a termelés. Nem lehetséges tehát sem általános árufelesleg, sem általános tőkefelesleg. Valóban: e szerint a „törvény" szerint elméletileg depressziók sem jöhettek létre. A kereslet mindig hatékony, vagyis mindig képes az egész piaci kínálat felvételére. Általános túltermelés vagy általános fogyasztásszűke tehát lehetetlenség. Általános válságok nem lehetségesek. Válságok jöhettek és elmúlhattak, de elméletileg nem lehettek válságok!

A közgazdászok tehát, míg ez a törvény dominált a gondolkodásukban, addig el sem tudtak képzelni beruházatlan társadalmi többletet, s fel sem merülhetett az improduktív kiadások szükséges voltának malthusi gondolata. Abban a korszakban, amikor úgy tűnt, hogy a munkaerőkínálat kimeríthetetlen, és amikor egész kontinensek vártak feltárásra, kétség sem merülhetett fel akörül, hogy a beruházási lehetőségek a végtelenségig elégségesek a közösség potenciális megtakarításainak az egésze számára. Hogy a burzsoá közgazdászok elvessék ezt a dogmát, ahhoz el kellett jönnie 1936-nak, annak az érvnek, amikor Keynes a hatékony keresletről szóló elméletével véget vetett e „törvény" kísértetjárásának. Marx — ter-

[9] Treatise on Political Economy. Tr. Prinsep, 1821. I. köt. 109. old.

mészetesen — vagy 75 évvel korábban a hasznavehetetlen ócskaságok közé utalta ezt a törvényt.[10] A burzsoá közgazdászok azonban nem szokták Marxot olvasni, s így a dogma mindaddig változatlanul tovább uralkodott a burzsoá közgazdaságtudományban, míg az 1930-as évek Nagy Depressziója szét nem zúzta a közgazdászok hagyományos önelégültségét és utat nem tört Keynes számára.[11]

JOHN STUART MILL

Mill felfogása az improduktív fogyasztásról éppúgy különbözött mind Malthusétól, mind Ricardoétól, akárcsak Smithétől. Millnél, Malthusszal ellentétben, nem az volt az improduktív fogyasztás szerepe, hogy ösztönözze a fogyasztói keresletet, hanem eszköz volt arra, hogy visszatartsa az olyan tőkefelesleg felhalmozását, amely véleménye szerint csökkentően hatna a profitrátára. És e tekintetben különbözött Smithtől is, Ricardótól is, hiszen ők a leghatározottabb ellenségei voltak minden olyan rendszabálynak, amely csökkenthette volna a tőkefelhalmozás rátáját.

Mill véleménye szerint a csökkenő profitráta volt a visszatérő gazdasági válságoknak — a „kereskedelmi revulzióknak" — a fő oka. Mill Adam Smith nyomdokait követve, úgy látta, hogy a profitráta a tőkebőség következtében csökken. Az adóbevételekből fedezett állami kiadások eszközül szolgálhattak e túlbőség csökkentésére. (Mekkora utat járt be a kapitalizmus abban a háromnegyed században 1776 óta, amikor Smith még úgy látta, hogy a tőke iránti éhség kielégíthetetlen!) „Ha valamely országban hosszú időn keresztül magas szintű volt a termelés, és nagy volt a nettó jövedelem, amelyből megtakarításokat eszközölhettek — írja Mill —, s ha tehát már régóta megvoltak azok az eszközök, amelyek lehetővé tették, hogy évente jelentősen bővítsék a tőkét... akkor az lesz az ilyen országok egyik sajátossága, hogy itt a profitráta rendszerint éppen csak meghaladja a minimumot, és az ország ezért hajszálnyi közelségbe kerül a stacionárius állapothoz."[12]

Mill a klasszikus hagyomány szellemében alakította ki elgondolását az improduktív fogyasztásról, de ezt nála morális és etikai elemek színezték. Minthogy nélkülözések közepette nevelkedett,[13] érthető módon akkor is

[10] Marx elmélete az effektív keresletről A tőke II. köt. 309—463. oldalain található.

[11] Közgazdasági asztrológusok elgondolkodhatnak azon a különös egybeesésen, hogy Keynes 1883-ban, Marx halála évében született.

[12] Principle of Political Economy. Ashley Edition, 731. old.

[13] James Mill, John Mill apja, kilencgyermekes családot tartott el abból a jelentéktelen és bizonytalan jövedelméből, amelyet könyvszemlék, politikai és közgaz-

improduktívnak tekintett „élvezetek vagy fényűzés" céljára fordított mindenféle kiadást, ha produktív dolgozók a költekezők. (Egy fél évszázaddal később találkozunk újra ezzel az etikai színezettel Veblen „szembeszökően pazarló fogyasztásában", éspedig talán részben hasonló okokból.) Mill „az élvezetnek talán egy olyan minimális mennyiségét" volt csupán hajlandó kivételnek tekinteni az előírásai alól, „amelyet a szükséges dolgozók közé sorolhatunk, mert ami kevesebb nála, az már nem fér össze a munka lehető legnagyobb hatékonyságával".[14]

Mill szerint mégsem baj, hogy van egy improduktív fogyasztó osztály. Sőt, ezt még örvendetesnek is találta. Ez a jelenség ugyanis mércéje annak, hogy egy gazdag közösség mennyire képes félretenni, „megtakarítani" évi termékének jelentős részét ilyen fogyasztás céljára.[15]

KARL MARX

Mill és a fél évszázaddal később élt Veblen között csak Marx foglalkozott komolyan az improduktív munka kérdésével. Az improduktív kiadásoknak ezzel rokon kérdését azonban csak vázlatosan érintette; éspedig mind a ciklikus válságok, mind a fölös értéktöbblet létrejötte vonatkozásában.

„Képzeljük el — írta —, hogy az egész társadalom csak ipari tőkésekből és bérmunkásokból áll. ...Akkor a válságot csak a termelés különböző ágai közti aránytalanságból lehetne megmagyarázni, s abból, hogy maguknak a tőkéseknek a fogyasztás nem állna arányban felhalmozásukkal. A dolog azonban úgy áll, hogy a termelésben befektetett tőkék pótlása nagyrészt a nem termelő osztályok fogyasztóképességétől függ." Ez, mondta, azért van így, mert a tőkés társadalomban a munkások fogyasztóképességét részint a „munkabér törvényei" korlátozzák, részint pedig az korlátozza, hogy csak addig alkalmazzák őket, ameddig a tőkésosztály számára profittal alkalmazhatók. Más szavakkal: hogy valamennyi értéktöbblet új tőke létrehozatalában ölthessen anyagi formát, ahhoz az egyenleget im-

dasági cikkek írásával keresett meg. Csak egy évvel a History of British India című művének 1818-ban történt kiadása után, amikor ő maga 46, John pedig 12 éves volt, jutott olyan álláshoz tisztviselőként az East India Companynál — az állás elnyerésében nagy barátja, Ricardo támogatta —, amellyel tisztességes és fix keresethez jutott. Ricardo igen nagylelkűnek tartotta a Kelet-Indiai Társaságnak azt az eljárását, hogy Millnek ezt az állást biztosították, noha ő — Mill — igen szigorú volt a Társaság Indiában tanúsított magatartása történetének a megírásakor. Lásd Staffa Ricardójának a VI. kötethez írt Bevezető Megjegyzéseit, XVI. oldal; a VIII. kötet 40. oldalát és ugyanott a lábjegyzetet, valamint az Encyclopedia Britannica „James Mill" címszavát 15. köt.

[14] Ugyanott, 51—52. old.

[15] Ugyanott, 53. old.

produktív fogyasztásra kell felcserélni. Mint ahogyan Malthus fogalmazta: „a dolgozó osztályok fogyasztóképessége... egyedül sohasem biztosítja eléggé a tőke alkalmazásbavételét".[16] Szükség van az „improduktív osztályok" kiegészítő fogyasztására, hogy a felhalmozott értéktöbbletet beruházzák. Ha ilyen fogyasztás nem lenne, akkor úgy látszik, nem lehetne elég értéktöbbletet beruházni és válság törne ki.[17]

A hosszú időszakot illetően Marx látta, hogy a gépi technológia következtében megnövekedő értéktöbblet-termelés lehetővé teszi az improduktív fogyasztók növekvő seregének az eltartását. Még nem látta az ilyen fogyasztásnak azt a kényszerítő szükségességét, amely száz év múlva, a monopóliumok és a tőkét megtakarító technológia fejlődésével bontakozik majd ki. „A társadalmi termék nagyobb része válik" — írta a gépeknek a termelésre gyakorolt hatásáról — „többlettermékké, és a többlettermék nagyobb részét termelik kifinomultan változatos formában fogyasztásra. Más szavakkal (Mill-lel összhangban) a luxuscikkek termelése megnövekszik." „A modern iparnak ez a rendkívüli termelékenysége... lehetővé tette a munkásosztály mind nagyobb részének improduktív foglalkoztatását", és a cselédek osztályának, a lakájok, állami tisztviselők, papok, jogászok, katonák stb. stb. egész kategóriájának, azoknak a megsokasodását, akiknek „egyedüli foglalkozása, hogy mások munkáját fogyasszák, vagyis értéktöbbletet fogyasszanak."[18]

Vegyük észre, hogy itt az értéktöbbletnek a gépek okozta megsokszorozódása még csak „lehetővé teszi" ezeknek az improduktív rétegeknek a megsokszorozódását. Marx nem látja előre azt az időt, amikor az értéktöbblet megsokszorozója már nemcsak lehetővé teszi, hanem kikényszeríti az improduktív költekezésnek mint a rendszer puszta fennmaradása követelményének a meghatványozódását.

[16] Id. mű, 404. old. — A Marx-idézetek A tőke II. kötetéből valók a 475. oldalról. — Saját kiemelésem.

[17] Marx a klasszikusok módjára határozta meg a „nem termelő osztályokat". De kibővítette ezt a fogalmat és belefoglalta mindazokat, akik alkalmazottak nélkül, egyedül dolgoznak, a kereskedők egész osztályát és kisegítőit — a hirdetési szakembereket, az áruértékesítés ügyintézőit, egyszóval az egész „Madison Avenue"-t és mindenkit, akiről ma azt mondjuk, hogy a szolgáltató iparban dolgozik. Ezek jövedelme a termelő osztályok által létrehozott értéktöbbletből származik. E jövedelmekre társadalmi funkciójuk révén, mint király, csuhás, professzor, kéjnő, zsoldoskatona stb. tesznek szert..." Lásd A tőke II. köt. 328. oldal. Lásd saját meghatározásunkat is az előbbi fejezetben.

[18] Ugyanott, I. köt. 415. és 416. oldal. — Saját kiemelésem.

Veblen a századforduló idején ugyanolyan szigorú morális színezettel tárgyalja az improduktív kiadásokat, ahogyan John Stuart Mill[19] tette. A közte és Mill között meglevő hasonlóságtól eltekintve szorosabban Marxnak, mint bármelyik más közgazdász elődjének nyomdokain járva fejti ki a saját elméletét, noha nem vállalt közösséget Marx általános tételeivel. Veblen szemében az improduktív kiadások már állandó és szükséges helyet foglaltak el a tőkés termelés sémájában, bár a „szembeszökően pazarló fogyasztás" és egyéb tékozló kiadások a kapitalizmust megelőző társadalmakban is napirenden voltak. Most a rendszer megrögződött és nélkülözhetetlen jellegzetességeivé válnak, a hirdetés és a haditermelés „parazita" iparágaival egyetemben. (64. old.)

Veblen nézetei arról, hogy miképpen hatnak az improduktív kiadások a prosperitásra és a depressziókra, kétarcúak. Egyfelől az olyan pazarló kiadásokról, mint a háborúk, a flotta és a katonai felszerelések, azt tartja, hogy azok a prosperitás időszakának a beindítói (210—221. és 251. old.). Másrészt, „ha az élősdi és pazarló erőráfordítások tartósan előtérbe kerülnek a produktív iparral szemben, akkor a hanyatlás elkerülhetetlen. A pazarló fogyasztásból táplálkozó iparágak a közösség egészétől vonják el a profitjukat." (64. old.) Itt Veblen Adam Smith-szel ért egyet az államadósságnak a tőkeképződésre gyakorolt hatása megítélésében. Igaz, minden iparág, termeljen akár vágómarhát, akár hadihajókat, megtermeli a maga profitját. De a nemzet értéktöbbletének minél nagyobb részét veszi igénybe a hadihajógyártás, a társadalmi többletnek annál kisebb része vehető igénybe reáltőke-felhalmozás céljából.

Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy az improduktív kiadások a rendszer fékei. Amennyiben értéktöbbletből erednek, annyiban az általuk igénybe vett levonások csökkentik a reáltőke akkumulációját is, a profit reálrátáját is, bár nem csökkentik szükségképpen a nominális, a pénzben mért rátákat. Ez azért van így, mert a nagyarányú improduktív kiadások növelik a papirosnyereséget és a látszatberuházásokat. A hosszú időszakban ez fenyegeti a kapitalizmusnak mint a reáltőke magánfelhalmozása rendszerének az életlehetőségeit. De a rövid időszakban az improduktív kiadások majdnem mindig megélénkítő hatást fejtenek ki a prosperitás és a depresszió ciklikus szakaszaira. Ez különösen így van a monopolkapitalizmus és a tőkét megtakarító műszaki fejlesztés szemünk láttára kialakuló korszakában. Mint a „Csökkenő profitráta" c. művemben bizonyítottam, s e művemben is bizonyítani fogom, a fejlett tőkés gazdaság súlyos

[19] The Theory of Business Enterprise.

depressziónak lenne kitéve, ha improduktív kiadások nem szívnák föl a fölös társadalmi többletet.

Veblen majdnem prófétai ihletettségről tett tanúságot elmélete e két oldalának kifejtésében. „Az iparon kívüli" kiadások — írta — „tékozlóak ...egyszerűen azért... mert első hatásukkal vagyont és munkát szívnak el az ipari folyamatok elől... Közvetve használnak a kereskedelemnek: megnövelik a társadalmi termék eladhatóságát." A „káros gazdasági következmények akkor lépnek előtérbe", amikor már nem fejtik ki ezt a kedvező hatásukat. (252. old.)

Ez végül azért következik be, mert a rendszer nem talál elég lehetőséget tékozló kiadásokra „olyan mértékben, amely elegendő lenne a modern ipar fölös termelékenységének a semlegesítésére... A magánkezdeményezés megközelítőleg sem fecsérelhet el a gazdasági helyzet által megkívánt mértékben javakat és szolgáltatásokat... E téren valamivel többet tehetnek és tesznek a civilizált államok tényleges pazarlás révén... Fegyverkezési kiadások, középületek, az államfő és a diplomáciai testületek palotái meg a hasonlók csaknem mindig mindenestül tékozló jellegűek... Megvan az a járulékos előnyük, hogy az államkölcsön-kötvények, amelyek ezt a fecsérlést képviselik, épp annyira vonzzák a befektetést kereső magánmegtakarításokat, mint a magánkötelezvények, s ugyanakkor az így „beruházott" megtakarítások, összességüket tekintve, pusztán fiktívek, s ezért nem nyomják le a profitokat vagy az árakat. (A Csökkenő profitrátában hamis [spurionus] tőkefelhalmozásnak neveztem az ilyesmit.) ...Csakhogy úgy látszik, bármilyen rendkívüli mértékű is a javak állami elfecsérlése... mégis teljesen elégtelen a fölösleg felszívására."

„Ameddig tehát — folytatta Veblen — az ipar hatékonyságának a szintje a jelenlegi marad, és különösen, ameddig többé-kevésbé a jelenlegi módon történik a jövedelmek elosztása, addig nem várhatjuk, hogy a javak és megtakarítások elfecsérlése gyorsabb a termelésüknél, és így ez nem szüntetheti meg a depressziókra való kellemetlen hajlamot." (255—258. old.) A tékozló „iparon kívüli" kiadásoknak fokozódó mértékben kell folytatódniok, hogy az ország elkerülhessen „egy elég súlyos válságot". (252. old.) És pontosan ez történt a hidegháború szakaszában: folyton növekvő improduktív kiadások, amelyek visszafogták az „elég súlyos válságokat".

Veblen tehát a modern kapitalizmusnak egy olyan kifejlődő betegségét jellemezte, amelynek idővel súlyosbodnia kellett, de amely két emberöltővel később még mindig kívül esik a tőkés világban uralkodó közgazdasági elmélet látókörén.

LOUIS B. BOUDIN

Louis Boudin[20] túl kevés figyelemre méltatott műve szakít mindenféle olyan szubjektív és etikai színezettel, amellyel John Stuart Mill és Thorsten Veblennél találkoztunk a fölös megtakarítások és az improduktív kiadások tárgyalásakor. Boudin nem említi Millt vagy Veblent. Az utóbbi munkája alighanem akkor jelent meg, amikor Boudin már jelentősen előrehaladt Elméleti Rendszere kidolgozásában. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy Boudin (foglalkozását tekintve jogász) az első közgazdász volt, aki szigorúan érvelt — megmutatta, milyen belsőleges és objektív függés rejlik a fejlett kapitalizmus „fölös termékeinek" improduktív kiadásokra, különösen pedig háborúkra fordítása között. „Igaz ugyan — írja —, hogy a hadüzenet bizonyos körülmények között sietteti egy küszöbön álló válság kitörését... de a háborúk hatása rendszerint és általában ennek épp az ellenkezője. A nagy háború többnyire távol tartja a válságot, mert közgazdaságilag ugyanaz a hatása, mint a válságnak, és az utóbbi helyébe léphet." Beruházhatatlan vagyont pusztít el. (250—251. old.)

JOHN MAYNARD KEYNES

Valószínűleg többet beszéltek és írtak az Általános Elmélet című művének megjelenése óta eltelt negyedszázad folyamán Keynesről, mint Marx kivételével bármely más közgazdászról az elmúlt száz év folyamán. Ez azért van így, mert a legtöbb burzsoá közgazdász, a tőkés világ legtöbb munkásvezére és kiábrándult radikálisa úgy látja, hogy Keynes megmutatta, miért hajlamos a tőkés gazdaság a depressziókra, és hogyan lehet ezeket megfékezni. Mindez pedig eredetileg abból a speciális elméletéből fakad, hogy a tőkés gazdaságban fölös megtakarítások képződnek.

Keynes előtt minden közgazdász, aki egyáltalán gondolkodott rajta, a tőkések profitjának egy részét értette megtakarításon. A tőkések profitjának az a hányada, amelyet a tőkések nem fordítottak személyes kiadásaikra, jelentette a megtakarításaikat, azokat a „megtakarításokat", amelyekről Malthus beszélt. E megtakarítások voltak a tőkés beruházás forrásai. Amit nem tudtak beruházni, az „fölös megtakarításnak" volt nevezhető. Néhány közgazdász, mint pl. az angol John A. Hobson,[21] úgy látta, hogy ez a fölösleg a nemzeti jövedelemnek a profit és a bérek közti sajátos elosztásából ered; nevezetesen abból, hogy a tőkések az

[20] The Theoretical System of Karl Marx.

[21] Lásd például az Economics of Unemployment című művét.

összegnek túlságosan nagy részét kapják meg. A fölösleg ennek az igazságtalan elosztásnak az eredménye. Ez az érvelés a túlságosan nagy profittal azonosítja tehát a fölös megtakarítást. Ha e túlságosan nagy profitot beruházzák, akkor ez több termelő kapacitást hoz létre, mint amennyit a gazdaság elvisel, s ennek következtében kisebb lesz a termelés és a foglalkoztatás, és beköszönt a depresszió.

Azt kellene hinnünk, hogy mindebből nyilvánvaló a következtetés: ha el akarjuk kerülni a depressziókat, meg kell változtatnunk a nemzeti jövedelem elosztását, oly módon, hogy a tőkések részesedése ne legyen olyan nagy, mint manapság. Minthogy pedig ez egyáltalán nem tetszenék a tőkéseknek, a válságok kiküszöbölésére alkalmas másik alternatíva abban áll, hogy olyanná alakítsuk át a rendszert, melyben a keletkező profit társadalmi többlet képében teljes egészében a népnek jut a szükséges beruházások céljára. Más szavakkal: szocializmussal kell felváltani a kapitalizmust.

Keynes olyan módon definiálta a fölös megtakarítást, hogy ezek a szocialista következtetések ne merülhessenek fel. A megtakarításokról alkotott definíciója lehetővé tette annak a megmutatását, hogy miképpen kerülhetjük el a depressziókat és miképpen tarthatjuk, sőt erősíthetjük meg a kapitalizmust. Igaz, mondta, hogy a kapitalizmusban tendencia van fölös megtakarítások létrejöttére. Ez azonban elvileg nem abból folyik, hogy a nemzeti jövedelem elosztása a tőkések és a munkások között nem igazságos. Mindannyiunknak abból a hajlamából fakad, mondta, hogy a jövedelmünk növekedésekor viszonylag kevesebbet fordítunk fogyasztásra, és többet takarítunk meg. Nem az egyenlőtlen elosztás, hanem az embernek az a hajlandósága vagy „hajlama" — zsugorgató ösztöne — a gyökere a bajainknak, mondta Keynes, hogy túl sokat takarítson meg abból, amit megkeres. Az emberi természet egyik pszichológiai törvénye, mondta, hogy ha valakinek a jövedelme emelkedik, akkor fokozottan megtakarít. Teljes foglalkoztatás esetén a megtakarítások növelésére irányuló tendencia összeütközésbe kerül a jelentkező beruházási lehetőségekkel. A beruházás visszaesik, a foglalkoztatás csökken.

Mint Keynes hangsúlyozta, ez az összefüggés a megtakarítások, a beruházások és a foglalkoztatás közt különösen a fejlett kapitalizmusban érvényes, ahol a tőkefelszerelés máris bőséges. Ilyenkor ha a foglalkoztatás teljes, akkor a magánmegtakarítás volumene elmarad a fogyasztók megtakarítóképessége mögött, a nemzeti jövedelem csökken, a termelés és a foglalkoztatás pedig olyan alacsony szintre esik vissza, amely összeegyeztethető a meglevő beruházási lehetőségekkel. Ezért van tendencia arra, mondta Keynes, hogy a teljesen kifejlett tőkés gazdaság ne teljes foglalkoztatás mellett, hanem többé-kevésbé a teljes foglalkoztatás szintje alatt működjön. A teljes foglalkoztatás elérése érdekében tehát csak olyan

intézkedéseket kell hozni, amelyek megnövelik a közösség fogyasztási hajlandóságát, és olyan rendszabályokhoz kell folyamodni, amelyek bátorítják a beruházások megvalósítását.

Keynes tehát nem látta szükségét a tömeges improduktív kiadásoknak mint a társadalmi többlet felszívására szolgáló eszköznek, és sémájában nem irányzott elő ilyeneket. Legkevésbé gondolt a fölös megtakarítások levezetője szerepkörében háborúkra. Az ókori Egyiptom — mondta — piramisokat épített fölös gazdaságoknak felszívására. „A középkor katedrálisokat épített, és siratóénekeket énekelt. Két piramis vagy két siratóének a holtakért annyit ér, mint egy; két vasútvonal Londonból Yorkba nem ér kétannyit, mint egy." (153—154. old.) Ma, „a milliomosok abban találnak kielégülést, hogy hatalmas palotákat emelnek eleven, és piramisokat holt testeik befogadására, vagy bűneik levezeklésére katedrálisokat építenek és külföldi hittérítő missziók számára létesítenek alapítványokat", ha a tőke bősége összeütközésbe kerül a termelés bőségével. Ugyanebből a célból lyukakat is fúrhatunk a földbe, ezt megtakarításokból finanszírozhatjuk és újból betemethetjük őket. (243. old.)

Látni fogjuk később, hogyan és miért nem érte el Keynes elemzése a helyes közgazdasági elemzés színvonalát, és mennyire nem illik ez az elemzés a tőkés politika és gazdaság realitásaira. Itt elegendő annyit hozzátenni a mondottakhoz, hogy Keynesnek a kapitalizmus depresszió-mentes működtetésére kidolgozott elmélete olyan újszerű volt (és annyira éppen a kellő időben jelentkezett), hogy valósággal forradalmasította a burzsoá közgazdasági gondolkodást. Tanítványai később kijavították elméletének durvább tévedéseit, részletesen kidolgozták és kiegészítették gazdaságpolitikai javaslatait.[22] De alig jelent meg az Általános elmélet, máris kiderült, hogy mindenki keynesista lett — a Harvard egyetem tanáraitól kezdve a szállítómunkások szakszervezetének tagdíjfizető tagságáig. Mindenki: republikánusok és demokraták, radikálisok és konzervatívok — néhány elpusztíthatatlan, elméleteibe bezárkózott közgazdasági fundamentalista és néhány őskonzervatív üzletember kivételével. A többség szemében Keynes feltárta a tőkés gazdasági válságok titkát, s megmutatta, hogyan lehet anélkül megfékezni őket, hogy bármit is fel kellene áldozni az életbevágó tőkés előjogokból.

Világos, hogy a keynesi közgazdaságtannal kell megkezdenünk a vizs-

[22] Ellis professzor írja a New Economics című gyűjteményes kötet ismertetőjében: „Az a fontos kérdés", hogy mi él ma is viszonylag változatlan formában tovább az „Általános elmélet" elméleti alapelgondolásaiból. Az előttünk fekvő kötet alapján újabb érvekkel támaszthatjuk alá azt a tényt, hogy az „Általános elmélet"-nek jó néhány központi jelentőségű elgondolását elvetették vagy pedig annyira megreformálták, hogy mai formájában alig lehet ráismerni benne az eredetire. *Harvard I. Ellis:* The State of the New Economics. A. E. R. 1949. március.

gálódásainkat, amikor arra keresünk választ, fenntartható-e béke idején a teljes foglalkoztatás a tőkés Amerikában. Mielőtt azonban Keynesre fordítjuk a figyelmünket, meg kell vizsgálnunk a konjunktúra-ciklusoknak egy olyan elméletét, amely Keynes felé mutat; nevezetesen azt az elméletet, amely az elégtelen fogyasztást tekinti a gazdasági depresszió egyik okának.

Szakolczai György

BERUHÁZÁS ÉS GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS[1]

Az utóbbi két évtizedben a gazdasági növekedés állt a polgári közgazdaságtan kutatásainak központjában. Ezen belül azonban határozott hangsúlyeltolódás figyelhető meg. Korábban az a felfogás volt általános, hogy a beruházás a gazdasági fejlődés kulcsa. Újabban azonban a beruházás szerepével kapcsolatban határozott szkepticizmus alakult ki, amely szerint a beruházás a gazdasági fejlődés előmozdításának csak egyik — és sokszor nem is a legfontosabb — eleme. E fejleményekhez vezető néhány jellemző tény áttekintése után vizsgáljuk meg, hogy milyen szerepet tulajdonít a beruházásnak a modern nyugati növekedési elmélet két fő irányzata: a keynesi szellemű Harrod-Domar modell, és az ún. „neoklasszikus" elmélet. Az optimális beruházási hányad meghatározására irányuló kísérletek ismertetéséhez kapcsolódva kísérletet teszünk a magyar gazdasági fejlődés szempontjából levonható következtetések összefoglalására. E gondolatok kifejtése során nem célunk az ismertetett közgazdasági nézetek részletes elemzése és bírálata, csupán bizonyos eredményeinek a felhasználási lehetőségeit keressük.

A „klasszikus" felfogás lényegét szellemesen foglalja össze Kindleberger: „Sok közgazdász nézete szerint a tőke központi helyet foglal el a gazdasági fejlődés elméletében. A fejlődés a népesség és a munkaerő-állomány növekedését hozza magával. Minthogy a föld mennyisége adott, nem lehet belőle újat felfedezni vagy határait kiterjeszteni, a föld—munka aránynak csökkennie kell. Úgy tűnik tehát, hogy az egy munkásra jutó termelés növekedése a tőke—munka arány növekedését igényli. E nézet szerint a gazdasági fejlődés folyamata ásónak traktorral, kaszának aratógéppel, munkásonként három lóerőt képviselő gépnek tíz lóerővel való helyettesítése..."

„A tőkét — folytatja — nem csupán a gazdasági fejlődés folyamatának központi, hanem stratégiai fontosságú elemének tekintik. A tőkeképződés

[1] Közgazdasági Szemle, 1966. 6. sz.

folyamata önmagát erősítő és kumulatív; a tőkeképződés növeli a nemzeti jövedelmet, ami ismét több tőkeképződést tesz lehetővé. A fejlődés alacsony fokán a szegénység lehetetlenné teszi a tőkeképződéshez szükséges megtakarítást. Ha azonban a folyamat már megindult, erősíti önmagát. „A gazdagok még gazdagabbaknak lesznek, s a szegényeknek gyerekük születik."

Ez a felfogás végső soron az ún. „neoklasszikus" statikus termelési elméletén, a csökkenő határhozadék elméletén alapul. Eszerint, ha két olyan helyzetet hasonlítunk össze, ahol az egy főre jutó természeti erőforrások mennyisége és a műszaki ismeretek színvonala azonos, akkor ott, ahol nagyobb az egy főre jutó termelés, még inkább nagyobbnak kell lennie az egy főre jutó tőkeállománynak, és ennek megfelelően kisebbnek kell lennie az egységnyi tőkére jutó termelésnek. Ennek alapján — elméletileg ugyan tulajdonképpen távolról sem kielégítő módon — egy olyan időbeli fejlődési vonalra lehet következtetni, amelynek mentén az egy főre jutó tőkeállomány gyorsabban, az egy főre jutó termelés lassabban nő, az egységnyi tőkeállományra jutó termelés pedig csökken, és ez a folyamat addig tartható fenn, amíg lehetőség van a kamatláb leszállítására.

A TŐKEÁLLOMÁNY ÉS A TERMELÉS FEJLŐDÉSE A TŐKÉSORSZÁGOKBAN

A valóságos helyzet alakulása távolról sem felelt meg ezeknek az elméleti feltevéseknek. Az Egyesült Államok történeti idősorait ebből a szempontból először Kendrick, Abramovitz és Farnricant elemezte. Abramovitz alapvető eredményeit a következő táblában foglalta össze.

A mi szempontunkból a legfigyelemreméltóbb eredmény, hogy a tőkeállomány gyarapodása sokkal kisebb mértékű, mint a nettó nemzeti terméké. Az egy lakosra jutó tőke csak háromszorosára, az egy lakosra jutó nettó nemzeti termék pedig négyszeresére nőtt. A nettó nemzeti termék nagyarányú növekedése tehát nem csupán az egységnyi nemzeti termékre jutó fajlagos munkafelhasználás, hanem az egységnyi termékre jutó fajlagos tőkefelhasználás csökkenése mellett volt fenntartható. Abramovitz a két alapvető erőforrás, a munka és a tőke felhasználásának változását a nemzeti jövedelmen belüli részesedésükkel súlyozta, és így számította ki az egy főre jutó erőforrás-felhasználás indexét. Az átlagos munkaidőcsökkenés és az egy főre jutó tőkeállomány növekedés eredőjeképpen az egy főre jutó erőforrás-felhasználás ebben az időszakban alig 14 százalékkal növekedett. Az egy főre jutó termelés növekedése ennek megfelelően elsősorban a termelékenység növekedésének a következménye.

Az Egyesült Államok gazdasági növekedésének mérőszámai 1944—1953
(1869—1878 = 100)

Netto nemzeti termék	1325
Népesség	334
Egy főre jutó nettó nemzeti termék	397
Munkaerő	423 (393)
A munkaerő és a népesség aránya	127 (118)
Foglalkoztatás	427 (396)
A foglalkoztatás és a népesség aránya	128 (119)
Egy foglalkoztatottra jutó heti munkaóra	73
Teljesített munkaóra	312 (290)
Egy lakosra jutó munkaóra	94 (87)
Tőke	993
Egy lakosra jutó tőke	297
Az erőforrások teljes felhasználásának indexe	381 (361)
Az egy főre jutó erőforrás-felhasználás indexe	114 (108)
Az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti termék	310 (334)
Az egy munkaórára jutó nemzeti termék	426 (458)
Az egységnyi tőkére jutó nemzeti termék	134
Az egységnyi teljes erőforrás-felhasználásra jutó nettó nemzeti termék	348 (367)

( ) Fegyveres erők nélkül.

A táblázatban ismertetett eredmények arra utalnak, hogy a tőke—termelés aránynak folyamatosan csökkennie kellett. E mutatószám alakulásával sok kutató foglalkozott, ezek közül itt La Tourette eredményeit közöljük.

A tőke—termelés arány az Egyesült Államok belföldi magángazdasági szektorában*

1909	2,203	1918	2,453	1927	2,347	1936	2,091	1949	1,767
1910	2,185	1919	2,392	1928	2,310	1937	2,049	1950	1,775
1911	2,235	1920	2,373	1929	2,413	1938	2,009	1951	1,799
1912	2,237	1921	2,453	1930	2,276	1939	1,960	1952	1,797
1913	2,290	1922	2,453	1931	2,254	1940	1,930	1953	1,780
1914	2,322	1923	2,444	1932	2,221	1941	1,944	1954	1,749
1915	2,359	1924	2,429	1933	2,175	1946	1,719	1955	1,719
1916	2,340	1925	2,386	1934	2,148	1947	1,712	1956	1,693
1917	2,263	1926	2,361	1935	2,098	1948	1,757	1957	1,668
								1958	1,654
								1959	1,620

* A bruttó magángazdasági belföldi tőkeállomány és a potenciális bruttó belföldi magángazdasági termék aránya.

La Tourette a bruttó tőkeállomány és a potenciális termelés hányadosait közli. A bruttó tőkeállományt a beruházásokból számítja ki oly módon, hogy az évenként beruházott különböző típusú tőkejavakból

évenként levonja ezek feltételezhető pusztulását. A nevezőben nem a tényleges, hanem a potenciális — vagyis a konjunkturális és egyéb okok miatt bekövetkező kapacitás-kihasználatlansággal korrigált — termelési adatok szerepelnek. A mutatószám az első világháborút közvetlenül követő évekig kissé emelkedett, azután — az 1929-es kiugró értéktől eltekintve — folyamatosan csökkent.

La Tourette kiszámította a mutatószám változásának trendjét is. A csökkenés üteme 1909 és 1941, majd ismét 1946 és 1959 között közel évi ½ százalék volt. Az egész időszakra vonatkoztatva a csökkenés évi 0,8 százalék, ami a második világháború alatti gyors változás következménye. A szerző szerint az arányszám csökkenésének három fő oka van: a berendezések élettartamának csökkenése, a gépek részarányának növekedése és az, hogy a műszaki fejlődés tőkemegtakarító jellegű.

Hasonló eredményekre jutottak más kutatók, más országok adatai alapján. A legkorábbiak és a legismertebbek Aukrust és Bjerke számításai norvég adatok alapján. Ezek megmutatták, hogy Norvégiában a tőke—termelés határarány értéke 1900 és 1950 között mindvégig megközelítőleg 3,0 volt, ezután pedig — a nagyarányú beruházások folytán — ugrásszerűen csaknem kétszeresére nőtt. Ezt a beruházást azonban nem követte a termelés hasonló mértékű megnövekedése. Az adatokhoz illesztett termelési függvényükből (erre a fogalomra a későbbiekben még visszatérünk) az tűnik ki, hogy 1948 után a foglalkoztatás évi 0,6 százalékos növekedése évi 0,46 százalékkal, a tőkeállomány évi 5,6 százalékos növekedése évi 1,12 százalékkal növelte a termelést, a műszaki fejlődés viszont évi 1,81 százalékos termelésnövekedést eredményezett. A tőkeállomány 1 százalékos növekedéséhez a termelésnek csak mintegy 0,2 százalékos növekedése tartozik. Hasonló eredményekre jutott Niitamo finn, Gehring és Kuhlo pedig a nyugatnémet adatok alapján, valamint más kutatók is.

Elgondolkoztatóak a nemzetközi összehasonlítások is. Kuznets néhány kiemelt országra és hosszú időszakra közli a tőke és a termelés növekményeinek arányát. Itt a rövidség kedvéért minden országra vonatkozóan csak a legutolsó két sort közöljük.

Az adatok azt mutatják, hogy ott, ahol a növekedési ütem nagymértékben megnőtt, a tőke és a termelés növekményeinek aránya nagymértékben csökkent. Ahol viszont a növekedés nem, vagy csak csekély mértékben gyorsult meg, a tőke és a termelés növekményeinek aránya megnőtt. Ebből arra lehet következtetni, hogy a növekedési ütem nagymértékben független a beruházástól.

A második világháború utáni adatok alapján vizsgálja ugyanezt a kérdést Hill, valamint Johnson és Chiu. Ez utóbbi szerzők által összeállított pontdiagramból, amelyben 44 országra adják meg a növekedési ütem és a beruházási hányad összetartozó értékeit, szemléletesen kitűnik,

A tőke és a termelés növekményének aránya

Ország A termelés definíciója és növekedésének időszaka	A termelés		BBTK/BBT	BNTK/BNT	NBTK/NBT	NNTK/NNT
	időtartama években	évi növekedési üteme				
Egyesült Királyság NNT						
1921/29—1930/38	9	2,03	4.3	4.5	1,6	1,9
1952—1958	6	2,50B	6,2	6,6	3,2	3,6
Németország NNT						
1928—1934/38[a]	8	1,66	8,1	8,7	3,5	4,2
1952—1958[b]	6	7,11	3,4	3,9	2,3	2,9
Olaszország BBT, NBT						
1920/22—1938/40	18	2,32B 2,23N	7,5	6,8	4,3	3,6
1946/1956	10	6,58B 6,32N	3,2	2,8	2,1	1,6
Dánia BBT, NBT						
1921—1939	18	3,17B 3,15N	3,9	4.3	2,3	2.7
1952—1958	6	2,88B 2.79N	6,4	6,7	4.6	4.9
Norvégia BBT, NBT						
1915/24—1939	19,5	3,21B 3,21N	5,4	4,9	3,5	2,9
1949—1956	7	3,53B 3,39N	8,5	7,8	6,5	5,8
Svédország BBT						
1926/35—1948/52	19,5	4,22	4,6	4,6	3.0	3.0
1952—58	6	3,52	6,1	6,1	4.0	3.9
Egyesült Áll. BNT, NNT						
1914/23—1934/43	20	1,96B 1,98N	9,0	9.5	3,0	3.6
1939/48—1948/57	9	4,25B 4,27N	5,1	5,2	2,0	2,1
Kanada BNT						
1916/25—1936/45	20	3,15	4,9	5,2	1,4	1,7
1946—1955	9	3,89	6,0	5,9	3,5	3,3
Ausztrália BBT						
1915/16/24/25—1938,39	18.5	5,13B 5,08N	3,3	3,2	2.3	2,1
1952/53—1958/39	6	6,76B 6,01N	4,2	4,3	3,6	3,7
Argentína BBT, NBT						
1915/24—1935/44	20	3,31B 3,13N	8,3	7.3	4,2	2.8
1930/39—1955	20,5	3,10B 3,35N	7,6	7,2	2,7	2,3
Dél-afrikai Unió BNT, NNT						
1918/20—1934/43	19,5	4,59B 4,62N	4,0	3,7	2,7	2.4
1944/48—1954/58	10	5,01B 4,91N	5,3	4,3	4,5	3,3

[a] 1935-ös terület
[b] Német Szövetségi Köztársaság

BBTK — Bruttó belföldi tőkeképződés
BNTK — Bruttó nemzeti tőkeképződés
NBTK — Nettó belföldi tőkeképződés
NNTK — Nettó nemzetközi tőkeképződés

BBT — Bruttó belföldi termék
BNT — Bruttó nemzeti termek
NBT — Nettó belföldi termék
NNT — Nettó nemzeti termek

hogy a két változó közt nincs korrelációs kapcsolat. Az összehasonlítás arra utal, hogy csekély beruházási hányaddal nem lehet nagy növekedési ütemet elérni, a nagy beruházási hányad viszont még semmiképpen sem biztosítéka a gyors növekedési ütemnek. A szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a beruházás szükséges feltétele lehet, de semmiképpen sem elégséges feltétele a gyors növekedési ütemnek.

A nemzetközi összehasonlítás szempontjából talán a legérdekesebbek Shinohara eredményei. Ő nem a beruházási hányad és a növekedési ütem, hanem a tőkekoefficiens — vagyis az egységnyi bruttó termelésnövekményre jutó bruttó állótőke-növekmény — és a növekedési ütem kapcsolatát vizsgálja.

A tőkekoefficiens és a növekedési ráták kapcsolata
(1951—1957)

Ország	Marginális bruttó állótőke-koefficiens	A bruttó belföldi termék évi növekedési üteme %	Ország	Marginális bruttó állótőke-koefficiens	A bruttó belföldi termék évi növekedési üteme %
Argentína	14,3	1,5	Izland	3,2	9,4
Ausztrália	16,9	1,5	Irak	1,7	11,6
Ausztria	3,5	5,9	Írország	9,7	1,5
Belga-Kongó	7,1	4,3	Izrael	2,7	8,5
Belgium	5,0	2,9	Olaszország	3,7	5,4
Brazília	8,9	1,7	Jamaica	1,1	9,4
Burma	3,9	4,7	Japán	2,5	7,8
Kanada	5,2	4,2	Luxemburg	6,9	3,0
Ceylon	3,2	3,4	Mexico	2,4	5,9
Chile	3,9	2,7	Marokkó	7,9	2,7
Tajvan	1,3	9,4	Hollandia	4,2	5,3
Kolumbia	2,3	4,5	Új-Zéland	7,6	2,8
Costa Rica	2,9	6,8	Norvégia	7,7	3,8
Dánia	2,3	6,0	Peru	5,0	3,8
Dominikai Köztársaság	2,0	8,9	Fülöp szigetek	1,1	6,8
Ecuador	1,5	6,5	Portugália	3,5	4,1
Finnország	9,0	2,9	Puerto-Rico	4,5	4,1
Franciaország	3,6	4,6	Svédország	5,2	3,8
NSZK	2,8	7,5	Svájc	4,0	2,7
Ghana	5,4	2,1	Dél-Afrikai Unió	4,5	5,4
Görögország	2,0	6,8	Egyesült Kir.	5,6	2,5
Guatemala	1,6	5,8	Egyesült Áll.	5,7	2,9
Honduras	3,7	4,3	Venezuela	1,7	11,3

A tőkekoefficiens és a növekedési ütem adatpárjai, grafikusan ábrázolva, egyértelműen egy hiperbola mentén helyezkednek el, vagyis nagy tőkekoefficienshez alacsony növekedési ütem tartozik, és fordítva. Ez a

jelenség részben ugyan abból következik, hogy a tőkekoefficiens a felújítást is magában foglalja. Az eredmények azonban még ennek figyelembevétele mellett is arra utalnak, hogy a növekedési ütem jórészt más tényezőktől, nem pedig a beruházástól függ.

E számítások ismertetése után vizsgáljuk meg, hogy mennyire áll összhangban ezekkel a tényekkel a modern polgári növekedési elmélet két fő iránya: a Harrod—Domar modell és az ún. „neoklasszikus" iskola.

A BERUHÁZÁS SZEREPE A MODERN POLGÁRI NÖVEKEDÉSI ELMÉLETBEN

A Harrod—Domar modellt egymástól függetlenül írta fel Harrod, majd Domar és később Mahalanobis. A három megfogalmazás közül az utóbbi a legegyszerűbb, a növekedési ütem azonban mindhármuknál a beruházási hányad és az egységnyi beruházásra jutó termelésnövekmény szorzata. (A definícióik közötti különbségek nem alapvetőek.) Ebből az alapegyenletből arra a következtetésre lehet jutni — és ez a nézet elég gyakori —, hogy a nagyobb beruházási hányad azonos arányban vezet nagyobb növekedési ütemre. Ha ugyanis az egységnyi beruházásra jutó termelésnövekmény mutatójáról feltételezzük, hogy állandó, a növekedési ütem a beruházási hányaddal arányos. Kissé alaposabb vizsgálat megmutatja azonban, hogy ez a nézet ellentétben van az elmélet kezdeményezőinek felfogásával. Talán Mahalanobis felfogása áll a legközelebb ahhoz a nézethez, hogy a beruházási hányad megnövelése azonos mértékben emeli meg a növekedési ütemet. Ezt a felfogást teljes mértékben érthetővé is teszik az indiai viszonyok. Ő is hangsúlyozza azonban, hogy a fejlődés meggyorsításának társadalmi és kulturális előfeltételei vannak és mindjárt az alapegyenlet tárgyalása után mutatja meg a beruházás megfelelő ágazati szerkezetének fontosságát. Domar elemzésének központjában a teljes foglalkoztatás biztosításának szempontja áll. A három szerző közül Harrod elemzése veti fel a legtöbb szempontot.

Harrod elemzése a tényleges, a garantált és a természetes növekedési ütem megkülönböztetésén alapul. A gazdaság fejlődését e három növekedési ütem kölcsönhatásának formájában írja le. A tényleges növekedési ütem a statisztikailag megfigyelt, valóságos növekedési ütem. A garantált növekedési ütem az, amely mellett a tervezett (ex ante) beruházás egyenlő a tervezett (ex ante) megtakarítással, és így a vállalkozók éppen annyit akarnak beruházni, amennyi megtakarítás rendelkezésükre áll. A természetes növekedési ütem, Harrod szerint, a népesség növekedésének és az egy főre jutó termelés növekedésének a szorzata. Ez lényegében véve független változó, amely adottságnak tekinthető. A természetes növe-

kedési ütemnek és a termelékenység növekedésének a beruházással és a kamatlábbal való összefüggését nem tagadta ugyan, de nem tartotta igazán lényegesnek még az 1960-ban megjelent tanulmányában sem. (Ez a felfogás döntő jelentőségű lesz az ún. „neoklasszikus" modellekben.)

Távlati szempontból — és most elsősorban ezzel foglalkozunk — a garantált és a természetes növekedési ütem viszonylagos nagyságának van elsősorban fontossága. Harrod elemzése szerint, ha a garantált növekedési ütem kisebb, mint a természetes, akkor általában a tényleges növekedési ütem is elmarad a természetes mögött. A gazdaságnak nem állnak rendelkezésére azok a megtakarítások, amelyekkel biztosítani lehetne a kapacitások kellő ütemű kiterjesztését. Ebben az esetben a tényleges növekedési ütem csak átmenetileg emelkedett a természetes növekedési ütem szintjére. Ekkor azonban a kapacitások elégtelensége miatt előbb-utóbb inflációs feszültségek mutatkoznak, és az ilyen ütemű növekedés tarthatatlannak bizonyul. Ebben az esetben tehát a gazdaság rendelkezésére álló megtakarítás — a megtakarítási és beruházási hányad — fokozásával lehet a tényleges növekedési ütem tartós növekedését és a természetes növekedési ütem elérését biztosítani.

Ha viszont a garantált növekedési ütem meghaladja a természetes növekedési ütemet, ennek ellenkezője igaz. Ilyenkor a tényleges növekedési ütem csak átmenetileg emelkedhet a garantált növekedési ütem szintjére, mert a tényleges ütem nem haladhatja meg tartósan a természetest. Ha a gazdaság ténylegesen a garantált növekedési ütem vonalán fejlődik, akkor kihasználatlan kapacitások jönnek létre, a vállalkozók nem találják meg számításaikat, veszteséget szenvednek, ami tőkés viszonyok között válságra és kumulatív zsugorodási folyamatra vezet. Ilyenkor azután a tényleges növekedési ütem mind a garantált, mind a természetes ütemnél kisebb lesz. Így a megtakarítás és beruházás további fokozása (változatlan kamatláb feltételezése esetén) végső soron csak a kihasználatlan kapacitásokat növelheti, de a termelést nem, ami viszont mélyíti a válságot. A természetes növekedési ütemnek megfelelő fejlődést ebben az esetben tartósan csak a tervezett megtakarítás leszállításával, vagy akár a tervezett megtakarítás és beruházás együttes leszállításával lehet biztosítani.

Az ismertetett elméleteket tőkés viszonyok alapján dolgozták ki, s ezek szocialista viszonyokra közvetlenül nem vonatkoztathatók. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ilyen jellegű problémák számunkra teljesen idegenek. Szocialista viszonyok között is előadódhat, hogy bizonyos beruházás kapacitáskihasználatlanságot teremt, akár azért, mert a segítségével előállítható termékekre nincs ilyen volumenben szükség, akár azért, mert hiányzik a megfelelő munkaerő, akár egyéb okok folytán. Ezekkel a lehetőségekkel — amelyekre még visszatérünk — Branko Horvat jugoszláv közgazda foglalkozik részletesebben.

Ugyanezekkel a kérdésekkel más szempontból foglalkozik az ún. „neoklasszikus" növekedési elmélet, amelynek központjában a termelési függvény áll. Ez a függvény elkülöníti és matematikai formában ábrázolja a termelést növelő egyes tényezők (létszámváltozás, beruházás, műszaki fejlődés stb.) hatását. Segítségével meg lehet állapítani, hogy az egyes ráfordítások mennyiségének változása esetén mennyivel változik meg a termelés. A termelési függvény legelső és mindmáig legáltalánosabban elterjedt alakját Cobb és Douglas tulajdonképpen nem is a termelés, hanem a jövedelemelosztás elemzésére alakította ki, ma azonban ez az értelmezés már teljesen háttérbe szorult, és a termelés elemzése áll a központban.

Ezt a hangsúlyeltolódást egyértelműen tükrözik Solow fejtegetései: „A XIX. századbeli tőkeelmélet egyik örökös kérdése az volt: »Miért pozitív a kamatláb?«... A munkásokat a munkáért fizetik, miért fizetik a tőkéseket? Azért, mert »várakoznak«, amíg a termelési körutak kialakulnak, vagy mert »tartózkodnak« valamilyen folyó fogyasztástól, hogy felújítsák vagy növeljék a tőkeállományt, és fenntartsák vagy növeljék a jövőbeli fogyasztást? Minthogy azonban a »várakozás« oly jelentős része költséges gépkocsikban és luxusüdülőhelyeken folyik, ... az egész apparátus áttetsző verbális trükknek kezd látszani... Arra van tehát szükség a tőkeelméletben, hogy fogalmi megkülönböztetést vezessünk be a tőkének betudható hozadék és a tőkések jövedelme között."

A Cobb—Douglas termelési függvény első alakjában két független változó szerepelt: a munka és a tőke. Tinbergen már 1942-ben felvett egy harmadik változót; a műszaki fejlődést. Lényegében ugyanilyen modellt használ fel Solow első ilyen természetű vizsgálatában, amikor a termelés változását három független változó: a munka, a tőke és a műszaki fejlődés függvényében írja fel. Arra az eredményre jut, hogy a termelés 1909 és 1929 között a termelési tényezők mennyiségi növekedésétől függetlenül évente mintegy 1 százalékkal, 1929 és 1949 között pedig évente mintegy 2 százalékkal nőtt. Az egy főre jutó termelés ebben az időben mintegy megkétszereződött, ennek a növekedésnek azonban csak mintegy 12,5 százaléka tudható be az egy főre jutó tőkeállomány növekedésének, 87,5 százaléka pedig a műszaki fejlődésnek. A műszaki fejlődésnek ezt a fajtáját később „meg nem testesült" műszaki fejlődésnek nevezte el.

Az eljárás legnagyobb gyengéje, hogy voltaképpen semmit sem mond a műszaki fejlődés okáról, hanem ez a tényező tulajdonképpen csak az egyéb tényezők változása által meg nem magyarázott reziduum nagyságát állapítja meg. További nehézség a beruházás és a műszaki fejlődés közti kapcsolat teljes hiányára vonatkozó feltevés. A további kutatások arra irányulnak, hogy feloldják ezt a feltevést, és hogy meghatározzák: minek a következménye a műszaki fejlődés.

Ezt a lépést Solow tette meg második modelljében. Feltételezte egyrészt, hogy a műszaki fejlődésnek teljes egészében új állóeszközökben kell megtestesülnie (tehát, hogy a műszaki fejlődés csak azt jelenti, hogy évről évre termelékenyebb állóeszközöket állítsanak elő), másrészt, hogy a létrehozott állóeszközöket üzemeltetésük teljes idejében csak az eredeti módon lehet felhasználni. Ezt a műszaki fejlődést Solow (az állóeszközökben) „megtestesült" műszaki fejlődésnek nevezte el. Az amerikai gazdaság fejlődését azzal a feltételezéssel vizsgálta, hogy az egész műszaki fejlődés megtestesült, illetve meg nem testesült típusú. E feltételezés alapján vont le következtetéseket arra vonatkozóan, hogy mennyi beruházásra van szükség az amerikai gazdaság növekedési ütemének egy százalékos meggyorsításához. A beruházásnak a növekedésre gyakorolt hatása szempontjából kedvezőbb eredmény adódott a „megtestesült" műszaki fejlődés feltételezésével.

A valóságban természetesen egyidejűleg van megtestesült és meg nem testesült műszaki fejlődés. Viszonylagos szerepüket olyan modell segítségével lehet megállapítani, amelyben mindkettő szerepel. Ilyen vizsgálatot végzett Intriligator. Megállapította, hogy az amerikai gazdaságban a megtestesült műszaki fejlődés legvalószínűbb üteme 4 százalék, vagyis évente 4 százalékkal termelékenyebb állóeszközöket állítanak elő, ezt a meg nem testesült műszaki fejlődés teszi lehetővé a ráfordítások növelése nélkül. A termelés — Intriligator számításai szerint is — csak csekély mértékben fokozható a beruházás növelésével. Számításai szerint az állóeszköz-állomány egy százalékos növeléséhez tartozó legvalószínűbb termelésnövekedés mintegy 0,14 százalék. A „neoklasszikus" növekedési elmélet legnagyobb eredményének a „megtestesült" és a „meg nem testesült" műszaki fejlődés megkülönböztetését tekinthetjük, amely fontos szerepet tölt be a gazdasági fejlődés elemzésében.

A „megtestesült" műszaki fejlődés hatásának számításbavételével valamelyest csökkent a reziduális elem — a „meg nem testesült" műszaki fejlődés — hatása. Ez a reziduális elem azonban bizonyára több más tényező hatásának a következménye, a további kutatások célja éppen ennek az elemnek a további felbontása. Mindenekelőtt valószínű, hogy csupán a munkamegosztás fokozódásának és a tömeggyártás gazdasági előnyeinek hatására a termelés nagyobb ütemben nő, mint a ráfordítások. Bizonyosra vehető, hogy ez a tényező — amelyet általában a „volumen hozadékának" neveznek — magyarázza meg a termelés növekedésének egy részét, hatásának számszerűsítésében azonban még nincs egyértelmű eredmény.

Kellőképpen megalapozott az a feltevés is, hogy a tudományos kutatásra fordított kiadások éppúgy növelik a nemzeti jövedelmet, mint az állóeszközökre fordított kiadások, e tényező hatásának számszerű elkülönítése azonban szintén nehézségekbe ütközik. Sok ilyen irányú vizsgálat

folyik, makroökonómiai szempontból kellő megbízhatósággal értékelhető eredmények azonban még nincsenek.

Hasonló a helyzet az ún. „emberi tőke", „emberi beruházás" (szakképzés stb.) gazdasági növekedésre gyakorolt hatásainak elemzésében. Ez az irányzat, amelynek legnevesebb képviselője Schultz, abból a nyilvánvaló igazságból indul ki, hogy a műveltebb, az egészségesebb, a jobban táplált, sőt a kipihentebb ember több termelésre képes. Így mindazok a kiadások, amelyeket a műveltség emelésére, a közegészségügyi viszonyok és az élelmezési helyzet javítására, sőt pihenésre és szórakozásra fordítanak, mindaddig beruházásnak tekinthetők, amíg a termelőképességet emelik. E kiadások csak akkor válnak tisztán fogyasztási jellegű kiadássá, ha már nem növelik a termelést.

E meggondolásokkal kapcsolatban meg kell jegyezni a következőket. Egyrészt, nem a kiinduló meggondolások alapigazsága vonható kétségbe, hanem csak az, hogy ezek az összefüggések számszerűsíthetők. A természet- és társadalomtudományok története azonban azt mutatja, hogy egyre több olyan összefüggés bizonyul számszerűsíthetőnek, amelyeknek az egzakt mérhetősége korábban lehetetlennek látszott. Másrészt: nem jelenti az alapvető emberi értékek degradálását — Schultz is a leghatározottabban tiltakozik az ilyen állítás ellen —, ha ezeket egyben a termelésnövelés eszközének is tekintjük. Szerinte nem von le semmit a kulturális fejlődés jelentőségétől az, ha számolunk azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy a kulturális fejlődés egy gazdaság termelőképességét és nemzeti jövedelmét is növeli. Végül: a számszerűsítési kísérletek már eddig is biztató eredményeket hoztak.

A növekedési elmélet „neoklasszis" iránya tehát a gazdasági fejlődést előmozdító összes tényező explicit figyelembevételére és számszerűsítésére törekszik. A kutatás és fejlesztés, valamint az „emberi beruházás" hatásainak népgazdasági szintű meghatározása ma még a kísérletezés kezdeti szakaszában van. Könnyebb feladatnak látszik a „megtestesült" és a „meg nem testesült" műszaki fejlődés hatásának, sőt valószínűleg a „volumen hozadékának" az elkülönítése, ahol már eddig is konkrétabb eredmények születtek. Ha e tényezők számszerű meghatározása lehetővé teszi a beruházás hozadékának egzaktabb meghatározását, akkor ennek alapján következtetéseket lehet levonni a beruházás optimális hozadékára vonatkozóan is.

AZ OPTIMÁLIS BERUHÁZÁSI HÁNYAD

Az optimális beruházási hányad meghatározására irányuló kísérletek közül — az előbb kifejtett elméletekkel összefüggésben — vizsgáljuk meg a polgári közgazdaságtan fejlődésének belső logikája szerint „klasszikusnak" nevezhető megoldást, Lange, Horvat és Eltis javaslatait, és végül a legutóbbi években kialakult ún. „neoklasszikus" megoldást.

Az ún. „klasszikus" megoldása a szubjektív értékelmélet legalapvetőbb tételein alapul. Ilyen jellegű eredményeket először Ramsey írt fel. Nézeteit egyszerűbben és rövidebben adja elő, és bizonyos mértékig továbbfejleszti Black. Ilyen szellemű megoldást írt fel Tinbergen és Harrod is. Az elgondolás középpontjában a megtakarítással járó jelenlegi áldozatok és a beruházás következtében várható jövőbeli hasznos összehasonlítása áll. A beruházást eszerint a felfogás szerint addig érdemes kiterjeszteni, amíg a jelenlegi áldozatok kisebbek a jövőbeli hasznoknál. Az eredmények számszerűsítése szükségessé tenné a hasznok időbeli és személyek közötti összehasonlítását és a növekvő jövedelem által biztosított haszon csökkenésének mérését. Ez — a fogalmi nehézségektől eltekintve is — gyakorlatilag megoldhatatlan feladat. Ez a megközelítési mód ennek megfelelően az utóbbi időben teljesen háttérbe szorult.

Oskar Lange nem elméleti szempontból optimális eredményt adó, hanem gyakorlati célokra felhasználható eszközt keresett. Nem az optimális beruházási hányad és az optimális növekedési ütem meghatározására törekedett, hanem egy olyan modell felállítására, amely valamely adott helyzetben és adott korlátozó feltételek mellett elérhető maximális növekedési ütem meghatározására szolgál. Az input-output elemzést ezért egy beruházási mátrix-szal egészítette ki. A fix folyó ráfordítási együtthatókhoz hasonlóan iparáganként különböző fix beruházási együtthatókat tételezett fel. A maximális ütem ebben az esetben a beruházásoknak olyan ágazati elosztásával biztosítható, amely a beruházást — az egyes ágazatok végső kibocsátására vonatkozó korlátozó feltételek figyelembevételével — elsősorban azoknak az ágazatoknak juttatja, ahol az egységnyi beruházásra jutó nemzeti jövedelem növekmény a legnagyobb. Lange tehát az optimális lehetőségét az ágazati elosztás módosításában látja.

Branko Horvat jugoszláv közgazda ugyancsak a termelés—beruházás arányból indul ki, de feloldja az arányszám stabilitására vonatkozó feltevést. Az egységnyi termelésnövekményre jutó beruházást tőkekoefficiensként definiálja, és ennek szerinte a beruházási hányad növekedésével emelkednie kell. Érvelése a következő: Egy gazdaságban általában akkor is nő a termelés, ha nincs nettó beruházás. Ilyenkor is vannak olyan újítások, amelyeknek a megvalósításához nem kell beruházás, ilyenkor is

fejlődik valamit a közműveltség, a dolgozók szakismerete és a tudomány, végül pedig, ilyenkor is van felújítás, amely lehetővé teszi, hogy az állóeszköz-állomány — ha értékben nem is nő — termelékenyebb legyen. Ilyen esetben tehát a termelés tőkeigényessége csökken.

A beruházás növelése egy ilyen helyzetben növeli a termelést, de — legalábbis egy bizonyos beruházási volumen elérése után — a termelés növekedése kisebb lesz, mint a beruházásé. A termelés növekedése nemcsak a beruházástól, hanem sok más tényezőtől, a munkaerő mennyiségétől, a műszaki ismeretek állapotától és fejlődésétől, a társadalmi és politikai berendezkedés formáitól és számos más hasonló tényezőtől függ. Semmiképpen sem lehet feltételezni, hogy e tényezők hatása párhuzamos a beruházásával. Ellenkezőleg, még az is lehetséges, hogy az erőforrások beruházási célokra való mozgósítása kedvezőtlen hatásokat vált ki ezeken a területeken. A beruházási hányad növelése esetén tehát az egységnyi beruházáshoz tartozó termelésnövekménynek (egy bizonyos határ után) folyamatosan csökkennie kell, és végül elkerülhetetlenül bekövetkeznek egy olyan pont, ahol a tőkekoefficiens már ugyanabban az ütemben nő, mint a beruházási hányad. Ekkor a beruházás növekménye már nem a termelést, hanem csupán a tőkekoefficienst növeli. A beruházás fokozása e mértéken túl pedig már kifejezetten csökkenti a termelést. Ez azért van így, mert a gazdaság beruházás-felszívási (abszorpciós) képessége korlátozott. Létezik egy olyan beruházási szint, amelynél nagyobb beruházás hasznosítására a gazdaság a termelőerők adott szintjén már képtelen. Horvat szerint eddig a pontig ki kell terjeszteni a beruházást, és az ilyen mértékű beruházás biztosítja a népgazdaság maximális növekedési ütemét.

Elméletét Horvat egy szellemes hasonlattal világítja meg. A népgazdaságot egy edényhez hasonlítja, amelybe folyadékot töltünk: a beruházást. Ez a folyadék tágítja az edényt, az edény tágulásának azonban van egy felső határa, amelyet az abszorpciós képesség határoz meg. Ha a folyadékot e kritikus értéknél nagyobb sebességgel öntjük az edénybe, a többlet haszontalanul elfolyik.

Horvat hangsúlyozza: ebből az általános összefüggésből nem következik, hogy a túlméretezett beruházási hányad esetén az egyes beruházási létesítmények önmagukban véve gazdaságtalanok. Lehetséges, hogy az egyes beruházások önmagukban véve nagyon is gazdaságosak, a népgazdaság egészét tekintve mégsem azok, mert a gazdaság egészére vonatkozó korlátozó feltételekbe ütköznek; más hasznos létesítményektől vonják el a munkaerőt, már meglevő kapacitások kihasználását teszik lehetetlenné, a gazdaság egyéb szektorai nem készültek fel az új termékek kellő mértékű hasznosítására stb. Horvat azt is hangsúlyozza, hogy a beruházásnak ez a felső határa nem az irreálisan magas beruházási hánya-

dok tartományában helyezkedik el, hanem a határ átlépésének lehetősége nagyon is reális, sőt a történelem folyamán — így például a jugoszláv tervgazdálkodás korábbi éveiben — valószínűleg ismétlődött. Ezt a többi között a következő meggondolással támasztja alá. Ha a tőkekoefficiens átlagos értéke 3 (amely reális nagyságrendű érték), akkor 30 százalékos beruházási hányaddal 10 százalékos növekedési ütemet lehet biztosítani. Ekkora növekedési ütem azonban azt jelenti, hogy a társadalmi termék egy generáció életében megtízszereződik: „Gyermekeinknek a mai termelés százszorosát, unokáinknak pedig a mai termelés ezerszeresét kellene igazgatniuk." A társadalomnak az ilyen mértékű változásokhoz való alkalmazkodási képessége nyilvánvalóan korlátozott, és ennek folytán a hasznosítható beruházási hányad felső határának átlépése reális lehetőség.

Horvat szerint a társadalom beruházás-felszívási képességének határait a fogyasztás színvonala, az egészségügyi helyzet, az ismeretek, a társadalmi-gazdasági szervezet, és az egyéb külső tényezők határozzák meg. Ha a beruházás további fokozásával már nem lehet fokozni a növekedési ütemet, az erőforrások e tényezők fejlesztésére való átcsoportosításával lehet meglendíteni a fejlődést.

Horvat azt vizsgálja, meddig érdemes növelni a beruházási hányadot a növekedés meggyorsítása céljából, a felmerülő problémák jó részét azonban nem vizsgálja explicit módon. Eltis azt az idetartozó kérdést tárgyalja: hogyan függ össze a tőkekoefficiens a berendezések élettartamával, és ez a szempont mennyiben korlátozza a növekedés ütemét. Bebizonyítja, hogy teljes foglalkoztatás esetén a beruházás fokozása a tőke átlagos élettartamának csökkenését vonja maga után. Ez azért van így, mert a nagyobb ütemben előállított új berendezések mellé csak a legkevésbé termelékeny régi berendezések leállításával lehet munkaerőt állítani. A berendezéseknek ez a cseréje annál nagyobb nyereséggel jár, minél gyorsabb a műszaki fejlődés, minél hosszabb a berendezések élettartama, és minél kisebb a tőke—termelés hányados. Egyértelműen meghatározható azonban a műszaki fejlődés minden adott üteme mellett az a minimális élettartam, amelyen túl az élettartam további csökkentése már csökkenti a fogyasztást, mert a berendezések cseréjének költsége meghaladja a lecseréléssel elérhető nemzetijövedelem-növekményt. Eltis különböző feltevésekre vonatkozó számpéldák segítségével pontosan meghatározza ezt a küszöbértéket.

Lange, Horvat és Eltis nem az optimális, hanem a maximális növekedési ütem, illetve beruházási hányad meghatározására törekedtek. Horvat úgy érvel ugyan, hogy eredményei jóléti közgazdasági értelemben véve optimális megoldást adnak, ez az érvelése azonban nem kielégítő.

Az optimális megoldás meghatározásának kísérletei a termelési függvények alapján születtek meg. Ez érthető is, mert a termelési függvény-

ben explicit módon szerepel a beruházás hozadéka, amelynek pedig — reális megfogalmazás esetén — nyilvánvalóan össze kell függnie a beruházásra optimális módon fordítható összegekkel. A megoldást egymástól függetlenül és szinte teljesen egyidőben fogalmazta meg Allais, Desrousseaux, Phelps, Mrs. Robinson, Swan és von Weizsäcker. Itt Phelps érvelését és terminológiáját ismertetjük.

Az optimális beruházási hányadnak ez az elmélete olyan növekedési utakat hasonlít össze, amelyek mentén a növekedési ütem azonos és a tőkekoefficiens különbözik. Ezeket az utakat Mrs. Robinson nyomán „aranykori növekedési utaknak" nevezik. Minél nagyobb egy ilyen aranykori növekedési úthoz tartozó tőkekoefficiens, annál nagyobb a termelés színvonala, de annál nagyobb a beruházási hányad is. Az aranykori növekedési utak közül az optimálisat az „aranyszabály" határozza meg. Eszerint a termelés és a tőkeállomány növekedési ütemének a tőke hozadékával kell egyenlőnek lennie, és a nemzeti jövedelemből a termelési függvény értelmében a tőkének betudható hányadot kell beruházásra fordítani.

Ennek az eredménynek legvilágosabb magyarázatát Solow a következőképpen adja meg: „Laza és egyszerű megfogalmazás szerint a következő történik. A fogyasztás, a termelés, a tőkeállomány és minden más ugyanolyan exponenciális függvény szerint nő, a tőkefelhalmozás termelésen belüli hányadától független ütemben. Ez mindig is így volt. Vizsgáljuk meg ezeket a (logaritmikus skálán) párhuzamos utakat, amint egy adott ponton, pl. a zérus időponton haladnak át. Ha a tőkefelhalmozás hányada mindvégig nagyobb lett volna, nagyobb lenne a termelés színvonala is. Mennyivel nagyobb? Ez a tőke határtermékétől függ. Tegyük fel, hogy a tőke határterméke r, ekkor, ha egy kis ΔK mennyiséggel több tőke lenne ebben az időpontban, ez $r\Delta K$ többlettermelést eredményezne — vagy pontosabban $r\Delta K$ többlettőke termelését. Ez a teljes mennyiség azonban nem használható fel fogyasztásra. Ha a gazdaságnak most valamivel több tőkéje van, akkor (a konstans növekedési ütemre vonatkozó játékszabályok értelmében) többet is kell beruháznia most és a jövőben, hogy a kissé nagyobb tőkeállomány továbbra is az adott g ütemben nőjön."

„...Ha most egy járulékos ΔK tőkemennyiség $g\Delta K$ mennyiségű tőkejószág megtermelését eredményezi, akkor éppen ennyire van szükség ahhoz, hogy ez az új csekély tőkemennyiség továbbra is g ütemben nőjön. Világos viszont, hogy ha $r\Delta K > g\Delta K$, vagyis ha $r > g$, akkor egy csekély járulékos tőkemennyiség valamelyes járulékos fogyasztást tesz lehetővé most és mindörökre. Ha viszont $r < g$, akkor ha most kicsit több tőkénk van, az valójában termelési kapacitást irányít át a beruházási szektorba, és csökkenti a fogyasztást. A fogyasztás akkor maximális, ha

megfelelő fejlődés valóban minden szempontból a legjobb, lehetnek olyan szempontok, amelyek — főként egy viszonylag elmaradt ország esetében — a gazdasági potenciál gyors kiépítését annyira elsőrendű feladattá teszik, hogy emellett a „jóléti" meggondolások átmenetileg háttérbe szorulhatnak. Ezeknek az összefüggéseknek az egzakt elemzése azonban ilyen esetben is szükséges.

Fenti meggondolások azonban nem vonatkoznak Lange, Horvat és Eltis eredményeire. Egyértelműen bizonyítottnak tekinthető, hogy a beruházás ágazati struktúrájának módosításával meg lehet gyorsítani a növekedést, továbbá, hogy a beruházási hányadnak van egy olyan küszöbértéke, amelynek túllépése esetén a beruházás fokozása már nemcsak hogy nem pozitív, hanem kifejezetten negatív hatású. Úgy tűnik tehát, hogy valóságos helyzetek elemzése esetén a struktúra és a küszöbérték meghatározásának kell — legalábbis egyelőre — nagyobb jelentőséget tulajdonítani, mint az optimum meghatározására irányuló kísérleteknek.

A MAGYAR NÉPGAZDASÁG SZEMPONTJÁBÓL LEVONHATÓ KÖVETKEZTETÉSEK

A fentiek értelmében mindenekelőtt annak a kérdésnek az eldöntése látszik szükségesnek, hogy a beruházási hányad nálunk nem lépte-e túl az előbbiekben tárgyalt küszöbértéket. A kérdés feltevése indokolt, mert az elmúlt években az egységnyi termelésnövekményre jutó állóeszköz-állomány a népgazdaság legtöbb ágazatában, és a népgazdaság egészében is növekedett. A kérdés előzetes elemzése alapján biztosra vehető, hogy a mutatószám értéke a kritikus érték közelében van, és könnyen lehetséges, hogy ezt az értéket — legalábbis néhány évben — túlléptük. Ezek szerint lehetséges, hogy beruházási hányadunk meghaladja népgazdaságunk jelenlegi beruházás-felszívási képességét.

Ez az eredmény összhangban van a természetes növekedési ütemre vonatkozó fenti fejtegetésekkel és a népgazdaság helyzetére vonatkozó általános ismereteinkkel. A természetes növekedési ütemmel kapcsolatos meggondolások szerint a növekedési ütem csak átmenetileg haladhatja meg a népszaporodás — pontosabban a munkaerőállomány kiterjesztése — és a műszaki fejlődés által meghatározott szintet. Köztudomású, hogy mozgósítható munkaerő-tartalékaink nemigen vannak, műszaki fejlődésünk nem kielégítő üteme pedig olyan probléma, amelyet nap mint nap hangoztatunk. A beruházási hányad kritikus értéke tulajdonképpen csak más szavakkal és más oldalról fejezi ki ugyanezt az összefüggést. Ez a meggondolás összhangban van azzal a gyakran elhangzó követeléssel is, hogy a gazdasági növekedés extenzív szakaszáról az intenzív szakaszra

r = g, vagyis ha a tőke határterméke egyenlő a növekedési ütemmel. A profitnak mint egy bizonyos fajta jövedelemforrásnak ehhez semmi köze sincs; az sem számít, hogy ki mit takarít meg. A profitráta csak akkor lép be a képbe, ha ezzel mérjük egy dollár értékű tőkejószág határtermékének értékét."

Solow fejtegetései egyértelműen tükrözik a beruházások hozadéka és a beruházásra hasznosan fordítható nemzeti jövedelem hányada közötti összefüggést. Egyértelműen tükrözik azt is, hogy ennek az összefüggésnek semmi köze sincs a tulajdonosi jövedelmek kérdéséhez.

Az elméletet Phelps második tanulmánya fejlesztette tovább. Először bebizonyítja, hogy ezek az eredmények nem csupán a „neoklasszikus" növekedési modell mellett érvényesek, hanem a Harrod—Domar-modell esetén is. Ez azért nagyjelentőségű, mert így az optimális beruházási hányadra vonatkozó eredmények a termelési függvényre és a beruházások termelékenységére vonatkozó feltevések nélkül is megállják a helyüket. Ebben az esetben elegendő annak feltételezése, hogy bizonyos termelési színvonal biztosításához adott létszám mellett meghatározott mennyiségű állóeszközre is szükség van, tehát, hogy az állóeszközök léte valamely termelési színvonal szükséges feltétele. Amint ezt Lange meggyőzően kifejti, ez a feltevés semmiképpen sem jelenti a tőke termelékenységére vonatkozó feltevés bevezetését.

Phelps ezután megmutatja, hogy ezek az eredmények kiterjeszthetők arra az esetre is, amikor van műszaki fejlődés, mégpedig teljesen változatlan formában akkor, ha a műszaki fejlődés a munka mennyiségét növeli, és kissé módosított formában, ha a műszaki fejlődés a tőkemennyiség növeléseként fogható fel. Ennél is nagyobb jelentőségű, hogy Koopmans nyomán — Koopmans ezeket az eredményeit Budapesten, a Magyar Közgazdasági Társaság vitáján is ismertette — bizonyítani tudja: minden olyan növekedési út, amely különbözik az „aranyszabály" útjától, dinamikusan inefficiens, mert mindig létezik egy olyan másik út, amely ezzel az úttal szemben domináns helyzetben van abban az értelemben, hogy több fogyasztást tesz lehetővé (legalábbis a vizsgált időszak egy részében) és sohasem biztosít kevesebb fogyasztást.

E tételek bizonyításának ismertetésére ehelyütt nincs lehetőség. Az eredmények értékelésében, s főként gyakorlati alkalmazásában azonban mindenképpen óvatosságra van szükség. Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy olyan hosszú ideig tartó „aranykori" utakat hasonlítanak össze, amilyenek a valóságban nincsenek. Ennek folytán szó sincs arról, hogy ezek az eredmények a valóságra közvetlenül alkalmazhatók. Az átmeneti időszakokra ezek a törvényszerűségek az elmélet szerint sem érvényesek, a valóságban viszont mindig valamilyen átmeneti időszakban élünk. Ezen túlmenően semmi sem bizonyítja azt, hogy egy „aranykornak"

kell áttérnünk. Az extenzív szakaszban, amíg még van munkaerőfölösleg, gyorsan növeli a nemzeti jövedelmet a foglalkoztatás kiterjesztése és a létszámnövekmények változatlan műszaki színvonalú állóeszközökkel való ellátása is. Az extenzív szakasz befejeztével az ilyen állóeszközigény megszűnik, és így — ha nincs kellő műszaki fejlődés — nem lehetetlen, hogy a korábbi beruházási hányad egy része nem lesz hasznosítható mindaddig, amíg a műszaki fejlődést nem lehet meggyorsítani.

A fentiekkel szemben egyetlen reális meggondolás hozható fel: az, hogy a műszaki fejlődés és a beruházás nem függetlenek egymástól, mert van „megtestesült" műszaki fejlődés, és így a beruházás bizonyos mértékig a műszaki fejlődés hordozója. Ez a meggondolás reális és vitathatatlan. Solow és Intriligator számításai azonban azt mutatják, hogy még viszonylag gyors ütemű „megtestesült" műszaki fejlődésnek is csak viszonylag csekély hatása van a hasznosítható beruházás hányadára. Eltis eredményei alapján számszerűleg is meg lehet határozni, hogy a „megtestesült" műszaki fejlődés minden egyes értékéhez maximálisan milyen ütemű beruházás tartozhat. Nem elég tehát csupán általánosságban hangoztatni azt, hogy a beruházás előmozdítja a műszaki fejlődést, hanem ennek az összefüggésnek a számszerűsítésére kell törekedni. Erre ma már meg is van a lehetőség.

Köztudomású az a tény, hogy a fejlődés meggyorsításának kulcsa a műszaki fejlődés meggyorsítása. Ezt ki kell egészíteni azzal, hogy egészen más következtetésekre vezet és egészen más eljárást tesz szükségessé az, ha a „megtestesült", és ismét más eljárást, ha a „meg nem testesült" műszaki fejlődés üteme bizonyul nem kielégítőnek.

Ha a „megtestesült" műszaki fejlődés üteme lassú, akkor ez azt jelenti, hogy az új gépek és berendezések nem sokkal jobbak a régebbieknél, vagyis hogy a termelőberendezéseket előállító ágazatok fejlődése nem kielégítő. Ebben az esetben a műszaki fejlesztésre felhasználható anyagi és szellemi erőforrásokat elsősorban a termelő berendezéseket előállító iparágakba kell összpontosítani. Ekkor fel kell vetni azt a kérdést, hogy a beruházások nagyságát nem lenne-e szükséges viszonylagosan — helyenként és átmenetileg esetleg abszolút értelemben is — mérsékelni mindaddig, amíg a műszaki fejlesztés meggyorsítására hozott intézkedések sikerrel járnak. Ilyen esetben a termelőberendezések viszonylag hosszú élettartama a gazdaságosabb.

Teljesen ellentétes következtetésekre vezet az, ha a „meg nem testesült" műszaki fejlődés üteme lassú. Ez azt jelenti, hogy az új berendezések jobbak ugyan a régieknél, de a felhasználó ágazatok nem tudják ezeket megfelelőképpen hasznosítani. Akár azért, mert termelésszervezési és hasonló jellegű hiányosságok vannak, akár pedig azért, mert a termelés felfutását olyan általános gazdasági jellegű problémák akadályozzák,

mint a termelés és fogyasztás struktúrája közötti összhang hiánya. Ebben az esetben a rendelkezésre álló erőforrásokat a termelés műszaki és gazdasági megszervezésének a reformjára kell összpontosítani. Ilyen körülmények között a termelőberendezések viszonylag rövid élettartama a gazdaságosabb, így nem a beruházás csökkentése, hanem a selejtezés meggyorsítása válhat szükségessé.

A műszaki fejlődés ütemének vagy jellegének fel nem ismerése vagy helytelen értelmezése nagy veszteségekre vezethet. Így például nagy veszteségekre vezetne a gyorsított selejtezés akkor, ha a „megtestesült" műszaki fejlődés üteme nem kielégítő, mert ebben az esetben a régi és az új berendezés termelékenységének csekély különbsége miatt nem térülhet meg a berendezések cseréjének költsége. Hasonló veszteségek keletkezhetnek az ellenkező esetben is.

Ezek a meggondolások mindkét ágon a gazdasági mechanizmus problémájához vezetnek. Ha az tűnnék ki, hogy a „megtestesült" műszaki fejlődés üteme lassú, akkor a mechanizmusnak elsősorban azokat az elemeit kellene felülvizsgálni, amelyekről feltételezhető, hogy gátolják az új műszaki megoldások gyors kialakítását és bevezetését. Ha viszont ezzel ellentétben a további kutatások olyan eredményt hoznak, hogy az állóeszközökben „meg nem testesült" műszaki fejlődés üteme lassú, akkor ez azt jelentené, hogy jelenlegi mechanizmusunk elsősorban a termelés megszervezésével kapcsolatos újítások bevezetését és a termelési struktúra állandóan szükséges folyamatos módosítását lassítja. Így a mechanizmus ezzel kapcsolatos elemeinek módosítását lehet a növekedési ütem meggyorsításában a legtöbbet várni.

Ugyancsak a gazdasági mechanizmus kérdéséhez vezet az a felismerés, hogy szoros kapcsolat van a műszaki fejlődés üteme és jellege, valamint a beruházási és selejtezési politika között. Ha kitűnne, hogy e téren különbségek vannak az egyes ágazatok, sőt, vállalatok között, akkor ebből az következne, hogy ágazatonként és vállalatonként a berendezések más és más élettartama optimális. Ebben az esetben az a kérdés vetődik fel, hogy a vállalatok számára az értékcsökkenési, leírási és selejtezési politika kialakításában is az eddiginél nagyobb önállóságot kell biztosítani. A felsorolt néhány szempont illusztrálja a műszaki fejlődés jellegére és sebességére vonatkozó ismeretek fontosságát. E mutatószámok egyéb felhasználására is van lehetőség. Ehhez feltétlenül szükséges a mutatószámok statisztikai úton való ágazatonkénti meghatározása, ami a próbaszámítások alapján megoldható feladat.

10. téma

A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE A KAPITALIZMUSBAN

V. Ljubimova

A MUNKÁSOSZTÁLY ÉS AZ ÚJRATERMELÉS[1]

A jelenkori kapitalista újratermelésre közvetlen vagy közvetett hatást gyakorló különböző tényezők között nagy jelentőséget nyert a proletariátus osztályharca.

Magától értetődően nem új tényező ez, de a két háború között, számos okból kifolyólag, mindenekelőtt azért, mert a gazdasági válságok rendkívül heves jelleget öltöttek és a munkásosztály számára kevésbé kedvezőek voltak az osztályharc feltételei, sokkal erősebb befolyást gyakorolt a ciklus a dolgozók helyzetére és harcára, mint megfordítva — az osztályharc az újratermelésre és a ciklusra.

Másként kezdett alakulni ez a kölcsönhatás, amikor tovább mélyült a kapitalizmus általános válsága és gyökeresen megváltoztak a világ erőviszonyai. A szocialista országok létezése és sikeres fejlődése rendkívül megkönnyíti a proletariátusnak a burzsoázia ellen vívott osztályharcát, s mind nagyobb befolyást gyakorol a kapitalista rendszerben végbemenő folyamatokra.

A monopolista burzsoázia jelenleg nem képes kizárólag a kizsákmányolás régi módszereivel megóvni uralmát. Hogy elejét vegye a dolgozók forradalmi megindulásainak, kénytelen bizonyos engedményeket tenni, a társadalmi-gazdasági manőverezés politikáját kénytelen folytatni. A monopóliumok és a polgári kormányok arra törekednek, hogy lehetőleg ne öltsön túl nagy méreteket a nyílt munkanélküliség, ne kerüljön sor a proletariátus nagyszabású „éhségmeneteire". Ezért nem folyamodnak a névleges bérek közvetlen csökkentéséhez, sőt, még a bérek emelkedését is kénytelenek hagyni, s arra kényszerülnek, hogy többé-kevésbé kiszélesítsék és társadalombiztosítás rendszerét stb. A monopóliumok ugyanakkor bőven kárpótolják magukat a dolgozókat az engedményekért, a termelési

[1] Mirovaja Ekonomika, 1966. 7. sz.

költségek csökkentése, elsősorban a munkatermelékenység emelése és a munkaintenzitás fokozása révén. Jelenleg ez a kizsákmányolás fokozásának és a nyereség növelésének fő módja.

A proletariátus vívmányainak méreteit és jellegét mindenekelőtt a munkásmozgalom heve és lendülete, s a kemény harc közepette az egyes országokban, valamint a világszíntéren kialakuló erőviszonyok határozzák meg.

Az iparilag fejlett tőkésországokban az a jellemző, hogy a háború után példátlanul nagy dolgozó tömegek sodródtak bele az osztályharcba. Ezekben az országokban ugyan ma a monopóliumok és az állam egyesített hatalma áll szemben a munkásosztállyal, s a társadalmi-gazdasági kizsákmányolás mechanizmusa sokkalta erősebb, mint a háború előtt volt, de maga a munkásosztály is jóval nagyobb létszámú és szervezettebb lett.

A munkásmozgalom tömegméretei, társadalmi bázisának kiszélesedése, a harc sokféle formája, a sok országos megmozdulás, s a viharos általánosztrájkok igen világosan mutatják, hogy kiéleződtek az osztályellentmondások a kapitalista társadalomban, s híre sincs — és nem is lehet —, az osztályharmóniának, amelyről oly előszeretettel beszél a polgári és reformista propaganda.

A munkásosztály harcának a kapitalista újratermelésre gyakorol befolyását közvetlenül mutatja a dolgozók fogyasztásának volumene összetétele és dinamikája. Ugyanakkor a fogyasztás függ a bérszínvonaltól és a bérek összegétől, a szociális segélyektől, a munkaerőpiac helyzetétől, a foglalkoztatottság és a munkanélküliség színvonalától, az adók nagyságától, s az áruk és szolgáltatások árainak dinamikájától. A munkasbérre és a foglalkoztatottság struktúrájára pedig számottevő befolyást gyakorolnak a kapitalista társadalomban végbemenő változások.

A háború előtt, az ipari válság éveiben, főleg 1929—1933 között, erőteljesen nőtt a munkanélküliség, csökkentek a munkabérek, s egyúttal csökkent a dolgozók fogyasztása. A háborút követő években a válság fázisában csupán a munkanélküliség növekedése volt észrevehető. A bérek alig csökkentek, s a fogyasztás sem csökkent lényegesen. Ez éppen a munkásosztály harcának megnövekedett jelentőségével magyarázható. A munkásosztály állandó harcot folytat mind a béremelésért, mind pedig azért, hogy a ciklikus ingadozásoktól függetlenül meghatározott bérszínvonalat biztosítsanak számára. (Országos bérminimumok, az alapbérek és a pótlékok rögzítése több évre megkötött kollektív szerződésekben stb.) Ugyancsak kitartóan harcolnak a dolgozók munkahelyük biztosításáért, a munkanélküliség ellen, amely kikerülhetetlenül fokozódik az ipari válságok éveiben. Követelik továbbá a bérkiesések megtérítését (állami munkanélküli segélyek, kollektív szerződésekben kikötött külön

segélyek), s a különböző társadalmi juttatások (családi pótlék, betegsegély, fizetett szabadság stb.).

A munkásosztály harcának az újratermelés ciklikus menetére gyakorolt befolyása korántsem mindenkor jelentkezik annyira nyíltan és világosan, hogy meghatározott törvényszerűséget lehetne megállapítani a ciklus fázisai, s e harc fellendülése vagy lanyhulása között. Következésképpen nem minden esetben lehet meghatározni a munkásosztály harcának a ciklusra gyakorolt közvetlen befolyását. Így például az Egyesült Államokban a sztrájkmozgalom nagyszabású fellendülését 1959-ben, a bérek emelkedését pedig az 1957—58. évi válság után, továbbá 1964-ben lehetett megfigyelni, amikor éppen fellendült az ipari termelés. Franciaországban a proletariátusnak 1963-ban, amikor éppen rosszabbodni kezdett a konjunktúra, sikerült kivívnia a legnagyobb béremelést a háború után.

Túl sokféle ok határozza meg a munkásosztály harcának dinamikáját. Az azonban kétségtelen, hogy a ciklus valamely fázisában kivívott eredményeket ma nem olyan könnyű semmivé tenni, mint azt a kapitalizmus általános válságának első szakaszában lehetett. Azt mondhatjuk, hogy napjainkban a munkásosztály harca állandóan ható tényező, amelynek az újratermelésre gyakorolt befolyását mindegyik országban az osztályerőviszonyok, s e harc lendülete és eredményei határozzák meg.

Nem érintjük itt a munkásmozgalom mai stratégiájának és taktikájának fontos kérdését, sem a munkásmozgalom harci élcsapatának, a kommunista és munkáspártoknak, s a haladó szakszervezetnek a proletárharc sikerei szempontjából vett jelentőségét. Csupán néhány olyan gazdasági kérdésre térünk ki, amely összefügg ennek a harcnak a kapitalista újratermelés menetére gyakorolt befolyásával.

A munkásmozgalom bázisának kiszélesedése és az osztályharc sikerei szempontjából nagy jelentősége van annak, hogy növekszik a munkásosztály és az összes bérből élő dolgozók létszáma. A bérből élő dolgozók a keresőképes lakosságon belül abszolút túlsúlyban vannak valamennyi iparilag fejlett országban. Számarányuk Angliában 92 százalék, az Egyesült Államokban kb. 87 százalék, az NSZK-ban több mint 77 százalék, Franciaországban közel 72 százalék, Olaszországban pedig kb. 63 százalék. Japán az egyetlen kivétel. Itt a bérből élő dolgozók számaránya alig éri el az 50 százalékot. A munkások és alkalmazottak együttes létszáma az összes iparilag fejlett országban a 60-as évek elején közel 200 millió főt tett ki, míg a század elején 85 millió körül mozgott.

A kapitalista társadalom osztálystruktúrájának napjainkban (főleg a tudományos-technikai forradalom hatására) végbemenő változása folytán a munkásosztály egyre újabb osztagokkal gyarapodik, mindenekelőtt annak révén, hogy növekednek az iparban és a nem termelő szférában foglalkoztatott műszaki dolgozók és kereskedelmi-irodai alkalmazottak

proletár rétegei. (Nagy- és kiskereskedelem, pénzügyi rendszer, szolgáltatások szférája, állami intézmények.) Végső soron a műszaki dolgozók számának növekedése folytán emelkedik az általános bérszínvonal az iparban.

Ugyanakkor szakadatlanul csökken a mezőgazdaságban foglalkoztatott dolgozók, s ezen belül a munkások létszáma és számaránya, jóllehet az egyes országokban nem azonos mértékben. (Így például a mezőgazdaság Japánban és Olaszországban még mindig a keresőképes lakosság több mint 30 százalékát, Franciaországban pedig 27 százalékát, ezzel szemben Angliában és az Egyesült Államokban csak 4,1, illetve 8,6 százalékát foglalkoztatja.) S mivel csökken a mezőgazdaságban foglalkoztatott dolgozók száma és a mezőgazdaságból kikerülő dolgozók városi lakosokká válnak, a parasztság és a mezőgazdasági munkások viszonylatában tipikus árukéhoz képest szélesebb körben és ennél nagyobb volumenben növekszik a fogyasztói kereslet.

Ugyanebbe az irányba hat a dolgozó nők létszámának és arányának növekedése. Ezek számaránya jelenleg átlagosan a bérből élő dolgozók több mint egyharmadát teszi ki.

Bizonyos fokú stabilitást ad a foglalkoztatottságnak az a körülmény, hogy a munkások és az alkalmazottak átáramlanak a nem termelő ágazatokba. Ezek az ágazatok jelenleg a kereső lakosság 30—50 százalékát foglalkoztatják. Ez a körülmény azzal magyarázható, hogy a nem termelő szféra egészében véve gyengébben reagál az újratermelés ciklikus ingadozásaira.

A bérből élő dolgozók számának és számarányának növekedése, valamint a kifizetett bérösszeg ebből eredő növekedése általánosságban arra vezet, hogy megnövekszik a teljes kereslet alkotó elemét képező fogyasztói kereslet szerepe, s ez szükségképpen és amellett egyre aktívabban visszahat a kapitalista újratermelésre, s annak ciklikus fejlődésére. De mielőtt áttérnénk a fogyasztói kereslet alakulásának és a ciklusra gyakorolt befolyásának elemzésére, meg kell vizsgálnunk, hogy milyen helyzet alakult ki a munkaerőpiacon, tekintettel arra, hogy a foglalkoztatottság és a munkanélküliség dinamikája és méretei számottevően befolyásolják a bérharcot. S tudvalevőleg a bér nagysága határozza meg túlnyomórészt a dolgozók fizetőképes keresletét.

Megjegyzendő, hogy a ciklikus ingadozások nagyobb mértékben befolyásolják a foglalkoztatottság és a munkanélküliség dinamikáját, mint a bérek alakulását. A foglalkoztatottság szférájában a munkásosztály harca egészében véve kevésbé hatékony, mint a bérek, a szociális segélyek stb. szférájában. A foglalkoztatottság és a munkanélküliség színvonala tekintetében jelentős különbség van a fejlett nyugat-európai államok többsége és az Egyesült Államok között. Ez a ciklus alakulásának sajá-

tosságaival, a tudományos-technikai haladás ütemével és mértékével, demográfiai tényezőkkel, Olaszországban és Japánban az agrár-túlnépesedéssel, s végezetül komoly strukturális eltolódásokkal és a gyorsított nyugat-európai integrációval magyarázható.

A kontinentális Nyugat-Európa országaiban hosszú ideig nem voltak olyan kifejezett túltermelési válságok, mint az Egyesült Államokban, s részben Angliában. Így például 1948—1949-ben, amikor az Egyesült Államokat válság sújtotta, az európai országokban egészében véve folytatódott az ipari termelés helyreállítása, a régi alapon, csupán lelassult ez a fejlődés azért, mert még nem kezdődött meg a nagy befektetések új szakasza. Amellett a nyugat-európai országok iparában a Marshall-terv folytán némi strukturális változások kezdődtek.

1957—58-ban az Egyesült Államokat és Kanadát, kisebb mértékben Japánt és Angliát érintette a válság, míg a kontinentális Nyugat-Európában csak Belgiumban volt tapasztalható. A többi nyugat-európai országban csupán néhány iparágat érintett. Számos ágazatban az ipari termelés kismértékű visszaesését a Közös Piac létrehozásának előkészületeivel összefüggő aktív strukturális átalakulás váltotta ki.

1960—61-ben ismét csak az Egyesült Államok és Anglia iparában következett be válság. A kontinentális Nyugat-Európában csak 1964-ben került sor erre, mindenekelőtt Olaszországban, majd 1964—1966-ban, jóval kisebb mértékben, Franciaországban. Ezenkívül Japánban volt túltermelési válság. De a termelés nem esett vissza, hanem csupán lassult, vagy megállt a növekedés.

Az Egyesült Államokban a foglalkoztatottság és a munkanélküliség ciklikus ingadozásai eléggé erősek. Mindemellett a két világháború közti időszak ingadozásainál sokkal kisebb mértéket öltenek. Így például az 1961. évi válság időszakában a teljes munkanélküliek száma az 1967. évi 2 936 000-rel szemben 4 806 000-ra, vagyis 64 százalékkal nőtt. De a munkanélküliség viszonylagos növekedése sokkal kisebb volt, mint a 20-as, 30-as években. A munkanélküliek számaránya 1961-ben, amikor a háború után a legnagyobb volt a munkanélküliség, 6,7 százalékot tett ki, holott az 1929—1934. évi válság időszakában a munkanélküliek számaránya 1931-től kezdve állandóan meghaladta a 20 százalékot, s a válság befejezése után sem esett 14 százalék alá, egészen a második világháború kezdetéig.

Angliában az 1958. évi válság az 1957. évi 327 000-ről 451 000-re, vagyis közel 38 százalékkal növelte a munkanélküliek számát, de a munkanélküliek számaránya csak 1,5 százalékról 2 százalékra nőtt.

1963-ban, amikor lagymatag volt az ipari termelés, s a technikai haladás befolyására egyúttal jelentős strukturális változások mentek végbe, az angol ipar számára fontos ágában tömeges elbocsátásra került sor. A mun-

kánélküliek száma az 1962. évihez viszonyítva 22 százalékkal nőtt, de számarányuk csupán 2,6 százalékot tett ki, vagyis ismét csak jelentősen alatta maradt a háború előtti színvonalnak, hiszen az 1929—1934. évi válság időszakában a munkanélküliek számaránya egyes években elérte a 22 százalékot s a második világháború küszöbén is 10 százalékot tett ki.

Az utóbbi évek folyamán a tudományos-technikai haladás hatására két ellentétes tendenciát mutatott az ipari foglalkoztatottság változása: 1. A munkatermelékenység emelkedése csökkenti a foglalkoztatottságot; 2. az új ágazatok megjelenésével, a termelés struktúrájának bonyolódásával, s egyes régi ágazatok több önálló ágazatra válásával kapcsolatban növekszik a foglalkoztatottság.

Ilyenformán az ipari foglalkoztatottság egészében véve csak az esetben növekedhet, ha a gazdasági fejlődés üteme meghaladja a munkatermelékenység emelkedésének ütemét. Ezért van állandó különbség a foglalkoztatottság színvonala és dinamikája tekintetében egyfelől az Egyesült Államok és Anglia, másfelől a kontinentális Nyugat-Európa országai és Japán között.

Míg az Egyesült Államokban az utolsó évtized folyamán igen lassan, s kizárólag a nem termelő szférák révén nőtt az általános foglalkoztatottság, a fejlett nyugat-európai országokban a foglalkoztatottság egészen 1964-ig szakadatlanul nőtt, s azokban az években nem esett vissza számottevően, amikor rosszabbodott a gazdasági konjunktúra. Csupán Angliában csökkent némileg 1961-ben és 1963-ban. Az utolsó évek folyamán leggyorsabban az NSZK-ban, továbbá Olaszországban, Belgiumban és Ausztriában nőtt a foglalkoztatottság. Franciaországban a növekedés kisebb mértékű volt.

De 1964 után csökkent a foglalkoztatottság növekedése Nyugat-Európában, noha ezekben az országokban nem esett vissza az ipari termelés, csupán növekedésének üteme lassult. Mint az International Labour Review című folyóirat jegyzi meg, a „munkaerőtakarékosság" céljából eszközölt új tőkebefektetések hatására stabilizálódott az ipari munkások létszáma. Egyes ágazatokban csökkentették a munkáslétszámot, s a munkaerő újraelosztását hajtották végre ismét a különböző ágazatok között, a gazdaság folytatódó strukturális változásának hatására.[2]

A nyugat-európai országokban, Olaszország kivételével, jelentéktelen volt a munkanélküliség az 50-es és 60-as években. A munkásosztálynak ez segítségére volt abban, hogy béremelést vívjon ki. De az ipari fellendülés a nyugat-európai munkásosztály gazdasági harca szempontjából kedvezőtlen jelenségeket is váltott ki, így például a külföldi munkások roppant méretű vándorlását. A kapitalizmus nem volna kapitalizmus, ha lemon-

[2] Lásd International Labour Review, 1965. július.

dana arról, hogy nyomást gyakoroljon a munkapiacra. Egyes nyugat-európai országok a számottevő „saját" munkanélküliség ideiglenes hiányából és a munkaerőhiányból kifolyólag fokozni kezdték az olcsó munkaerő behozatalát a krónikus és tömeges munkanélküliséggel küszködő országokból. (Olaszország, Spanyolország, Törökország, Görögország. Például Olaszországban nem annyira a belföldi foglalkoztatottság növekedése folytán csökkent a munkanélküliek száma 1960—1962 között, mint inkább azért, mert a munkások tömegesen vándoroltak ki az NSZK-ba, Franciaországba, Svájcba, Belgiumba és más országokba.) A nagy munkaerő-import biztosította ugyan a termelés növekedését, de bizonyos fokig hátráltatta a technikai haladást, nyomást gyakorolt a munkaerő-importáló országok munkásosztályának bérszínvonalára, s a bérharcot megnehezítő elemeket hozott magával. Ezért Franciaország, Belgium és számos más ország kommunista pártjai és haladó szervezetei a „vendégmunkások" munkakörülményeinek megjavítására törekednek, s igyekeznek ezeket a munkásokat bevonni a tőkés kizsákmányolás ellen folytatott harcba.

Jóllehet a nyugat-európai országokban magas a foglalkoztatottság színvonala és csökkent a munkanélküliség, a munkásosztály harcában egyre nagyobb szerepet játszik ma a munkahely, az állandó munka biztosításának követelése. Ez nem véletlen. A tudományos-technikai haladás ugyanis még a foglalkoztatottság magas színvonala esetén is növeli a munkahely megtartásának bizonytalanságát, továbbá a tömeges elbocsátások potenciális veszélyét, válságjelenségek, vagy akár rövid ideig tartó visszaesések esetén pedig azonnal kiváltja a munkanélküliség, főleg a részleges munkanélküliség növekedését. Így például Franciaországban 1964—1965 folyamán egyes iparágak termelésének csökkenése és más iparágak növekedési ütemének lassulása csupán jelentéktelenül növelte a teljes munkanélküliek számát, ezzel szemben a nem teljes foglalkoztatottság, egyes becslések szerint, az egész munkaerő 20 százalékát érintette.

Az Egyesült Államokban, ahol a munkanélküliség színvonala számottevően magasabb, mint a nyugat-európai országokban, már régóta igen fontos helyet foglal el a munkásosztály harcában a munkabér garantálásának, a munkahelyek számbeli fenntartásának és növelésének, a tömeges munkanélküliség által sújtott ínségövezetek megsegítésének követelése. Ez a harc el is ért bizonyos eredményeket, amelyek ugyan magától értetődően nem oldják meg a munkanélküliség problémáját, de némileg enyhítik annak káros következményeit. (A munkanélküli segélyek nagyságának és folyósításuk időtartamának növelése, más segélyfajták). A jelenlegi helyzetben a dolgozók gazdasági és politikai harcának nagy lendülete kétségtelenül rákényszeríti a burzsoáziát és az államot, hogy intézkedéseket tegyen a munkások átképzésére, a gazdaságilag elmaradt körzetek fejlesztése révén növelje a foglalkoztatottságot stb., továbbá fejlessze a

munkanélküli segélyrendszert, s a konjunktúra rosszabbodása esetén a tömeges elbocsátások helyett a nem teljes foglalkoztatottságot részesítse előnyben.

Ilyen erős munkásmozgalom híján a nyílt munkanélküliség jóval nagyobb lenne, főleg a válságok éveiben, s az ipari termelés növekedési ütemének lassulása esetén.

A munkaerőpiac kedvezőbb helyzete lehetővé tette a dolgozók számára, hogy rendkívül szívós harcban kivívják a reálbérek jelentős, bár nem egyenletes emelkedését.

A reálbérek alakulása az iparilag fejlett országokban

Év	Egyesült Államok	Nagy-Britannia	NSZK	Franciaország	Olaszország	Japán
1950	106,1	103,7	91	97,7	—	—
1951	104,3	104,3	95	103,0	—	—
1952	106,3	103,2	101	101,5	103,8	—
1953	110,2	105,7	109	101,8	104,7	100,0
1954	110,5	111,0	112	107,1	105,7	100,7
1955	118,3	116,0	120	113,3	107,7	106,7
1956	120,8	118,9	125	115,2	108,6	116,9
1957	120,2	120,1	132	117,3	111,4	117,5
1958	118,4	119,8	132	111,5	111,8	120,3
1959	124,3	125,5	135	109,7	113,6	127,5
1960	123,5	132,3	147	110,0	115,9	132,9
1961	125,5	138,2	158	111,9	117,2	141,1
1962	129,4	133,1	168	113,6	123,3	145,8
1963	130,6	137,1	185	115,2	129,6	148,8
1964	136,4	142,0	203	—	142,9	159,0

1. 1944—100. Hetibér a feldolgozó iparban
2. 1947—100. Hetibér.
3. 1938—100. Órabér.
4. 1949—100. Órabér.
5. 1948—100. Napibér
6. 1953—100. Havi átlagbér

Megjegyzendő, hogy a táblázat indexei, noha helyesen mutatják a bérek alakulásának általános irányát, rendszerint a magas keresetű rétegekre tipikus magasabb mutatókon alapulnak, ugyanakkor pedig a létfenntartási költségek számítása gyengén tükrözi az árak és az adók tényleges növekedését. A valóságban a drágaság és az adóterhek időszakonként rendszerint elnyelik a nominális bérek harcban kivívott emelkedésének nagy részét. Ez arra kényszeríti a munkásosztályt, hogy szüntelen harcban védelmezze a magasabb életszínvonalra való jogát. A gazdasági konjunktúra rosszabbodásának időszakaiban kiváltképpen kiéleződik az a harc. Mindamellett a reálbérek dinamikája emelkedő tendenciát mutat s ez a tendencia még a válságok és a termelési visszaesések időszakaiban sem szakadt meg.

Nyugat-Európa kontinentális országaiban természetszerűleg nőtt a kifizetett bérek összege, mivel szinte állandóan nőtt a foglalkoztatottság, a termelés pedig, egyes ágazatok kivételével, nem mutatott észrevehető csökkenést. Az Egyesült Államokban és Angliában ugyancsak nem csökkent számottevően a kifizetett bérek összege a válságok éveiben. Az Egyesült Államokban 1961-ben, amikor a munkanélküliség az előző évihez viszonyítva 22 százalékkal nőtt, nem csökkent, sőt valamelyest nőtt a béralap, mert emelkedett a hetibér. Ilyen formában a munkabérek dinamikája nem tükrözte a válság fázisát.

Hangsúlyozni kell, hogy itt nem a reálbérről, hanem a névleges bérről van szó. Ez kiváltképpen azért fontos, mert a válság fázisában vagy a termelés csökkenésének időszakaiban mindenütt emelkedtek az árak és az adók. A két világháború között az ilyen időszakokban az árak rendszerint estek, ennek ellenére a reálbérek csökkentek, mert a névleges bérek csökkenése az áresésnél erőteljesebb volt. Így például az Egyesült Államokban 1933-ban az 1929. évihez viszonyítva közel 14 százalékkal, Németországban pedig majdnem 40 százalékkal csökken a reálbér. Az 1937—1938. évi válság időszakában a reálbér az Egyesült Államokban egy év alatt 5 százalékkal, Japánban pedig 13 százalékkal csökkent. A két háború közötti és a háború utáni ciklusok reálbérdinamikájának összehasonlítása azt mutatja, hogy eredményes volt a munkásosztálynak a nominális bérek emeléséért, valamint államilag garantált bérminimum és az áremelkedéshez igazított „mozgó bérskálák" bevezetéséért vívott szívós harca.

A tudományos-technikai forradalom lényegesen növeli ugyan a monopóliumoknak az új berendezésre és a munkatermelékenység emelésére fordított kiadásait, de a termékegységre számított viszonylagos bérköltséget csökkenti.[3] Ezért alaptalannak tűnik „a változó tőke" megdrágulásának" tétele, amelyet „A jelenkori ciklus mechanizmusáról" című cikk vetett fel.[4]

Jelenleg a munkaerő újratermelésének feltételei lényegesen megváltoztak, jelentősen nőtt azoknak az anyagi eszközöknek a volumene, amelyekre a munkásnak munkaképessége fenntartásához van szüksége a növekvő munkaintenzitás mellett, továbbá, amelyeket a munkás általános kulturális, szakmai és képzettségi színvonalának emelése, valamint családjának eltartása igényel. A jelenkori munkásosztály szükségleteit össze sem lehet hasonlítani azokkal az elemi szükségletekkel, amelyekért a munkásság a XIX. században vagy a XX. század elején harcolt. Lényegesen megváltoztak a modern proletariátus életberendezkedésének szociális

[3] Lásd *Victor Perlo:* Az amerikai gazdaság alapvető ellentmondása és a dolgozók kizsákmányolása. Béke és Szocializmus, 1966. 3. sz. 42. old.

[4] Mirovaja Ekonomika, 1966. 5. sz. 62. old.

formái, részben azért, mert fejlődött a termelés és ennek megfelelően növekedtek a munkások anyagi és szellemi szükségletei, részben pedig abból kifolyólag, hogy a munkás osztályöntudata és méltóságérzete növekedett meg, továbbá hallatlanul fokozódott a munkásosztálynak a tőke ellen vívott harca.

A reálbér jelenlegi színvonala egyik tőkésországban sem elegendő a munkásszükségletek bővülő körének és volumenének kielégítéséhez. Az Egyesült Államokban a munkaügyi minisztérium 1965-re összeállított családi típus-költségvetése szerint az átlagmunkásnak, akinek felesége és két iskoláskorú gyermeke van, heti 123 dollárt, vagyis évi 6418 dollárt kellene keresnie ahhoz, hogy „szerény jólétben" éljen, anélkül hogy valamit is megtakarítana. De az ipari munkások heti átlagbére 105 dollár volt, vagyis 15 százalékkal alatta maradt a típus-költségvetésnek. A kereskedelemben foglalkoztatott munkások hetente átlag 70,13 dollárt kerestek, s ez már 48 százalékos lemaradás.[5]

A nyugat-európai országokban az amerikainál jóval szűkösebb költségvetéssel számolnak, de a munkabér ott is számottevően alatta marad a „normának". Így például az NSZK-ban a hivatalos becslések szerint egy négytagú munkás- vagy alkalmazott-család havi költségvetése 1962-ben 792 márka kellett volna hogy legyen. De az ilyen családok 62 százalékának jövedelme nem érte el ezt a színvonalat (ezen belül az alkalmazott-családok 45 százalékánál és a munkás-családok 80 százalékánál).[6] Franciaországban 1965-ben a munkások 66 százaléka kevesebbet keresett a létminimumnál. (Egy főre számítva havi 521,30 frank.)[7]

Japánban, ahol az életszínvonal a nyugat-európainál jóval alacsonyabb, 1964-ben havi 60 000 yen volt egy öttagú munkáscsalád létminimuma, az átlagbér viszont 36 000 yen körül mozgott, vagyis csupán a szükségletek 60 százalékát fedezte.[8] A dolgozók a nem kielégítő bér miatt mindenütt arra kényszerülnek, hogy túlórát és helyettesítést vállaljanak, s növeljék a keresők számát a családban.

De a proletariátus szívós harc árán mégis javítja munkaereje eladásának feltételeit, s a munkások zömének sikerül többé-kevésbé munkaereje értékéhez közelíteni reálbérét.

Mint Marx jegyezte meg, ha a munkabér a minimumhoz, vagyis alsó határához képest egyáltalán nem emelkedne, akkor a munkásosztály kívül rekedne a termelés egész fejlődésén, a társadalmi gazdaság növekedésén,

[5] Lásd Economic Notes, 1965. július. 3. old.
[6] Lásd DWI Berichte, 1965. 10. sz. 10. old.
[7] Lásd La Vie Ouvriere, 1965. július 21. és Le Peuple, 1965. augusztus 1—31. 27. old.
[8] Lásd Mirovaja Ekonomika, 1965. 6. sz. 84. old.

a civilizáció fejlődésén, s következésképpen ki volna zárva számára a felszabadulás lehetősége is.[9]

Mivel az országok túlnyomó többségében nagy volt a munkaerő kereslete, a bérek emelkedésével párhuzamosan, ha nem is olyan mértékben, hogy a dolgozók kielégíthették volna szükségleteiket, mégis csak nőtt a lakosság fizetőképes kereslete.

Viszont a dolgozók vásárlóerejének fennmaradása azokban az időszakokban, amikor az I. alosztály ágazataiban válságjelenségek bontakoztak ki, hozzájárult ezeknek a jelenségeknek a leküzdéséhez a II. alosztály ágazataiban, ami végső soron enyhítette a válságot.

A dolgozók az utóbbi évek folyamán mindenütt megindították a harcot a társadalombiztosítás megjavításáért is, többek között a munkanélküli, beteg és baleseti segélyek, a családi pótlékok, s a nyugdíjak emeléséért stb. A munkásosztály társadalombiztosítási vívmányai rendkívül egyenlőtlenek a különböző országokban és távolról sem terjednek ki a dolgozók valamennyi kategóriájára. A legtöbb szociális segélynél és a nyugdíjnál a burzsoá állam számos kikötést támaszt. A segélyek és a nyugdíjak összege rendszerint nem magas.

Leon Kayserling számításai szerint az Egyesült Államokban, ahol krónikus és tömeges munkanélküliség folytán az egyetlen létfenntartási forrásuktól megfosztott embereknek kiváltképpen nagy szükségük van segélyre, 1964 júniusában a munkanélküliek alig valamivel több mint 25 százaléka kapott segélyt.[10] Az átlagos munkanélküli segélyösszeg 1965 nyarán kb. heti 35 dollár, vagyis a munkabér egyharmada volt. S amíg a munkanélküliség többnyire hosszantartó, a munkanélküli segélyeket csak rövid ideig, legfeljebb 26 héten át, számos államban pedig kevesebb mint 24 héten át folyósítják. Mindemellett még ez a nagyon tökéletlen munkanélküli segélyrendszer is „segít elkerülni a korábbi katasztrofális következményeket".[11]

A nyugat-európai országok munkásosztálya szintén szakadatlan harcot folytat a munkanélküli segélyrendszer megjavításáért és kiszélesítéséért. Így például Franciaországban 1965 folyamán a munkások kivívták a munkanélküli segélyek emelését, s ezek folyósításának kiterjesztését a férjes asszonyokra. Jellemző, hogy Franciaországban, ahol a reálbérszínvonal jelenleg nem magas, a növekedés is a legkisebb volt Nyugat-Európában, az állam nehezebben járul hozzá a munkabérek emeléséhez, mint a monopóliumok, s inkább a társadalombiztosítási rendszer néminemű megjavítását vállalja.

[9] Lásd *Marx—Engels* Művei. 6. köt. 690. old. (oroszul).
[10] Lásd Economic Notes, 1965. március. 8. old.
[11] Lásd *M. Paillet*. Gauche, année zéro. Párizs, 1964. 87. old.

Bármilyen hiányosak is ezek a társadalombiztosítási rendszerek, mégis támaszt jelentenek a családi költségvetés számára, s az utolsó években a magasabb bérekkel együtt bizonyos fokig stabilizálták vagy bővítették a dolgozók tömeges fogyasztását, ami szükségképpen ösztönző hatást gyakorol a termelésre.

A dolgozók társadalombiztosítási vívmányai külön figyelmet érdemelnek, mert ezek függetlenek a ciklustól, sőt a válság vagy visszaesés fázisában megnövekszik viszonylagos és abszolút szerepük.

A munkásosztálynak a munkabérek és a segélyek emeléséért vívott harca kétségtelenül lényeges szerepet játszott a dolgozók fogyasztásának strukturális változásaiban.

Így például a legjobban kereső munkásrétegek kezdtek tartós használati cikkeket — gépkocsit, motorkerékpárt, rádiót, televíziót, hűtőgépet, háztartási gépeket stb. — vásárolni, holott ezek fogyasztása még nemrég is a vagyonos osztályok privilégiuma volt. Ilyenformán a munkásosztály az áruk igen széles körének eléggé nagy fogyasztója lett, s ez közvetlen befolyást gyakorolt az I. és II. alosztály számos ágazatában a termelés fejlődésére.

A háztartási gépekkel rendelkező családok számaránya
(a 60-as évek elején, a családok százalékban)

	Franciaország	NSZK	Belgium	Hollandia	Olaszország	Anglia
Hűtőgép	41	52	21	23	30	30
Mosógép	32	36	52	69	8	45
Varrógép (kézi hajtású és vill.)	56	60	47	79	56	46
Porszívó	37	66	40	95	7	72
Villamos padlókefe	5	5	5	4	5	2

Forrás: BIKI. 1964. május 19.

Ugyanakkor a munkás és alkalmazott családi költségvetések elemzése azt mutatja, hogy ezek a rétegek folyó jövedelmükből igen jelentéktelen összeget költenek tartós használati cikkek vásárlására. Főleg hitelre vásárolnak. A fogyasztói hitelek fejlődése s az ezt ösztönző állami politika rendkívül nagy befolyást gyakorol a dolgozók által vásárolt áruk köreinek bővülésére. Az állami politika mindenekelőtt a tartós használati cikkeknél szabályozza a részletfizetéseket és a kamatlábat, s előmozdítja azok termelésének és belső piaci értékesítésének növekedését.

Mint tudjuk, az Egyesült Államokban a heves piaci konkurrencia folytán a fogyasztói hitelnek már régóta nagy, majdnem hogy döntő szerepe

van a legkülönbözőbb áruk és szolgáltatások értékesítésében. Például gépkocsivásárlásnál csak az ár 10 százalékát kell készpénzben kiegyenlíteni, s az összeg fennmaradó részére 30—36 havi, használt gépkocsi vásárlása esetén pedig 24 havi hitelt nyújtanak.

A hitelnyújtást a tartós használati cikkeken túlmenően más árukra is kiterjesztik, beleértve az élelmiszereket, sőt a szolgáltatásokat is, például javítómunkákra és orvosi ellátásra. Az utóbbi egyébként rendkívül drága az Egyesült Államokban.

Az amerikai lakosság, túlnyomórészt a dolgozók fogyasztási hiteladóssága 1961—1964 között évente átlag 8 százalékkal nőtt és 1964 végén elérte a 76,8 milliárd dollárt. Ez majdnem 20 százaléka az adók befizetése után megmaradt személyi jövedelmeknek.[12]

Az utolsó évtizedben a tartós használati cikkek hitelre vásárlása nagymértékben elterjedt Nyugat-Európában és Japánban is. Ezzel a lehetőséggel főleg a leghaladóbb iparágak munkásai és alkalmazottai élnek. Ezekben az iparágakban a legmagasabb a bérszínvonal és viszonylag stabil foglalkoztatottság. De fokozatosan más ágazatok munkásai és alkalmazottai is kezdenek hitelre vásárolni.

„A francia gazdasági növekedést 1949—1955 között jelentős részt az új fogyasztási árufajtákat kibocsátó ipar idézte elő... A fogyasztási cikkek termelésének ez a rendkívül nagy fejlődése a fogyasztói hitel fejlődésén alapult. S a fogyasztói hitel csak azért fejlődhetett, mert a modern ipar lehetővé tette a foglalkoztatottság biztosítását" — írja Serge Mallett francia szocialista.[13] Megjegyzi, hogy a foglalkoztatottság stabilizálódása még a bérek abszolút összegének növekedésénél is nagyobb mértékben ösztönözte a fogyasztási cikkek nagy csoportjainak fogyasztását és termelését. Ráadásul a fogyasztói hitelt a dolgozók széles rétegeire terjesztették ki. „Lényegében véve a hitel gazdasági hatékonysága nem befolyásolta volna enynyire a fogyasztást és a termelést, ha a hitel a lakosságnak arra a kis részére korlátozódott volna, amelynek általában biztos munkahelye van" — írja Mallett ugyanott.

Ez nemcsak Franciaországra érvényes. Az NSZK-ban ugyanezt tanúsítja a fogyasztói hitelek felvevőinek szociális összetétele. A vásárlási hiteleket biztosító bankok adatai szerint 1962-ben a hitelfelvevők 53 százaléka munkás, 24 százaléka alkalmazott, 12 százaléka tisztviselő, 11 százaléka pedig egyéb személy, főleg nyugdíjas és kisjáradékos volt.[14] A nem bankhitelt, hanem közvetlen kereskedelmi hitelt felvevő munkások száma még nagyobb, de az NSZK-ban rendszerint csak napi fogyasztási

[12] Lásd A kapitalista és a fejlődő országok gazdasági helyzete. Mirovaja Ekonomika, 1965. 9. számának melléklete, 8. old.

[13] Lásd International Socialist Journal, 1965. április.

[14] Lásd DWI Berichte, 1964. 11. sz. 19. old.

cikkeket adnak el hitelbe és akkor is csak rövidlejáratú hitelre a „boltokban". A statisztikai adatok szerint 1962-ben az 5 868 000 munkáscsalád 22 százalékának volt autója, 9,3 százalékának motorkerékpárja, 41,1 százalékának volt televíziója, 80,3 százalékának rádiója, 44,8 százalékának fényképezőgépe, 53,7 százalékának hűtőgépe, 66,5 százalékának porszívógépe, 31,5 százalékának mosógépe stb. Az alkalmazott-családok ennél nagyobb hányadának, mintegy 40 százalékának van autója. Nagyobb hányaduknak van hűtőgépe, porszívógépe és fényképezőgépe is, ezzel szemben kisebb hányaduk rendelkezik televízióval és rádióval.[15] A munkáscsaládok gyakran használt kocsit vásárolnak, s más tartós használati cikkekből is az olcsóbb típusokat veszik meg.

Más országokra vonatkozóan nem áll módunkban megállapítani, hogy a tartós használati cikkek tulajdonosai között mekkora a dolgozók családjainak részaránya. Ezekben az országokban a dolgozók fogyasztási struktúrájának fejlődését sem tudjuk figyelemmel kísérni. De mivel a dolgozók a lakosság egyre nagyobb hányadát teszik ki, s egyre újabb árukat áll módjukban hitelre vásárolni, az általános mutatók az eddiginél lényegesen jobban tükrözik a dolgozó családok, köztük a munkáscsaládok fogyasztásának alakulását.

A családi költségvetés strukturális változásainak általános mutatói arról tanúskodnak, hogy csökkent az élelmezésre fordított kiadások, továbbá a legtöbb országban a ruházkodásra fordított kiadások hányada, s növekednek a tartós használati cikkekre, közlekedésre, szolgáltatásokra, valamint képzésre és pihenésre fordított kiadások. Ez az általános tendencia az egyes országokban az életszínvonaltól és a nemzeti sajátosságoktól függően különböző mértékben nyilvánul meg.

A nyugat-európai országokban kevésbé kifejezett az élelmezésre fordított kiadások hányadának csökkenése és az egyéni kiadások hányadának növekedése, mint az Egyesült Államokban. Az élelmezési kiadások még mindig az összkiadások több mint egyharmadát, vagy kb. felét teszik ki, s amellett abszolút növekedésük is egészen különböző mértékű az egyes országokban. A táplálkozás színvonala struktúrájának javulása mellett — szintén igen különböző. Így például az Egyesült Államokban 1962—1963-ban a fogyasztás elérte a napi 3,090 kalóriát, Hollandiában a 3,020 kalóriát, Belgiumban és az NSZK-ban a 2,950 kalóriát, Olaszországban pedig 1,750 és Japánban 2,290 kalóriát tett ki.[16]

A közlekedési kiadások részarányának növekedése mindenekelőtt azzal függ össze, hogy nagy a távolság az otthon és a munkahely között. Az ipar gyors műszaki fejlődésének körülményei között az új vállalatokat a lakó-

[15] Lásd ugyanott, 11. old.
[16] Production Yearbook, 1963. FAO, Róma 1964. 247. old.

negyedektől távol építik fel, s egyre nehezebb az otthonhoz közel találni megfelelő munkát. A gépkocsivásárlással is kapcsolatban van a közlekedési kiadások növekedése.

Valamennyi iparilag fejlett országra jellemző, hogy növekedik az oktatásra, valamint a pihenésre fordított kiadások hányada. Ez a jelenség szorosan összefügg azzal, hogy a modern iparnak magas képzettségű alkalmazottakra és munkásokra van szüksége, továbbá változik a munka jellege. Ez idő szerint gyors ütemben növekednek a dolgozók családjának az oktatásra és szakképzettség megszerzésére fordított kiadásai. Jóllehet számos kormány állami szakképzési programot fogadott el, a terhek zömét ezen a téren maguknak a dolgozóknak kell viselniök. A munkásosztály ezért egyre szívósabban harcol a közoktatási rendszer megjavításáért. Egyúttal az egészségvédelem megjavítására, hosszabb fizetett szabadságra és rövidebb munkaidőre törekszik, amire a jelenlegi munkaintenzitás mellett rendkívül nagy szükség van.

A munkásosztálynak az életszínvonal és a bérek emeléséért, a társadalombiztosítási rendszer megjavításáért folytatott szívós harca a fogyasztói hitel széles körű elterjedésével és (az Egyesült Államokat és Olaszországot leszámítva) a foglalkoztatottság viszonylag magas színvonalával együtt dolgozó tömegek általános fogyasztásának növekedésére vezetett. Magától értetődően a burzsoázia, amelynek jövedelme a dolgozók jövedelménél sokkalta gyorsabban nőtt, jövedelmének abszolút nagyságáról már nem is beszélve, jelentősen megelőzte a dolgozókat fogyasztásának növelése tekintetében. Mindamellett az egyéni fogyasztás általános fejlődésére múlhatatlanul befolyást gyakorol a bérből élő dolgozók fogyasztásának növekedése is.

A családok személyi fogyasztásának növekedése, noha a különböző országokban nem volt egyenletes, számottevően befolyásolta az ipari termelés fejlődését. S mint már fentebb szó volt róla, a munkásosztály harcának megvolt a maga szerepe ezen a téren.

Ezt főleg Olaszország példája mutatja világosan. Az összkereslet alakulásában (százalékos növekedés az előző évhez viszonyítva) egészen 1962-ig a bruttó befektetések és az export játszották a fő szerepet (ezek összege 1961-ben 11,3, illetve 17,2 százalékkal nőtt, míg a belföldi fogyasztás 7,3 százalékkal). Az összbefektetések növekedése 1962-ben, amikor már jelentkeztek az ipari visszaesés első tünetei, 8,2 százalékot, az export növekedése 10,7 százalékot tett ki, ezzel szemben a személyi fogyasztás növekedése szinte változatlanul 7,6 százalék maradt. Sőt 1963-ban, amikor az összbefektetések növekedése 4 százalékra, az exporté pedig 6,4 százalékra csökkent, a belföldi fogyasztás növekedése elérte a 9 szá-

Az átlagfogyasztó családi kiadásainak strukturális változásai
(százalék)

Kiadási tételek	Egyesült Államok		Anglia		NSZK		Japán		Olaszország	
	1952	1960 1961	1953 1965	1962	1950	1962	1956	1963	1953	1963
Élelmiszer*	32,4	26,0	39,6	34,5	52,2	42,6	45,0	38,7	57,7	50,3
Ruházkodás	9,7	10,4	11,1	9,9	13,6	13,2	12,2	12,4	12,6	9,1
Lakás	20,4	18,4	12,7	16,2	15,9	14,7	11,9	14,9	4,8	10,3
Bútor, berendezés stb.**	11,6	11,0	6,8	6,6	4,6	9,1			5,5	6,6
Közlekedés					2,1	6,4			6,5	10,0
Orvosi ellátás					4,3	5,0	30,9	34,0	3,3	4,9
Oktatás és pihenés	25,9	34,2	29,8	32,8	7,3	9,0			5,4	4,6
Egyéb									4,2	4,2

Források: Statistical Abstract of the United States, 1964. 358. old., Yearbook of Labour Statistics, 1961, 495, old. és 1963. 451. old. Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland, 1961. 524. old. és 1963. 517. old. Annarió statistico italiano, 1954. 359. old. és 1964. 379. old., Nihon tokej geppo. 1964 június. 94—95. old.

* Beleszámítva az italt és a dohányt.
** Beleszámítva a tartós használati cikkeket.

zalékot.[17] A személyi fogyasztás növekedése, amely 1964-ben is folytatódott, részben ki tudja egyenlíteni a válságjelenségek hatását.

A burzsoázia szokása szerint a munkásosztályra próbálta áthárítani a kezdődő válság terheit, s megkezdte a tömeges elbocsátásokat, támadást indított a bérek és a munkafeltételek ellen. De a munkásosztály heves harcba kezdett. Ezt mutatja a sztrájkok növekedése is. A sztrájkokból kifolyólag kiesett munkaórák száma az 1963. évi 134 millióról 1964-ben 266 millióra emelkedett.[18] A munkásosztálynak így sikerült megakadályoznia a monopoltőkések bérbefagyasztási szándékait, sőt 1963-ban a reálbérek 12 százalékos, 1964-ben pedig 10 százalékos növekedését is kivívta, annak ellenére, hogy gyors ütemben nőtt a munkanélküliség és a drágaság. A munkásosztály harca elhárította az életszínvonal erőteljes hanyatlását, s egyidejűleg továbbra is nagy szerepet játszott a válság enyhítésében, vagyis bizonyos fokig kiegyensúlyozta a válságjelenségeket.

Nyugat-Európa más kontinentális országaiban, amelyekben egészen 1964—1965-ig fennmaradt a kedvező konjunktúra, a munkásosztály haladó szervezetei ügyesen kihasználták ezt az osztályharcban. Tények tanúsítják, hogy a burzsoáziának nem sikerült a kormányprogramokban és tervekben előirányzott keretek között folytatnia a „jövedelempolitikát" és a bérek szabályozását. Franciaországban a munkásosztály harca 1962—1963-ban rákényszerítette a vezető köröket, hogy kb. kétszerte nagyobb béremelkedést engedjenek meg, mint amekkorát a IV. terv írt elő. (Ennek eredményeként 1962-ben és 1963-ban a családok fogyasztása az előző évihez képest 6,9 illetve 7,7 százalékkal nőtt.)[19] Ez arra ösztönözte a monopóliumokat, hogy folytassák a berendezés korszerűsítését és a termelés ésszerűsítését, s a munkatermelékenység emelésére és a munkaintenzitás fokozására törekedjenek. Ugyanakkor a monopóliumok bizonyos engedményeket tettek, nehogy túlzottan kiéleződjenek a társadalmi konfliktusok, amelyek megzavarják a kapitalista termelés mozgását, s főleg alááshatják a burzsoázia osztályuralmát.

*

A munkabérek és a fogyasztás viszonylagos stabilitása, sőt növekedése megmutatja, mennyire erős és szervezett ma a munkások és az alkalmazottak ellenállása a burzsoáziával szemben, amely a gazdasági konjunktúra rosszabbodása vagy válság bekövetkezése esetén az ő rovásukra akarja megjavítani helyzetét. Ugyanakkor a munkásosztály számos iparilag fej-

[17] Lásd *Luigi Longo:* Az olasz gazdaság a „csoda" után. Mirovaja Ekonomika, 1965. 2. sz. 96. old.

[18] Lásd La Vie ouvriere, 1965. február 3. 11. old.

[19] Lásd Le Peuple, 1965. augusztus 1—31. 25. old.

lett országban a harc közepette gyakran túllépi a „fogyasztói kereteket", s olyan követeléseket támaszt, amelyek magának a termelésnek a folyamatát érintik, továbbá mélyreható strukturális reformok és demokratikus államosítás végrehajtására törekszik, igyekszik kivívni, hogy a munkások részt vegyenek az iparvállalatok igazgatásában, s az országos és regionális gazdaságfejlesztési tervek kidolgozásában.

A kommunista pártok, az osztályalapon álló pártszervezetek, s általában a munkásmozgalom baloldali erői élesen bírálják ugyan a kormányok szociális és gazdasági politikáját, s ezen belül a válságellenes szabályozási és gazdasági programozási intézkedéseket, de egyben a monopóliumellenes harc egy újabb hadszínterének tekintik a burzsoá állam tevékenységének e szféráját.

A munkásosztály szervezeteinek akcióprogramjai konkrét javaslatokat terjesztenek elő a gazdaság olyan fejlesztésére, amely megfelel a néptömegek érdekeinek. Ezek a programok a fontosabb gazdasági ágak államosítása mellett, s azon túlmenően, hogy az államosított ágazatok azután a monopóliumok érdekei helyett az egész nép érdekeit szolgálják, fontos állami beruházási munkákat és hiteleket irányoznak elő, követelik a demokratikus agrárreformok végrehajtását, az adópolitika megváltoztatását, a jövedelmek növelését, a bérből élő dolgozók és a parasztok társadalombiztosításának megjavítását, s a városi kispolgárság védelmét a monopóliumok mindenhatósága ellen stb.

A munkásszervezetek, elsősorban a kommunista pártok és a haladó szakszervezetek akcióprogramjai azt mutatják, hogy a munkásosztálynak szándékában áll egyre aktívabb befolyást gyakorolni a kapitalista újratermelés menetére, a dolgozók érdekében. A kommunista pártok, amelyek harcot indítanak ezért, igyekeznek már most megjavítani a néptömegek helyzetét, nem várva addig, amíg felszámolják a kapitalista rendszert. Hangsúlyozzák azonban, hogy a társadalmi termelés olyan rendszerének megteremtése, amely biztosítja a dolgozók életszínvonalának szakadatlan emelkedését, elválaszthatatlan a kapitalista rendszert felszámoló szocialista forradalom végrehajtásától.

Serge Laurent

VÁLTOZÁSOK A FEJLETT TŐKÉSORSZÁGOK TÁRSADALMI RÉTEGEIBEN ÉS OSZTÁLYAIBAN[1]

A társadalom osztályokra tagozódását és az osztályok harcát nem Marx vagy Engels fedezte fel. Ezeket az objektív tényeket világosan feltárta a XIX. századi ipari forradalom. „Polgári történetírók — jegyezte meg Marx Weydemeyerhez intézett levelében — már jóval előttem ábrázolták az osztályok e harcának történelmi fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját."[2]

Marx és Engels igyekezett bebizonyítani, hogy az emberek közötti gazdasági viszonyok elemzése nélkül nem ismerhető meg konkrétan a társadalom szociális struktúrája.

„A népesség — állapítja meg Marx — elvonatkoztatás, ha elhagyom pl. az osztályokat, amelyekből áll. Ezek az osztályok — megint csak üres szó, ha nem ismerem azokat az elemeket, amelyeken nyugszanak, pl. bérmunka, tőke stb. Ezek feltételezik a cserét, a munka megosztását, az árakat stb."[3] Ily módon a társadalmi osztályok létezését és mozgását meghatározó törvényeket nem lehet helyesen megismerni, ha kiragadjuk őket az egész társadalom fejlődési folyamatával való összefüggésükből.

Ez minden kétséget kizáróan megállapítható ma, amikor a termelőerők fejlődése mélyreható változásokat idéz elő a társadalmi viszonyokban. Bár ezek a viszonyok továbbra is kapitalista jellegűek, nem szabad figyelmen kívül hagynunk a végbemenő változásokat. Erre már Marx is felhívta a figyelmet.

„Új termelőerők megszerzésével az emberek megváltoztatják termelési módjukat, és a termelési módnak, létfenntartásuk módjának megváltoztatásával megváltoztatják valamennyi társadalmi viszonyukat... A termelőerőkben a növekedésnek, a társadalmi viszonyokban a rombolásnak, az eszmékben az alakulásnak állandó mozgása megy végbe; mozdulatlan csak a mozgás absztrakciója — *mors immortalis*"[4] (a halhatatlan halál).

Korunkban a gyors tudományos-technikai haladás és az állammonopo-

[1] Béke és Szocializmus, 1970. 8. sz.
[2] *Marx—Engels:* Válogatott Művek. II. köt. Budapest 1963.
[3] *Marx—Engels* Művei. 13. köt. Budapest 1965. 166. old.
[4] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 125. old.

lista kapitalizmus fejlődése meggyorsítja a tőkés termelési viszonyokban végbemenő változásokat. Sematikusan kifejezve, ezek a változások véleményünk szerint valamennyi fejlett tőkésországban három fő irányban történnek:

— rohamosan növekszik a bérért és fizetésért dolgozók közbülső rétegeinek jelentősége;

— a fő osztályoknak (a munkásoknak és a burzsoáziának) belső differenciálódása megy végbe;

— fokozódik a társadalmi viszonyok polarizációja.

I

A bérért és fizetésért dolgozók közbülső rétegeinek növekedése jellemző vonása az állammonopolista kapitalizmusnak, amely jelentősen fokozza a tőkének azt a természetes tendenciáját, hogy mindennemű munkát bérmunkává változtasson.

Hogyan nyilvánul meg valójában ez a folyamat?

Franciaország konkrét viszonyai között (hasonló jelenségek figyelhetők meg minden nagy tőkésországban) a termelőerőknek a tudományos-technikai haladás által ösztönzött fejlődése és a monopolista koncentráció és centralizáció folyamatának a fokozódása az oka annak, hogy jelentősen gyorsul a tőkefelhalmozás üteme. Ez egyrészt úgy megy végbe, hogy mobilizálnak és termelési beruházások finanszírozására használnak fel olyan eszközöket, amelyeket a hitel- és pénzrendszer révén vonnak el a lakosságtól, tehát bizonyos mértékben a fogyasztási lehetőségek korlátozása útján, másrészt pedig oly módon, hogy a monopoltőke hatásának szféráját kiterjesztik új tevékenységi ágakra.

Ezekben az ágakban, különösen a szolgáltatási szférában hagyományosan több az önálló dolgozó. A monopoltőke meggyorsítja a családi üzemek számának csökkenését és a középüzemeknek nagy tőkés egyesülésekbe való beolvasztását a mezőgazdaságban, az iparban és a bankszakmában. Ennek a folyamatnak a méreteiről a következő adatok alapján alkothatunk magunknak képet.

Az utóbbi 60 év alatt több mint másfél millió kisipari vállalat és több százezer parasztgazdaság eltűnt. Ugyanakkor kifejlődött az alvállalkozók rendszere. Különböző mértékben érvényesül ez a tendencia nemcsak a mezőgazdaságban, a kézműiparban és a kereskedelemben, hanem más tevékenységi szférákban is. Victor Perlo megjegyzi, hogy az Egyesült Államokban az orvosoknak és jogászoknak csaknem a fele nagy intézményeknél, jogi cégeknél, kórházakban, klinikákon stb. áll alkalmazásban, s kizárólag fizetésből él. Franciaországban az orvosok 30 százaléka dolgo-

zik bérért egész idejében, 20 százaléka pedig munkaideje egy részében. A jogászoknak körülbelül egyharmada szintén alkalmazásban áll. Bérből élőkké válnak a jogászokon és az orvosokon kívül fokozatosan más „szabad foglalkozásúak" is.

A termelőerők fejlődése és a tudományos-technikai haladás növeli az oktatás és a tudományos kutatások szférájának a szerepét. Azáltal, hogy a modern termelési apparátus mind bonyolultabbá válik és a termelőerők fejlődésében növekszik a tudomány szerepe, mind nagyobb a kereslet a technikusok, mérnökök és kutatók iránt, következésképpen az ezeket képező előadók iránt is. Ugyanennél az oknál fogva növekszik a tudományos munkások száma is, bár egyenlőtlenül.

Az állam politikai és gazdasági funkcióinak bővülése folytán szintén jelentős mértékben nő a bérmunkát végzők száma. Összefügg ez az elnyomás funkciójával is, de még fokozottabb mértékben azzal, hogy az állam egyre nagyobb arányban avatkozik be a gazdasági életbe. Az utóbbi negyven év alatt az állami intézmények munkásainak és alkalmazottainak száma Franciaországban megkétszereződött, mégpedig szinte kizárólag az irodai alkalmazottak létszámának növekedése révén. Ha pedig számba vesszük a helyi önkormányzati szervek dolgozóit, az igen nagy számú féláilami szervezetnek és az államosított szektor vállalatainak az alkalmazottait is, az állami alkalmazottak létszáma mintegy 2 millió főre rúg, ami háromszor annyi, mint negyven évvel ezelőtt.

Az állammonopolista kapitalizmus növekedése a kereskedelmi tevékenység jelentős kiszélesedésével jár együtt. Ez egyrészt annak a következménye, hogy a realizálási folyamat bonyolultabbá vált, ami a fejlett társadalmak többségére jellemző, másrészt pedig annak — s ez még lényegesebb —, hogy az állammonopolista kapitalizmus lépéseket tesz az elhelyezési nehézségek enyhítésére. Ezek a nehézségek jelentősen fokozódtak napjainkban, amikor a társadalmi munka termelékenységének rohamos növekedése ellentétbe kerül a dolgozó tömegek korlátozott fogyasztási lehetőségeivel, s rákényszeríti a monopolista államot arra, hogy a keresletet igyekezzen hozzáidomítani a kínálathoz, ami a kereskedelmi hálózat aránytalan fejlődéséhez vezet.

A reklám a fogyasztók megdolgozásának legfőbb, de nem egyetlen eszköze. Mind nagyobb szerepet játszanak a „modern kereskedelmi módszerek" és a fogyasztási hitel. Nehéz felmérni, hogy ezzel kapcsolatban milyen mértékben nőtt a bérmunkát végzők száma. Csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy a kereskedelmi alkalmazottak száma („közvetítők", bizományosok, kereskedelmi képviselők, ügynökök nélkül) 1950 óta 1 millióról 1,7 millióra nőtt. A kereskedelmi hálózat megnövekedése mellett gyors fejlődés megy végbe más tevékenységi területeken is, egyebek között

pénzügyi téren, ami a monopóliumok hatalmának növelését, nem pedig nyilvánvaló társadalmi szükségletek kielégítését szolgálja.

A bérmunkaerő közbülső rétegeinek ily módon ösztönzött gyors növekedése az önálló keresők számának jelentős csökkenésével jár együtt. Az 1968-as franciaországi népszámlálás adatai szerint a bérből élők (nem számítva a munkásokat) a kereső népességnek több mint 30 százalékát alkották. Az előző, 1962-es összeírás szerint arányuk 26 százalék, 1954-ben pedig csak 23 százalék volt. Ma a munkások és más bérből élők a munkaképes népesség több mint háromnegyed részét alkotják a tizenöt évvel ezelőtti 60 százalékkal szemben. Ezeknek a változásoknak óriási politikai és szociális jelentőségük van.

Itt persze különböző társadalmi rétegekről van szó, de valamennyiüknek van egy közös vonásuk, amely végső soron döntő jelentőségű, nevezetesen az, hogy bérből élő *kizsákmányoltak*. Jövedelmük fő forrása a munkabér; érdekközösségüket okozza az, hogy a monopóliumok és az állam egységes eljárás keretében a munkabér korlátozására törekszenek. Végül, az állammonopolista kapitalizmus előmozdítja munkafeltételeik kiegyenlítődését. Mindennemű gazdasági tevékenység monopolizálását ösztönözve, a társadalmi munkamegosztást kiterjeszti az anyagi termelés szféráján túlra is: az elosztási műveletekre, az adminisztratív tevékenységre, sőt még a tudományos kutatások területére is. Ennek eredményeképpen a közbülső rétegek mind nagyobb részének, főleg az alkalmazottaknak és a technikusoknak a fizetési szintje egyre inkább közeledik a munkásosztály bérszintjéhez.

II

A munkásosztálynak és a burzsoázia osztályának a belső differenciálódása a társadalmi viszonyok fejlődésének második jellemző vonása a tőkésországokban.

A munkásosztály struktúrája ezeknek az országoknak a többségében körülbelül egyformán változik. A szakképzetlen munkások száma csökken, de nem süllyed a munkásosztály összlétszámának 10 százaléka alá (Franciaországban 20 százalék); az alacsony képzettségű, úgynevezett betanított munkások száma nő, s eléri az egész munkaerő mintegy 40 százalékát. A szakmunkások száma nem változik, míg a termeléssel közvetlen kapcsolatban álló alkalmazottak, technikusok és mérnökök létszáma növekszik. A munkásosztály struktúrájának változásában egyidejűleg két ellentétes tendencia figyelhető meg: az egyik a szakképzettség csökkenése, a másik emelkedése irányában mutat.

Az észlelt változások a termelőerők gyors fejlődésének és a termelési

folyamat bonyolultabbá válásának a közvetlen következményei. Ezekben a változásokban a kizsákmányolás szférájának az állammonopolista kapitalizmusra jellemző kiszélesedése nyilvánul meg. Előre látva a munkásosztály struktúrájában végbemenő változásokat, Marx „*A tőké*"-ben megjegyezte, hogy a szerszámgépeken foglalkoztatottak és a segédmunkások mellett meghatározott helyet foglal el „egy számszerűen jelentéktelen (mármint abban az időben — *S. L.)* személyzet, amely a teljes gépi berendezés ellenőrzésével és állandó javításával foglalkozik; ide mérnökök, mechanikusok, asztalosok stb. tartoznak". Majd hozzáfűzi: „Magasabb fokon álló, részint tudományosan képzett, részint kézművesszerű munkásosztály ez, amely kívül esik a gyári munkások körén és csak hozzájuk van csatolva."[5]

Különösen aktuálisak Marxnak ezek a megállapításai ma, amikor az iparban fejlődik a bonyolult munka és növekszik a szellemi munkát végző dolgozók száma. A termelési folyamat egyik elemévé válik a kutatómunka, amely szorosan összefonódik a termelőmunkával. Ennek eredményeképpen jelentősen megváltozik a munkásosztály összetétele. Véleményünk szerint a munkásosztály szerves részének tekintendők nemcsak a mezők, a gyárak, a bányák és az építkezések proletárjai, akik ennek az osztálynak a gerincét alkotják, hanem azok a dolgozók is, akik az ipari munka előkészítésében vesznek részt (üzemi technikusok, műszaki rajzolók, tervezők és számítási központok dolgozói), vagy segítik a termék előállítása folyamatának befejezését (szállítási és hírközlési dolgozók, kikészítő munkát végzők, csomagolók stb.).

Igaz, hogy a mérnökök, a művezetők és részben a technikusok továbbra is felügyeleti funkciókat töltenek be a termelési folyamatban, s így bizonyos értelemben maguk is részt vesznek a tőkés kizsákmányolásban. Továbbra is értéktöbblet termelőiként és behajtóiként szerepelnek, de ez a szerepük az automatizálás és a munkaszabályozási folyamatok hatására megváltozik. A munka ritmusát a gépek és a futószalagok munkájának a sebessége diktálja. Az elektronikus számítógépek segítségével végzett programozás a termelés menetére felügyelő emberek részvétele nélkül határozza meg az üzem munkájának a szervezetét. Végül, a mérnökök és a technikusok ma már (legalábbis a nagy vállalatoknál) meg vannak fosztva attól, hogy a termelési politikát meghatározó döntéseket hozzanak. A vállalatok irányítását gyakorlatilag a tulajdonosoknak egy szűk vezérkara végzi kisszámú „szaktanácsadó" részvételével.

Ily módon a mérnökök és a technikusok létszámuk jelentős növekedése ellenére kisebb társadalmi szerepet játszanak a tőkésvállalatnál, mint régebben. Megváltoztak munkafeltételeik is: növekedett a szakosodás.

[5] *Marx—Engels* Művei. 23. köt. Budapest 1967. 392. old.

A mérnökök és a technikusok tevékenysége mind a kutatóintézetekben, mind az üzemekben gyakran ismétlődő műveletekre szűk körére redukálódik. Az előmenetel lehetőségeit mind jobban korlátozzák a specializáció keretei. A szellemi dolgozókat egyre erősebb tőkés kizsákmányolás sújtja. Mindamellett nem lehet azt mondani, hogy életkörülményeik és kiváltképpen osztálytudatuk szempontjából már integrálódtak a munkásosztályba. Csak csírájában figyelhetjük még meg ezt a folyamatot, amelynek következményei a jövőben mutatkoznak majd meg.

A munkásosztály differenciálódása vitathatatlan. Ám ennek ellenére nem alkothatunk magunknak teljes képet a munkásosztály struktúrájában ma végbemenő változásokról, ha egyúttal nem tartjuk szem előtt a munkásosztály szilárd egységét. Egy kettős (és ellentmondásos) folyamat megy végbe: a munkásosztály diverzifikációjának és egyesülésének a folyamata. Ez a kettősség az „összmunkás" fogalmában tükröződik, amelynek jelentőségét már Marx hangsúlyozta.

„A sajátosan tőkés termelési mód kifejlődésével, amelyben sok munkás dolgozik együtt ugyanazon áru termelésén, a viszonynak, amelyben munkájuk közvetlenül a termelés tárgyával van, természetesen igen különbözőnek kell lennie. Például a korábban említett gyári segédmunkásoknak nincs közvetlen dolguk a nyersanyag feldolgozásával. Azok a munkások, akik felügyelnek az e feldolgozással közvetlenül foglalkozókra, még egy lépéssel távolabb állnak; a mérnöknek megint más a viszonya, és főleg csak a fejével dolgozik stb. De e *munkások egésze*, akiknek különböző értékű a munkaképességük (bár az alkalmazott tömeg körülbelül egyazon színvonalon áll), termeli azt az eredményt, amely — a puszta munkafolyamat *eredményét* tekintve — *áruban*, vagyis egy *anyagi termékben* fejeződik ki; és valamennyi munkás együttesen mint műhely, e *termékek* eleven termelő gépezete, ahogyan — a teljes termelési folyamatot tekintve — munkájukat tőkére cserélik és a tőkés pénzét mint tőkét, azaz mint magát értékesítő értéket, magát megnövelő értéket termelik újra.

... E személyek mindegyikének viszonya a bérmunkásnak a tőkéshez való viszonya, és ebben a kiváló értelemben a *termelő munkás* viszonya."[6]

Ily módon, Marx szerint, a fizikai és a szellemi munka a termelési folyamatban úgy jelenik meg, mint közös terméke „egy összmunkásnak, azaz egy kombinált munkaszemélyzetnek, amelynek tagjai a munkatárgy kezeléséhez közelebb vagy távolabb állnak. Magával a munkafolyamat kooperatív jellegével ezért szükségszerűen kitágul a termelőmunkának és hordozójának, a termelő munkásnak a fogalma. Az embernek ahhoz, hogy termelően dolgozzék, most már nincs szüksége arra, hogy a munkatárgyat

[6] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. I. Rész. Budapest 1958.

maga vegye kezébe; elegendő az összmunkás szervének lennie, annak valamilyen alfunkcióját elvégeznie."[7]

Marx tanításából és a tények elemzéséből kiindulva egzakt értelmet kell belevinnünk az összmunkás fogalmába. Ez a fogalom felöleli mindazokat a dolgozókat, akiket egy egynemű termelési folyamatban foglalkoztatnak. Az összmunkásnak nem valamennyi alkotó része tartozik okvetlenül a munkásosztályhoz, és fordítva, nemcsak a munkásosztály tartozik az összmunkás állományába.

A munkásosztály diverzifikációjának és egyesülésének kettős folyamata lényegében a munkaképes népességben elfoglalt pozíciójának megszilárdulásához vezet. A munkásosztály állományába a bérből élő dolgozók újabb rétegei kerülnek be. Több olyan tevékenységi ág, amely régebben nem tartozott az anyagi termelés szférájába, termelő jelleget ölt. Vonatkozik ez a közszolgáltatások néhány olyan fajtájára, mint a távfűtés, a közétkeztetés, az automata mosodák, a javítóműhelyek stb. A forgalmi szféra egyre több művelete ölt termelő jelleget. Éppen ezért a munkásosztály létszáma növekszik, ha lassabban is, mint a bérből élő közbülső rétegek létszáma.

1954-ben a munkásosztály Franciaországban a kereső népességnek valamivel több mint 40 százalékát alkotta. 8 évvel később ez az arányszám 43 százalék volt, 1968-ban pedig már csaknem 45 százalék. Ebből azonban még nem következik az, hogy a növekedés a továbbiakban is okvetlenül folytatódik. Lehetséges, hogy az automatizálás fejlődésével a tőke szerves összetételének emelkedése csökkenti majd a további termelő munkaerő iránti szükségletet. Ez esetben a munkásosztály létszáma állandósulhatna. Az Egyesült Államokban mintha már beigazolódna ez a feltevés; Franciaországban azonban még nem figyelhető meg ilyesmi. De annyi bizonyos, hogy ez nem gyöngítheti a munkásosztály vezető szerepét.

A burzsoázia körében is diverzifikáció és egyesülés megy végbe, csakhogy itt egy teljesen másfajta folyamatról van szó, mint a munkásosztály esetében. Valóban, ha abból indulunk ki, hogy a burzsoázia a termelési eszközök egyéni és kollektív tulajdonosainak összessége, akkor ehhez az osztályhoz nemcsak az ipari, kereskedelmi és pénzügyi cégek vezetőit, a nagybirtokosokat és a nagyrészvényeseket kell sorolnunk, hanem azt a politikai személyzetet is, amely az államapparátus felső rétegét alkotja. Az állammonopolista kapitalizmus fejlődése arányában ez a réteg gyakorlatilag részesedik a termelési eszközök tulajdonának kollektív formájában és közvetlenül előmozdítja a tőkés kizsákmányolás fokozását.

Ez a megfigyelés — véleményünk szerint — elegendő alapot szolgáltat

[7] *Marx—Engels* Művei. 23. köt. 473. old.

ahhoz, hogy kidolgozzuk az „összkizsákmányoló" fogalmát, amely megkönnyítené a burzsoázia felső rétegeiben az állammonopolista kapitalizmus által előidézett változások megmagyarázását.

Ehhez hozzáfűznénk, hogy az állami tisztviselők vékony felső rétegének a burzsoáziába való integrálódásával egyidejűleg (mellesleg, ennek a rétegnek a tagjai többnyire amúgy is a burzsoáziából származnak) egyre mélyebb szakadék támad egyrészt a fináncoligarchia, másrészt a kis- és a középburzsoázia között. A fináncoligarchia, állandóan szélesítve tevékenysége körét, monopolizálva a fő gazdasági ágakat, nyílt összeütközésbe kerül a tőkés kis- és középvállalatok tulajdonosaival. Arra törekszik, hogy különböző módokon, a többi között kis szállítóvállalatok hálózatának kifejlesztésével, ezeket a vállalatokat a maga befolyása alá vonja. Így aztán fokozatosan eltűnnek ezek a rétegek, elszigetelődik a burzsoázia legfelső frakciója és meginog az a bonyolult hierarchia, amely valamikor széles társadalmi rétegekre terjedt ki — az önálló dolgozóktól a nagyburzsoáziáig.

III

A társadalmi viszonyok polarizációja azzal jár együtt, hogy közeledés mutatkozik a munkások és a bérből élő egyéb dolgozók osztályhelyzetében. Tágabb értelemben arról van itt szó, hogy a kizsákmányolás viszonyai kiterjednek az egész társadalomra.

Abban az időszakban, amikor a társadalmi viszonyoknak két fő osztály körüli polarizációja még nem jutott olyan világosan kifejezésre, Sismondi ezt írta: „A társadalomban nincs többé hely másoknak, mint nagytőkéseknek és bérmunkásoknak; szédületes arányban növekszik az embereknek egy régebben szinte észrevétlen osztálya, amely nem rendelkezik semmiféle tulajdonnal." Az ilyen polarizáció tényét gyakran tagadják. Széles körben elterjedt például az a gondolat, hogy minden osztály, kiváltképpen a munkásosztály, fokozatosan feloldódik egyetlen közbülső rétegben, amelynek határai igen elmosódottak.

Amikor elismerjük, hogy az összes bérből élők élet- és munkakörülményei között a különbségek mind jobban elmosódnak, azt is meg kell állapítanunk, hogy az elmosódás főképpen a közbülső rétegek élet- és munkakörülményeinek a munkások körülményeihez való közeledését jelenti. A Franciaországban megfigyelhető tényekkel az NSZK-ban és az Egyesült Államokban is találkozhatunk.

Franciaországban különösen szemléltető az alkalmazottak példája. A munkások és alkalmazottak élet- és munkafeltételeinek összehasonlító elemzése azt mutatja, hogy az átlagbérük közötti különbség ma nem haladja meg a 10 százalékot. A férfiak bérében magánvállalatoknál ez az

eltérés 1954-ben elérte a 13 százalékot, 1963-ban már csak 7,9 százalék volt. Ugyanez a helyzet a nők bérénél is, mindössze azzal a különbséggel, hogy az eltérés itt viszonylag még mindig nagyobb: 1954-ben 29 százalék és 1963-ban 25 százalék.

A kiegyenlítődés kiterjed a munkafeltételekre is. Kutatók megállapították: „A funkciók felaprózódása figyelhető meg az intézményekben folyó munkánál is. Az esetek túlnyomó többségében az alkalmazott két-három funkcióhoz van láncolva, s ezeket kell egész életén át végeznie mint specialistának. Az irodai munka technológiáját (gépírás, gyorsírás, gépi számolás) ...úgy alakították ki, hogy a munka minél egyszerűbb legyen, csak egy szabványosított technikának az elsajátítását követelje meg. A kötelezettségek ilyen szűk meghatározása csökkenti az előmenetel lehetőségeit az intézményen belül, és a dolgozót egyre szorosabb keretek közé zárja."

Hasonló jelenségek tapasztalhatók az NSZK-ban és az Egyesült Államokban is, amint ezt az alkalmazottak szociális összetételét tanulmányozó két szociológus — M. P. Bahrdt (NSZK) és C. Wright Mills (Egyesült Államok) — tanúsítja.

M. P. Bahrdt például ezt írja: „Az alkalmazottak helyzetében — gyakrabban, mint néhány évtizeddel ezelőtt — sok olyan vonás figyelhető meg, amely a proletariátus helyzetére jellemző. Ma már nehezebben sorolhatják magukat az üzleti világhoz, amelyben dolgoznak, s így nehezebben azonosíthatják magukat a nyugati ipari társadalom gazdasági rendjével. Kénytelenek munkájukat, inkább, mint valaha, eleve meghatározottnak tekinteni, önmagukat pedig egy olyan világ kis csavarjainak, amelynek mechanizmusa számukra érthetetlen marad."

C. Wright Mills az Egyesült Államokat illetően ugyanerre a következtetésre jut *Fehérgallérosok* című könyvében: „A tulajdonhoz való viszony szempontjából a »fehérgallérosok« (alkalmazottak és szellemi dolgozók) nem a tőke és a munka között foglalnak helyet, hanem ugyanolyan helyzetben vannak, mint a munkások is. Nincsenek semmiféle pénzügyi kapcsolatban a termelési eszközökkel, nincsen semmi tulajdonjoguk a termékeikre... Jövedelmük valamivel magasabb, mint a munkásoké. Ám a két osztály görbéi gyakran keresztezik egymást, a különbségek pedig a csökkenés tendenciáját mutatják... Bármilyen szemszögből nézzük is őket, figyelembe kell vennünk, hogy a »fehérgallérosok« nem alkotnak kompakt kategóriát. Nem teljesítenek semmiféle olyan egységes funkciót, amelynek alapján definiálhatók volnának... Szimbólumokkal vagy más emberekkel manipulálnak, koordinálnak, regisztrálnak és elosztanak, de ezeket a funkciókat mint függő helyzetben levő alkalmazottak töltik be, s ezek a funkciók olyan képességeket igényelnek tőlük, amelyek hasonlítanak a munkások képességeihez."

Az említett szociológusok megállapítása szerint az alkalmazottak körében él ugyan még az a tudat, hogy egy külön réteghez tartoznak, amely bizonyos presztízzsel rendelkezik, de ez a tudat az ipari fejlődés hatása alatt mindinkább megváltozik.

A monopoltőke uralmi szférájának kiszélesedése abban jut kifejezésre, hogy mind nagyobb nyomást gyakorol az összes nem monopoltőkés rétegek életszínvonalára, az állammonopolista politika eszközeivel: krónikus inflációval, az adók állandó emelésével, a fogyasztási hitel terjesztésével és drágításával, az életfontosságú közszükségletek kielégítésére fordított költségvetési kiadások csökkentésével, az árak emelésével.

Az állammonopolista kapitalizmus igyekszik fokozni a bérek differenciálását és látszólagos különbségeket teremteni a társadalmi rétegek között, mind erőteljesebben hajszolja a túlmunkát, szükségleteket kreál a reklám segítségével, s ezáltal fokozza a vetélkedést az emberek között, és így a személyiség törekvései individualizmusba torkollnak. Figyelembe kell vennünk az állandó létbizonytalanságot, amelyet a nemzetközi feszültség és a munkaerőpiac labilitása idéz elő, mert csak így érthetjük meg a mai tőkés társadalom néhány jellemző vonását: a magánéletbe való menekülést, a szociális rendezetlenség érzésének erősödését, bizonyos intellektuális elszegényedést.

*

Az állammonopolista kapitalizmus tehát mindjobban elszigeteli a fináncoligarchiát a népesség többi részétől. Ugyanakkor kialakulnak a feltételek ahhoz, hogy a munkásosztály köré tömörüljenek olyan társadalmi rétegek, amelyek országunkban óriási többséget alkotnak. Ám ennek a reális valóság diktálta tömörülésnek a szükségessége még nem tudatosult teljes mértékben. Ez világosan mutatja, milyen fontos az eszmei harc a társadalmi fejlődés folyama ait eltorzító koncepciók ellen. Az ilyen harc a fejlett tőkésországok politikai haladásának döntő eleme.

AZ IMPERIALIZMUS TÖRTÉNELMI HELYE. A KAPITALIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGA

E. Bregel

A KÉT GAZDASÁGI RENDSZER KONVERGENCIÁJÁNAK ELMÉLETE[1]

A burzsoá ideológusok kénytelenek mindenképpen figyelembe venni a világban végbemenő változásokat. A háború utáni időszakra elsősorban a szocialista világrendszer keletkezése és fejlődése jellemző, amely sikeresen verseng a kapitalizmussal. Ilyen körülmények között a burzsoá apologéták régi jövendölései a szocializmus elkerülhetetlen bukásáról nyilvánvaló kudarcot szenvedtek. Másrészt, magának a kapitalista rendszernek a keretében jónéhány változás történt, amelyek az állammonopolista kapitalizmus fejlődésével függnek össze. Az állam egyre szélesebb körben és aktívabban avatkozik bele az újratermelési folyamatba, sokféle formában valósítva meg a gazdaság szabályozását, sőt az utóbbi időben az úgynevezett gazdasági programozás eszközéhez folyamodva.

A változások tükrözésének és a társadalmi fejlődés perspektivikus kérdése újszerű megközelítésének kísérlete volt a hatvanas években a burzsoá és a reformista ideológusok körében elterjedt elmélet, a két társadalmi-gazdasági rendszer konvergenciájának elmélete.

MI A KONVERGENCIA?

Maga a „konvergencia" kifejezés a természettudomány területéről származik. Biológiában ezzel a szóval jelölik a hasonlóságok kialakulását és fejlődését különböző élőlények testi felépítésében vagy funkcióiban a viszonylag azonos életkörülményekhez való alkalmazkodásuk eredményeként. Ennek az analógiájára egy sor mai burzsoá közgazdász és szociológus a konvergencia fogalmát a két — kapitalista és szocialista — társadalmi rendszer fejlődésére használja, amelyek állítólag fokozatosan levet-

[1] Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1968. 1. sz.

kőzik régi ellentétüket és több közös vonásra tesznek szert és ezáltal mind hasonlóbbá válnak, egymáshoz közelebb kerülnek.

A konvergencia-elmélet bizonyos mértékig találkozik más mai burzsoá koncepciókkal, a többi között Walt Rostov tanával a gazdasági fejlődés stádiumairól, valamint az „egységes ipari társadalom" Nyugaton elterjedt elméletével. Azonban ez, véleményünk szerint, nem jogosít fel arra, hogy azonosítsuk őket. Igaz, hogy mindezen elméletek hívei igyekeznek hasonlóságot találni a szocialista és kapitalista gazdaság között, egyazon „stádiumban" (V. Rostow szerint „az érettség felé való haladás" stádiumába) vagy egyazon „ipari rendszerbe" kategorizálva őket, azonban a konvergencia-elmélet nem tévesztendő össze azzal a tétellel, miszerint a kapitalista és szocialista rendszer között bizonyos hasonlóságok vannak. Arról, hogy ilyen hasonlóságok léteznek, számos burzsoá közgazdász ír, azonban korántsem sorolható valamennyi a konvergencia hívei közé. Például A. Gruchy amerikai közgadász így ír: „Jóllehet a gazdasági rendszerek számos sajátos vonást árulnak el, gyakran közös tendenciák is felfedezhetők a fejlődésükben."[2]

Mindazonáltal arra a kérdésre, vajon végbemegy-e konvergencia a gazdasági rendszerek között, A. Gruchy határozott nemmel válaszol, kijelentvén: „Ez idő szerint semmilyen kilátás nincs az oly gyökeresen ellentétes ideológiájú gazdasági rendszerek végleges konvergenciájára."[3]

És miben van a konvergencia-elmélet sajátszerűsége? Véleményünk szerint a lényege voltaképpen három alapvető tétel.

Elsősorban a növekvő hasonlóság a két gazdasági rendszer között, miközben a hangsúly éppen a növekedésben van. Hiszen ha valóban volnának bizonyos analógiák, de ugyanakkor továbbra is állandóan fennmaradnának a gyökeres különbségek is, szó sem lehetne a két rendszer konvergenciájáról. Például egyetlen biológus sem beszél az oroszlán és a juh konvergenciájáról azon az alapon, hogy mint emlősök közös vonásaik vannak. Ily módon a konvergencia-elmélet sem statisztikai hasonlóságokat hangsúlyoz, hanem közös vonások fokozatos felgyülemlését.

Másodszor, a különbségek fokozatos elmosódása a két rendszer között *kölcsönös* közeledésük eredményeként. Itt éppen a folyamat *kölcsönös jellegének* tétele fontos. A burzsoá ideológusok régebben is azt állították, hogy a szovjet gazdaság kapitalista elfajzása megy végbe, ez azonban még nem jelentette a konvergencia-elmélet megjelenését. Az utóbbi híveinek csupán azok a közgazdászok és szociológusok tekinthetők, akik azt állítják, miszerint nemcsak a szocialista rendszer veszi át fokozatosan a kapi-

[2] *Allah G. Gruchy:* Összehasonlító gazdasági rendszerek. Boston 1966. 883. old.
[3] Ugyanott, 890. old.

talizmus számos vonását, hanem a kapitalista rendszer is mindinkább a szocializmusra kezd hasonlítani.

Harmadszor, a messzemenő következtetés a két rendszer *végső összeolvadási tendenciájáról*, „vegyes" típusú egységes szociális-gazdasági rendszerré való átalakulásuk tendenciájáról, amely a modern kapitalizmus bizonyos vonásait a szocializmus elemeivel szintetizálja.

A konvergencia-elmélet egyik alapítója — Walter Buckingham amerikai közgazdász, aki 1958-ban jelentette meg „Elméleti gazdasági rendszerek. Összehasonlító elemzés" c. könyvét, amelyben így ír: „E kutatás egyik legfőbb következtetése az, hogy a tényleges, működő gazdasági rendszerek inkább hasonlóvá, mint elütővé válnak."[4] Jellemző, hogy Buckingham könyvének utolsó része ezt a címet viseli: „Egységes gazdasági rendszer felé".

A konvergencia-elmélet egyik legkövetkezetesebb és legszorgalmasabb propagandistája Jan Tinbergen holland közgazdász, akinek „A kommunista és a szabad gazdaság a konvergencia példáját mutatja-e?" c. írása 1961-ben látott napvilágot.[5] A feltett kérdésre igenlő választ ad. 1965-ben Jan Tinbergen ismét egy sor cikkben foglalkozott ezzel a kérdéssel, amelyek a „Mezsdunarodnaja Politika" c. belgrádi folyóiratban jelentek meg. Itt a következő főbb következtetésre jut: „Fontos, hogy mindkét rendszer fejlődési folyamaton megy át, és hogy e változások közül igen sok közeledési tendenciára utal. Sőt bizonyítékok vannak arra, hogy mindkét rendszer bizonyos optimális irányban, olyan rendszer irányában halad, amely jobb a tiszta kapitalizmusnál és a tiszta szocializmusnál is a korábbi értelemben."[6]

A konvergencia-elmélet hívei közé tartozik John K. Galbraith, a neves amerikai közgazdász is. „Új ipari társadalom" címmel előadás-sorozatot tartva az angol rádióban 1966 november—decemberében a többi között kijelentette: „A különböző iparosított társadalmak között erős tendencia figyelhető meg a kölcsönös közeledés felé."

A konvergencia-elméletnek két változata van. A *gazdasági* változat, amely azon a tételen alapszik, hogy a két — kapitalista és szocialista — gazdasági rendszer fokozatosan közeledik egymáshoz, leküzdve a közöttük levő különbségeket. És a szélesebb *szociológiai* változat, amelynek a szerzői azt állítják, hogy nemcsak a gazdasági, hanem alapjában a szociális rendszerek is, magukban foglalva a gazdasági, politikai és egyéb társadalmi viszonyok összességét, a kölcsönös közeledés tendenciáját mu-

[4] *Walter S. Buckingham:* Elméleti gazdasági rendszerek. Összehasonlító elemzés. New York 1958. 26. old.

[5] *Jan Tinbergen:* Do communist and free economies show a conberging pattern? Soviet Studies. 1961 április. 33. old.

[6] *Jan Tinbergen:* A jövő előtt. Mezsdunarodnaja Politika. 1965. június 5. 9. old.

tatják, perspektivikusan pedig — az egységes rendszerben való összeolvadás tendenciáját.

A szociológiai változat legismertebb képviselője — Raymond Aron francia és Pitirim Sorokin (orosz eredetű) amerikai szociológus.

Raymond Aron, nagyszámú szociológiai kutatás szerzője „18 előadás az ipari társadalomról" c. könyvében a szocialista és kapitalista rendszert az „ipari társadalom" két válfajaként kezelve, felveti a kérdést: „Vajon közeledik-e végső fokon egymáshoz az ipari társadalomnak ez a két formája?" — és igenlő választ ad rá.[7] Egyébként Aron álláspontja itt némileg ellentmondó: könyvének végén kétségbe vonja a konvergencia tendenciáját.[8] Egy másik művében így ír: „Lehetséges, hogy a jövőben valamennyi ipari társadalomnak mindinkább hasonlítania kell egymásra, de úgy tűnik, hogy ez az egyetemes társadalom nem lesz kénytelen radikálisan választani a tervezés és a piac, a társadalmi és a magántulajdon között."[9]

A lehető legszélesebb vonatkozásban bontja ki a konvergencia-elméletet P. Sorokin „Korunk alapvető tendenciái" c. könyvében (1964), amelynek harmadik fejezete ezt a címet viseli: „Az Egyesült Államok és a Szovjetunió kölcsönös konvergenciája a vegyes szocio-kulturális típus felé". Ezt a „kölcsönös konvergenciát" a következő irányokban vizsgálja: 1. természettudomány és technika; 2. társadalom-tudomány; 3. filozófia; 4. etika és büntetőjog; 5. oktatás; 6. sport és üdülés; 7. képzőművészet; 8. vallás; 9. házasság és család; 10. gazdasági rendszer; 11. társadalmi viszonyok; 12. politikai rendszer. Mindezekben az irányokban igyekszik kimutatni a két rendszer kölcsönös közeledését. Sorokin következtetése így hangzik: „...hajlandó vagyok azt gondolni, hogy amennyiben az emberiség elkerüli az újabb világháborúkat és le tudja küzdeni a jelenlegi kritikus helyzetet, a keletkező társadalom és kultúra uralkodó típusa valószínűleg nem lesz sem kapitalista, sem kommunista, hanem sajátságos típus lesz, amelyet integrálisnak nevezhetünk. Ez a típus voltaképpen átmenet a kapitalista és kommunista rend és életmód között."[10]

A konvergencia-elmélet általános szociológiai aspektusának elemzése túllépi e cikk kereteit, amely ezen elmélet kritikai taglalásával csak annyiban foglalkozik, amennyiben abban a két gazdasági rendszer konvergenciájáról van szó. Azonban nemritkán a szociológusok is érintenek gazdasági kérdéseket, ezért munkáikat mi is igénybe vesszük.

A konvergencia-elmélet híveinek véleménye szerint a gazdasági rend-

[7] Lásd *Raymond Aron:* 18 előadás az ipari társadalomról. Párizs 1962. 256. old.
[8] Lásd ugyanott, 374. old.
[9] *R. Aron:* A fejlődéselmélet és korunk történelmi értelmezése. Le développement social. Párizs 1965. 99. old.
[10] *Pitirim A. Sorokin:* Korunk alapvető irányzatai. New-Haven 1964. 78. old.

szerek közeledésének következő alapvető útjai léteznek: először, a megnyilvánult fogyatékosságok fokozatos leküzdése mindegyiken belül; másodszor, a pozitív vonások kölcsönvétele a másiktól. „Egyrészt — írja Tinbergen — minden rendszer a tapasztalatból tanul és igyekszik leküzdeni egyik-másik gyengeségét. Másrészt a rendszerek mind nagyobb hatást gyakorolnak egymásra."[11] A „kölcsönvétel" gondolatát a konvergencia-elmélet számos híve hangsúlyozza.

A konvergencia-elmélet teoretikusainak érvelése két alapvető irányt követ. Az egyik — a technikai haladásra való hivatkozás, amely mindkét rendszer országaira kiterjesztve azokat mind hasonlóbbá teszi és mind közelebb hozza egymáshoz. A másik érvelési vonal azon a tételen alapszik, miszerint a két rendszer mind hasonlóbbá válik szociális-gazdasági vonatkozásban is. Ez, a konvergencia-elmélet híveinek véleménye szerint, a következőkben nyilvánul meg: a kapitalista országokban erősödik az állam gazdasági szerepe, a szocialista országokban ellenben némileg gyöngül: a tőkésországokban fejlődik a tervezés, míg a szocialista országokban az utóbbi időben a tervezés jelentősége állítólag csökken a piaci viszonyok fejlődésével kapcsolatban; a tőkésországokban bizonyos tendencia nyilvánul meg a gazdasági egyenlőtlenségek enyhülésének irányában a társadalomban, míg a szocialista államokban állítólag növekszik az egyenlőtlenség.

A „TECHNIKAI ÉRV" TARTHATATLANSÁGA

A technikai fejlődés szerepének kérdésében a konvergencia-elmélet az „egységes ipari társadalom" koncepciójával cseng össze. A modern technika fejlődése — hangoztatják a két elmélet képviselői — hasonló folyamatokat hoz létre a két rendszer gazdaságában: növekednek az üzemek méretei, növekszik az ipar fajsúlya az egész népgazdaságban, elszívódik a munkaerő a mezőgazdaságból stb. Ezek az azonos folyamatok — szavaik szerint — csökkentik a különbséget a két gazdasági rendszer között és növelik hasonlóságukat.

Galbraith „a korszerű ipari rendszer" fogalmát részesíti előnyben a „kapitalizmus" és „szocializmus" fogalmaival szemben. Véleménye szerint a mai ipari társadalmak osztályozása a szociális rend elve szerint nem túlságosan fontos. Jóval fontosabb azt megérteni, hogy mik a technikai fejlődés közös követelményei a két rendszer országaiban. Ebben az értelemben érdeklődésre tarthat számot Galbraith „Az új ipari társadalom" c. 5. előadásának következő része: „A mai ipari technika bizonyos

[11] Soviet Studies, 1961 április, 333. old.

parancsoló szükségszerűségnek engedelmeskedik, amely átlépi az ideológia határait. Nos, ez a parancsoló szükségszerűség, nem pedig a politikusok akarata határozza meg, mégpedig igen nagy mértékben, a gazdasági és ezáltal a politikai intézmények tevékenységét napjainkban. Nem lepődhetünk meg azon, hogy kitartóan diktálja a hasonló követelményeket is. A mai világban nagy a különbség az ipari és nem-iparosodott társadalmak és országok között. Azonban az iparosítás magas fokán álló országok közötti különbségek... az ipari technika és a vele összefüggő termelésszervezés szükségleteinek hatására egyre inkább csökkennek."

Ehhez igen közel álló nézeten van Raymond Aron is, aki ugyancsak nagy fontosságot tulajdonít az „ipari társadalom" fogalmának, azt olyan társadalomként határozva meg, ahol „az ipar, a nagyipar a legjellemzőbb termelési forma".[12] Igaz, hogy Aron elismeri, hogy „az ipari társadalomnak két típusa van" — a kapitalista és a szocialista, amelyek több szempontból különböznek egymástól. Azonban ezek a különbségek — véleménye szerint — csökkennek, a hasonlóságok meg fokozódnak.

A technika fejlődésére mint a két gazdasági rendszer konvergenciájának egyik tényezőjére mutat rá P. Sorokin is. Az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót összehasonlítva így ír: „A technikai fejlődés színvonala szempontjából a két ország lényegében máris hasonlít egymásra. A két náció azonos ipari technikát használ, egészen az automatizálás és a tömegtermelés meghonosításáig."[13]

Mindezekre az elmélkedésekre gyökeres módszertani hiba jellemző — a gazdasági rendszerek *technológiai megközelítése*. A két rendszer országaiban lejátszódó hasonló technikai-gazdasági folyamatok meglétéből azt a következtetést vonják le, hogy fokozatosan „közelednek" és „hasonulnak" egymáshoz.

Az elmélkedés során a társadalmi-termelési viszonyokat a technikával és a vele közvetlenül összefüggő jelenségekkel cserélik fel. Azonban sem a technika, sem a termelés ágazati struktúrája nem határozza meg a társadalom gazdasági rendszerét. Még ha a technika azonos jellegű is, vagy többé-kevésbé hasonló a termelés ágazati struktúrája, a szocialista országok gazdasági rendszere gyökeresen különbözik a kapitalista rendszertől a termelési viszonyok típusa tekintetében. A termelési eszközök társadalmi tulajdona a magántulajdon ellenlábasa; az emberek önmaguk és a társadalom számára végzett szocialista munkája ellentéte a kizsákmányolóknak végzett bérmunkának; a társadalom tagjai szükségleteinek mind teljesebb kielégítése végett végzett termelés ellentétes a

[12] *R. Aron:* 18 előadás az ipari társadalomról. 97. old.
[13] *P. Sorokin:* Id. mű, 119—120. old.

profit érdekében végzett termeléssel stb. A gazdasági viszonyok szociális természetétől való elvonatkoztatás és azoknak a technikára való visszavezetése a konvergencia-elméletet teljesen hamis következtetésekre kárhoztatja.

A KAPITALISTA „ÁLLAMOSÍTÁS" ÉS A SZOCIALISTA „DECENTRALIZÁCIÓ"

A konvergencia-elmélet valamennyi híve hangsúlyozza az állam gazdasági szerepének erősödését a mai kapitalista társadalomban. Így például Buckingham kijelenti, hogy „valamennyi demokratikus kapitalista kormány ma már hatalmas erővel rendelkezik a gazdasági tevékenység szabályozásához".[14]

Galbraith is nagy jelentőséget tulajdonít az állam gazdasági szerepének a mai kapitalizmus körülményei között. Ugyanakkor, igyekezvén megalapozni az állam gazdasági szerepe közeledésének tételét a kapitalizmus és a szocializmus országaiban, az úgynevezett „decentralizációs tendenciára hivatkozik, amely a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban figyelhető meg". Rámutat, hogy a decentralizáció eredményeként egyes gazdasági funkciók a szocialista országokban „átkerülnek az állam kezéből a cégek kezébe", az ipari vállalatok autonómiájának növekedése pedig helyzetileg közel viszi őket a kapitalizmusban működő vállalatokhoz.

Raymond Aron meg a kapitalista országok gazdaságába való állami beavatkozás növekedését egyenesen a „szocializálási" folyamat megnyilvánulásának tekinti. Aron így ír: „Valóban, az államok manapság felelősnek érzik magukat a gazdaság működéséért és nem kívánnak mély depresszióba jutni. Ebben az értelemben a nyugati kapitalista gazdaság bekapcsol bizonyos mechanizmusokat, amelyeket mi szocialista jellegűeknek szoktunk tekinteni..."[15]

Mindenekelőtt azt kell megemlítenünk, hogy önmagában véve az állam növekvő szerepének tétele a kapitalista országok gazdaságában nem ok az ellenvetésre. Azzal, hogy megállapítják az állam gazdasági szerepe növekedésének tényét, a burzsoá közgazdászok nem fedezik fel Amerikát. Lenin csaknem fél évszázaddal ezelőtt mutatott rá a monopolkapitalizmusnak az állammonopol-kapitalizmusba való átnövésére és feltárta az utóbbi lényegét. A széles körű állami beavatkozás a gazdasági életbe valóban jellemző a mai kapitalizmusra. Azonban teljesen helytelen e jelenségeknek az a megvilágítása, amelyet a konvergencia-elmélet hívei adnak.

[14] *W. S. Buckingham:* Id. mű, 488. old.
[15] *R. Aron:* 18 előadás az ipari társadalomról. 308. old.

Elsősorban, megkerülik a döntő kérdést: *milyen az állam szociális jellege* és *kinek az érdekében* „avatkozik bele" az újratermelési folyamatba? Más valami a burzsoá állam, amely a monopolista burzsoázia érdekeit képviseli, és egészen más a szocialista állam, amely a dolgozó tömegek, érdekeit képviseli. Az előbbi mintegy a kapitalista monopóliumok közvetlen, folyó nyeresége érdekében befolyásolja a gazdaságot, vagyis maximális profitjuk biztosítása érdekében, valamint a burzsoázia közös érdekeinek védelmében a kapitalista rendszer megmentése végett. Elvben más jellegű — és ez az, amit a konvergencia teoretikusai elkennek — a szocialista államnak a gazdaságra gyakorolt befolyása. Miután a nép érdekeit szolgálja, ez az állam célul tűzi ki a kommunista társadalom építését és a dolgozók életszínvonalának emelését.

Ezzel kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy a „szocializálás" fogalmát jogosulatlanul alkalmazzák az állam gazdasági szerepe növekedésének folyamatára a kapitalista országokban. Amikor a burzsoá és reformista ideológusok ezt teszik, szándékosan vonatkoztatják el magukat az állam szociális jellegétől. A gazdaság állami szabályozási rendszerének széles körű alkalmazása nem változtat a kapitalizmus kizsákmányoló lényegén.

Másodszor, bármennyire megerősödik is a burzsoá állam gazdasági szerepe, nem irányítja és nem is irányíthatja a társadalom egész gazdasági fejlődését. A gazdasági fejlődést irányítani annyit jelent, hogy meghatározzuk a népgazdaság növekedési ütemét és annak legfontosabb arányait, biztosítjuk a termelés folyamatos kiszélesítését és vele összhangban a fogyasztás kiszélesítését, döntő szerepet töltünk be az anyagi és munkaerőforrások elosztásában a különböző termelési ágak között, biztosítjuk a munkaerő teljes felhasználását stb. A kapitalizmus körülményei között, amikor a termelési eszközök döntő többsége továbbra is magántulajdonban marad, a termelést pedig nem a társadalom szükségletei kielégítésének célja vezérli, hanem a kapitalisták maximális profitjának kipréselése — ez lehetetlen. A termelési eszközök kapitalista tulajdona és a profithajsza bizonyos határokat szab a burzsoá állam gazdasági szerepének. Kétségtelen, hogy ez a szerepe az utóbbi évtizedekben jelentősen megnőtt, de mégsem uralkodó jellegű.

Annak, hogy a burzsoá állam képtelen irányítani a társadalom gazdasági fejlődését, egyik megnyilvánulása az a tény, hogy a második világháború után a kapitalizmus nem tudta leküzdeni a termelés ciklikus ingadozásait és megakadályozni a termelés fellendüléseinek és válságainak változását, noha az állam beavatkozása a gazdaságba enyhítette az utóbbiakat. A másik megnyilvánulása annak, hogy a burzsoá állam korlátozott lehetőségekkel rendelkezik a gazdaság befolyásolására — a tömeges munkanélküliség fennmaradása, a „teljes foglalkoztatottság" minden ígérete ellenére.

Harmadszor, nem helytállóak azok a bizonyítási kísérletek, miszerint az állam gazdasági szerepének szempontjából nemcsak a kapitalista rendszer közeledik a szocializmushoz, hanem a maga részéről a szocialista is a kapitalizmus felé halad. Ezt állítva a konvergencia-elmélet hívei rendszerint a „decentralizációra" hivatkoznak a Szovjetunió iparában, amely összefügg a gazdasági reformmal és abban nyilvánul meg, hogy a vállalatok szélesebb jogokat kapnak. Azonban elvben helytelen a szocialista országok gazdasági reformjait úgy beállítani, mint az állam gazdasági szerepének valamiféle gyöngítését. A szovjet állam továbbra is kezében tartja a népgazdaság irányítását, bizonyos funkcióknak az átadása a központi szervek részéről a vállalatoknak nem azonos az „államtól a céghez" való átkerülésükkel, ahogyan Galbraith fejezi ki magát. Hiszen a szovjet üzem, gyár — állami vállalat és nem magáncég. Ezért a központi gazdasági szervek és egyes vállalatok funkciói viszonyának megváltozása állami szektoron belüli változás és nem annak gyöngítése. Ami pedig azt illeti, hogy a Szovjetunióban a jelen stádiumban a népgazdaság centralizált tervirányítását a vállalati kezdeményezés és önállóság további fejlesztésével párosítják, ez egyáltalán nem azt bizonyítja, hogy a szovjet gazdaság a kapitalistához közeledik, hanem azt, hogy a szocialista gazdálkodási elveket jobban és hatékonyabban alkalmazzák.

KAPITALISTA „TERVEZÉS" ÉS SZOCIALISTA „TERVEZÉS-VISSZAFEJLESZTÉS"

Fontos helyet foglal el a konvergencia-elméletben a tervezés-fejlesztés tétele a kapitalizmus keretei között, mint a két gazdasági rendszer közeledésének egyik döntő tétele.

„A tervezés és a szocializmus — nem ugyanaz ... jelenti ki Buckingham ... — A gyakorlatban a gazdasági tervezés magának a kormánystruktúrának a része valamennyi iparosított országban."[16]

Jan Tinbergen a tervezés fejlesztését azon főbb változások közé sorolja, amelyeken az utóbbi időben a kapitalista rendszer átment. Ezzel kapcsolatban így ír: „A szóban forgó politikának és minden más politikának is elsősorban tervezettnek kell lennie: a szocialista rendszernek ezt az elemét ma már mindenütt elfogadják mint nagyon hasznosat. Ez a szocialista eszmék behatolásának egyik eszköze. És a nyugati és déli országok egymás után bevezetik a tervezés bizonyos típusát... Igaz, hogy tervezési típusuk szabadabb, mint a keleti országokban, de mindkét

[16] *Buckingham:* Id. mű, 458., 463. old.

típus változik és valamennyien a centralizáció »legjobb« eszközét keressük a tervezésben."[17]

Galbraith a tervezést a technikai haladásból vezeti le. „A technika — írja — minden körülmények között tervezéshez vezet." — A kapitalista országokban a testületet tartja a legfőbb tervezőszervnek. Azonban Galbraith elismeri, hogy a testületi tervezés bizonyos határokba ütközik, mivel nem képes kontrollálni az általános keresletet és ugyancsak nem tudja biztosítani a kvalifikált káderek kiképzését és a nagy tudományos-technikai kutatások finanszírozását. Azokat a funkciókat, amelyeknek a korporatív tervezés nem képes eleget tenni, az állam veszi magára.

Azon tétel mellett, hogy a kapitalizmus gazdasági rendszere mindinkább átveszi a tervezés elvét, a konvergencia-elmélet képviselői azt állítják, hogy a szocialista gazdaságban a tervezés szerepének bizonyos csökkenési tendenciája figyelhető meg a piacviszonyok fejlődésének eredményeként. Különösen határozottan nyilatkoztak meg egyes burzsoá sajtószervek a gazdasági reform előkészítésével és végrehajtásával kapcsolatban a Szovjetunióban. Például az SZKP Központi Bizottságának szeptemberi plénuma után a „Daily Telegraph" című angol lap diadalmas hangon jelentette ki: „A tervezési mechanizmust jelentős mértékben le kell szerelni és helyére a piacgazdaság lép."[18]

A konvergencia-elméletet bírálva szimplifikálás lenne azt állítani, hogy a kapitalizmus teljesen kiiktatja a tervezést, ahogyan ezt olykor gazdasági irodalmukban megfigyelhettük. Már Engels is rámutatott a tervezés elemeire a kapitalizmusban. Lenin, aki kidolgozta a monopolkapitalizmus marxista elméletét, ugyancsak rámutatott, hogy a trösztök vonatkozásában már nem lehet a tervszerűség hiányáról beszélni s hogy a monopóliumok hozzávetőleg kalkulációt végeznek a nyersanyagforrásokról és a piac dimenzióiról.

A mai kapitalista gazdaság új jelenségei közé kell sorolni azt is, hogy a tervezés bizonyos mértékig nemcsak az egyes vállalatok kereteit lépte át, hanem az egyes monopolista egyesülések határait is. Ez idő szerint egyes burzsoá államok a gazdasági programozást népgazdasági méretekben valosítják meg, s ezt „tervezésnek" nevezik.

Azonban a kapitalista programozás minőségileg különbözik a népgazdaság szocialista tervezésétől. Elsősorban, egészen más célokat követ, miután a monopolkapitalizmus megerősítésére irányul. Másodsorban, a burzsoá államok nem tartják a kezükben a gazdasági mechanizmus döntő láncszemeit, ezért az általuk összeállított gazdaságfejlesztési tervek

[17] *Jan Tinbergen:* Hogyan javítható meg a fejlesztés nemzetközi politikája? Mezsdunarodnaja Politika, 1965. IX. 20. 9. old.

[18] The Daily Telegraph, 1965. IX. 29.

vagy programok alapján ajánlás jellegűek, amelyeknek a végrehajtása nem kötelező a magánkapitalista cégekre és társaságokra.

A népgazdaság szocialista tervezésének realizmusát és hatékonyságát azzal biztosítják, hogy a szocialista állam kezében összpontosulnak az összes parancsnoki pozíciók a gazdaságban. Ilyen bázis nincs a kapitalista államok által kidolgozott programokban és tervekben, amit egyes burzsoá tudósok is kénytelenek elismerni.

Nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül, hogy a konvergencia-elmélet hívei olykor önmaguknak mondanak ellent. Például Tinbergen a konvergenciával foglalkozó cikkeiben a kapitalista tervezés és a szocialista országok tervezésének közeledéséről ír, míg a „Centralizált tervezés" c. monográfiájában a következő beismerésre kényszerül: „A széles magánszektorú országokban egyes tervek inkább jövendölés, mint terv jellegűek."[19]

A konvergencia-elmélet ellensúlyozására hangsúlyozni kell, hogy az a tervezés, amely a mai kapitalizmus körülményei között megy végbe, nem „alakítja át" azt, nem teszi azt megfelelővé a szocialista rendszer számára. Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni, hogy a programozás a tőkésországokban olyan szervek hálózatának létrehozásával kapcsolatos, amelyek tanulmányozzák a gazdasági fejlődés tendenciáit, jelentékeny anyagot gyűjtenek össze, megszervezik a népgazdasági összefüggések statisztikai nyilvántartását stb. Ez a kapitalizmus mélyén érlelődő szervezeti előfeltételek új eleme a szocializmus számára, noha ez nem valamiféle „konvergens mozgás", vagyis a szocialista elemek behatolása a kapitalista gazdaságba.

Végül, teljességgel tarthatatlanok azok az állítások, hogy valamiféle „tervvisszafejlesztés" megy végbe a Szovjetunióban és más szocialista országokban. Az efféle állításokat megkockáztató közgazdászok és újságírók összetévesztik a tervezés szerepének és jellegének kérdését optimális szervezésének problémáival. A központi tervező szervek által megállapított mutatószámok körének szűkítését és az „alsófokú" tervezés szférájának kiszélesítését (a vállalatok és egyesülések szintjén) tévesen „tervvisszafejlesztésként", a „tervmechanizmus leszereléseként" stb. ábrázolják. Valójában pedig a gazdasági reformok a Szovjetunióban és más szocialista országokban a tervezés minden eszközzel való tökéletesítésére irányulnak. Igen sok tervmutatószámot maguk a vállalatok dolgoznak ki, amelyek a legjobban képesek számba venni a tartalékaikat és lehetőségeiket. Ugyanakkor a központi tervezőszervek, amelyek a döntő mutatószámokra összpontosítják figyelmüket, javíthatják a centralizált tervezés minőségét.

[19] *J. Tinbergen:* Központi tervezés. New Haven és London 1964. 15. old.

A konvergencia-elmélet híveinek a tervezéssel és a piacviszonyokkal kapcsolatos elmélkedéseiben megmutatkozik ezen elmélet egyik alapvető módszertani hibája — *a formális gondolkodásmód* és az ezzel kapcsolatos *nem-differenciált közeledés* a gazdasági jelenségekhez és folyamatokhoz.

A formális gondolkodásmód példájául szolgálhat a következő két szillogizmus, amelyekkel számos burzsoá ideológus ügyeskedik (közvetlenül vagy közvetve).

Első szillogizmus. Előtétel: a szocializmus gazdasági rendszerére a tervezés jellemző. Utótétel: a mai kapitalista gazdaságban mind szélesebben alkalmazzák a tervezést. Következtetés: a kapitalista rendszer közeledik a szocialista rendszerhez.

Második szillogizmus. Előtétel: a kapitalista gazdasági rendszerre a piacviszonyok jellemzőek. Utótétel: a szocialista országokban fejlődnek az áru—pénz és piaci viszonyok. Következtetés: a szocialista rendszer közeledik a tőkésrendszerhez.

Mindkét szillogizmusban jelen van a formális, nem-differenciált közeledés a gazdasági jelenségekhez: az előbbiben — a tervezéshez, az utóbbiban — az áru—pénz viszonyokhoz. Más szóval, figyelmen kívül hagyják az elvi különbségeket a kapitalista és a szocialista tervezés, a kapitalista és szocialista áru—pénz viszonyok között. Mint már rámutattunk, a tervezés elemeinek fejlődése a kapitalista országokban nem változtatja a kapitalista rendszert a szocialistával azonos típusúvá. Másrészt a kapitalizmusban és a szocializmusban is fennállnak az áru—pénz viszonyok, azonban természetük különböző, ezért az áru—pénz viszonyok és a piac fejlődése a szocialista országokban egyáltalán nem jelenti a kapitalizmus irányában való alakulásukat.

A konvergencia-elmélet módszertanának másik tipikus hibája — a gazdasági jelenségekhez való *mennyiségi közlekedés primátusa, elsőbbsége* minőségi elemzésükhöz viszonyítva. A gazdasági rendszerek megértésében döntő jelentősége van specifikus sajátságuk feltárásának Mellesleg a konvergencia-elmélet hívei nem a sajátosra, hanem a közösre támaszkodnak és kifejezetten előnyben részesítik a mennyiségi közelítést a minőségi elemzéssel szemben. Például Tinbergen csupán a mennyiségi különbségeket vizsgálja a kapitalista országok állami szabályozása és a népgazdaság szocialista tervezése között, igyekezvén eltüntetni az elvi különbségeket a kapitalizmus és a szocializmus gazdasági rendszere között.

A KÉT RENDSZER VÉLT KÖZELEDÉSE AZ ELOSZTÁS ÉS SZOCIÁLIS VISZONYOK SZFÉRÁJÁBAN

A konvergencia-elmélet számos híve a két rendszer közeledését az elosztás szférájában is felfedezi, azt állítván, hogy a kapitalista országokban mind egyenletesebben oszlanak meg a jövedelmek, míg a szocialista országokban állítólag növekszik elosztásuk egyenlőtlensége.

Íme, hogyan ír a szovjet gazdasági rendszerről W. Buckingham: „Ez a gazdasági rendszer — kollektivista ... De nyilván kevésbé kiegyenlített, mint az amerikai."[20] A maga részéről J. Tinbergen a Szovjetunióban bekövetkezett legfőbb változások közé sorolja a következőt: „Rövid időre kísérlet történt a jövedelmek döntő módon való kiegyenlítésére. Ezen rendeleti úton történt kiegyenlítés közismert következményei arra késztették a hatóságokat, hogy olyan munkabérrendszert vezessenek be, amely a munkabért jelentős mértékben a termelékenységtől teszi függővé. Eléggé furcsa, hogy erre ráragasztották a „szocialista munkabérpolitika" címkéjét."[21]

Még ennél is messzebb megy P. Sorokin, aki arról beszél, hogy nemcsak a jövedelemelosztás, hanem a két rendszer szociális viszonyainak teljessége is közeledik egymáshoz. Véleménye szerint a szociális viszonyok 1. családi, 2. szerződéses és 3. önkényszerű viszonyokra oszthatók fel. A társadalmi viszonyok első válfaja a kölcsönös szeretetre, odaadásra és áldozatokra épül, a második — a kölcsönös előnyökre, a harmadik — olyan viszony, amelyet az egyik fél a másikra kényszerít annak akarata és érdekei ellenére. Jóllehet az első és harmadik szociális viszonytípus jelentősége a Szovjetunióban — Sorokin véleménye szerint nagyobb, mint az Egyesült Államokban, a második szociális viszonytípus szerepe pedig nagyobb az Egyesült Államokban, mint a Szovejtunióban, mégis, állítólag ezen a téren is közeledés észlelhető. Bizonyításképpen az amerikai állam egy sor intézkedésére hivatkozik a társadalombiztosítás területén, valamint az adókivetés, közoktatás, egészségügyek stb. terén, amelyeket a dolgozók nyomására kénytelen volt keresztülvinni.

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy alapvetően hamisak azok az állítások, miszerint a szocialista rendszer keretein belül növekszik a jövedelmek egyenlőtlensége. Ellenkezőleg, a jelenlegi tendencia az egyenlőtlenségeknek nem a növelése, hanem kisebbítése. Ekképpen a Szovjetunióban a munkabérszint emelését elsősorban és a legnagyobb mértékben az alacsony bérű dolgozókategóriáknál valósítják meg. Ez annyit jelent, hogy csökken a rés különböző lakosságrétegek munkabére között.

[20] *W. S. Buckingham:* Id. mű, 480. old.
[21] Soviet Studies, 1961 április. 333—334. old.

A munkabér növekedésén kívül nagy jelentősége van a társadalmi fogyasztási alap növelésének, amelyeket a közoktatás és egészségügy széles körű fejlesztésére, a munkaképtelenek járadékának kifizetésére stb. használnak fel. Ezekhez az alapokhoz széleskörűen hozzáférhetnek az alacsonybérezésű dolgozócsoportok, ami elősegíti reáljövedelmük emelkedését. Nemrég, 1967 szeptemberében, az SZKP Központi Bizottságának plénuma és a Szovjetunió Legfelső Tanácsának ülésszaka új, fontos határozatokat hozott a dolgozók életszínvonalának emeléséről. Ezek a határozatok, a többi között, előirányozzák valamennyi népgazdasági ág munkásai és alkalmazottai minimális munkabérszintjének emelését, a kolhoztagok minimális nyugdíjnagyságának növelését stb.

Természetesen az alacsonybérezésű dolgozó csoportok jövedelmének felzárkóztatása korántsem jelenti az egyenlősdire épülő munkabérre való áttérést. Továbbra is fenntartják a Szovjetunióban a kvalifikált és nemkvalifikált, a súlyos és könnyű munka, valamint a különböző termelékenységű munka differenciált bérezését (s nemcsak a Szovjetunióban, hanem más szocialista országokban is). És ez Tinbergen ellenére egyáltalán nem jelent elkanyarodást a szocializmus elveitől. Ellenkezőleg, ez — a munka mennyisége és minősége szerinti szocialista elosztási elv valóra váltása.

Teljesen tarthatatlanok a „kiegyenlítő" tendenciákkal kapcsolatos állítások a mai kapitalizmus körülményei között. Jellemző, hogy az említett szerzők közül egyik sem sorol fel semmilyen tényadatot e tétel alátámasztására. Egyébként a tények is megcáfolják. Ekképpen az Egyesült Államokban 1953—1960 között a legalacsonyabb jövedelmű családok $^1/_5$-ének részesedése az egész nemzeti jövedelemből 4,9%-ról 4,5%-ra csökkent, a legmagasabb jövedelmű családok $^1/_5$ részének jövedelme pedig 44,7%-ról 45,8%-ra emelkedett.[22] Következőleg, a jövedelmek elosztásának egyenlőtlensége fokozódott.

Arról szólva, hogy a mai kapitalizmus keretei között állítólag növekszik a „családi" viszonyok jelentősége a szerződéses viszonyok számlájára, P. Sorokin a burzsoá állam szociális intézkedéseire hivatkozik. Valóban, számos kapitalista országban, a többi között az Egyesült Államokban is, a dolgozó tömegek kitartó és eredményes harcának nyomására az állam kénytelen volt bevezetni a munkanélküli-biztosítást, az öregek társadalombiztosítását stb. Ez természetesen némileg javítja, de gyökeresen korántsem változtatja meg a dolgozók helyzetét a kapitalizmusban. Attól, hogy a munkanélküliek kisebb segélyt kapnak és attól, hogy idős kort elérve, a munkás nyugdíjassá válik, a dolgozó ember helyzete

[22] Szegénység és nélkülözés az Egyesült Államokban; egy nemzet két-ötödének helyzete. Konferencia a gazdasági fejlődésről. Washington 1962.

nem „nivellálódik" a kapitalista helyzetével. Végül, teljesen meghamisítja a valóságot a dolgozók és a burzsoá állam közötti viszony „családi" jellegükként való sorokini beállítása. Valóban, ennek az államnak csupán egyes intézkedéseit diktálják a dolgozók szükségletei, azonban alapjában politikája nem a nép érdekeit szolgálja, hanem a monopolista burzsoázia egoista érdekeit. Ez szemléletesen megmutatkozott például a bérek „befagyasztásában", a munkásellenes törvényhozásban stb.

Tehát a két gazdasági rendszer elosztási rendszerének közeledésével kapcsolatos tézis és méginkább általában a szociális viszonyok összességének közeledésére vonatkozó tétel égbekiáltóan ellentmond a valóságnak. Ez — a mai kapitalizmus apológiája és a szocialista gazdaság elferdített beállítása.

A KONVERGENCIA-ELMÉLET — GÖRBETÜKÖR

Amikor a konvergencia-elméletet, valamint más mai burzsoá elméleteket bírálunk, nem állíthatjuk be őket a zagyvaságok halmazaként, tömény koholmányként. E tekintetben irányadónak kell tekinteni Lenin következő, rendkívül fontos módszertani útmutatását:

„A filozófiai idealizmus *csak* badarság a durva, egyszerű metafizikai materializmus szempontjából. Ezzel szemben a *dialektikus* materializmus szempontjából a filozófiai idealizmus a megismerés egyik vonásának, oldalának, síkjának az anyagtól, a természettől *elszakított*, istenített abszolútummá váló egyoldalú, túlzott fejlesztése (felduzzasztása, felnagyítása)."[23]

Leninnek ezek a szavai, amelyek közvetlenül a filozófiai kérdésekre vonatkoznak, teljes joggal alkalmazhatók a burzsoá politikai-gazdasági elméletek kritikájára is.

A konvergencia-elmélet voltaképpen a mai gazdasági élet egyes reális vonásainak és jelenségeinek ideológiai tükrözése. Ez az elmélet a görbetükörhöz hasonlítható. A domború vagy homorú tükörben az ember alakja elveszti igazi arányait. Azonban az efféle tükör nem hamisítja meg az előtte álló embert; csupán tükrözi, de eltorzítva bizonyos vonások felnagyításával. Hasonlóképpen a konvergencia-elmélet nem a semmiből főzte ki tételeit, hanem visszatükrözi, persze eltorzítva, a modern kapitalizmus bizonyos vonásait. Mit merít ez az elmélet az életből és mi tekinthető ferdítésnek és ködképnek?

A konvergencia-elmélet, véleményünk szerint, a mai kapitalista gazdaság következő reális jelenségeit tükrözi: 1. a termelés fokozódó társa-

[23] *Lenin* Művei. 36. köt. 366. old.

dalmasítását a tudományos-technikai forradalommal összefüggésben; 2. az állam növekvő gazdasági szerepét; 3. a tervezés elemeinek beiktatását.

A termelőerők fejlődése elkerülhetetlenül a kapitalista termelési folyamat mind nagyobb fokú társadalmasításához vezet. Megnagyobbodnak a kapitalista vállalatok méretei; ezekre az üzemekre fordítják sokezer munkás kollektív munkáját, s az általuk előállított termékek az emberek százezreinek és millióinak szükségleteit elégítik ki; fejlődik a társadalmi munkamegosztás, miközben újabb és újabb termelési ágak keletkeznek, amelyek a népgazdaságnak csupán kis részét képezik és szorosan összefüggnek számos más ágazattal. A mai tudományos-technikai forradalom óriási mértékben fokozza ezt a társadalmasítási folyamatot. A dolognak ezt az oldalát a konvergencia teoretikusai helyesen figyelték meg. Azonban, csupán ezt az oldalt emelve ki és a jelenségek általános összefüggéséből szakítva ki azt, elferdítették a mai kapitalista valóságot.

A ferdítés lényege az, hogy a kapitalista termelés mindinkább kibontakozó társadalmi jellegét a kisajátítás magánformájától elszakítva vizsgálják. Holott a valóságban ez a két jelenség egységet képez. Bármennyire nagyobbodnak is a kapitalista vállalatok, bármennyire fejlődjék is az ott végzett munka kollektív jellege, ezen üzemek döntő többsége magántulajdonban marad. És amikor Galbraith rámutat, hogy a „mai nagyipar testület jellegének megfelelően a döntéseket kollektív alapon hozzák a csoportok", majd a modern ipari termelés és irányítás „kollektív jellegét" hangsúlyozva, kijelenti, hogy „ez egyaránt vonatkozik mind a szocialista formára, mind pedig arra, ami a kapitalista rendszer vagy szabad vállalkozás nevet viseli" — elvonatkoztatja magát a kapitalista termelési mód lényegétől, a termelés társadalmi eszközeinek magánkisajátításától. A magántulajdonra épülő kapitalizmus és a társadalmi tulajdonra alapított szocializmus között mély szakadék volt és van jelenleg is. Éppen ezért a konvergencia-elmélet alapvető gondolata — a két gazdasági rendszer közeledéséről — nemcsak egyszerűen illuzórikus, hanem ez az illúzió tendenciózus és egyben káros is.

A konvergencia-elmélet továbbá észrevette a burzsoá állam növekvő gazdasági szerepét és a tervezés elemeinek meghonosítását a kapitalista országokban. Azonban ezeket az új jelenségeket is egyoldalúan tükrözi, felnagyított, majd eltorzított formában. Bármilyen intézkedéseket hozzon is a kapitalista gazdaság szabályozásával és tervezésével kapcsolatban, a burzsoá állam, mint fentebb már rámutattunk, nem képes tervszerűen irányítani az egész újratermelési folyamatot, hanem arra csak bizonyos hatást gyakorol. E tekintetben a minőségi, gyökeres különbség a kapitalista és szocialista rendszer között továbbra is fennmarad, és semmiféle konvergenciáról nem lehet szó.

Mindazonáltal, közeledik-e a kapitalista rendszer a szocializmushoz? Erre a kérdésre igennel felelhetünk, de korántsem abban az értelemben, amelyre a konvergencia hívei gondolnak. A kapitalista rendszer abban az értelemben közeledik a szocializmushoz, hogy keretei között mindinkább kialakulnak a szocializmus anyagi és szervezeti előfeltételei. Az élenjáró technika, a termelésszervezés haladó formái, a gazdaság részbeni államosítása, a gazdasági programozás apparátusának létrehozása — nos mindez előkészíti és közelebb hozza az átmenetet a szocializmusban. Azonban abból, hogy a kapitalizmus a szocializmus irányában halad, egyáltalán nem következik, hogy magának a kapitalista rendszernek a keretei között valósul meg valamiféle „szocializáció". Ami pedig azokat az állításokat illeti, miszerint a szocialista országok a kapitalizmus irányában haladnak, nos ezek egyszerű zagyvaságok (erre a kérdésre részletesen világítok rá egy másik munkámban).[24]

A KONVERGENCIA-ELMÉLET SZOCIÁLIS ÉRTELME A BÉKÉS EGYMÁS MELLETT ÉLÉS PROBLÉMÁJA

Szociális jellegében a konvergencia-elmélet voltaképpen burzsoá teória, jóllehet igyekszik a kapitalizmus és a szocializmus fölött állni, valamiféle „integrális" gazdasági rendszer mellett törve pálcát. Arról van szó, hogy a *kapitalizmus és a szocializmus szintézisét a konvergencia teoretikusai kapitalista alapon, a termelési eszközök magántulajdona alapján képzelik el.* Ebben az értelemben jellemzőek W. Buckingham következő kijelentései: „... A kapitalizmus négy alapja közül hármat... valószínűleg, átvesznek a tiszta kapitalizmusból és bekapcsolják őket az újonnan keletkező gazdasági rendszerbe. Elsősorban, a főbb berendezések és felszerelések magántulajdonát... Másodszor, a gazdasági ösztönzőket és a profit indítékát... Harmadszor, a piacrendszer mindenütt főmechanizmusként ereszt gyökeret az árucikkek és szolgáltatások elosztása fölötti ellenőrzéséhez."[25]

Igaz, hogy valamiféle sajátságos egyensúly megtartása végett Buckingham a leendő „integrális" gazdasági rendszer három jellemvonását nevezi meg, amelyeket a szocializmustól vesz át, nevezetesen az egyenlőség növekedését, a munkakörülmények munkásellenőrzését és a gazdasági tervezést — (megjegyzendő, hogy az egyenlőség növekedésének elismerése a szocialista elvek kapcsán ellentmond magának Buckinghamnek és a konvergencia-elmélet más képviselőinek állításaival, miszerint a szocia-

[24] Lásd *E. J. Brege:* A burzsoá mítoszok és a szocialista valóság. Moszkva 1966.
[25] *W. S. Buckingham:* Id. mű, 485. old.

lista országokban állítólag fokozódik az egyenlőtlenség). Nem nehéz észrevenni, hogy ebből a felsorolásból hiányzik a legfőbb — a termelési eszközök társadalmi tulajdona. Ily módon az „integrálás" és „szintetizálás" álarca lényegében a szocializmusnak a kapitalizmus által való elnyelését takarja.

A „szintetizálás" koncepciójának gyökeres módszertani hibája — *az idealista, voluntarista* közelítés a társadalom gazdasági fejlesztésének távlataihoz. A konvergencia-elmélet hívei a következőképpen okoskodnak: a modern kapitalizmusnak vannak bizonyos fogyatékosságai, de egyben érdemei is; a szocializmusnak is vannak érdemei és fogyatékosságai; arról van szó, hogy az emberek ezt megértsék és ha megértették, szintetizálják a két gazdasági rendszer érdemeit, kiküszöbölik a hibáikat és valamiféle „optimális" társadalmi gazdasági rendszert építenek fel.

Valójában azonban a társadalom gazdasági fejlődése nem az emberek szabad választásának, szabad akaratának kérdése; e fejlődést objektív gazdasági törvények szabják meg. A kapitalizmus gazdasági törvényeinek hatása azt eredményezi, hogy egyrészt, a kapitalista termelési mód keretében kialakulnak az anyagi és szervezeti előfeltételek a szocializmusba való átmenethez; másrészt, tovább fejlődik és mélyül az ellentmondás a termelés társadalmi jellege és a kisajátítás kapitalista formája között. Ez az ellentmondás csakis a kapitalizmusból a szocializmusba való forradalmi átmenettel oldható meg. Ami pedig a szocialista rendszert illeti, nos a keretei között ható gazdasági törvények meghatározzák a szocializmus fokozatos átnövését a kommunizmusba. Ily módon a jövő nem a spekulatív módon összetákolt vegyes típusú gazdasági rendszeré, hanem a szocializmusé és a kommunizmusé.

Azonban annak ellenére, hogy a konvergencia-elmélet lényegében burzsoá teória, mégis különbözik a kezdetleges burzsoá apologetikától, amely szerint a kapitalizmus volt, van és lesz. A konvergencia-elmélet képviselői ma már nem állítják nyíltan, hogy a jövő a kapitalista rendszeré; csupán azt mondják, hogy a jövő a gazdasági rendszer valamiféle „integrális" típusáé, a kapitalizmus és szocializmus szintéziséé. És ez igen jelentős. A konvergencia-elméletet bizonyos kettőség jellemzi. Egyrészt a kapitalizmus apológiájának kifinomult formája, amennyiben az utóbbira alapozza a maga „integrális" gazdasági rendszerét. Azonban, másrészt a konvergencia-elmélet a szocialista rendszer erejének és életképességének kényszerű elismerése, valamint tényleges lemondás azokról a képzetekről, miszerint a kapitalista rendszer mint olyan megingathatatlan és örökkévaló a maga „tiszta" formájában.

Ezért nem véletlen, hogy a konvergencia-elmélet Nyugaton elterjedt az értelmiség különböző köreiben. Híveinek szociális-politikai szemléletét nem csekély tarkaság jellemzi, miközben egyesek közülük kifeje-

zetten reakciós, mások meg többé-kevésbé haladó felfogások hordozói. Jellemző, hogy az adott elmélet számos képviselőjénél a konvergencia eszméje valamiképpen a kapitalista és szocialista országok békés egymás mellett élésének eszméjéhez kapcsolódik. Például Tinbergen abból indul ki, hogy „egy globális háború kitörési lehetőségének legfőbb oka a nyugati és a kommunista világ ellentétes álláspontja a legjobb társadalmi-gazdasági rendszerről". (1965. VI. 5., 8. old.) Ebből arra következtet, hogy az egymás mellett élés útja a két rendszer konvergenciáján át vezet. Hasonló nézetet hirdet[26] John Strachey, a Labour párt neves ideológusa, és néhány más nyugati teoretikus.[27]

Pozitív momentum a konvergencia-elmélet híveinek e szemléletében a két rendszer békés egymás mellett élése elvének voltaképpeni elismerése. Azonban semmiképpen sem érthetünk egyet legfőbb beállítottságukkal az adott kérdésben, aminek a lényege az, hogy a békés egymás mellett élést a hírhedt konvergenciához kötik. Határozottan el kell utasítani azt a kísérletet, hogy a két rendszer konvergenciáját békés egymás mellett élésük elengedhetetlen feltételeként és alapjaként tüntessék fel.

Arról nem is szólva, hogy konfliktusok és háborúk magának a kapitalista rendszernek a keretei között is előfordulnak, hangsúlyozni kell magának a békés egymás mellett élés problémájának gyökerében helytelen beállítását e szerzők részéről. Hiszen az történelmileg keletkezett és éppen mint *két különböző, sőt ellentétes társadalmi rendszer egymás mellett élésének problémájaként* marad időszerű. Elméletileg és gyakorlatilag is bizonyítást nyert, hogy ez az egymás mellett élés lehetséges, és hogy szükséges is ahhoz, hogy az emberiség életét megmenthessük. Egyébként Tinbergen és Sorokin felfogása, bármilyen szemszögből közelednek is egyénileg a békés egymás mellett élés problémájához, ürügyként szolgál a hidegháború és az antikommunizmus valamennyi hirdetőjének arra a kijelentésére, hogy amennyiben a két rendszer konvergenciája nem lehetséges, hasztalanul számítunk békés egymás mellett élésükre.

A két rendszer egymás mellett élése problémájának marxista—leninista szemlélete egészen más: lényege az, hogy elismeri a szocializmus és a kapitalizmus ellentétét, a különböző társadalmi rendszerű államok egymás mellett élését az osztályharc formájaként, értelmezi és ugyanakkor elismeri a békés kapcsolatok fenntartásának lehetőségét és szükségességét a szocialista és a kapitalista országok között. Ezeket a gondolatokat ismételten aláhúzta az SZKP XXIII. kongresszusa.

•

[26] Lásd *P. Sorokin:* Id. mű, 88. old.

[27] Lásd *John Strachey:* A háború megelőzése. London 1962. 303. old.

Mérleget vonva az elmondottak alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a konvergencia-elmélet a burzsoá ideológia új, legkifinomultabb formája. Miután kénytelenek lemondani a kapitalista rendszer megingathatatlanságának és sérthetetlenségének eszméjéről, a konvergencia teoretikusai úgy próbálják menteni a kapitalizmust, hogy átvétetik vele a szocialista rendszer néhány jellemvonását, és ugyanakkor e rendszer kapitalista elfajzásába helyezik a reményeiket. Igyekezvén összeegyeztetni az összeegyeztethetetlent, a társadalom történelmi fejlődésének tendenciáit torz formában ábrázolják. Azonban az emberiség nem az „integrális" gazdasági rendszer felé halad, nem a kapitalizmus és a szocializmus valamiféle fattya felé, hanem előre — a kommunista társadalom felé.

Ripp Géza

A MODERN POZITIVIZMUS TENDENCIÁI AZ IPARI TÁRSADALOM ELMÉLETÉBEN[1]

A jelenkori burzsoá ideológiában felismerhető az a törekvés, hogy a marxizmusnak a kapitalizmus hanyatlásáról és a szocializmus szükségszerűségéről szóló felfogását úgy tüntesse fel, mint két, logikailag össze nem tartozó tétel önkényes egybeolvasztását. J. Burnham a még a második világháború idején megjelent és azóta számos nyelven és kiadásban terjesztett könyvében erről például a következőket írta: „A marxista irodalom áttekintése gyorsan nyilvánvalóvá teszi, hogy ez sokkal mélyebbre hatol a kapitalizmus analízisében, amelynek során eljut arra a következtetésre, hogy a kapitalizmus nem marad fenn..., mint abban az elemzésben, amellyel indokolni próbálja azt a mindennél fontosabb pozitív hitet, hogy a kapitalizmust a szocializmus fogja felváltani. Az első állításnak még a legteljesebb elfogadása — és én nagyon sokban egyetértek vele — sem kényszeríthet arra, hogy elfogadjuk a másodikat."[2] De az ultrareakciós Burnhamtől különben teljesen eltérő nézeteket valló liberális K. Popper is hasonló álláspontra jutott a szinte egyidőben írt — és hatását tekintve semmivel sem kevésbé jelentős — művében: „Sem Marx, sem senki más nem bizonyította be, hogy a szocializmus... az egyedül lehetséges alternatíva annak a gazdasági rendszernek a kíméletlen kizsákmányolásával szemben, amelyet ő először egy évszázaddal ezelőtt (1845-ben) írt le és amelynek a »kapitalizmus« nevet adta."[3]

[1] Közgazdasági Szemle, 1970. 2. sz.

[2] *J. Burnham:* The Managerial Revolution, London, 1945. 37. old.

[3] *K. R. Popper:* The Open Society and Its Enemies, London, 1952. II. köt. 140. old.

Ezek az állásfoglalások — néhány elszórt, korábbi próbálkozástól eltekintve — mintegy in statu nascendi, keletkezési forrásainál tárják fel a mai burzsoá ideológiának azt a benső tendenciáját, hogy a társadalmi fejlődésnek egy olyan perspektívájat nyújtsa, amelyben a kapitalizmus meghaladása elválik a szocializmus megvalósulásától, és amely a fejlődésnek egy olyan szakaszát ígéri, ahol a két rendszer közti választás elveszti értelmét. Ez az igyekezet a legnyilvánvalóbban az ipari társadalom elméletében (s különböző változataiban) valósul meg, amely a maga elé állított feladatot úgy próbálja megoldani, hogy a társadalmi fejlődés kritériumait nagyon sajátosan választja ki és a korunkbeli társadalmi átalakulásokat e kritériumok alapján ítéli meg.

Az ipari társadalom elmélete érvet igyekszik kovácsolni a társadalmi fejlődésnek abból az ellentmondásából, hogy a szocialista átalakulások mindeddig nem párosultak a legfejlettebb termelőerőkkel, és erre támaszkodva akar kritériumokat adni a társadalmi haladás megítéléséhez. Ez a törekvés a legszembetűnőbben a technikai szempontok egyoldalú, a társadalmi-gazdasági viszonyok rendszerének egészétől elválasztott kiemelésében mutatkozik meg. Az adott helyzetben — a fejlődés benső dialektikáját figyelmen kívül hagyva — a társadalmi haladásnak pusztán a technikai szempontok szerinti megítélése ugyanis nem igényli kényszerítően a szocializmus szükségességének az elismerését. Viszont a szocializmus kétségbevonhatatlan eredményei nehézzé teszik, hogy közvetlen formában próbálják a kapitalizmus fölényét bizonyítani, hiszen, mint például Raymond Aron írta: „Egy fél évszázaddal ezelőtt akár Nagy-Britannia, akár Franciaország, akár Németország egyenként is erősebbnek látszottak Oroszországnál, ma ellenben Szovjet-Oroszország a gazdasági-katonai erő tekintetében felér a főbb európai országokkal együttvéve. Sőt bizonyos vonatkozásokban felülmúlja ezek összesített erejét."[4] Az objektív valóságnak ez a burzsoá ideológusok által sem figyelmen kívül hagyható kényszerítő ereje tükröződik abban, hogy az ipari társadalom elmélete a társadalmi haladás kritériumait nem köti össze a tőkés tulajdonviszonyokkal, s a külső látszatra valamiféle szociális semleges jelleget igyekszik nekik kölcsönözni. Ebben a felfogásban a kapitalizmus és a szocializmus mint ugyanannak a lényegében kizárólag technikai ismérvek által meghatározott tartalomnak — az ipari társadalomnak — a puszta formái jelennek meg.

[4] *R. Aron:* Die industrielle Gesellschaft. Frankfurt am Main–Hamburg, 1964. 251. old.

AZ IPARI TÁRSADALOM ELMÉLETÉNEK MÓDSZERTANI PROBLÉMÁI

A mai burzsoá ideológiában, a társadalomtudományok egyre fokozódó specializálódása, atomizálódása, egymástól elválasztott részterületekre való felbomlása mellett érvényesül egy másik irányzat is, amely a burzsoá társadalomtudományok érintkezési pontjainak, belső kapcsolatainak a feltárására irányul, hogy ily módon a korunkbeli társadalmi változásokról valamiféle többé-kevésbé egységes és átfogó szemléletet és értékelést alakíthasson ki. A burzsoá társadalomtudományok közti összefüggés ezzel sokkal hangsúlyozottabbá és tudatosabbá válik, s a korábban a szociológiától elválasztott ökonómia és az ökonómiától elválasztott szociológia közeledésének szükségessége mind nyilvánvalóbb lesz. E közeledésnek a jellegére a mai burzsoá ideológiának az a már említett belső tendenciája nyomja rá a bélyegét, amely a társadalmi haladás kritériumainak meghatározásában eltekint a társadalmi rendszereknek a tulajdonviszonyok alapján való kategorizálásától és ehelyett — legalábbis első megközelítésben — a technikai szempontok egyoldalú kiemelésével próbálja ezt a feladatot megoldani. Ez a kísérlet viszont azzal jár, hogy a mai burzsoá társadalomtudományokat mindinkább áthatja a modern pozitivizmus azon irányzatának a szemlélete, amelynek K. Popper a leghatásosabb interpretátora.[5] Ő ugyanis explicit formában mondja ki azt, amit az ipari társadalom elmélete kimondatlanul feltételez.

Popper pozitivizmusát —amelynek itt természetszerűleg csak néhány főbb vonását lehet érinteni — mindenekelőtt az teszi kívánatossá a burzsoá társadalomtudományok számára, hogy a dialektikus materializmus „metafizikus" eltévelyedései helyett „igazán tudományos" módszert kínál. Popper a materializmust — amin ő valójában az empirizmus egy fajtáját érti — még bocsánatos bűnnek tekinti; az igazi botránykő számára a dialektika. „Ennek az elméletnek a materialista elemét — állította — viszonylag könnyen újra lehetne fogalmazni oly módon, hogy semmiféle komoly kifogást sem lehetne ellene felhozni." „... de hála a dialektikának, a marxizmus úgy alakult ki, mint egy olyan dogmatiz-

[5] Aligha vitatható, hogy Joan Robinson és F. A. Hayek a mai burzsoá közgazdaságtudomány két legszélsőbb pólusán helyezkedik el. Metodológiai szempontból mégis mindketten Poppert tartják tanítómesterüknek. (Lásd: J. Robinson: Economic Philosophy. London, 1962; F. A. Hayek: Studies in Philosophy (Politics and Economics, London, 1967). Popper népszerűségéhez — a közgazdasági problémák iránti vonzodásán kívül — hozzájárult az is, hogy *bizonyos mértékig* elhatárolta magát a logikai pozitivizmus terméketlen formalizmusától és a mai pozitivista irányzatokra is. általában jellemző szélsőséges szubjektív idealista tendenciáktól, amikkel a közgazdaságtudományban semmit sem lehet kezdeni.

mus, amely dialektikus módszerét felhasználva, elég rugalmas ahhoz, hogy minden további támadás elől kitérjen."[6] Ez a „rugalmasság" Popper értelmezésében azt jelenti, hogy a dialektika ellentétes a tudományosság alapvető kritériumával, a „megcáfolhatóság" követelményével. Popper az „igazán tudományos" módszer kialakításához mindenekelőtt a „hisztoricizmus" és az „esszencializmus" elvetését tartja nélkülözhetetlennek, vagyis a lemondást követeli arról a szemléletről, amely lehetségesnek tartja a társadalom fejlődésében objektív törvények feltárását, s a felszíni jelenségeket valamiféle lényeges belső összefüggésekre akarja visszavezetni.[7]

A tudományosságnak ebből a pozitivista felfogásából logikusan adódik, hogy eleve céltalannak minősül minden olyan törekvés, amely a jelenkor társadalmi változásait és az e változásokkal együtt járó intézményeket, szervezeteket, gazdálkodási formákat és mechanizmusokat mindenekelőtt a kapitalizmus és a szocializmus minőségi különbségeire vezeti vissza (esszencializmus); s ugyanígy eleve kiszorul a tudomány területéről az adott termelési mód jelenségeinek minden olyan elemzése, amely egy másik társadalmi rendszerbe való átmenet szükségszerűségére utaló következtetéseket von le (hisztoricizmus). Az ilyenfajta kísérletek a tudományosság pozitivista kritériumainak ellentmondanak, s ezért nem egyszerűen tévesek, hanem — legalábbis tudományos szempontból — értelmetlenek.

Popper a marxizmus eltévelyedésének forrását abban látja, hogy a társadalmi fejlődés, nem pedig a *társadalmi technológia* törvényeinek feltárására törekedett. Szerinte a társadalmi feladatokat a mérnöki munka analógiájára kell megoldani. A közgazdásznak — szemléletét, módszerét tekintve — társadalmi mérnökké kell válnia, a közgazdaságtannak pedig a társadalmi technológia tudományává. Popper szembeszáll azokkal, akik a marxizmust valamilyen hasonló „Nagy Rendszerrel" akarják helyettesíteni, s helyette az általa javasolt megoldás a fokozatos társadalomépítés (piecemeal social engineering), amit a következőképpen hatá-

[6] *K. R. Popper:* Conjectures and Refutations. London, 1963. 331. és 334. old.

[7] Popper szerint a hisztoricizmus felfogását az olyan ember képviseli, „aki arra törekszik, hogy megértse annak a színjátéknak az értelmét, amelyet a Történelem Színpadán előadnak; aki meg akarja érteni a történelmi fejlődés törvényeit. Ha ez sikerül neki, akkor természetesen képes lesz arra, hogy megjósolja a jövő fejleményeit." Könnyen belátható, hogy a marxizmus jelenti a „hisztoricizmus legtisztább, legfejlettebb és legveszélyesebb formáját". (K. R. Popper: The Open Society and Its Enemies. I. kötet, 7—8. old. és II. kötet, 81. old.) Az esszencializmus pedig olyan magatartás kifejezője, amely szerint „a legjobb, az igazán tudományos elméletek azok, amelyek leírják a dolgok »lényegét« vagy »lényeges természetét« — azt a valóságot, amely a jelenség mögött van". (*K. R. Popper:* Conjectures and Refutations. 104. old.)

roz meg: „intézmények tervezése és létrehozása azzal a céllal, hogy vagy feltartóztassák, vagy ellenőrizzék, vagy meggyorsítsák a közelgő társadalmi fejleményeket".[8] A közgazdaságtudománynak a „társadalmi technológia" törvényeire való redukálása e tudomány hatókörét a valóságban a már működő gépezet — a termelés uralkodó rendszere — funkcionálásának a javítására korlátozza. Magyarázatot kíván azonban, hogy a modern pozitivizmus szemlélete miért tudott az utóbbi időszakban annyira előretörni.

A pozitivista szemlélet térhódítása, amely a burzsoá társadalomtudományokban általában és a közgazdaságtanban különösen erősen tapasztalható, nagyon sok tényezővel függ össze a második világháborút követő időszakban, s ezek közül — az adott téma szempontjából — főként a következők látszanak fontosnak:

1. A kapitalizmus válsága elmélyülésének lényegbevágó sajátossága ebben az időszakban, hogy az imperializmus szférájának összeszűkülése, a világban végbemenő társadalmi átalakulásokra gyakorolt befolyásának relatív csökkenése a gazdasági-technikai fejlődés viszonylag gyors ütemével, a két világháború közti időszakra jellemző mély válságok és stagnációs időszakok elkerülésével járt együtt a fejlett tőkésországokban. Mindez némi érvelési alapot nyújt ahhoz a törekvéshez, hogy például az ipari társadalom elméletében a kapitalizmus nyílt védelmezéséről való lemondás ne követelje meg a kapitalizmussal való nyílt szembefordulást.

2. Ezek a megváltozott objektív feltételek a burzsoá ideológiában erősen a háttérbe szorították az antikapitalista demagógiát, a „forradalom jobbról" eszmeáramlatát, amely korábban a kapitalizmust a polgári demokrácia felszámolásával kísérelte meg átmenteni. Az új helyzetben viszont éppen a burzsoá demokrácia idealizált rendszere vált azzá az ideologikusan látszólag önálló céllá, amelynek megőrzésével közvetve a kapitalizmus fennmaradása is igazolható.

3. És végül, az állami monopolkapitalizmus uralkodóvá válása szükségessé tette a gazdasági fejlődés, a tudományos-technikai haladás tudatos befolyásolását. Ez egyrészt igen jelentősen megnövelte a vállalati „technokrácia" és az állami bürokrácia vezető rétegének a szerepét, másrészt pedig az irányításnak egészen új módszereit hívta életre. A pozitiviz-

[8] *K. R. Popper:* The Poverty of Historicism. London, 1961. 45. old. Poppernek ezt a nézetét osztja az ipari társadalom elméletének első rendszerbefoglalója, R. Aron is, aki — néhány optimista társa próbálkozásával ellentétben — egyenesen óv attól, hogy a marxizmus burzsoá alternatívájának létrehozásával kísérletezzenek. „A szabad világ végzetes tévedést követne el — írta —, ha azt hinné, hogy létrehozhat egy olyan egységes ideológiát, amely összehasonlítható volna a marxizmus—leninizmussal." (R. Aron: L'opium des intellectuels. Párizs, 1955. 326. old.)

mus — egyéb rokon irányzatokkal, például a pragmatizmussal keveredve — volt az említett rétegek számára az a testre szabott és készen talált szemlélet, amely az irányításnak az állami monopolkapitalizmusból eredő szükségletét kielégíthette és egyúttal módszert adhatott ahhoz az ideológiai feladathoz is, hogy az állami monopolkapitalizmusra jellemző viszonyokat a „modern ipari társadalom" semleges címkéje mögött elrejtse. Nem utolsósorban ezzel a társadalmi háttérrel függ össze, hogy míg például a polgári filozófiában és szociológiában a neopozitivista szemlélettel szemben erős ellenáramlatok figyelhetők meg, a közgazdaságtudományban ez a szemlélet — pontosabban: e szemlélet meghatározott tendenciái — csaknem osztatlanul és háborítatlanul uralkodnak.

Popper „társadalmi technológia" felfogása valójában éppen abban gyökerezik, hogy az állami monopolkapitalizmus rendszere megköveteli a gazdasági folyamatok bizonyos tervszerű összehangolását és az ehhez szükséges intézmények, módszerek stb. kialakítását.[9] A valóságnak ez a követelménye viszont az ideológiában úgy tükröződik, hogy ez a szabályozás semmiként se lépjen fel olyan igényekkel, amelyek a fennálló tulajdonviszonyokon túlvezetnének. Az ipari társadalomnak a „nyílt társadalom" igényeinek megfelelő „technológiai átalakítása" valójában ennek a kettős követelménynek felel meg, hiszen ez a felfogás a tulajdonviszonyok problémáját eleve figyelmen kívül hagyja és a társadalmi-gazdasági folyamatok tervszerű irányítását társadalmi problémából majdnem tisztán technikai-módszertani kérdéssé egyszerűsíti. Ez a logikus következménye Popper azon álláspontjának, hogy az a módszer, amely alkalmas a technikai fejlődés problémáinak a megoldására, egyúttal alkalmas a társadalmi fejlődésben felvetődő problémák megoldására is. Mivel Popper szerint a társadalom életében csak a „technológiai típus" látható előre, ami csak az empirikus ismeretek bizonyos minimumát igényli, ezért mindenfajta szabályozás csak az intézmények módosítását jelentheti, érintetlenül hagyva az organizmus egészét — hiszen ez utóbbinak a megváltoztatása már az elvileg elérhetetlen ismereteket feltételező tudománytalan hisztoricizmus előtti behódolás volna. Ezen túl Popper a hisztoricizmus elvét összekapcsolja a totalitarizmus politikájával, vagyis úgy tünteti fel, mintha a létező termelési viszonyok megváltoztathatatlan adottságokként való elfogadása nem a tőkés tulajdon modern formáinak, hanem a *nyílt társadalom* feltételének a védelmét jelentené. Ezzel Popper állásfoglalása a burzsoá ideológia egyik legfontosabb jellegzetességét tárja fel: a szabadság és demokrácia burzsoá módon értelmezett, de általános érvényűnek feltüntetett elveit úgy védelmezi, mintha ezek nem

[9] Vö. A. M. Gengyin: Szocialnoje prognozirovanyije v intyerpretacii Karla Poppera. Voproszi Filoszofii, 1969. 4. sz.

egy meghatározott termelési mód ideológiai-politikai tartozékai volnának, hanem a történelmi fejlődés valamiféle „immanens értékei". A „nyílt társadalom" jelszavának a valóságos értelme éppen ebben a kísérletben van.

A nyílt társadalom kifejlesztése az ipari társadalomban a „társadalmi technológia" segítségével Popper szerint lehetővé teszi az egyéniség érvényesülését és szabadságát, de ennek az átalakításnak előfeltevése, hogy a nyílt társadalmat csak a tőkés tulajdonviszonyok keretei között lehet megteremteni. Viszont minden, ami e viszonyoknak történelmileg átmeneti jellegét kísérli meg bizonyítani, politikai totalitarizmushoz vezető hisztoricizmusnak minősül, mivel az egyént a társadalmi fejlődés mások által önkényesen megállapított állítólagos törvényeinek veti alá és így mindenfajta szabadság lehetőségét megszünteti. A Popper által az emberi tevékenység egyedül elfogadható céljaként megjelölt nyílt társadalom a valóságban, alapvető viszonyait tekintve, a status quo társadalma, az állami monopolkapitalizmus rendszere, amelyet ugyan szabad megreformálni, de nem szabad felszámolni.

A történelmi folyamat belső szükségszerűségének elvetése a pozitivista felfogásban nagyon jól összefér azzal, hogy ez a folyamat egy önkényesen kiválasztott eszmény megvalósulását szolgálja. Popper ezt így fogalmazta meg: „A történelemnek magának... nincs célja és értelme, de mi elhatározhatjuk, hogy adunk neki célt és értelmet. És ezzé a céllá és értelemmé megtehetjük a harcunkat a nyílt társadalomért és ennek ellenségei ellen... és a történelmet ennek megfelelően értelmezhetjük."[10] A pozitivizmus technokrata szemlélete itt idealista voluntarizmussal egészül ki, s a történelem az abszolút indeterminizmus területévé válik, ahol lehetőség nyílik a történelmi fejlődés folyamatának teljesen szabad interpretálására meghatározott eszmények megvalósítása végett — azzal az egyetlen feltétellel, hogy ez az interpretáció és a neki megfelelő cselekvés ne vezessen túl a fennálló tulajdonviszonyok keretein.

Az ipari társadalom elméletében uralomra jutó pozitivista szemlélet tehát egyáltalán nem ellentétes azzal, hogy a társadalmi haladásnak az általa megfogalmazott kritériumai a pusztán technikai szempontokon túlmenjenek. A technikai szempontok egyoldalú kiemelése ebben a koncepcióban arra szolgál, hogy segítségükkel ne valamilyen meghatározott társadalmi alakulatot, hanem az általában vett ipari társadalmat tekintsék annak, ami a gazdasági fejlődés jelenkori feltételeivel összhangban van; a technikai szempontoknak politikai kritériumokkal való kiegészítése pedig az ipari társadalmak különböző típusai közti, a burzsoázia érdekeinek megfelelő választást igyekszik preferálni. Eltekintve a tech-

[10] *K. R. Popper:* The Open Society and Its Enemies. II. köt. 278. old.

nokrata szemlélet szélsőséges képviselőitől (Tinbergen, Galbraith), az ipari társadalom koncepciójának felszínesen nézve erősen depolitizáló és dezideologizáló jellege a valóságban nagyon erős politikai és ideológiai tartalommal telítődik. A technikai és politikai kritériumok sajátos összekapcsolása az ipari társadalom elméletében egy olyan társadalomfelfogás megkonstruálására szolgál, amely a technikai és politikai szféra közül kiiktatja vagy pusztán formálisnak tekinti a termelési viszonyok rendszerét, s ily módon a kapitalizmust nem közvetlenül, mint meghatározott tulajdonviszonyokon felépülő társadalmi alakulatot, hanem közvetve, mint az ipari társadalomnak azt a formáját védelmezi, amely az említett kritériumoknak jobban megfelel.

A MONOPÓLIUMOK ÉS AZ ÁLLAM SZEREPÉNEK ÁBRÁZOLÁSA AZ IPARI TÁRSADALOM ELMÉLETÉNEK ÚJ FELFOGÁSÁBAN

Az ipari társadalom elméletével foglalkozó munkák sorában kiemelkedő helyet foglal el J. K. Galbraith „Az új ipari állam" c. műve, amely 1967-ben jelent meg, s azóta szinte példátlan népszerűségre tett szert. S ez a népszerűség nem érdemtelen. Igaz, a Galbraith könyvében kifejtett nézetek jó része nem eredeti, bár a mű szerzője erre sehol sem utal, talán arra gondolva, hogy a tudományban az adósságot nem kell tartozásnak tekinteni. Ennek ellenére Galbraith műve sokkal több, mint már ismert nézetek ügyes rendszerezése: a burzsoá közgazdaságtudomány részéről mindeddig ez a legátfogóbb kísérlet arra, hogy a két rendszer versenyének körülményei között kibontakozó tudományos-technikai forradalom társadalmi-gazdasági következményeire választ adjon, s ebben rendkívül éles elméjű megfigyelések elképesztő méretű szimplifikációkkal keveredenek.[11]

Galbraith könyvében következetesen érvényesül a pozitivizmus társadalomszemlélete — a „nyílt társadalomra" vonatkozó ideologikus illúziók nélkül. (Más kérdés — s erről még lesz szó —, hogy a jelenkori burzsoá társadalomfelfogás általában lemondhat-e ezekről az ideologikus illúziókról.) Galbraith — Popperrel ellentétben — nagyon jól tudja és eléggé egyértelműen meg is mondja, hogy a modern ipari társadalom — tehát az állami monopolkapitalizmus rendszere — nem lehet „nyílt társadalom".

[11] Ez az írás nem vállalkozhat Galbraith könyvének átfogó ismertetésére és értékelésére, hanem csupán, az adott téma keretei között maradva, néhány különösen fontos tételének a kritikájára térhet ki. Emellett itt meg kell jegyezni, hogy Galbraith könyve csak az előző részben felvázolt alapvető tendenciák szempontjából van összhangban a modern pozitivizmus szemléletével; a logikai pozitivizmus vagy a „nyelvi elemzés" kívánalmainak csak nagyon kevéssé felelne meg.

Galbraith művének kiindulópontja — s ez még gondolatmenetét meghatározza —, hogy a pozitivista szemléletnek megfelelően újrafogalmazza Lenin ismert megállapítását, amely szerint az imperializmus felépítmény a régi kapitalizmusén, tehát hogy a monopóliumok uralma nem jelenti a régi típusú vállalatok megszűnését. Galbraith a modern gazdaságot két szektorra osztja: az egyik a hagyományos vállalatok világa, a másik pedig az ipari rendszer — marxista nyelven: a nagy monopóliumok — domíniuma. A közgazdasági kézikönyvek az előbbieket állítják előtérbe és az ő sajátosságaik alapján tárgyalják a közgazdasági elmélet problémáit, ezzel szemben a valóságban: „Az Egyesült Államokban az évente hozzáférhető javaknak és szolgáltatásoknak csaknem felét az ötszáz legnagyobb részvénytársaság állítja elő... A gazdaságnak ezt a részét automatikusan a modern ipari társadalommal azonosítjuk."[12] Galbraith szerint a közgazdasági elmélet reménytelenül elmarad az élet mögött, ha a modern gazdaságnak ezt az alapvető sajátosságát nem veszi figyelembe, s ha ennek megfelelően nem módosítja gyökeresen a hagyományos elképzeléseket. A monopoltőkés termelési viszonyok legújabb formájának, az állami monopolkapitalizmus rendszerének kifejlődése Galbraith szemléletében úgy tükröződik, hogy az ipari rendszerben az óriásvállalatok mellett nélkülözhetetlen funkciót biztosít az államnak is, de ezt a szerepet — a burzsoá államnak immár „hagyományosan" elismert funkciói mellett — a technológiai fejlődés követelményeiből vezeti le, és ez a szerep a technikai fejlődésnek kizárólag az állam által létrehozható feltételeire korlátozódik.

Galbraith nagy érdeme, hogy a már az ötvenes években megjelent nagy sikerű könyvében (American Capitalism — The Concept of Countervailing Power) a modern monopóliumok problémáját állította az elemzés központjába. Ha a már említett szemléleti torzulással és egyoldalúsággal is, de rámutatott arra, hogy a monopóliumok létrejötte szorosan összefügg a technikai fejlődéssel, s nem valamiféle „összeesküvés" eredménye, amit megfelelő jogi törvényekkel meg lehet akadályozni. S ha a monopóliumok az áralakulásra gyakorolt befolyásukkal el is torzíthatják az erőforrások-

[12] *J. K. Galbraith:* The New Industrial State. Boston, 1967. 2. és 9. old. Terminológiai szempontból Galbraith állásfoglalásainál figyelembe kell venni, hogy ő a monopóliumot nem a tőkés tulajdon modern formájának, hanem a nagyobb profit elérését lehetővé tevő piaci kategóriának tekinti. Ebből következően a modern nagyvállalatot és a monopóliumot nemcsak elválasztja, hanem szembe is állítja egymással: „Még ma is kitart a közgazdászok körében az a makacs előítélet — írja —, hogy a kisvállalat nem a nagy társaság teljesítőképessége vagy nagyobb technológiai lehetősége elől szorul vissza, hanem ennek monopolhelyzete elől." Ezért tiltakozik az ellen például, hogy a General Motorst monopóliumnak tekintsék. De hát mivel ő valójában a monopóliumok problémájával foglalkozik, ezért megtévesztő volna e kifejezés használatának a mellőzése.

nak azt az elosztását, amely a „tiszta elmélet" kívánalmai szerint a legésszerűbbnek minősül, ezt a negatív hatást bőségesen ellensúlyozza a termelés koncentrációjával és centralizációjával létrehozott hatalmas teljesítőképesség.

De a modern monopóliumok gazdasági szerepének ez a pozitív értékelése ekkor még Galbraithnél olyan illúziókkal párosult, hogy szinte az amerikai kapitalizmus természetéből következően, a monopóliumok térhódításával együtt kifejlődnek és vele egyenes arányban fokozódnak azok az erők is — mindenekelőtt a fogyasztók érdekeit szolgáló gazdasági szervezetek és a szakszervezetek —, amelyek a monopóliumok hatalmát ellensúlyozni tudják. Mindezekből az illúziókból azonban az „új ipari állam" elméletének kidolgozásakor már semmi sem maradt. Sőt szinte az ellenkező végletbe csapva át, Galbraith szerint a modern ipari társadalomban a fogyasztó — és vele együtt a piac — csupán passzív tárgya a nagy társaságok manipulációinak, s a szakszervezetek befolyása is szükségszerűen csökken a „kékgallérosok" szerepének fokozatos visszaszorulása következtében.

A gazdálkodás szervezeti formáit a fennálló tulajdonviszonyoktól elválasztó szemlélet Galbraithnél azonban oda vezet, hogy ő a monopóliumban csupán a modern technikának megfelelő szervezetet lát, nem pedig a tőkés tulajdonviszonyok meghatározott formájának az uralkodóvá válását — az ezzel járó társadalmi következményekkel együtt. Az ő álláspontjához hasonló megközelítésből a közgazdaságtudománynak egy másik neves művelője, F. Perroux, a termelőerők és a termelési viszonyok közti ellentmondásról szóló marxista felfogást egyenesen úgy interpretálja, mint a technika és a szervezet ellentmondását, amelyet az ipari társadalom mindkét formájában, a kapitalizmusban és a szocializmusban egyaránt meg lehet oldani. Ezért állíthatja, hogy „a modern kapitalizmusban a termelés társadalmi formáinak (azaz a funkciók elrendezésének) megfelelnek a tulajdon társadalmasításának különböző formái, azaz a termelőerők intézményes elrendezése."[13] S ugyanebből a nézőpontból kitekintve vádolhatja Perroux a „neomarxistákat" azzal, hogy a modern ipari társadalomra jellemző ellentmondásokat csak a kapitalizmusnak tulajdonítják. Galbraith és Perroux esetében a pozitivista szemléletből logikusan folyó következtetés, hogy nem a kapitalizmus vagy a szocializmus, hanem az általában vett ipari társadalom van összhangban a korunkbeli termelőerőkkel, minthogy rendelkezik azzal a készséggel, hogy állandóan alkalmazkodjék a technikai fejlődés változó igényeihez.

Ismeretes, hogy az „új közgazdaságtan" megalapítója, Keynes, úgy foglalkozott az állam szerepével a mai kapitalizmus problémáinak megol-

[13] *F. Perroux:* La coexistence pacifique. I. köt. Párizs, 1958. 56. old.

dásában, hogy a monopóliumok létezésére még csak nem is utalt. Galbraithnél ellenben az állam funkciója a legszorosabban összekapcsolódik azokkal a változásokkal, amelyek a monopóliumok uralkodóvá válásával függnek össze, de nem közvetlenül a kapitalizmusban, hanem általában a „modern ipari társadalomban". Amint a monopólium Galbraithnél nem mint a tőkés tulajdon modern formája, hanem mint a korszerű technikának megfelelő szervezet jelenik meg, ugyanúgy az állam funkciójának meghatározása is nélkülöz mindenfajta társadalmi-gazdasági meghatározottságot, s azokra a feladatokra korlátozódik, amelyeknek megoldása az ipari rendszerben túlnő a nagy részvénytársaságok keretein. Az állam és a monopólium közti kapcsolat ezért az ő leírásában úgy jelenik meg, mint két, a technikai fejlődés szükségleteit közvetítő, társadalmilag és politikailag semleges szervezet együttműködése a közös célokért. Mivel ez az együttműködés ily módon a „modern ipari társadalom" adottságaiból folyik, ezért Galbraith szükségszerűnek tartja a kooperáció azonos formáinak és módszereinek kifejlődését mind a szocialista, mind a kapitalista országokban, valamint ennek alapján a két rendszer elkerülhetetlen konvergenciáját. A fejlődés valóságos szükségleteit ez az ábrázolás a „modern ipari társadalom" azonos követelményeiből magyarázza, a kapitalizmus és a szocializmus eltérő viszonyaira való hivatkozást pedig úgy tünteti fel, mint a valóság fejlődésétől reménytelenül elmaradt ideológiák — s köztük természetesen a marxizmus — torzító hatását, amely legföljebb gátolhatja, de meg nem akadályozhatja az egységes ipari társadalom létrejöttét.

Az állam szerepének meghatározásában Galbraith kétségkívül sok mindenben Keynes felfogásához kapcsolódik, de lényegesen túl is megy rajta.[14] Közvetlenül a keynesi hagyomány nyilvánul meg Galbraithnak az olyan megállapításaiban, amelyek tagadják, hogy a megtakarítások szabályozását a kamatláb mozgására lehetne bízni, s az ipari rendszerben való tervezés nélkülözhetetlen vonásaként jelölik meg az állam szabályozó szerepét a megtakarítások alakulásában: „Az állam felhasználja az adózás és a kiadások fölötti hatalmát, hogy gondoskodjék a megtakarítások és a felhasználásuk közti összhangról, amit az ipari rendszer önmaga nem tud elérni. Ez biztosítja a hiányzó elemet a megtakarítások tervezéséhez. Ez a modern ipari tervezés nélkülözhetetlen szükséglete."[15] Hasonló a helyzet az olyan megállapításokkal, hogy „az összes kereslet szabályozása

[14] Egy pont van, ahol Galbraith szembefordul Keynes ortodox követőivel, s ez a pénzpolitika. Galbraith már hosszú ideje határozottan szemben áll mindenfajta inflációs pénzpolitikával, s az árak és bérek szilárdságát az „ipari rendszerben" nélkülözhetetlen tervezés fontos feltételének tekinti.

[15] *J. K. Galbraith:* The New Industrial State. 43. old.

lényegbevágó feltétele az ipari rendszer hatékony tervezésének".[16] A különbség itt csak az, hogy amit Keynes a fejlett tőkésország gazdaságáról mond, azt Galbraith általában az „ipari rendszerbe" helyezi át.

Galbraith azonban az állam funkcióját nem korlátozza a meglevő termelési kapacitások kihasználásának biztosítására, de még a gazdasági növekedés feltételeinek a megteremtésére sem, hanem nagyon tudatosan összeköti a két rendszer versenyének viszonyai között végbemenő tudományos-technikai forradalom követelményeivel. A tudományos-technikai forradalom a jelenkori kapitalizmus viszonyai között sem valósulhat meg spontán módon, hanem csak az ehhez szükséges feltételek többé-kevésbé tudatos megteremtése útján, ami elkerülhetetlenül magában foglalja, hogy az „ipari rendszer" mechanizmusában az állam — közvetlenül és közvetve — lényegbevágó befolyással rendelkezzék az erőforrások elosztásában és felhasználásában. Ezért beszélt Galbraith még korábbi munkájában arról, hogy „alapvető hiba van erőforrásaink elosztásának mechanizmusában" és hogy „nem valószínű, hogy a tőke a kőolajfinomítók építéséből a tudósok neveléséhez áramlik át".[17]

Az „új ipari állam" ábrázolásában Galbraith éppen arra törekedett, hogy bemutassa az erőforrások elosztásának azt a mechanizmusát, amelynek segítségével — Perroux kifejezésével — megteremthető az összhang a szervezet és a technika között, s elérhető a modern ipari társadalom hatékony működése. Ez a koncepció az államnak — a már említetteken túl — mindenekelőtt azt a szerepet juttatja, hogy egyrészt gondoskodjék a modern nagyvállalatok szempontjából elsőrendű fontosságú *szakképzett munkaerőről*, és hogy másrészt hozzájuttassa a nagy társaságokat azokhoz a legfejlettebb technikai vívmányokhoz és eljárásokhoz, amelyeknek megszerzése a legkockázatosabb és a legnagyobb tőkebefektetéseket igényli.

Galbraithnek az a törekvése, hogy az állam és a monopóliumok kooperációját mint a „modern ipari társadalom" egyik legfőbb jellegzetességét az állami monopolkapitalizmus rendszerétől elválasztva ábrázolja, s ezt a kapcsolatot a termelési viszonyok semlegesítésével valamiféle tisztán technikai munkamegosztásnak tüntesse fel, és ily módon a társadalmi struktúra determináló hatását pusztán a technikai fejlődés belső szükségleteivel helyettesítse, súlyos belső ellentmondásokhoz vezet. Ezek nemcsak az elméleti koncepció és a valóság, hanem az elméleti tételek belső összhangjának a hiányában is megmutatkoznak. Galbraith ugyanis azt hangsúlyozza, hogy a régi, vállalkozói típusú részvénytársaságokhoz képest a mai monopóliumok, a fejlett társaságok „a közvetlen politikai

[16] Id. mű, 303. old.
[17] *J. K. Galbraith:* The Affluent Society. Boston, 1958. 273—274. old.

cselekvés szempontjából sokkal kevésbé hatékonyak... és inkább passzív, mint aktív szerepet töltenek be a politikában".[18] De amikor ugyanő a modern monopóliumoknak az állam tevékenységére gyakorolt politikai befolyása radikális csökkenéséről beszél, egyúttal azt is állítja, hogy az állami bürokráciával való szoros összefonódásuk révén döntő befolyásuk van minden fontos kérdésben. „Ebben a szerepben — állítja — a társaság részt vehet mindazokban a döntésekben, amelyek számítanak. Befolyásolhatja azoknak a technikai választásoknak az eldöntését, amelyek irányítják a keresletet katonai és egyéb termékei iránt. Hozzájárulhat azokhoz a katonai-stratégiai elhatározásokhoz, amelyek létrehozzák az ilyen termékek iránti szükségletet. Ez a szerep hozzásegíti ahhoz, hogy része legyen a külpolitikára vonatkozó divatos vélemények vagy feltételezések kialakításában. Mindezek nyilvánvalóan sokkal nagyobb hatalmat jelentenek."[19]

Galbraith az „ipari rendszer" depolitizált jellegét, az állam és a monopóliumok közti kapcsolat tisztán technikai voltát úgy próbálja bizonyítani, hogy éppen a legfontosabb politikai kérdéseket pusztán technikai kérdésekké minősíti. A katonai-stratégiai elhatározások, a külpolitikai döntések ezért úgy jelennek meg nála, mint a nagy monopóliumok előtt álló termelési-technikai problémák megoldásának az eszközei, amelyek függetlenek mindenféle, a társadalmi viszonyokból fakadó politikai tendenciától. Különösen kirí ez a szemléletmód ott, ahol Galbraith az „ipari rendszer" (a monopóliumok és az állam) és a militarizáció összefüggését tárgyalja.

Galbraith szerint a militarizációnak az ipari társadalomból eredő *technikai*, s nem az imperializmusból folyó *társadalmi* okai vannak. A militarizációra való törekvés szerinte az ipari társadalom kapitalista és szocialista formájából egyaránt következik, mivel ez a tendencia nem az egyes társadalmi alakulatok formálisnak tekintett különbségeiből, hanem az általában vett ipari társadalomnak a technikai haladás iránti belső elkötelezettségéből fakad. A militarizációt Galbraith nemcsak — és nem is elsősorban — foglalkoztatási és piacproblémának tekinti, hanem mindenekelőtt a műszaki haladás követelményének. A fegyverkezési verseny nem csupán a piac szempontjából fontos a nagy monopóliumok számára, hanem azért is, mert ez úton jutnak hozzá az állam közvetítésével azokhoz a technikai vívmányokhoz, amelyeknek megszerzése jelenleg más módon nem lehetséges. Ezért állítja Galbraith: „Az ipari rendszer azokat az előnyöket, amelyekhez a fegyverkezési verseny útján jut, nem áldozhatja fel könnyen. A fogyasztói kiadásoknak az adócsökkentésből származó

[18] *J. K. Galbraith:* The New Industrial State. 302. és 316. old.
[19] Id. mű, 316. old.

egyszerű növekedése vagy a lakásépítésre, illetve a nyugdíjakra fordított állami kiadásoknak az emelése nem helyettesíthetné ezt. A fegyverkezési versenynek egy olyan drasztikus csökkentése, amely a hidegháborúnak való elkötelezettség megszűnéséből következnék, éles összeütközésben volna az ipari rendszer szükségleteivel. Ezeket a szükségleteket azonban nemcsak fegyverekkel lehet kielégíteni. Bármi, ami terjedelemben és technikai komplexitásban nagyjából egyenlő volna vele, megfelelne a célnak."[20]

Galbraith — aki különben a hidegháború ellensége és a békés együttélés híve — ezzel az állásfoglalásával a hidegháborút sajátos módon úgy tünteti fel, mint az *adott körülmények között* a műszaki haladás nélkülözhetetlen feltételét alkotó militarizáció jogosult igazolását. Ezen az sem változtat, hogy elismeri: elvontan nézve a militarizációt valami mással is lehetne helyettesíteni, mivel szerinte amíg ezt az új módszert fel nem fedezik és el nem ismertetik, a militarizációt mint szükséges rosszat el kell fogadni. Galbraith azzal, hogy a militarizációt általában az ipari rendszerből vezeti le, egyszerűen eltekint attól a kérdéstől, vajon a militarizáció roppant térhódítása nem az ipari rendszer meghatározott jellegével, a kapitalista országokban uralkodó termelési viszonyok által determinált társadalmi célokkal függ-e össze. Eltűnik az a kérdés is, hogy miért csak — vagy főként — a militarizáció teszi lehetővé, hogy a mai burzsoá állam a tudomány és technika fejlődéséhez az ipari rendszer igényeinek megfelelően hozzájáruljon. Ugyanígy homályban marad az a kérdés is, hogy az állam és a monopóliumok közti kapcsolatban nem azok a társadalmi viszonyok fejeződnek-e ki a militarizáció formájában, amelyek nem a modern ipari társadalom, hanem az állami monopolkapitalizmus megkülönböztető vonásai. Ha az ipari társadalom elméletében uralomra jutó pozitivista szemlélet e kérdések fölvetését eleve tudománytalannak tekinti is, ez a magatartás nem e kérdésfelvetések jogosulatlanságát, hanem a pozitivista szemléletnek a mai burzsoá apológia igényeivel való elválaszthatatlan kapcsolatát mutatja.

A TECHNOSTRUKTÚRA ÉS A TŐKEFETISIZMUS ÚJ FORMÁJA

Annak a bizonyítása, hogy az „ipari rendszer" működése alapjában független attól a társadalmi formációtól, amely e tevékenységnek csupán a külső keretét alkotja, azt igényli, hogy a modern ipari társadalomban egy olyan rétegé legyen az uralkodó befolyás, amelynek érdekei lényegében csak a technikai fejlődés, a gazdasági növekedés absztrakt, társadalmilag

[20] Id. mű, 304. old.

semleges követelményeihez fűződnek. Ezt a szerepet tölti be Galbraith elméletében az úgynevezett *technostruktúra*, amely az „új ipari állam" egész koncepciójának egyik legfontosabb kategóriája.

A technostruktúra meglehetősen homályos képződmény Galbraith leírásában. Ebben a kategóriában — ha eltorzítva is — visszatükröződik az a lényegbevágó változás, amely a tudomány, a technika és a szervezés területén foglalkoztatott tudósok és szakemberek szerepében következett be a tudományos-technikai forradalom hatásaként. Emellett éppúgy kifejeződnek benne a mai óriásmonopóliumok irányításában, a burzsoázia összetételében, a burzsoázián belüli rétegek hierarchiájában végbemenő tényleges változások, mint az olyan törekvések, amelyek ezt a képződményt az „ipari rendszernek" a tulajdonviszonyokból fakadó minden társadalmi meghatározottságtól független képviselőjeként próbálják feltüntetni. A technostruktúra kategóriájába mindazok beletartoznak, akiknek a modern óriásvállalatokban bármilyen fokon döntési joguk van, valamint azok is, akik az ezekhez a döntésekhez szükséges információt szolgáltatják. Ennek megfelelően írja Galbraith: „Ez a csoport nagyon nagy... beletartoznak mindazok, akik a csoport döntésének meghozatalához speciális tudásukkal, különleges tehetségükkel vagy tapasztalatukkal hozzájárulnak. Ez a csoport... a vállalat iránymutató értelmisége — az agya."[21]

Lehetséges, hogy a technostruktúra értelmes kifejezés a modern óriásvállalatok belső élete, technikai munkamegosztása szempontjából, de aligha vitatható, hogy társadalmi szempontból ez a kategória teljesen heterogén rétegeket egyesít. Ezek között a burzsoáziának a termelés irányításában részt vevő tagjai éppúgy helyet kapnak, mint a műszaki, közgazdasági stb. feladatokat ellátó értelmiségiek, sőt a munkásosztály felső rétege is. Galbraith szerint mindezek a rétegek identifikálják magukat a technostruktúra érdekeivel, amelyek a modern ipari társadalomban — nagyon kevés korlátozással — autonóm módon érvényesülnek, s megszabják az egész termelőtevékenység célját, amely a profit maximálása helyett a szervezet hatalmának, méreteinek a növelése lesz. Ez az utóbbi időben különböző formában rendkívül intenzíven propagált vélemény nem utolsósorban azon alapul, hogy a profitmaximálás feltételei a mai óriásmonopóliumokban lényegesen mások, mint a „hagyományos" vállalatoknál voltak. Ezért az előbbieknek az erre a célra irányuló tevékenysége nem felel meg azoknak a *definícióknak*, amelyeket a profitmaximálásról a „hagyományos" kézikönyvek tartalmaznak. A tudományos-technikai forradalom igényei és a *közvetlen* profitszerzés szempontjai közti ellentmondások például nyilvánvalóan nem a tőkés termelés *céljá-*

[21] Id. mű, 71. old.

nak, hanem csupán e cél elérése feltételeinek a megváltozását okozzák. Marx mondta: a vulgáris közgazdaságtant az a törekvés jellemzi, hogy olyan formulákat találjon, amelyek fölmentik őt a politikai gazdaságtan kategóriáiban kifejeződő termelési viszonyok megértése alól. A technostruktúra kétségkívül olyan kategória, amely a modern gazdálkodás némely valóságos vonására hivatkozva igyekszik az „ipari rendszert" függetleníteni a tőkés termelésre jellemző feltételektől és céloktól.

Galbraith egész könyvében a leglehangolóbb hatású szellemi művelet az, amikor a technostruktúra uralmát a termelési tényezők szűkösségének az elméletével próbálja bizonyítani. Eszerint a feudalizmusban a föld volt a szűkös termelési tényező, s ezen alapult a földbirtokosok hatalma; a kapitalizmus korábbi szakaszaiban a tőke vált szűkössé, s ez a magyarázata a tőketulajdonosok uralmának; az „ipari rendszerben" viszont a tudomány és a technika lett a szűkös termelési tényező, s ezért a tudomány és a technika birtokosa, a technostruktúra válik az uralkodó erővé. Galbraith itt — noha egyike azoknak, akik a legvilágosabban leplezik le a fogyasztók manipulálását a „bőség társadalmában" — maga is egyfajta „manipuláció" áldozata lesz: a pozitivista szemlélet a tőkefetisizmus foglyává teszi, s ennek következtében a mai kapitalizmus jelenségeit a tőkefetisizmus torzításában látja és ítéli meg. Ez a felfogás a termelés tényezőit kiemeli abból a társadalmi keretből, amely az anyagi termelés társadalmi formáját meghatározza, s a termelési tényezők társadalmi funkcióját eldönti.

A termelési tényezők társadalmi funkciója nem maguknak e tényezőknek az anyagi javak termelésében betöltött szerepéből, hanem a termelés társadalmi formájából következik. A burzsoázia hatalma a kapitalizmusban nem azon alapul, hogy a „tőke" mint termelési tényező szűkös, hanem azon, hogy a termelési eszközök el vannak választva a termelőktől. Hiszen a „tőke" jelenleg a szocialista országokban is „szűkös termelési tényező", de azért még Galbraith sem állítja, hogy ezekben az országokban a burzsoáziáé a gazdasági hatalom — pedig álláspontját logikusan végigvive ez következnék belőle.

Korábban a tőkefetisizmus egyik legfontosabb megnyilvánulása abban állt, hogy a munka társadalmi termelőerőit a tőke termelőerőinek tüntette fel. Ezzel a meghatározott termelési tényezővel azonosított tőke úgy lépett fel, mint saját létezésének természetes igazolója — mint a termelésnek a társadalmi viszonyoktól független feltétele. A tőkefetisizmus modern formája Galbraithnél abban mutatkozik meg, hogy szerinte az ipari rendszerben a tudomány és a technika válnak az uralkodó termelési tényezővé — *a tőkével szemben*. Valójában ha a tőkeviszony — a munka és a tőke közti kapcsolat az értéktöbblet termelésére, és e kapcsolat állandó újratermelődése a felhalmozás során — fennáll, akkor a termelés vala-

mennyi tényezője, anyagi formájától függetlenül, a tőkeviszony megtestesítőjévé válik. A mai kapitalizmusban nem a tudomány és a technika veti maga alá a tőkét, hanem fordítva: a tudomány és a technika eredményeinek felhasználását határozza meg a tőkeviszony uralkodó formája. A modern monopóliumok igazi hatalmának az alapja éppen a tudomány és a technika legfontosabb vívmányainak a monopolizálása. Ezért tehát egy dolog, hogy milyen változások történnek a termelési tényezők hierarchiájában, relatív súlyuk, szerepük változásában, s egészen más dolog, hogy milyen termelési viszonyok döntik el e tényezők társadalmi funkcióját.

Galbraith éppen a döntő kérdést kerüli ki: a tudomány és a technika felhasználása az „ipari rendszerben" egyszerűen a termelés növekedését, az anyagi gazdagság fokozódását jelenti-e, vagy ez az anyagi gazdagság meghatározott tulajdonforma alakját ölti-e és meghatározott jövedelemformával kapcsolódik-e egybe? Éppen e kérdés elkerülésével tűnhet úgy, mintha a modern ipari társadalom számára a kapitalizmus vagy a szocializmus csak a külső keret szerepét töltené be a tényleges változással — a technostruktúra uralmával — szemben.

Amikor Galbraith a modern monopóliumok problémáját elválasztja a tulajdonviszonyok vizsgálatától és lényegében technika-szerkezeti változásra egyszerűsíti, s emellett a technostruktúra alakjában megteremti a modern ipari társadalom osztályszempontból el nem kötelezett csoportját, akkor mindezzel együtt véghezviszi egyik leghatásosabb mutatványát is: a fináncoligarchia eltüntetését, vagy legalábbis a perifériára való kiszorítását az „ipari rendszernek" álcázott állami monopolkapitalizmusból. Ebben az ábrázolásban ennek a rétegnek sem társadalmi-gazdasági funkciója, sem számottevő politikai befolyása nem marad és legföljebb mint a színjáték előző felvonásából véletlenül a színpadon maradt statiszta vesz részt egy olyan előadásban, amelyben neki már nincs többé szerepe.

AZ „IPARI RENDSZEREK" ÁLLÍTÓLAGOS KONVERGENCIÁJA

Az Októberi Forradalom győzelmét követő időben a burzsoá ideológusok egyik fő érve az volt, hogy a szocializmus megvalósítása a Szovjetunióban lehetetlen a *termelőerők fejletlensége* miatt. Az ipari társadalom elmélete viszont ma azt állítja, hogy a szocializmus éppen a *termelőerők fejlettsége* miatt vesztette el értelmét. Galbraith szerint a szocializmus csak a vállalkozói kapitalizmussal szemben jelenthetett alternatívát, de nem az ipari rendszerrel szemben, amelyben a tőkést a tényleges hatalomban a technostruktúra váltotta fel. A burzsoázia hatalmának eszerint

nem a termelési viszonyok megváltozása, hanem a „tőke" szűkösségének a megszűnése vet véget, ami a termelőerők, a technika fejlődésének automatikus eredménye. Így végbemegy a tulajdonképpeni kapitalizmus meghaladása a szocializmus létrehozása nélkül.

Galbraith ebből arra következtet, hogy a koegzisztencia időszaka egyben a konvergencia időszaka is, mintha a koegzisztencia elfogadása elkerülhetetlenül magában foglalná a konvergencia elfogadását. Az „ipari rendszerek konvergenciája" logikusan következik abból a felfogásból, hogy a szervezés és technika azonos igényei a gazdasági rendszerek azonos formáit alakítják ki. Ez a felfogás a maga álláspontjának igazolására hivatkozhat sok olyan kétségkívül létező hasonlóságra, amely a kapitalista és a szocialista országokban a termelési és fogyasztási szerkezet alakulásától egészen a tervezésben alkalmazott módszerekig megfigyelhető. Erre támaszkodva beszélhet arról, hogy a két ipari rendszer „elkerülhetetlen összeütközése helyett a sokkal nyilvánvalóbb gazdasági tendencia a konvergencia... A konvergencia a modern tömegtermeléssel kezdődik, amely hatalmas tőkebefektetéseket, kifinomult technológiát és mint legfőbb következményt, fejlett organizációt igényel... A nagyméretű indusztrializmus mindkét esetben azt követeli, hogy a piacot és a fogyasztói szuverenitást alaposan kiszorítsák... Így a konvergencia a két látszólagosan különböző ipari rendszer valamennyi lényegbevágó területén végbemegy."[22] A konvergencia tagadásának — állítja Galbraith — csak ideológiai okai vannak: a szabadverseny és a szabad világ propagandistái nem mondhatnak le könnyen „vallásos gyakorlataikról", a marxisták pedig nem ismerhetik el, hogy Marx tévedhetett a társadalmi fejlődés perspektíváinak megítélésében. De a tudatnak ezt az elmaradását a léttől Galbraith szerint nem szabad túlértékelni: az ideológusok „hiúsága", a félelmük attól, hogy nézeteik elavultsága mind nyilvánvalóbb lesz, előbbutóbb arra kényszeríti őket, hogy állásfoglalásaikat az új valósághoz idomítsák.

Abból a szemléletből, amely szerint a „társadalmi technológia" törvényei függetlenek a termelési viszonyoktól és ezek az egyedül valóságos, nem pedig önkényesen konstruált törvények, logikusan adódik, hogy az ipari rendszer mindkét formájában — Tinbergen kifejezésével: a „kommunista" és a „szabad" gazdaságokban egyaránt — ugyanazoknak a tendenciáknak kell érvényesülniök. E „konvergáló irányzatoknak" Tinbergen két fő magyarázatát a következőkben látja: „Egyrészt mindkét rendszer tanul a tapasztalatokból és arra törekszik, hogy legyőzze saját gyengeségeit. Másrészt a rendszerek egyre nagyobb befolyást gyakorolnak egymásra." Az ennek eredményeként végbemenő változások

[22] Id. mű, 332., 389. és 390. old.

„ténylegesen közelebb hozzák egymáshoz a kommunista és a szabad gazdaságokat".[23]

Tinbergen azt állítja, hogy mindkét gazdaságot „nagymértékben a menedzserek uralják", s a tervezésnek, valamint az árképzésnek hasonló formái alakulnak ki. Igaz, hogy a „tulajdon formális oldala" szempontjából a helyzet „kevésbé világos", de „különbséget kell tenni a formális tulajdon és a valóságos helyzet között". Szerinte ugyanis a magántulajdon megszüntetését a szocialista országokban nem társadalmi és gazdasági, hanem kizárólag politikai és ideológiai okok motiválták. Miután a tulajdon problémáját — a politikai gazdaságtan alapkérdését — ily módon sikerült formális kérdéssé degradálnia, nem nehéz azt sem állítania, hogy mivel több lehetséges rendszer közül csak egy lehet az optimális, ezért a tervezési technikák tökéletesedése egy „közös optimumhoz" fog vezetni.

A gazdasági fejlődés és a gazdálkodás törvényeinek ez a XVIII. századból kölcsönzött absztrakt racionalizmus alapján való megítélése teljesen mellőzhetőnek tartja, hogy az emberek cselekvését, valamint az e cselekvések során létrehozott intézményeket, gazdálkodási formákat összefüggésbe hozza a társadalmi létfeltételek alapját alkotó termelési viszonyokkal, s a valóságos fejlődés mozgatórugóit nem az ezekből a viszonyokból keletkező objektív tendenciákban, hanem az elvontan felfogott állandóan fejlődő tudásban látja. Tinbergen, mint valami modern Condorcet, a történelmi fejlődés igazi mozgatóerőjének az egyre növekvő tudást tekinti, amelyet a végtelenül tökéletesedő ember folytonosan megszerez és alkalmaz. Az ebből az absztrakt racionalizmusból következő társadalomszemlélet idealista volta teljesen nyilvánvaló: az „optimális rendszer" létrehozása az emberek szabad döntésétől függ, amennyiben a tudomány fejlettsége az ilyen döntést lehetővé teszi. Objektív társadalmi viszonyokban gyökerező feltételei viszont az ilyen döntésnek nincsenek, s ezért az embereknek cselekvéseikben nem az elfogult ideológiák tévútra vezető sugalmazásait, hanem az ilyenfajta elfogultságok fölött álló tudósok „pártatlan" tanácsait kell követniük.

Az ipari rendszer depolitizált és dezideologizált voltát hirdető nézetek azt a feltételezést is magukban foglalják, hogy ebben a rendszerben a tudomány és a technika elkerülhetetlenül kiszorítja az ideológiát. A tudomány és az ideológia abszolút ellentétét általánosan deklaráló pozitivista felfogás itt konkrétan a tudósok — tágabban: szakemberek — és az ideológusok abszolút ellentétének formájában jelenik meg. A marxizmus elmélete ebben a megítélésben olyan értelmezést kap, hogy különleges feltételek esetén mint ideológia az embereket az ipari társadalom *egyik*

[23] *J. Tinbergen:* Do Communist and Free Economies Show a Converging Pattern? Soviet Studies, 1961. április. 333. és 335. old.

formájának a létrehozására mozgósíthatja, de e feladat teljesítése után szerepe — legalábbis mint ideológiáé — már csak negatív lehet. Perroux szerint például, ha a párt a kialakult ipari társadalomban alkalmazkodik az irányító elithez, akkor le kell mondania ideológiai funkciójáról, ha viszont megtartja az ideológia iránti elkötelezettségét, szembe kell kerülnie az „ipari elittel" és ezért az a kockázat áll előtte, hogy „vagy hóhéra, vagy áldozata lesz annak az ipari társadalomnak, amelyet létrehozott".[34]

A dezideologizáció álláspontjának a következetes érvényesítése azonban nagyon nehézzé teszi az ipari rendszer és az egyéni szabadság viszonyának az olyan megítélését, amely a burzsoá ideológia általános érdekeivel összhangban van. Galbraith becsületére válik, hogy ezzel a problémával igyekszik őszintén szembenézni. Igaz, a pozitivista szemlélet eleve lehetetlenné teszi számára, hogy ezt a problémát helyesen, mint az imperializmus és a demokrácia egyik ellentmondását vesse fel és vizsgálja. Az általában vett ipari rendszer és az egyéni szabadság viszonyának problémafölvetése ugyanis önmagában kizárja azokat a társadalmi dimenziókat, amelyeknek a figyelembevétele nélkül mindenfajta elemzés szükségképpen megragad a — bár önmagukban nagyon fontos — felszíni jelenségeknél, s a jelenségek végső okának nem a társadalmi viszonyok meghatározott rendszere, hanem maga a technikai fejlődés tűnik.

Galbraith mindenesetre radikálisan elhatárolja magát a szabadságról és demokráciáról szóló demagógia szokványos közhelyeitől, s meglehetős egyértelműséggel állítja, hogy az „ipari rendszerben" a szabadság hiányát legföljebb a szabadság illúziója helyettesítheti. A szabadságról azok beszélnek a legtöbbet — hangoztatja —, akik a legkevésbé hajlandók arra, hogy gyakorolják is. A fogyasztói szuverenitás, a szabadverseny, a szabad világ jelszavainak Galbraith szerint csak ideológiai és propaganda-funkciójuk van, mivel az irányítás leghatékonyabb formája, amikor az emberek nem tudják, hogy irányítják őket. Az „ipari rendszer" a társadalomnak mindazokat a területeit a maga uralma alá veti, amelyekre működéséhez szüksége van. Galbraith tulajdonképpen csupán az „ipari rendszer" állítólagos depolitizált jellegéből merít némi vigaszt, mert belőle arra következtethet, hogy a társadalom életének lehetnek olyan szférái, amelyek kivonhatják magukat a rendszer befolyása alól és az így megszerzett lehetőségeket aztán fokozatosan tágítani lehet.

[34] *F. Perroux:* La coexistence pacifique. I. kötet. 143—144. old.

A helyes értékeléshez azonban azt is tekintetbe kell venni, hogy az ipari társadalom elméletének az a koncepciója, amelyet — kisebb-nagyobb eltérésekkel — Galbraith, Tinbergen és Perroux képviselnek, néhány lényeges ponton a burzsoá ideológia hagyományos pozícióit is fenyegeti, aláássa a burzsoá ideológia ma uralkodó irányzatának több tartóoszlopát. A mai uralkodó polgári társadalomfelfogás számára mindenekelőtt az a következtetés tarthatatlan, amely az „ipari rendszer" és a „nyílt társadalom" meglehetősen széles körű szembeállításában nyilvánul meg, mivel az e tétel elfogadásából folyó ideológiai visszavonulás nehezen védhető hadállásokba kényszerítené. Az említett szerzőknek az a tudományos érdemük, hogy a mai burzsoá társadalomfelfogás jó néhány állításának az illuzórikus voltát felfedték, más szempontból tehát ideológiai gyengeségnek bizonyul.

Az „új ipari államnak" az a felfogása, amelyet legteljesebben Galbraith fejtett ki, mindenekelőtt három lényeges ponton tér el a ma uralkodó burzsoá társadalomszemlélettől. *Először* abban, hogy az ideológia végét hirdető koncepciót kiterjeszti a két rendszer viszonyára is, s ezzel együtt az ideológia kiszorulását olyan folyamatként ábrázolja, amely a konvergencia folyamatának csaknem automatikus velejárója. *Másodszor* abban, hogy a fogyasztói szuverenitás illúziójának kimutatásával az egyik leghatásosabbnak látszó érvüktől fosztotta meg azokat, akik az ipari társadalom „pluralista" formájának a fölényét próbálták bizonyítani a „totalitárius" formával szemben. És végül *harmadszor* abban, hogy ellentmond a kapitalizmus apológiája egyik legfontosabb igényének, annak az állításnak, hogy a mai kapitalizmus és a demokrácia összetartozhatnak, viszont a *valóságos* szocializmus és a demokrácia összeférhetetlenek egymással.

A dezideologizáció álláspontjának a következetes végigvitele tehát a burzsoá ideológia szempontjából is kockázatos, s ezért még azok is elhatárolják magukat tőle, akik különben ennek az álláspontnak a legismertebb képviselői közé tartoznak. Így az amerikai polgári szociológus D. Bell, amikor kimutatta annak az utóvédharcnak a kilátástalanságát, amelyet Hayek folytatott — és folytat — Keynes ellen, a következő meglehetősen cinikus, de a valóságot jól tükröző véleményre jutott: „Röviden, a valóságban senki sem akarja a »gazdasági liberalizmust«, kivéve mint ideológiát."[25] Ez a „kivéve mint ideológiát" akár valamilyen freudi elszólásnak is tekinthető az „ideológia vége" egyik apostolánál; mindenesetre világosan tárja fel a mai burzsoá társadalomszemléletnek azt a dilemmáját, amelyet a gazdasági liberalizmus elvetésének és néhány fontos tétele

[25] *D. Bell:* The End of Ideology. New York, 1960. 80. old.

átmentésének az egyidejű feladata jelent. E feladat megoldásának a gyakorlati vonatkozására utal Bell eszmetársának, Lipsetnek a következő megállapítása: „A gazdag és szilárd demokráciákban az ideológia és a szenvedély nem látszik többé szükségesnek, hogy életben tartsa az osztályharcot, de nyilvánvalóan szükség van rájuk abban a nemzetközi erőfeszítésben, amely arra irányul, hogy szabad politikai és gazdasági intézményeket fejlesszenek ki a világ többi részén. Csak a Nyugaton belül érkezik végéhez az ideológiai osztályharc."[26]

Vagyis a jelenkori burzsoá ideológiának szembe kell fordulnia a gazdasági liberalizmus elveivel, amikor a tőkés gazdaság működéséről van szó, de ugyanezekre az elvekre — vagy legalábbis néhányra közülük — szüksége van, amikor a mai világban végbemenő társadalmi folyamatok eszmei befolyásolása kerül előtérbe, hogy a „világnak a többi részén" is azokat a „szabad politikai és gazdasági intézményeket" fejlesszék ki, amelyek a valóságban a burzsoá demokrácia rendszerének a kifejezői. (Lipset emellett kifejezetten ajánlja a fejlődő országok vezetőinek, hogy az ilyen intézmények kifejlesztését kössék össze szocialista jelszavakkal, mivel a tömegek fogékonyak iránt uk.) Az ideológiai harc csak ott érhet véget, ahol az ipari társadalom „nyílt társadalommal", „politikai pluralizmussal" párosul. De mivel Galbraith szerint az „ipari rendszerek konvergenciája" ezzel pontosan ellentétes következményekre vezet és mivel ezzel együtt az ideológiai harc céltalanságát hirdeti, ezért aligha remélheti, hogy ezek a nézetei általánosan elfogadásra találnak.

A gazdasági liberalizmus néhány elvének a felhasználását emellett az indokolja még, hogy nehezen nélkülözhetőek annál a kísérletnél, amely az ipari társadalom pluralista formájának a fölényét próbálja bizonyítani. R. Aron például a nyugati gazdaságnak a „szovjet gazdasággal" szembeni fölényére úgy akar bizonyítékot találni, hogy föleleveníti azt a Galbraith által „népmesének nevezett tételt, amely szerint a mai kapitalizmusban nem a nagy monopóliumok, hanem a szuverén fogyasztó az uralkodó tényező: „...ebben a gazdaságban továbbra is érvényesül a fogyasztók szuverenitása, ami azt jelenti, hogy a termelés tendenciáját a közgazdasági szubjektumok preferenciái szabják meg."[27]

A fogyasztói szuverenitás uralma az ipari társadalom „pluralista" formájában azt jelentené, hogy mindazokban az országokban, melyekben a burzsoá demokrácia rendszere létezik, megvan a biztosítéka annak, hogy a társadalom erőforrásait az egész lakosság érdekében használják fel. Az amerikai szellemi életnek Burnham mellett talán a legsötétebb figu-

[26] *S. M. Lipset:* Pilitical Man. Garden City, New York, 1963. 456. old.
[27] *R. Aron:* Die industrielle Gesellschaft. 112. old.

rája, a vietnami nép elleni gyalázatos háború egyik legfőbb inspirátora, Rostow.

Rostow és követőinek a módszere meglehetősen egyszerű: a valóság néhány kétségtelenül megfigyelhető jelenségére hivatkoznak, majd ezeket a jelenségeket teljesen hamis társadalmi összefüggések keretébe helyezik és így kísérlik meg, hogy a levont következtetéseket elfogadhatóvá tegyék. Így utalnak arra, hogy a Szovjetunióban — az Egyesült Államokhoz képest — a megtermelt nemzeti jövedelemnek kisebb hányadát fordították közvetlen fogyasztásra és nagyobb részét katonai kiadásokra és felhalmozásra; majd az erőforrásoknak ezt az elosztását a fennálló politikai rendszerrel magyarázzák és a következtetés nyilvánvaló: a „fogyasztói társadalomra" való áttérés feltétele a politikai rendszer gyökeres átalakítása a burzsoá demokrácia mintájára. A burzsoá ideológusoknak ez a csoportja tehát azt a hatást, amelyet az imperializmus létezése a szocialista országokban a gazdasági erőforrások elosztására — de természetesen nemcsak erre — gyakorolt és gyakorol, nem erre a valóságos okra, hanem a szocialista országok politikai rendszerére vezeti vissza, és a valóságos okoknak ezzel a felcserélésével próbálnak érveket találni tételük igazolására.

Találóan jegyezte meg Bregel, hogy az ipari társadalom elméletéből nem következik szükségszerűen a két rendszer teljes konvergenciájának elfogadása.[28] Valóban, az ipari társadalom elméletének azok a képviselői, akik elutasítják a „totális konvergencia" Galbraith-féle értelmezését, s inkább egyfajta, talán „partikuláris konvergenciának" nevezhető álláspontra helyezkednek, visszakanyarodnak a burzsoá apológia mai szükségleteit adekvátan kifejező Popper-féle álláspontho z. Ez az álláspont éles határvonalat követel a „nyílt társadalom" igényeivel összehangolt ipari társadalom és a „nyílt társadalom ellenségeinek" az ipari társadalma között. Aron ezt a különbségtevést a következőképpen formulázta meg: „A bürokratikus hierarchia és az autoritatív tervezés rendszere összeegyeztethető a fejlett ipari társadalommal. Számomra lehetetlennek tűnik előre bizonyítani, hogy egy fejlett ipari társadalom szükségszerűen olyan társadalmi és politikai rendszerhez vezet, amely azonos azzal, amit a Nyugaton ismerünk."[29]

Az ipari társadalomnak ez a koncepciója nyilvánvaló visszatérést jelent a „nyílt társadalomnak" azokhoz az ideologikus illúzióihoz, amelyeknek leleplezése Galbraith egyik legnagyobb érdeme. De a mai burzsoá ideológiának sokkal inkább van szüksége az ilyen ideologikus illúziókra, mint a valóság olyan korlátozott érvényű, de bizonyos szembetűnő realitások-

[28] Lásd *E. Bregel:* Tyeorija konvergencii dvuh ekonomicseszkih szisztyem. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1968. január.

[29] *R. Aron:* Democratie et totalitarisme. Párizs, 1965. 350. old.

hoz mégis ragaszkodó és számos érdekes új mozzanatot is feltáró ábrázolására, mint amilyent például Galbraith könyve jelent. Mindenesetre ez a különbség is arra int, hogy a marxizmus és a burzsoá ideológia valamennyi irányzata közti határvonal éles megvonása mellett nem szabad megfeledkezni azokról a sokszor igen fontos különbségekről sem, amelyek a burzsoá ideológián belül húzódnak meg. Ezek a különbségek nemcsak a tudományos magatartás és színvonal eltéréseit fejezik ki, hanem a korunk előtt álló politikai feladatok szempontjából is fontosak lehetnek. S ha például Galbraith szemben is áll az amerikai imperializmus ellen kibontakozó radikális demokratikus tömegmozgalmakkal, de egyúttal híve a békés együttélésnek, fellép a vietnami háború ellen, a két rendszer versenyében a fegyverkezés helyett a tudományos és technikai fejlődés más területeit igyekszik előtérbe helyezni, s az utóbbi időben hatásosan bírálja az Egyesült Államok életében mind nagyobb befolyásra szert tevő „iparikatonai komplexumot". Mert ha a marxisták nem is kapcsolják egybe a koegzisztenciával a konvergenciát, de a konvergencia elvetésével sem vetik el a koegzisztenciát.

Molnár Ferenc

AZ IMPERIALIZMUS LENINI ELMÉLETÉNEK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA ÉS A MAI KAPITALIZMUS[1]

Ebben az esztendőben éppen fél évszázad telt el azóta, hogy a svájci emigrációban élő Lenin a pétervári „Párusz" kiadó felkérésére megírta „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című brosúráját.[2] A berni, majd a zürichi könyvtárban hatalmas anyagot dolgozva fel, ebben a szerényen „népszerű vázlatként" megjelölt tanulmányában Lenin összegezte, általánosította, s magasabb fokra emelte, amit a kapitalizmus *akkor legújabb* fejlődési szakaszának kutatói, mint Hobson (Imperializmus), Hilferding (A finánctőke) és Buharin (Világgazdaság és imperializmus) a megelőző években alkottak,[3] *lényegében* kifejtve mindazt, amit ma az imperializmus lenini elméleteként tartunk számon.

[1] Közgazdasági Szemle, 1966. 11. sz.

[2] A mű terjedelmét a kiadó 5 ívre korlátozta.

[3] Lenin véleménye szerint a szociálreformista Hobson művében „igen jól és részletesen írta le az imperializmus alapvető gazdasági és politikai sajátosságait" (*Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 201. old.) az opportunizmus felé hajló Hilferding könyve „a kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának rendkívül értékes elméleti elemzése" (uo.), ami pedig Buharint illeti, „munkájának tudományos jelentősége különben abban van, hogy a világgazdaságnak azokat az alapvető

Maga Lenin saját művének fő feladatát az „Imperializmus" francia és német kiadásához 1920 júliusában írott előszóban a következőkben jelölte meg: „...a vitán felül álló burzsoá statisztika összefoglaló adatai és az egész világ burzsoá tudósainak beismerései alapján megmutatni, milyen volt — nemzetközi kapcsolatait tekintve — a kapitalista világgazdaság *általános képe* (kiemelés az eredetiben — *M. F.*) a huszadik század elején, az első imperialista világháború előestéjén."[4] Mai kifejezéssel élve azt mondhatjuk, hogy Leninnek ez a munkája e feladatát „messze túlteljesítette".

Lenin hatalmas elméleti teljesítménye semmiképpen sem szorult rá arra, ami sajnos később bekövetkezett, hogy művének megállapításait szinte örök érvényűnek kiáltsák ki, ezáltal dogmává merevítsék, s ezzel éppen azt akadályozzák meg, amire maga Lenin mutatott példát ebben és sok más művében: *a valóságon alapuló marxista elemzést.* Úgy véljük, nem akkor vagyunk hűek általában a marxizmus és különösen Lenin szellemé-hez, ha kijelentjük — amint ez még ma is előfordul —, hogy a lenini mű „a mai kapitalizmus valóságos enciklopédiája", meg hogy Lenin „matematikai pontosságú" meghatározása nélkül nem elemezhetjük a mai kapitalizmust, hanem akkor, ha Lenin útmutatásait felhasználva tőlünk telhetően éppen azokat a *változásokat* igyekszünk feltárni, amelyek a kapitalizmusban az elmúlt 50 évben végbementek, és ennek alapján elméletileg is megpróbáljuk megfogalmazni azt az újat, ami előrevihet afelé, hogy annyira megértsük a ma kapitalizmusát, amennyire Lenin munkája alapján érthető volt az ő korának kapitalizmusa.

A marxista közgazdászok ilyen jellegű s célú munkájára napjainkban minden bizonnyal még nagyobb szükség van, mint az ő idejében, hiszen aligha merné tagadni bárki is — hacsak minden kapcsolatát a valóságos élettel el nem veszítette —, hogy világunk és benne persze a kapitalizmus az „Imperializmus" megírása óta elmúlt fél évszázad alatt *nagyobb változásokon ment át,* mint „A tőke" első kötetének megjelenése és Lenin „Imperializmusának" megjelenése között eltelt ugyanakkora időszakban. Ennek az utóbbi 50 esztendőnek, az ezalatt végbement fejlődésnek a lényege, dialektikus, ellentmondásos tartalma az, hogy egyik oldalról miként befolyásolta és változtatta meg a monopolkapitalizmus a világot, másik oldalról pedig, hogyan kellett alkalmazkodnia és hogyan *tudott* alkalmazkodni a monopolkapitalizmus a rajta kívülálló és rajta mind-inkább felülkerekedő *változásokhoz.* Ebben a történelmileg konkrét világ-

tényeit vizsgálja, amelyek az imperializmussal mint egésszel, mint a legmagasabb fejlettségű kapitalizmus meghatározott fejlődésfokával függenek össze". (Előszó N. Buharin „Világgazdaság és imperializmus" c. brosúrájához. *Lenin* Művei. 22. köt. 101. old.)

[4] Id. mű, 195. old.

méretű folyamatban valósul meg az a jól ismert általános igazság, hogy a kapitalizmus maga teremti meg sírásóit. A változások közül legfontosabbaknak a következőket tekinthetjük:

1. A kapitalizmus megszűnt a világon egyeduralkodó gazdasági-társadalmi rendszer lenni, létrejött, majd kibővült és megszilárdult a szocialista rendszer.

2. Összeomlott, megszűnt az imperializmus gyarmati rendszere, létrejött az ún. harmadik világ, s az ebbe a csoportba tartozó országok jövőbeli fejlődési irányának alakulása a szocialista és a kapitalista rendszer közötti békés és nem békés küzdelem egyik legfontosabb porondja lett.

3. A maga módján alkalmazkodva a termelés társadalmasodásának a termelőerők igen gyors fejlődése alapján végbement hallatlan fokozódásához a magánmonopolista kapitalizmus a fejlett tőkésországokban állami monopolkapitalizmussá alakult át.

Ezeket a legfőbb és sok más, szintén el nem hanyagolható változást állandóan szem előtt tartva vizsgálhatjuk csak meg a siker reményében, hogy *mennyiben és hogyan érvényesülnek az imperializmus Lenin által kifejtett sajátosságai, törvényszerűségei a mai világban.* Ezzel kívánunk a következőkben egy fontos problémakör vonatkozásában foglalkozni.

TŐKEKIVITEL ÉS TŐKEFELESLEG

A tőkekivitel lenini ismérvéhez kapcsolódó problémákkal két okból is érdemes alaposabban foglalkoznunk. Indokolja ezt mindenekelőtt, hogy a tőkekivitel *jelentőségében, formáiban, okaiban és következményében mélyreható változások mentek végbe* az elmúlt évtizedekben. Másrészt a tőkekivitel szerepe az imperializmusban általában, a mai kapitalizmusban különösen sokat tárgyalt, vitatott kérdés. Ezért érdemes vitába szállni mind egyes revizionisták, mindpedig egyes marxisták némely részben Lenin félreértésén, részben a mai valóság tényeinek figyelembe nem vételén alapuló észrevételével.

Az angol Labour Párt egyik kiemelkedő ideológusa, a néhány éve elhunyt Strachey „A birodalom vége"[5] című utolsó könyvében úgy próbálja kimutatni Lenin imperializmus-elméletének teljes elavulását, hogy mértéktelenül túlbecsüli a tőkefelesleg következtében szükségessé vált tőkekivitel jelentőségéről mondottakat a lenini imperializmus-elmélet *egészét* illetően, s az e vonatkozásban végbement változásokból kiindulva, amelyek túlhaladottakká teszik Lenin *egyes* megállapításait, egész imperializmus-elméletét véli megdönteni.

[5] *John Strachey:* The End of Empire. Gollancz, London 1959.

Lássuk közelebbről Strachey érvelését, gondolatmenetét. Szerinte „Lenin azt tartotta, hogy a késői kapitalista társadalmaknak lényegében azért kellett imperialistává válniuk, mert belső természetüknél fogva képtelenek termékeiket odahaza hasznothajtóan értékesíteni. Más szavakkal, Lenin imperializmus-elmélete erős gyökerekkel kapcsolódik Marxnak a tőkés fejlődés kikerülhetetlen menetéről alkotott elképzeléséhez, amelynek az e társadalmak népességének állandóan fokozódó nyomoráról szóló elmélet bizonyos szempontból központi vonása."[6] Továbbá, Strachey interpretálásában Lenin szerint az egyenlőtlen fejlődés és az oligopóliumok növekedése következtében „nem lesz többé tér a rendszer belföldi terjeszkedésére, mert a profit utáni hajszában elszegényítve a nép tömegeit, elvágja az elhelyezési lehetőséget saját végtermékei elől".

Ebből az okból hitte Lenin, hogy az utolsó szakaszában levő kapitalizmus óriási konszernjei terjeszkedésének lényegében kifelé kell irányulnia. „*Imperialista* (kiemelés az eredetiben — *M. F.*) terjeszkedésnek kell lennie, a világ az'ideig fejletlen részein, hogy ott új talajon megismételjék a magánprofit érdekében végbemenő tőkés felhalmozás egész folyamatát."[7] És végül: „A legcsekélyebb kétség sincs a tekintetben, hogy Lenin a bérből élők és farmerek életszínvonala csökkenésének elkerülhetetlenségét a magasan fejlett tőkés társadalomban tekintette annak a dolognak, amely az egész imperialista folyamatot elkerülhetetlenné tette."[8] Mire alapozza Strachey állítását? Főképp Lenin „Imperializmusának" IV., a tőkekivitelről szóló fejezetének következő (általa is idézett) passzusára. „Magától értetődik, hogy ha a kapitalizmus képes volna fejleszteni a mezőgazdaságot, amely jelenleg mindenütt szörnyen el van maradva az ipartól, ha képes volna emelni a lakosság tömegeinek életszínvonalát, amelyek a technika szédületes fejlődése ellenére mindenütt éhséggel küszködnek és nyomorognak, akkor szó sem lehetne tőkefölöslegről. A kapitalizmus kispolgári bírálói lépten-nyomon élnek ezzel az »érvvel«. De akkor a kapitalizmus nem lenne kapitalizmus, hiszen a fejlődés egyenlőtlensége éppúgy, mint a tömegek éhezéshez közeljáró életszínvonala ennek a termelési módnak alapvető elkerülhetetlen feltétele és előfeltétele. Amíg a kapitalizmus kapitalizmus marad, nem arra fordítják a tőkefölösleget, hogy az illető országban felemeljék a tömegek életszínvonalát, hiszen ez a tőkések profitjának csökkenését vonná maga után, hanem arra, hogy a tőkének külföldre, az elmaradott országokba való kivitele útján növeljék a profitot. Ezekben az elmaradott országokban a profit rendszerint magas, mert kevés a tőke, a föld ára viszonylag nem magas, a munkabér alacsony, a

[6] Id. mű, 104. old.
[7] Id. mű, 105. old.
[8] Id. mű, 110. old.

nyersanyagok olcsók. A tőkekivitel lehetőségét az teremti meg, hogy több elmaradott ország már be van vonva a világkapitalizmus forgalmába, hogy a vasúti fővonalakat már megépítették vagy megkezdték építésüket, hogy az ipar fejlődésének elemi feltételei biztosítva vannak stb. A tőkekivitel szükségességét az idézi elő, hogy néhány országban a kapitalizmus »túlérett« és a tőkének (minthogy a mezőgazdaság fejletlen és a tömegek nyomorognak) nincs elég működési tere »hasznothajtó« befektetésre."[9]

Mindebből Strachey következtetése az, hogy mivel Lenin nézetével ellentétben a munkások és farmerek életszínvonala jelentősen emelkedett, nincs többé tőkefelesleg, nem szükséges feltétlenül a tőkekivitel, és az annak céljait, biztosítását szolgáló imperialista terjeszkedés — feleslegessé válik, az imperializmus megszűnik, aminek legjobb bizonyítéka a Brit Birodalom felszámolása a II. világháború óta eltelt évtizedekben.

Vegyük szemügyre mindenekelőtt azt a kérdést, indokolt-e olyan központi, mondhatni döntő helyet tulajdonítani a tőkekivitelnek, illetve az annak alapját képező tőkefeleslegnek Lenin imperializmus-elméletében, mint ahogyan azt Strachey teszi. Aligha. Lenin ugyan kétségtelenül az imperializmus *igen fontos sajátosságának* tartotta a tőkekivitelt. Erről tanúskodnak Lenin imperializmussal foglalkozó főbb műveinek közismert, s ezért itt nem idézett megállapításai. Sőt, Lenin egy helyütt azt is megállapította — az árukivitel és tőkekivitel szerepét az imperializmus élősdisége szempontjából összehasonlítva —, hogy: „Bármilyen nagy is ez az összeg (ti. az angol külkereskedelemből eredő 18 millió font sterlingre becsült profit — *M. F.*) nem magyarázhatja meg Nagy-Britannia agresszív imperializmusát. Ezt az a 90—100 millió font sterlingnyi összeg magyarázza meg, amennyit a »befektetett« tőkéből származó jövedelem, a járadékosok rétegének jövedelme képvisel."[10] Bármilyen fontos is azonban a tőkekivitel, s a belőle eredő élősdi jövedelem, maga is csupán a finánctőke minden vonalon monopóliumra és profitjának mindenfajta élősdi módon való növelésére irányuló törekvésének *egyik* megnyilvánulása. Erről tanúskodik, hogy Lenin arról írt, hogy a monopolkapitalizmus öt fő formában valósul meg, s a 4. pontban a következőket sorolja fel: „megkezdődött a világ (gazdasági) felosztása a nemzetközi kartellek között. Az ilyen nemzetközi kartellek száma, amelyek kezükben tartják és »barátságos megegyezés« alapján felosztják maguk között — amíg a háború *újra* fel nem osztotta — az *egész* világpiacot, már több mint *százra* rúg! A tőkekivitel, mint különösen jellegzetes jelenség a nem-monopolisztikus kapitalizmus

[9] *Lenin* Művei 22. köt. 249—250. old.
[10] Ugyanott, 288. old.

árukivitelével szemben, szorosan összefügg a világ gazdasági, politikai és területi felosztásával."[11]

Érdemes ebben az összefüggésben felemlíteni, hogy az imperializmus kiemelkedő marxista kutatója, Buharin 1915-ben írott „Világgazdaság és imperializmus" című brosúrájában az imperialista hódítási törekvéseknek fontos momentumaként sorolja fel az akkor sok országban nagy szerepet játszó védővámokat. Ezt írja:

„Az a hatalmas gazdasági szerep, melyet ma a vámtételek játszanak, vonja maga után a »modern kapitalizmus« agresszív jellegű politikáját, mert a vámtételek következtében a monopolszervezetek ma extraprofitra tesznek szert, melyet mint kiviteli prémiumot használnak fel a piacért folyó harcban (dömping). Ez az extraprofit általában véve kétféle módon növekedhetik: 1. sokkal intenzívebb *belső* fogyasztás útján *ugyanazon* állami terület mellett; 2. az állami terület *növekedése* útján. Ami azonban az első utat illeti, a belső piac terjedelme az a kő, amelyben meg lehet botlani, az ember ugyanis nem tudja elképzelni, hogy a burzsoázia emelni kezdje a munkásosztály részesedését és ilyen módon próbálja magát üstökénél fogva kiemelni a sárból. Mint számító kufár jobbnak tartja, hogy a másik utat, a gazdasági terület nagyobbításának útját válassza. Mennél nagyobb a gazdasági terület, annál nagyobb — egyébként egyenlő feltételek mellett — az extraprofit, annál könnyebb fizetni a kiviteli prémiumokat és alkalmazni a dömpinget, annál nagyobb a külföldi fogyasztás, annál nagyobb a profitráta. Tegyük fel, hogy a kivitt áruk aránya rendkívül nagy a belső fogyasztáshoz képest: akkor nem lehet a külföldi piacon »Schleuderpreis«-ből származó veszteséget a belső piacon monopolárakkal kompenzálni, akkor dömpingre gondolni sem lehet. Viszont »helyes« arány a belföldi és külföldi fogyasztás között lehetővé teszi, hogy a nyereség maximuma csikartassék ki. És ez csupán akkor lehetséges, ha a belső piac bizonyos terjedelmet ér el, amelyet — egyforma intenzív kereslet mellett — annak a területnek méretei határoznak meg, melyet a vám — ami ezzel egyet jelent — az állami határok zárnak be. Ha korábban, a szabad verseny idejében elegendő volt az árukat az idegen piacokra egyszerűen elszállítani és ez a gazdasági foglalás kielégíthette a kiviteli országok tőkéseit, *úgy a mi korunkban a finánctőke érdekei mindenekelőtt a saját állami terület növelését kívánják, vagyis hódító politikát, katonai erők közvetlen nyomását, »imperialista rablást« kívánnak.*"[12] (Kiemelések az eredetiben. — *M. F.*)

Amellett, hogy bizonyos mértékben új szempontokkal egészíti ki az imperialista terjeszkedés okait, ezért Buharin is kapcsolatba hozza — bár

[11] *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 107—108. old.

[12] *Buharin:* Világgazdaság és imperializmus. Budapest, 1919. 59. old. Az érthetően kissé régies szöveget hozzáigazítottam a mai használatos terminológiához.

nem a tőkefelesleg-tőkekivitel összefüggésen keresztül — a belső fogyasztásnak *a munkásosztály helyzetéből* eredő korlátaival. Bár meg kell jegyezni, hogy itt Buharin — tévesen — egyenlőségjelet tesz belső fogyasztás és belső *piac* között, holott a piac bővítése végbemehet a fogyasztás növekedése nélkül vagy ennek sokkal lassúbb növekedése mellett is erőteljes beruházási tevékenység alapján.

Térjünk vissza éppen ezzel a problémával kapcsolatban Strachey Leninnel szembeni érveléséhez. Mindenekelőtt hadd mutassunk rá, hogy Lenin éppenséggel nem volt azon a nézeten, hogy a munkásosztály helyzetének állandóan rosszabbodnia kell. Ez közismert mindenki előtt, aki figyelemmel kísérte az utóbbi években a marxista közgazdászok között a munkásosztály helyzetének alakulása, különösen az úgynevezett abszolút elnyomorodás kérdése körül folyó széles körű vitákat. Kétségtelen, Lenin hajlott arra a nézetre, hogy a kapitalizmusban a mezőgazdaságnak mindig nagyon el kell maradnia az ipartól, és a munkásosztály életszínvonalának — egy csekély munkásarisztokráciáétól eltekintve — igen alacsonynak kell lennie, s ezt az „Imperializmusban" a fentebb idézett éles formában fogalmazta meg. Ezzel függ össze — ezt az elmúlt évtizedekben végbement fejlődés és a mai tőkés gazdaság tényeinek ismeretében állíthatjuk —, hogy két, *a jövőre vonatkozó* megítélése tévesnek bizonyult. Nevezetesen: egyrészt a munkásosztály és parasztság (a mezőgazdaság) helyzetének alakulására vonatkozó megállapítása, mivel a kapitalizmussal összeférhetetlennek tartotta a mezőgazdaság nagyobb mértékű fejlesztését és a munkásosztály helyzetének jelentős megjavulását; másrészt az a következtetése, hogy e két változás bekövetkezése megszüntetné a tőkefelesleget, illetve annak állandó újrakeletkezését.

Már itt előrebocsátom, hogy a két tévedés közömbösíti egymás hatását. Legyen szabad megjegyezni, hogy ezt a megállapításomat nem valamiféle „lenini csalhatatlanság" bizonyítását szolgáló dogmatikus törekvés sugallja, hanem az objektív fejlődés dialektikus bonyolultságán alapszik, mint azt a következőkben igyekszem kimutatni.

Nos, el kell ismerni: a mai kapitalizmus — legalábbis éppen a fejlett, a ma is imperialista sajátosságokat mutató országokban — már nem olyan termelési mód, amelynek „a tömegek éhezéshez közeljáró életszínvonala... elkerülhetetlen feltétele". Ez — utalok az előbb említett vitákban ismertetett sok adatra — úgy érzem, nem szorul bizonyításra. Az elmúlt évtizedekben valóban emelkedett a tömegek életszínvonala és jelentősen fejlődött éppen a fejlett országokban a mezőgazdaság.[13] A kapitalizmus azon-

[13] Az Egyesült Államokban például az utóbbi évtizedekben a munka termelékenysége a mezőgazdaságban gyorsabban nőtt, mint a feldolgozó iparban, s jelenleg az egy dolgozóra vagy az egységnyi termékkibocsátásra jutó állótőke ebben az ágazatban több, mint a kitermelő és a feldolgozó iparban.

ban ennek ellenére mégis kapitalizmus maradt, annak ítélné kétséget kizáróan maga Lenin is. De vajon megszűnt-e ennek következtében a magasan fejlett kapitalizmusnak az a tendenciája, hogy állandóan viszonylagos tőkefelesleget hoz létre? A tények azt mutatják, hogy korántsem.

Vegyük megint csak a legfejlettebb tőkésország, az Egyesült Államok példáját. Ez az ország csupán az 1946—1960-as években 116,6 milliárd dollár tőkefelesleget exportált, részben magán, részben állami eszközökből (utóbbi nagyobb részét kamatot vagy profitot nem hozó „segély", „adomány", tehát tőkefeleslegből, fel nem halmozott értéktöbbletből eredő, de külföldön már nem tőkeként működő formában).[14] A tőkekivitel és az „adományok" ténye *önmagában* persze nem bizonyítja a tőkefelesleg meglétét, hiszen a mai kapitalizmusban tőkét nem *csak* akkor exportálnak, „segélyeket" nem *csak* akkor nyújtanak, ha van tőkefelesleg. Ilyen irányban „húzóerőt" gyakorolnak politikai okok, a külföldi befektetések magas profitja stb. belföldi tőkehiány esetében is. De az összeg hatalmas volta azt mutatja, hogy itt a belföldi felesleg „lökőereje" is érvényesült. Ezt alátámasztja az a jelenség is, hogy *nem a tőkeexport és az állami „adomány" volt az amerikai tőkefeleslegek lecsapolásának egyetlen, sőt nem is legfőbb formája.* Ilyen funkciót részben betöltöttek és betöltenek a mértéktelenül felduzzasztott katonai, valamint sok más egyéb improduktív jellegű állami és nem állami kiadások is. Egyedül a katonai kiadások az 1947—1965-ös időszakban 743 milliárd (!) dollárt tettek ki. Tehát a tőkefelesleg — mondhatni — bővített újratermelése a világon a legmagasabb életszínvonallal és a legfejlettebb mezőgazdasággal bíró tőkésországban tovább folytatódik. S ha az amerikai fináncoligarchiának az adott gazdasági alapból szükségszerűen létrejövő imperialista törekvései nem valósulnak meg olyan *mértékben* és *formában*, mint például Angliáé a birodalom kialakításának évtizedeiben, ez nem az adott ország imperialista jellegének eltűnésére vagy megváltoztatására vezethető vissza, hanem a hatalmasan megerősödött szocialista és a nemzeti felszabadító, imperialistaellenes erők érvényesülésére, ami határozott korlátokat szab e törekvéseknek. Kisebb fokban, az egyes történelmi sajátosságokból adódó különbségekkel, lényegében ugyanez érvényes a többi magasan fejlett monopoltőkés ország imperialista jellegére és törekvéseire is.

Végső soron tehát némely kérdésre vonatkozó megállapításainak be nem igazolódása ellenére Leninnek lett igaza Strachey-vel szemben, mert *az imperializmus gazdasági lényegét, a monopóliumok szerepét komplexen feltáró* tételei ma is érvényesek. Mellesleg: Strachey érvelésében szemfényvesztő módjára jár el, amikor „elhiszi" — hogy „megcáfolhassa" —

[14] *Simai Mihály:* Tőkekivitel a jelenkori kapitalizmusban. Kossuth Könyvkiadó 1962. 64. old.

Leninnek azt, amiben őt a történelmi fejlődés nem igazolta, de ugyanakkor „megfeledkezik" arról a csekélységről, hogy Keynes óta a modern burzsoá közgazdaságtan központi problémája éppen annak vizsgálata, hogy miként biztosítható beruházási lehetőség a modern kapitalizmusra annyira jellemző tőkefelesleg számára.

A tőkekivitel szerepének *túlbecsülése* azonban érdekes módon a Stracheyvel ideológiailag és politikailag homlokegyenest szembenálló oldalon is megtalálható.

Példa erre a modern kapitalizmus kérdéseivel foglalkozó hazai közgazdasági irodalomból a következő megállapítás: „A mai kapitalizmus fő tendenciáját szem előtt tartva az integráció külkereskedelmi kihatásai csupán másodlagos és alárendelt jelentőségűek. Az imperializmus világgazdasági rendszerében az árukivitel a tőkekivitelnek *van alárendelve* (Kiemelés tőlem. — *M. F.*), hangsúlyozza Lenin."[15] Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy Lenin sohasem mondott ilyesmit. „Imperializmusában" hangsúlyozta, hogy „a szabadverseny korlátlan uralmán alapuló régi kapitalizmust az *áru*kivitel jellemezte. A legújabb kapitalizmust, amely a monopóliumok uralmán épül fel, a *tőke*kivitel jellemzi." (Kiemelések az eredetiben. — *M. F.*)[16] Ugyanakkor megállapítja ugyanebben a fejezetben: „A tőkekivitel az áruexport fokozásának eszközévé válik."[17] Ebből az összefüggésből logikusan következik, hogy a cél (ti. az árukivitel fokozása) nem lehet egyszerűen alárendelve az eszköznek (ti. a tőkekivitelnek). Hogy Lenin az imperializmusra a tőkekivitelt tartja *jellemzőnek*, az abból következik egyrészt — amiről korábban már szóltunk —, hogy a külföldön befektetett tőkékből eredő jövedelem az akkor legimperialistább ország: Anglia esetében jóval felülmúlta a külkereskedelemből eredő bevételt, másrészt mivel a tőkekivitel a finánccoligarchia monopolizálásra való általános törekvésének fontos részterülete. Hogy Lenin nem tulajdonított a tőkekivitelnek a monopólium egyéb megnyilvánulásai között valamilyen *központi*, kiemelkedő szerepet, az kitűnik abból is, hogyan *jellemezte az akkor legújabb kapitalista fejlődést* olyan döntő fontosságú dokumentumban, mint a pártprogram, amelynek precíz, tudományosan pontos megfogalmazására Lenin közismerten különös gondot fordított. A Bolsevik Párt 1919-ben íródott programtervezetében ezt olvashatjuk: „A tőke koncentrációjának és centralizációjának folyamata megszüntette a szabadversenyt és a XX. század elején az egész gazdasági életben döntő jelentőséget nyert hatalmas tőkés monopolista szövetségek — szindikátusok, kartellek, trösztök — létrehozására, a banktőkének a rendkívül nagy-

[15] *Gönczöl György:* A nyugat-európai integráció és a nemzetközi monopóliumok. Közgazdasági Szemle, 1965. 9. sz. 1057. old.

[16] *Lenin* Művei 22. köt. 248. old.

[17] Ugyanott, 252. old.

mértékben összpontosult ipari tőkével való egybeolvadására, az idegen országokba irányuló fokozott tőkekivitelre és arra vezetett, hogy megkezdődött a világ gazdasági felosztása, amely területileg már fel van osztva a leggazdagabb országok, a tőkés hatalmak egyre nagyobb és nagyobb csoportjait felölelő trösztök között."[18] Ennyi, s nem több.

Göncöl György megállapítása tehát nem támasztható alá Lenin tekintélyével, s emellett ellentétben áll a mai tőkés valóság tényeivel is, amelyek arról tanúskodnak, hogy egyrészt fokozottan igaz Lenin megállapítása arról, hogy a tőkekivitel mindinkább az árukivitel növelésének eszközévé válik, másrészt a tőkekivitel *általános jelentősége* a mai kapitalizmusban *kisebb és más*, mint 50—60, sőt mint 10—15 évvel ezelőtt. Jelenleg a vezető tőkésország, az Egyesült Államok a legnagyobb tőkeexportőr is. Ahhoz azonban, hogy a tőkeexport jelentősége az Egyesült Államok számára ugyanakkora legyen (a nemzeti jövedelemhez viszonyított arányán mérve), mint Anglia számára volt a XX. század elején, jelenleg az amerikai tőkekivitelnek kb. évi 35 milliárd dollárt kellene elérnie. Ezzel szemben az amerikai magántőke-kivitel az 1946—1964-es évek átlagában nem egészen 4,5 milliárdot tett ki (ebből a hosszú lejáratú 3,2 milliárd).[19] Tehát ma a tőkekivitel jelentősége ebben a vonatkozásban az Egyesült Államok számára egynyolcada-egytizede annak, ami annak idején Anglia számára volt.

De mi a helyzet a külföldön befektetett tőkéből eredő profitot illetően? Láttuk korábban, hogy a Lenin által is idézett adatok szerint a századfordulón Angliának ötször annyi bevétele volt külföldi befektetéseiből, mint külkereskedelméből. Ami ugyancsak az Egyesült Államokat illeti, a második világháborút követő években tendencia volt arra, hogy a tőkebefektetésekből eredő jövedelme mindinkább felülmúlja a külkereskedelmi profit összegét. Arányuk az 1946. évi 1,5-ről 1953-ra 2,2-re emelkedett.[20] Az utóbbi években ez az arány valamelyest csökkent: az 1960—1964. ötéves időszakra vonatkozóan 2,1, 1964-ben pedig 1,8.[21] S hadd tegyük mindjárt hozzá, az Egyesült Államok monopóliumainak a külföldi befektetésekből származó és hazautalt, abszolúte kétségtelenül nagy összegű, 1964-ben kereken 4 milliárdot kitevő profitja az ország az évi végtermékének mindössze 0,66, a részvénytársaságok belföldi profitjának pedig 7,5 százaléka volt. Ezek az adatok is a tőkekivitel és az abból eredő jövedelem jelentőségének csökkenését mutatják.

[18] *Lenin* Művei 29. köt. Szikra 1953. 113. old.

[19] Survey of Current Business (1965. június. 12. old.) adatai alapján.

[20] *Molnár Ferenc:* Az Egyesült Államok tőkekivitelének néhány sajátossága a kapitalizmus általános válságának második szakaszán. Közgazdasági Szemle, 1955. 11. sz.

[21] Survey of Current Business (1965. június. 12. old.) adatai alapján.

A tőkekivitel szerepét szemléltető *gazdasági arányokkal*, statisztikai adatokkal való érvelés azonban nem mindenki számára meggyőző. Háy László „A világkapitalizmus válsága" című könyvében[22] külön fejezetet szentel a tőkekivitel, a fizetési mérleg és a nemzetközi fizetési rendszer válsága kérdéseinek, amelyben — egyebek között — válaszolni kíván arra a fontos kérdésre is, hogy „csökkent-e a tőkekivitel szerepe az imperializmus jelenlegi szakaszában".[23] Miután számos adatot ismertet, amelyek kétséget kizáróan mutatják, hogy a fő tőkeexportáló országokban csökkent a tőkekivitel aránya mind a belföldi tőkebefektetésekhez, mind pedig a nemzeti termékhez viszonyítva, a következő megállapítást teszi: „ezt a kérdést nem lehet statisztikai alapon, vagyis annak alapján megválaszolni, hogy a legtöbb imperialista ország nemzeti jövedelme gyorsabban növekedett, mint tőkeexportjuk, és hogy Anglia az első világháború előtt nemzeti jövedelmének jóval nagyobb részét exportálta, mint most. *Elsősorban politikai kérdésről van szó.*"[24] (Kiemelés tőlem. — *M. F.*)

Háy László módszerében, amely egy *gazdasági jelenség fontosságának megítélését elsősorban politikai* kérdésnek minősíti, nézetem szerint egy következetlenség van, hiszen a választ egy *minőségileg más területen* kívánja megadni, mint ahol maga a szóban forgó kérdés felmerült, hiszen a tőkekivitel az imperializmus *gazdasági* ismérveinek egyike. Ez a politikai gazdaságtan „politikai" jelzőjének túlságosan kitágított értelmezése. Másrészt ez a módszer eltér attól, amelyet Lenin az imperializmus elemzésében olyan eredményesen alkalmazott. Bevezetőben már idéztük, hogy Lenin a burzsoá *statisztika* adatai alapján kívánta megmutatni a tőkés világ akkori képét. „Imperializmusában" a felvetett kérdések „statisztikai alapon" vannak eldöntve és bizonyítva.

Továbbá: a vagyis szócskával Háy László egyenlőségjelet tesz a „statisztikai alap" és *egyes* statisztikai mutatók közé. Az általa ismertetett (és ellene tanúskodó) mutatók közül azonban nem említi a talán legfontosabbat — ti., a tőkekivitel profitabilitásának, a profitszerzésben *ma* betöltött szerepének mutatóját. Pedig — mint fentebb láttuk — Lenin éppen ezen az alapon hangsúlyozta a tőkekivitel rendkívüli fontosságát, és azt is láttuk, hogy a tőkekivitel jelentősége ma ebből a szempontból igen kicsi; s lehet-e a profittal és a profitért élő-haló gazdasági rendben valamely jelenség fontosságát találóbban jellemezni, mint éppen a profitszerzésben betöltött szerepével? Tehát valamennyi gazdasági mutató a tőkekivitel fontosságának csökkenését mutatja.

Persze teljesen indokolt volna a kérdést így feltenni: Nézzük meg a tőkekivitelnek mind gazdasági, mind pedig politikai szerepét, fontosságát.

[22] *Háy László:* A világkapitalizmus válsága. Kossuth Könyvkiadó 1966.
[23] Id. mű, 109. old.
[24] Ugyanott.

A kérdés első felére már válaszoltunk. De talán igaza van Háy Lászlónak abban, hogy politikailag nőtt a tőkekivitel fontossága? Mivel támasztja alá ezt az állítását? A következőkkel: „Gondoljunk csak néhány politikai problémára: a tőkekivitel a monopóliumok nagyarányú nemzetközi összefonódásának eszköze és a neokolonializmus egyik fegyvere. A monopóliumok külföldi tőkebefektetései — amelyekkel a tőkés világ az urániumvagy a rendkívüli mértékben megnövekedett ásványolaj termelését kezükben tartják — világhatalmi kérdés. Az első világháború előtt bármilyen nagy is volt a tőkeexport szerepe, ilyen jellegű és ekkora horderejű nem volt."[25] A monopóliumok nemzetközi összefonódása azonban elsődlegesen nem politikai, hanem gazdasági jelenség; persze vannak politikai következményei, de ez már így volt 50 évvel ezelőtt is. A nyersanyagforrások megkaparintása ugyancsak politikai következményekkel járó, régóta ismert gazdasági jelenség. Ezek azonban a tőkekivitel politikai jelentőségének, fontosságának *megnövekedését* nem bizonyítják. Az a tény viszont, hogy ma a tőkekivitel a neokolonializmusnak, vagyis a korábbi gyarmatokon még meglevő imperialista politikai és gazdasági pozíciókért a volt anyaországok által folytatott utóvédharcnak, némely volt gyarmati ország politikailag „járószalagon" tartásának a korábbi katonai módszerek helyébe lépő kétségtelenül fontos eszköze, míg „virágkorában" hatalmas gyarmatbirodalmak megalkotásának és megszilárdításának fegyvere volt, arra mutat, hogy politikai jelentősége csökken. Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha meggondoljuk, hogy a tőkekivitel a függetlenné vált és nem egy ízben a szocialista országok által támogatott volt gyarmati országokkal szemben sokkal kevésbé hatékony eszköze a politikai zsarolásnak és megfélemlítésnek, mint amennyire korábban a kiszolgáltatott gyarmatok esetében volt. Persze gazdaság és politika koránt sincs egymástól kínai fallal elválasztva. Sőt: — Lenin szavaival — a politika a gazdaság koncentrált kifejezése. Ha azonban a gazdaság tényei, adatai egy bizonyos irányba mutatnak, akkor ez az irány a „politikává koncentrálás" folyamatában sem fordulhat az ellenkezőjére.

Mindezek alapján Háy László végkövetkeztetése: „...a tőkeexport jelentősége jelenleg nagyobb, mint bármikor ezelőtt" — nem tekinthető bizonyítottnak. Úgy gondolom egyébként, annak a kérdésnek az eldöntése, vajon a tőkekivitel politikai jelentősége, fontossága nőtt vagy csökkent-e az elmúlt évtizedekben, nem sokkal visz közelebb a mai kapitalizmus új vonásainak megismeréséhez. Annál is kevésbé, hiszen nemigen rendelkezünk olyan általánosan elfogadott, mennyiségileg is jelző mércével, amelynek alapján e kérdésre egyértelműen válaszolhatnánk. Fontosabb szerintem az, hogy mennyire *hatékony eszköze* napjainkban a tőke-

[25] Id. mű, 109. old.

kivitel az *imperialista célok megvalósításának*. Erre a kérdésre pedig mind a gazdaságstatisztika adatai, mind pedig az elmúlt másfél évtized történelmi fejlődése alapján azt válaszolhatjuk, hogy sokkal kevésbé hatékony, mint korábban volt. Nemegyszer még az is előfordul, hogy az imperialista kormányok vagy nagy monopóliumok céljaival homlokegyenest ellenkező eredményhez vezet.

Felvetődik a kérdés: miért igyekszik némely marxista közgazdász a tárgyalt kérdésben — s persze a mai kapitalizmus politikai gazdaságtanának jó néhány más fontos kérdésében is — mindenáron azt kimutatni, hogy a tőkés gazdaságban ma is minden úgy, sőt „úgyabbul" van, mint Lenin idejében, félévszázaddal ezelőtt? Nézetem szerint emögött az — a dogmatizmus korszakából fennmaradt és teljesen indokolatlan — érzés húzódik meg, hogy a marxizmus klasszikusai egy vagy egynéhány fontos tételének, megállapításának módosítása vagy éppen elejtése esetén összedől az az „épület", amelyet — tévesen — a marxizmussal azonosítanak. Ez talán nem egyéb mint önbizalomhiány, önmagunk s a valóban marxista tudomány adta lehetőségek alábecsülése. Az utóbbit éppen az jellemzi, hogy rugalmasan képes feldolgozni az új jelenségeket és magába olvasztani az azok megismerése által feltárt új törvényszerűségeket.

Figyelembe kell venni a tőkekivitel következő fontos új vonásait is. Míg a század elején a tőkekivitel *főképp az anyaországokból saját gyarmataikra irányult* mint a nyersanyagforrások monopolista birtoklásának és élősdi extraprofitok szerzésének eszköze, ma a helyzet egészen más. Az utóbbi évtizedekben a legnagyobb exportőr, az Egyesült Államok, tőkekivitelének súlypontja az elmaradott, korábban gyarmati országok felől mindinkább a fejlett tőkésországok felé tolódott el, mint azt a következő számadatok tanúsítják: 1950-ben az amerikai közvetlen külföldi magántőke-befektetések állományából (amely 11,8 milliárd dollárt tett ki) 47,5 százalék jutott a fejlett tőkésországokra (Kanadára, Európára, Oceániára és Japánra), 52,5 százalék pedig az elmaradott országokra. Ez az arány 1963-ra a 40,6 milliárdos összegen belül 62, illetve 38 százalékra változott. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az ilyen típusú befektetések növekményéből a fenti időszakban nem kevesebb, mint 68 százalék jutott a fejlett országokra. Különösen feltűnő az európai tőkésországokban levő amerikai közvetlen magánbefektetések állományának növekedése az 1950. évi 1,73 milliárdról (az összesnek 14,6 százaléka) 1963-ra 10,4 milliárdra (25,6 százalék), ami a 8,62 milliárd egész időszakbeli növekménynek kereken 30 százaléka.[26]

Ez a tőkekivitel jellegéről és szerepéről évtizedek előtt kialakult képet minőségileg módosító folyamat a következő főbb tényezőkre vezethető

[26] Survey of Current Business (1964 augusztus. 10. old.) adatai.

vissza: A gyarmati rendszer széthullása következtében függetlenségre szert tett országokat az amerikai magántőke mind kevésbé tekintheti gyümölcsöző, kockázatmentes befektetési területének; a nemzetközi tőkés munkamegosztás súlypontja az elmúlt évtizedekben általában a fejlett és a fejletlen tőkésországok közötti gazdasági kapcsolatokról mindinkább a fejlett országok egymás közti kapcsolatai felé tolódott el. Ebben az irányban hatott az is, hogy ma a fejlett tőkésországokban a termelés anyagigényességének általánosan mutatkozó csökkenése és a műanyagok térhódítása következtében nem észlelhető az a nyersanyagéhség, nyersanyaghiány, amely az első világháborút megelőző időszakban a tőkekivitel fontos ösztönző motívuma volt. A fejletlen országok feldolgozó iparába pedig a nagy monopóliumok sokkal kevésbé szívesen invesztálnak. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy némely esetben éppen a fejletlenség maga szab gátat egyes országok tőke-befogadóképességének.

Így ez az eltolódás azután tükröződik nemcsak az áru-, hanem a tőkemozgásokban is. Az utóbbival szorosan összefügg a tőkekivitel árukivitelt előmozdító, illetve részben ezt *pótló* szerepének fokozódása. Az amerikai tőke ugyanis közvetlen befektetéseivel igyekszik „felülről átkaroló" hadmozdulattal behatolni az európai vámfalak mögé, hogy ott termelt (sokszor amerikai alkatrészekből összeszerelt) áruival vehesse fel a versenyt a siker nagyobb reményében a hazai termelőkkel. Persze ilyenkor sem az „európai piac monopolizálására irányuló amerikai törekvésekről"[27] van szó, amit mind az amerikai tőkének a nyugat-európai össztőkében, mind pedig termékeinek a piacon elfoglalt hányada objektíve kizár, hanem sokkal inkább arról — s ennyiben jelentős sikereket is ért el —, hogy az európai monopóliumok kiváltságos helyzetét a termelésben és eladásban némely területen (például autóipar) megdöntse, vagy legalábbis mérsékelje.

A tőkekivitelnek az elmaradott országok kizsákmányolásában betöltött szerepe *viszonylag* csökkent annak következtében is, hogy elég fontos szerephez jutott a téren egy olyan tényező, amelynek szerepéről Lenin idejében statisztikai adatok híján egyáltalán nem lehetett képet alkotni, s ez az egyenlőtlen cseréből, a cserearányoknak az elmaradott országok számára hosszú távon mind kedvezőtlenebb alakulásából a fejlett cserepartnerek számára realizálható nyereség, nemzeti jövedelem átszivattyúzás. A rendelkezésre álló számítások szerint ez évente 0,5—1,0 milliárd dolláros összeget tesz ki.

A tőkekivitelről szólva végül is egy olyan aspektusra szeretnék rámutatni, amely teljesen új. Nevezetesen arra, hogy ez a kivitel is a szocialista és a kapitalista rendszer közötti verseny fontos porondjává vált. Az elma-

[27] Lásd *Gönczöl György* id. cikkét. Közgazdasági Szemle, 1965. 9. sz. 1051. old

radottságuk felszámolásáért küzdő országok számára ugyanis a tőkehiány enyhítéséhez nyújtott külső eszközök igen fontosak, s ezért ezekben az országokban nem utolsósorban a nekik nyújtott támogatás mennyiségén, formáján, árán és hatékonyságán is lemérik a két rendszer előnyeit. Ez és persze más tényezők is, amelyekkel most nem kívánok foglalkozni, abban az irányban hatnak, hogy a tőkekivitelen belül nagy súlyra tett szert mindenféle állami eszközökből nyújtott kölcsön és „segély", amely részben különböző nemzetközi tőkés pénzügyi intézményeken át jut el fejletlen országokhoz. Ez utóbbi egyébként *a tőkefelesleg lecsapolásának egy új*, korábban nem létezett *formáját* testesíti meg, sok olyan problémát vetve fel, amelyeknek vizsgálata messze túlhaladja e tanulmány kereteit.

A VILÁG TERÜLETI FELOSZTÁSA ÉS A GYARMATOK KÉRDÉSE

Minthogy az imperializmus gyarmati *rendszere* az elmúlt évtizedben a szocialista és a nemzeti felszabadító erők sikeres harcának eredményeképpen *megsemmisült*, a világ valamennyire is komoly méretű újrafelosztására nincs többé mód. Az imperializmus ötödik lenini ismertetőjele tehát nem létezik többé. A gyarmati rendszernek napjainkban már csak jelentéktelen töredékei vannak meg, s a még meglevő gyarmatok függetlenségének kivívását is az eddig ügyesebbnek vagy a történelmi körülmények folytán szerencsésebbnek bizonyult gyarmattartó országok (pl. Portugália) már csak történelmileg nagyon rövid ideig késleltethetik. A szocialista országok csoportjának az imperialista rendszerből történt kiszakadása mellett ez a legnagyobb, s némely imperialista ország (Anglia, Franciaország, Belgium, Hollandia) esetében a közvetlenebb és nagyobb erővel sújtó változás a másik világháború óta eltelt időszakban. E nagy horderejű változások eredményeképpen a kapitalizmus általában, az imperializmus különösen visszavonulóban van — mert mindjobban visszaszorítják — Földünk mintegy másfél milliárd lakosú hatalmas, gazdasági erőforrásai alapján óriási potenciális lehetőségekkel rendelkező területén.

Az újonnan függetlenségre szert tett, illetve függetlenségüket visszanyert országoknak a világban elfoglalt helyét illetően az SZKP programja megállapítja: „A fiatal, független államok nem tartoznak sem az imperialista államok, sem a szocialista államok rendszerébe. Túlnyomó többségük azonban még nem szakadt ki a kapitalista világból, jóllehet különleges helyet foglal el benne. Ez még mindig kapitalista monopóliumok által kizsákmányolt része a világnak."[28]

[28] Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1962. 748. old.

Hozzátehetjük, hogy a fentiek igen különböző mértékben érvényesek a különböző volt gyarmati országokra, amelyek ebben a vonatkozásban is — mint a gazdasági, politikai, általában a társadalmi élet minden területén — rendkívül tarka képet mutatnak. Ahhoz az igen fontos megállapításhoz, hogy ezek az országok nem tartoznak az imperialista államok rendszerébe, hozzátehetjük a következőket. Mindenekelőtt nem mondhatjuk azt, hogy a kapitalizmus „olyan világrendszer... amelyben maroknyi »előrehaladott« ország gyarmati elnyomásban tartja és pénzügyileg fojtogatja a föld lakosságának óriási többségét."[29] A gyarmati elnyomás *lényegében* megszűnt. Ami a pénzügyi fojtogatást illeti, erről persze korántsem mondhatjuk el ugyanazt, de szorításának ereje, lehetősége csökkent az erőviszonyok megváltozása következtében, és bármilyen ügyesen is változtatja a neokolonialista keretekben formáit, módszereit, az elmaradott országoknak gazdasági függetlenségükért a szocialista országok támogatásával folyó harcának eredményeképpen, ezt is előbb-utóbb fel fogják számolni.

Továbbá, az imperializmus gyarmati rendszerének összeomlása, megszűnése azt is jelenti, hogy ma már nem létezik egy olyan *egységesen imperialista* világgazdasági rendszer, amely magában foglalja mind a gyarmatokat, mind a kizsákmányoló „anyaországokat" (a köztük fennálló mindenfajta gazdasági kapcsolat összességét). Elsősorban az utóbbi évtizedben végbement fejlődés eredményeképpen a fenti értelemben vett imperialista rendszer ma már csupán a volt „anyaországokra", egy-két megmaradt gyarmatukra, s néhány politikailag független, de valójában valamelyik imperialista nagyhatalomnak teljesen alávetett országra (pl. közép-amerikai „banánköztársaságok") korlátozódik. Ez az imperialista rendszer azonban nemcsak mennyiségileg szűkült le, hanem minőségileg is különbözik attól, amit Lenin imperialista rendszeren értett.

Ez utóbbinak ugyanis szerves, mondhatni elengedhetetlen elemét, bizonyos értelemben bázisát képezték a gyarmatok, a gyarmatosítás, a tőkés kizsákmányolás szférájának kiterjesztése. Éppen ezért merül fel a kérdés, vajon helyes-e, indokolt-e az országok említett csoportját továbbra is „imperialistarendszer"-nek tekinteni. Ti. ahol imperialista, ott már nem rendszer, ahol pedig rendszer, ott nem imperialista. Mit értek ezen? Azt, hogy ahol imperialista kapcsolatok vannak — elsősorban a gyarmatok, függő országok felé —, ott ezek mennyiségileg, *a fejlett monopoltőkés országok egésze* szempontjából már nem olyan jelentősek, hogy rendszernek lennének nevezhetők, míg ott, ahol egy valóban ezer gazdasági szállal egymással összefonódott, kiterjedt rendszert találunk, ti. a fejlett tőkésországok egymás közötti kapcsolataiban, ott e kapcsolatok jelentős részben

[29] *Lenin* Művei. 22. köt. 197. old.

nem imperialista jellegűek. Ez persze nem zárja ki — sőt, amíg az imperializmus gazdasági alapja, a monopóliumok uralma fennmarad, *feltételezi — egyes országok közti kapcsolatok esetenkénti imperialista jellegét* — az erősebb félnek monopoltőkés gazdasága alapján szükségszerűen fellépő imperialista törekvéseinek sikeres megvalósítása esetén (ki tagadná pl. az Egyesült Államok és a független Venezuela kapcsolatának imperialista jellegét?). Ez a változás persze nem az imperializmus természetének valamilyen megváltozásából, „megjavulásából" ered, hanem az erőviszonyoknak az imperialista erők számára mind kedvezőtlenebb eltolódásából.

Ezek alapján, úgy gondolom, fontolóra kell vennünk, mennyire indokolt a marxista közgazdák körében ma is általánosan használt imperialista jelző jó néhány fejlett tőkésországot illetően. Indokolt-e minden további nélkül imperialista országnak minősíteni pl. Kanadát, Ausztráliát, Új-Zélandot, Dániát, Svájcot stb. vagy gyarmatai elvesztése után 20 évvel Hollandiát? Úgy vélem, aligha. Gondolom, nem segíti elő a fogalmak tisztázását, a mai kapitalista világ valóságos összefüggéseinek feltárását, ha például azt mondjuk: Svájc is imperialista ország, az Egyesült Államok is az. Az előbbi a mai viszonyok között nem az, nem lehet az, annak ellenére, hogy monopoltőkés ország, amely jelentős szerepet játszik a nemzetközi pénzügyekben stb. A valamilyen imperialista katonai tömbhöz való tartozás sem lehet e tekintetben irányadó, hiszen ilyen tömb tagjai például Pakisztán és Irán vagy Dánia is, de ezeket ennek ellenére senki sem tekinti imperialista országnak. Az említett kis, fejlett tőkésországok gazdaságában kétségtelenül a monopoltőke uralkodik, s ez az imperializmus objektív gazdasági alapja. De ez csak potenciális imperializmus, amelynek tényleges imperializmusként való érvényesülését külső körülmények ma gyakorlatilag nagyon megnehezítik, sőt mint láttuk, bizonyos vonatkozásokban kifejezetten lehetetlenné teszik. Az imperializmus alapja, létrehozója ma is a monopolkapitalizmus, de a monopolkapitalizmus *ma* nem vezethet *minden* esetben, *minden* országban imperializmushoz, ezért egyenlőségjel fejlett monopoltőkés ország és imperialista ország között gazdaságilag nem indokolt, politikailag pedig káros. Van tehát imperializmus, vannak imperialista országok, de nincs imperialista világrendszer.

Néhány szót a fiatal, független államoknak a tőkés világgazdaságban elfoglalt különleges helyét illetően. E hely különlegesként való megjelölését — úgy vélem — indokolják ezen országok gazdaságának mind külső, mind belső vonatkozásban megmutatkozó bizonyos sajátosságai. Ami a belsőket illeti, közismert, hogy egy sor elmaradott ország a szocializmusnak valamilyen formában való megvalósítását tűzte ki célul maga elé, és több-kevesebb következetességgel hozzá is fogott a termelési viszonyok ezzel összhangban állónak vélt átalakításához. Még azokban országokban

is, ahol kimondottan nem tűztek ki szocialista célt, fokozottan támaszkodnak a nem monopoltőkés államra mint a gazdasági fejlődés előmozdítójára, s ennek nyomán ezekben az országokban az államkapitalizmusnak a fejlett országok állami monopolkapitalizmusától elvileg eltérő típusa van kialakulóban.

Ami pedig külső kapcsolataikat illeti, kétségtelen, hogy ezek az országok még ma is a fejlett monopoltőkés országok, legtöbb esetben a volt anyaország, kizsákmányolásának tárgyát képezik, legtöbbjük azonban határozottan harcol ennek felszámolásáért vagy legalábbis csökkentéséért. Erre módjuk van egyrészt azért, mert kivívták a politikai függetlenséget, és ezen alapuló szuverenitásuk már eleve bizonyos korlátokat szab a volt gyarmattartók kizsákmányolási törekvéseinek, másrészt pedig — s ez külső kapcsolataiknak fontos s jelentőségében mindinkább növekvő vonása — kiépítik új típusú gazdasági kapcsolataikat a szocialista országokkal, ami — különösen abban a néhány országban, ahol e kapcsolatok már valóban jelentős szerepet játszanak — szintén kedvezőbb lehetőségeket teremt egy esetleg szocialista típusú fejlődés számára.

A gyarmatok kizsákmányolásából, a kihelyezett tőkékből eredő hatalmas extraprofitok az imperializmus élősdi jellegének fontos elemét képezték. A mai kapitalizmus jellegének, fejlődési tendenciáinak megítélésére törekedve szemügyre kell vennünk az élősdiség más vonásait is. Már Lenin rámutatott, hogy a kapitalizmuson belül az élősdiség bonyolult komplex folyamatok közepette érvényesül. Ez a bonyolultság, különböző ellentétes tendenciák egyidejű fennállása vagy időben egymással való váltakozása még inkább jellemző a mai kapitalizmusra, mint az 50 évvel ezelőttire. Ezért ha például abból indulnánk ki, hogy Lenin szerint „az imperialista élősdiség lényege" az, hogy „a járadékosok jövedelme a világ leginkább »kereskedő« országának külkereskedelméből befolyó jövedelemnek *ötszöröse!*"[30] (Kiemelés az eredetiben. — *M. F.*), akkor abból a tényből, hogy a külföldi befektetésekből eredő jövedelem jelentősége a vezető tőkésországok számára ma sokkal kisebb, mint a század elején (s ez is nem annyira kölcsöntőkék kamata és járadéka, mint inkább működő tőke profitjának formájában jelenik meg), esetleg azt a következtetést vonhatnánk le, hogy az imperializmus élősdisége csökkent. Ez elhamarkodott, egyoldalú következtetés volna. Az élősdiség megtalálható a mai kapitalizmusban is, ha nincs is olyan patikamérlegünk, amelynek segítségével biztosan el lehetne dönteni, hogy több vagy kevesebb van-e belőle, mint az első világháború előtti évtizedben, és ha legfeltűnőbb, legfontosabb jelenségei ma nem is pontosan azokon a területeken észlelhetők, amelyeken annak idején Lenin kimutatta őket.

[30] *Lenin* Művei. 22. köt. 288. old.

A mai kapitalizmus, imperializmus képe sok vonatkozásban *lényegesen megváltozott* az 50—60, de még a 20—30 évvel ezelőttihez képest is. Úgy gondolom, nemcsak az állami monopolkapitalizmusra, hanem az imperializmus valamennyi fontos forma- és módszerbeli változására érvényes a következő megállapítás: „A kapitalizmus kétségkívül aggkorát éli. Az állami monopolkapitalizmus az aggastyánkor szimptómája. De egyúttal az *öregedő szervezet alkalmazkodása* is az öregség élettani követelményeihez." (Kiemelés tőlem. — *M. F.*)[31]

Hadd tegyük ehhez hozzá: e feltétlenül helyes megállapítás objektív alapjának apologetikus célzatú felnagyításán alapszik a revizionizmusnak és mindenfajta reformizmusnak egyik legjellegzetesebb sajátossága, hogy ti. amikor elméleteket gyárt, a leggondosabban kidomborítja a kapitalizmus alkalmazkodóképességének összes elemeit, de nem látja meg ellentmondásait. A mai kapitalizmus kétségtelenül nagyfokú alkalmazkodóképessége helytelen abszolutizálásának eredményeképpen keletkeznek az olyan nézetek, amelyek szerint ez az alkalmazkodási folyamat a termelési viszonyok minőségi, forradalmi megváltoztatása nélkül lehetővé teszi a kapitalizmus „átnövését" a szocializmusba. Ezzel szemben a következetes marxista számára az egész tőkés fejlődés nem más, mint a kapitalizmus ellentmondásainak önmagát állandóan újratermelő folyamata, ami azonban nem jelenti feltétlenül ezeknek az ellentmondásoknak állandóan előrehaladó, fokozódó éleződését. A világgazdaság, amennyiben kapitalista világgazdaság, nem mentesíti ezt a gazdaságot az alkalmazkodni nem tudás immanens elemeitől, hanem állandóan újratermeli ezeket az elemeket. Ezek az ellentmondások hatékony és végleges megoldásukat csak egy elvileg új felépítésű, szocialista társadalmi szervezetben találják majd meg.

Rédei Jenő

AZ IMPERIALIZMUS LENINI ELMÉLETE ÉS KORUNK IMPERIALIZMUSA[1]

Molnár Ferenc gondolatébresztő, de nem egy tekintetben vitatható megállapításokat tartalmazó cikke[2] abból a helyes törekvésből indul ki, hogy a marxista közgazdászok korunk követelményeinek megfelelően alkotóan alkalmazzák a marxi és lenini tanításokat.

[31] *Erdős Péter:* A fordító előszava. — *J. M. Keynes:* A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965. 17. old.

[1] Közgazdasági Szemle, 1967. 2. sz.

[2] *Molnár Ferenc:* Az imperializmus lenini elméletének néhány problémája és a mai kapitalizmus. Közgazdasági Szemle, 1966. 11. sz.

A lenini eszmei hagyaték napjaink eseményeire való alkalmazásánál két veszély van:

— megmerevíteni a lenini tanításokat, dogmaként kezelni őket, nem törődve azzal, hogy a megváltozott körülmények között alapjában a lenini módszert és nem feltétlenül az egyes konkrét megállapításokat kell felhasználni;

— elvetni általában a lenini útmutatásokat, azt állítva: a helyzet jelenleg annyira megváltozott, hogy egyáltalán nem vagy alig lehet alkalmazni őket. Valamiféle „ellensematizmusba" esni, a marxista elemzés korszerűségét hangoztatva, mindenáron azt bizonyítani, hogy ezek a megállapítások időszerűtlenek.

Molnár Ferenc — miközben az első veszély ellen harcol — a második fajta túlzást követi el.

Göncöl Györggyel és Háy Lászlóval vitázva egyebek között a következőket állítja:

— „A tőkekivitel *általános jelentősége* a mai kapitalizmusban *kisebb és más*, mint 50—60, sőt mint 10—15 évvel ezelőtt."[3]

— „A tőkekivitel politikai jelentősége csökkent, mivel »virágkorában« hatalmas gyarmatbirodalmak megalkotásának és megszilárdításának a fegyvere volt", ma pedig „a neokolonializmusnak, vagyis a korábbi gyarmatokon még meglevő imperialista politikai és gazdasági pozíciókért a volt anyaországok által folytatott utóvédharcnak, némely volt gyarmati ország politikai »járószalagon« tartásának a korábbi katonai módszerek helyébe lépő kétségtelenül fontos eszköze."[4]

— A tőkekivitel az imperialista célok megvalósításának sokkal kevésbé hatékony eszköze, mint korábban volt.

— Mivel a régi értelemben vett imperializmus, amely az „anyaországokat" és a gyarmatokat foglalta magában, megszűnt, indokolatlan ma imperialista rendszerről beszélni, „... a monopolkapitalizmus *ma* nem vezethet *minden esetben* ... imperializmushoz ... Van tehát imperializmus, vannak imperialista országok, de nincs imperialista világrendszer."[5]

I

Lenin már az „Imperializmus" c. művében felfigyelt arra, hogy a finánctőke létrehozhatja az állami függőségnek több átmeneti formáját. A következőket írta: „Erre a korszakra nemcsak az országok két alapvető

[3] Ugyanott, 1342. old.
[4] Ugyanott, 1343. old.
[5] Ugyanott, 1347. old.

csoportja jellemző: a gyarmatokkal rendelkező országok és maguk a gyarmatok, hanem jellemzők rá a politikailag, forma szerint önálló, a valóságban azonban a pénzügyi és diplomáciai függőség béklyójába vert országok különféle formái is. E formák egyikére — a félgyarmatra — már előzőleg rámutattunk. A második formára például Argentína szolgálhat mintaképül... A pénzügyi és diplomáciai függés némileg más, a politikai függetlenség fenntartásával összeegyeztetett formát mutatja Portugália példája. Portugália önálló, szuverén állam, de valójában több mint 200 éve, a spanyol örökösödési háború (1700—1714) óta angol protektorátus alatt áll... Egyes nagy és kis államok között ilyen kapcsolatok mindig voltak, de a kapitalista imperializmus korszakában ezek a kapcsolatok egyetemes rendszerré lesznek, a világfelosztási kapcsolatok összességének részét alkotják, az egész világot átfogó finánctőke műveleteinek láncszemévé válnak."[6] Másutt Lenin arról ír: „A gazdasági »annexió« *teljes mértékben* »megvalósítható« politikai annexió nélkül is."[7]

Lenin hozzáteszi, hogy az imperializmus számára természetesen kényelmesebb, ha közvetlen politikai uralma alá rendelheti a gyarmatokat. Ma az imperialista hatalmaknak már nem jut ez a kényelmes szerep. Ez a lenini elemzés nyilván *teljességgel* nem jellemző a volt gyarmattartó imperialista országok és a politikailag függetlenné vált országok mai kapcsolataira, de a függetlenné válást követően ilyen — Lenin által jellemzett — kapcsolatok kialakultak. Ezeket a kapcsolatokat — a politikai „önállóságot" és a gazdasági függőséget — figyelembe véve kell a mostani és a volt gyarmatokra irányuló tőkekivitel politikai jelentőségét és hatékonyságát vizsgálni.

A fejlődő országokban végbement politikai változásoknak, továbbá a fejlődő országok gazdasági jelentősége csökkenésének hatására a magántőke-áramlás ezekbe az országokba jelenleg sokkal kisebb mérvű, mint korábban volt. Ebben természetesen szerepet játszik az, hogy sok fejlődő ország jogos gyanakvással fogadja és megnehezíti a magántőke behatolását. A fejlődő országokba irányuló összes nettó tőkeáramlás körülbelül 8 milliárd dollárt tesz ki évek óta. Ebből az összegből a magántőkeberuházás aránya 1961 és 1964 között 25—29 százalék.

A volt gyarmattartó országok kölcsöneinek sokféle indítéka van: versenyre kényszerítik őket a szocialista országok, eleget kívánnak tenni a nemzetközi szervezetekben ma már nagy súlyt képviselő fejlődő országok követeléseinek, bizonyítani akarják a technikai és pénzügyi segélynyújtás révén „önzetlenségüket" is. Az alapmotívum azonban a fejlődő országok függőségének fenntartása. A második világháborút követően a fejlődő

[6] *Lenin* Művei. 22. köt. 272. old.
[7] *Lenin* Művei. 23. köt. 36. old.

országok egy jól ismert komplex problémával néznek szembe: a terms of trade romlása (vagy kis nem elégítő alakulása) következtében exportjövedelmeik nem nőnek kielégítő ütemben. Az iparosítás, a lakossági életszínvonal emelésének szükségletei viszont fokozzák az importigényt. Mindez devizatartalékaik felélését, krónikus fizetési mérleghiányt, növekvő külföldi eladósodást és a külföldi tőkére való nagyfokú ráutaltságot idéz elő. Ilyen körülmények között a fejlett tőkésországok részéről folyósított kölcsönöknek és segélyeknek központi szerep jut.

A következőkben idézett statisztikai adatok is bizonyítják: jelenleg olyan helyzet alakult ki, amikor *a fejlődő országok permanens elszegényedése lehetővé teszi, hogy a vezető tőkésországok aránylag szerény tőkekivitel útján függőségben tartsák őket.* Kollonich annak idején azt vallotta: „Magyarországot előbb rabbá, azután koldussá, végül katolikussá teszem." Az imperializmus stratégiája most arra irányul, hogy a fejlődő országokat előbb katolikussá, azaz egyetemesen koldussá, azután újból rabbá tegye.

Szemléletesen mutatja az elszegényedésnek és a külföldi tőkére való ráutaltságnak a fejlődő országok nyakára tekeredő spirálszerű folyamatát a fejlődő országok külföldi adósságainak alakulása. Az ENSZ egyik jelentése szerint[8] 1964-ben az adósságállományuk kb. 40 milliárd dollár volt, a kamatok és a lejáratok évi összege pedig körülbelül 5 milliárd dollárt, tehát a fejlődő országokba áramló nettó tőkebevitelnek több mint felét tette ki. Nyilvánvaló, hogy azokat a fejlődő országokat, amelyeknél a külföldi tőkeszolgáltatás terhei különösen gyorsan emelkednek, s az exportjövedelem jelentős hányadát ölelik fel, a devizatartalékok pedig nagyon alacsonyak az importszükséglethez képest, és az exportkoncentráció — a kevéssé diverzifikált népgazdasági struktúra miatt — igen magas, könnyebben tarthatják a vezető tőkésországok a tőkekivitel — méghozzá aránylag szerény méretű tőkekivitel — révén befolyásuk alatt.

Ez természetesen nem teljesen pontos séma, hiszen ilyen országokra is — ha a kellő politikai akarat fennáll — jellemző lehet az imperialistáktól való függetlenedési törekvés, különösen, ha a szocialista országok segítségére támaszkodhatnak. (Másrészt a viszonylag kedvezőbb pénzügyi helyzetben levő fejlődő országokra is jellemző lehet az imperializmustól való nagymértékű függőség, az uralkodó burzsoázia tudatos imperialistabarát politikája vagy az imperialisták által létrehozott közvetlenebb — például katonai eszközökkel teremtett — függő viszony következtében.) Mégis, ha e szempontok alapján vizsgáljuk a fejlődő országok „érzékenységét" a külföldi kölcsönökre, igen jellemző képet kapunk. Általában a tőkekivitelnek „legkiszolgáltatottabb" helyzetben a latin-amerikai államok vannak.

[8] The Financing of Economic Development. World Economic Survey, 1965. Part I.

Ebbe a csoportba tartozik India is. Ismeretes, hogy éppen a latin-amerikai országokra jellemző a főként amerikai tőkére való orientálódás, a tőle való függés, míg a nehéz pénzügyi helyzetben levő India és Pakisztán igyekszik a szocialista országokkal kötött egyezményekkel, a tőlük kapott segélyekkel az imperialistáktól való függőségén lazítani.

Érdemes azt is szemügyre venni, hogy az állami tőkekivitelt mennyire irányítják tudatos politikai szempontok. Közismert, hogy az Egyesült Államok nem egy esetben megtagadja, vagy fenyeget a kölcsön megtagadásával, ha a kedvezményezett országok számára nemkívánatos, vagy önálló politikát folytatnak (EAK, India stb.).

1961 és 1964 között a fejlett tőkésországok és a nemzetközi szervezetek részéről a fejlődő országoknak nyújtott állami kölcsönök nettó összege kb. 22,2 milliárd dollár volt. Ebből Latin-Amerika 4 milliárdot kapott, Afrika, 6,7 milliárdot, Ázsia 10,3 milliárdot. A magántőke-áramlás ugyanebben az időszakban 7,7 milliárd dollár volt; ennek megoszlásáról világrészek szerint nincs teljes statisztika.[9]

Az afrikai országok közül Marokkó, Algéria, a volt francia gyarmatok, Kongó és az EAK áll vezető helyen, az ázsiai országok közül Tajvan, Dél-Korea, Dél-Vietnam, Izrael egyrészt, India, Indonézia, Pakisztán és Irán másrészt. Az állami segélyek és kölcsönök megoszlása azt mutatja, hogy egyrészt az imperializmusnak közvetlenül kiszolgáltatott országok kapják a segélyek és kölcsönök zömét, másrészt tekintélyes összegeket kapnak azok a függetlenebb politikát folytató országok, amelyeket éppen a kölcsönök és segélyek útján az imperialista hatalmak engedelmes, nekik tetsző politikára és gazdaságpolitikára akarnak kényszeríteni.

Ennek az állami tőkeexportnak elsődleges politikai célja van: 1. Biztosítja az imperialista államok befolyását a volt gyarmatokon. 2. Az imperializmusnak a szocialista rendszerrel vívott küzdelmében a harmadik világ semlegesítésére vagy az imperialista világhoz való felzárkóztatására szolgál. 3. Lehetővé teszi, hogy a külföldi tőke továbbra is kizsákmányolja a volt gyarmatokat,[10] rátegye kezét a stratégiailag, gazdaságilag fontos nyersanyagokra, extraprofitot zsebeljen onnan be.

A tőkekivitel politikai jelentőségét és hatékonyságát csak úgy lehet megítélni, ha figyelembe vesszük, hogy összeszűkült az imperializmus gyarmati bázisa, megkezdődött a gyarmati rendszer teljes felbomlása, és hogy ezt a folyamatot az imperializmus meg akarja állítani, és ha lehet-

[9] Le courant international des capiteaux à long terme et les donations publiques 1961—1965. Nations Unis. New York 1966. 11. és 13. táblázatainak adatai alapján.

[10] A Survey of Current Business 1965. 9. számának adatai szerint az amerikai külföldi magántőke-befektetések átlagos profitrátája 11,5%, viszont a latin-amerikai tőkebefektetéseké 12,4%, a venezuelaié 19,7%, a dél-afrikaié 18,6%, a közelkeletié 65,8%.

séges, meg kívánja fordítani. Az imperializmus mai erejét (kisebb erejét), mai stratégiáját (a gyarmati pozíciók közvetett úton való visszaszerzését) figyelembe véve, nehéz egyetérteni Molnár Ferenccel, amikor azt mondja, hogy bár ma a tőkekivitel a neokolonializmusnak a korábbi katonai módszerek helyébe lépő kétségtelenül fontos eszköze, de mivel „virágkorában" hatalmas gyarmatbirodalmak megalkotásának és megszilárdításának fegyvere volt, ezért napjainkban politikai jelentősége csökkent.

A tőkekivitel politikai jelentőségét csak *azokhoz a politikai fegyverekhez képest lehet helyesen megítélni, amelyekkel ma az imperializmus általában rendelkezik,* és annak a helyzetnek és azoknak az erőviszonyoknak a talaján, amelyek *a mai korban általában érvényesülnek.* Ebből a szemszögből nézve pedig a tőkekivitelnek mint politikai fegyvernek a jelentősége igen nagy, nem kisebb a meggyengült, de még védekező és támadó imperializmus számára, mint virágzása teljében levőnek. *Nem a tőkekivitelnek mint fegyvernek, hanem az imperializmusnak mint rendszernek csökkent a politikai jelentősége.* Nem csökkent azonban annyira, hogy azt állíthatnánk — ahogyan ezt Molnár Ferenc teszi —, hogy az imperializmus mint világrendszer többé nem létezik.

II

A következőkben a magántőke-kivitel néhány új sajátosságával kívánok foglalkozni, különös tekintettel arra, hogy a fejlett tőkésországokba irányuló tőkekivitel mennyiben tekinthető egyszerűen a fejlett országok között „ezer gazdasági szállal egymással összefonódott" kapcsolatok egyik új formájának, amely esetenként lehet imperialista jellegű is — ahogyan ezt Molnár Ferenc mondja —, vagy mennyiben lehet azt állítani, hogy ez az újfajta kapcsolat (amely tulajdonképpen annyira nem is új) a régi tartalomnak, az imperialista terjeszkedésnek intenzitásában a korábbi évekét meghaladó — és ennyiben új! — formája.

Ismeretes Lenin harca Kautsky ellen, aki az imperializmusban nem a kapitalizmus egy fázisát látta, hanem egy „politikát", amelyet a finánctőke előnyben részesít. „Minden ipari kapitalista nemzetnek abban a törekvésében áll (ti. az imperializmus — *R. J.*), hogy egyre nagyobb *agrár*területet... vessen alá magának és csatoljon magához, tekintet nélkül arra, hogy milyen nemzetek lakják ezt a területet" — idézi Lenin Kautskyt.[11] Lenin kritizálja ezt az egyoldalú meghatározást: „Az imperializmusra — mondja Lenin — éppen az jellemző, hogy *nemcsak agrárterületek, hanem az ipari tekintetben legfejlettebb területek annektálására is törekszik* (Németország étvágya Belgiumra, Franciaországé Lotaringiára),

[11] *Lenin* Művei. 22. köt. 278. old.

mert, először, *a föld már befejezett felosztása arra kényszeríti, hogy újrafelosztás esetén akármilyen területek után kinyújtsa a kezét; másodszor, az imperializmus lén yegéhez tartozik, hogy több nagyhatalom verseng a hegemóniáért.*"[12] (Ki emelés tőlem — *R. J.*)

Lenin kiélezi azt, amit az imperializmusban sajátosnak, amit a monopóliumok immanens politikájának tart: az erőszakos, hódító, terjeszkedő politikát. Nyilvánvaló: azáltal, hogy módosult a világ képe, tehát kialakult a szocialista világrendszer, megindult a gyarmati rendszer felbomlása, és megjelentek a politikailag független országok, változásnak kellett bekövetkeznie az imperializmus politikájában. A kérdés az, hogy ezt a változást minek minősítsük: az imperializmus természete megváltoztatásának vagy az imperialista stratégia és taktika adaptálásának a megváltozott viszonyokhoz. A tőkekivitelnek ma módosult a formája, behatolási szférája és egyes területeken a közvetlen gazdasági hasznossága és jelentősége, de módosult-e szerepe abban a vonatkozásban, hogy az imperialista monopolkapitalizmus hódító, terjeszkedő tendenciájának „kimagasló jelentőségű" eleme?

Molnár Ferenc Göncöl Györggyel vitatkozva azt állítja, hogy az amerikai tőke európai behatolását nem lehet az európai piac monopolizálására való törekvésnek minősíteni, hanem arról van szó, hogy „az európai monopóliumok kiváltságos helyzetét a termelésben és eladásban némely területen (például autóipar) megdöntse, vagy legalábbis mérsékelje."[13] Az ilyen finom disztinkciótétel azonban *a szándékot, az imperialista törekvést összekeveri e szándék eddigi eredményeivel, miközben az utóbbit is lebecsüli.* Mindenképpen ide kívánkozik, hogy az amerikai tőkebehatolással kapcsolatban a nem marxista Sartre-t idézzem. A Le Nouvel Observateurben megjelent nyilatkozatában[14] a következőket mondja az amerikaiak vietnami politikájáról a francia kormánynak e tekintetben elfoglalt álláspontjával összefüggésben: „Franciaország napjainkban nem egyéb, mint lázadó rabszolga, aki továbbra is az amerikaiak uralma alatt marad. Igaz, hogy a NATO-vezérkar máshol rendezkedik be, de az amerikaiak munkanélküliségbe kényszeríthetik a francia munkásokat ott, ahol és amikor akarják; megbénítják gazdaságunkat kalkulátoraik visszavonásával, s hallatlanul erős nyomást gyakorolhatnak, amellyel szemben védtelenek vagyunk." Sartre fogalmazása író fogalmazása, bizonyos tekintetben túlzó is, de politikailag reális jelenségre mutat rá.

A világon most olyan helyzet állott elő, hogy gazdasági és politikai okokból, amelyeket különben Molnár Ferenc részletez, a monopolkapita-

[12] Ugyanott, 278—279. old.
[13] *Molnár Ferenc:* Id. mű, 1345. old.
[14] Le Nouvel Observateur, 1966. november 30.

lista tőke (és ebben csak vezető, de nem kizárólagos szerepet visz az amerikai imperializmus), mivel a volt gyarmatokba való közvetlen magántőkebefektetés kevésbé vonzó és lukratív, és nem is képes a tőkefeleslegeket lecsapolni, egymás területére igyekszik behatolni. Ennek a behatolásnak a jelentőségét maga Molnár Merenc is elismeri, és a modern kapitalizmus egyik jellemző vonásának értékeli, de adós marad azzal, vagy legalábbis nem mondja ki világosan, hogy ez éppen az imperializmusnak „monopolista, erőszakos, hódító" megnyilvánulása egy olyan működési területen, amelyre *az utolsó fél évszázad történelmi és gazdasági körülményei a monopóliumokat átirányították.*

Vezető szerepet ebben a tőkekivitelben az amerikai imperializmus játszik, amelynek műszaki és ipari fölénye egyelőre a többi versenytársát alapjában védekezésre szorítja, de nyilván ilyen terjeszkedési tendencia megfigyelhető az NSZK monopoltőkései, a francia és az angol monopoltőkések részéről is.

A kép sokrétű. Például az NSZK-ban az amerikai tőkebehatolás mellett, amely uralkodó jellegű (az összes külföldi beruházásoknak körülbelül 35%-a), ott van a svájci tőke 16%-os, az angol tőke 10%-os és a francia tőke körülbelül 7%-os részesedéssel. Az NSZK-ban levő összes külföldi tőkebefektetés körülbelül 130 milliárd márka, ami az iparvállalatok névleges tőkéjének több mint 10%-át teszik ki.[15]

A legfontosabb nyugatnémet iparágakban az amerikai tőkeérdekeltség például a következő:[16]

— az adatfeldolgozó elektronikus irodagépek és irányítástechnikai eszközök gyártásában az amerikai tőkerészesedés körülbelül 85—90% (IBM — Sperry Rand, Burroughs és Honey-well);

— a nyugatnémet autóiparban körülbelül 40%-os az amerikai érdekeltség (Opel és Ford);

— az olajfeldolgozó iparban körülbelül 35%-os az amerikai részesedés (Esso, Mobil Oil Texaco, Caltex, Conoco, Marathon Oil, Philips Petroleum, Veedol);

— az üveggyártásban a háromnegyedrészt amerikai érdekeltségű düsseldorfi Gerresheimer Glashüttenwerke révén az amerikaiak a termelés 40%-át;

— a gumiabroncsiparban az amerikaiak az össztermelés 20%-át ellenőrzik (Goodyear, Firestone és US Rubber);

— a csomagolóiparban az amerikai érdekeltség körülbelül 20%-os;

— a gyógyszer- és kozmetikai iparban az amerikai részesedés 15 százalék.

[15] *Kurt Blauhorn:* Ausverkauf in Germany. Moderner Verlag, München 1966. 18. old.

[16] Ugyanott, 30—31. old.

Angliában az amerikaiak az autóipar 50, a számítógépgyártás, az olajipar, a traktor- és mezőgazdasági gépgyártás 40 százalékát ellenőrzik, Franciaországban az elektronikus számítógépgyártás több mint 40, a traktor- és mezőgazdasági gépgyártás csaknem 40, az olajipar és az élelmiszeripar 20 és a gépkocsigyártás körülbelül 15 százalékát.

Ez a tőkeáramlás olyan körülmények között megy végbe, amikor világszerte likviditási problémákkal küszködnek a tőkésországok, és mindenképpen törekednek fizetési mérlegeik egyensúlyba hozatalára. Ennek legkézenfekvőbb módszere a nemzetközi tőkeáramlások ellenőrzése volna. A monetáris világhatóságok megkísérlik elhárítani a valutaárfolyamok módosítása útján való rendelkezéseket, amelyek exportnövelő és importfékező hatással járnának. A vezető ipari országoknak olyan kísérlete, hogy importkorlátozó rendszabályokat alkalmazzon (mint ez Anglia esetében is történt), általában felháborodást, ellenkezést és esetleges retorziókat vált ki a partnerországok részéről, ezért nagyon is kétélű fegyver. Ugyancsak nehéz és hivatalos külföldi kiadásokat (az állami tőkekivitel) korlátozni, mivel ez az egész kül- és katonapolitika revízióját is maga után vonja. Hogy e tényezők ellenére a tőkekivitel folytatódik, ennek oka nyilvánvalóan az, hogy a tőkekivitel útján tudják a monopóliumok — amelyeknek immanens vonása a terjeszkedés, az újabb piacok meghódítása — tőkefeleslegeiket lecsapolni és maximális profitra szert tenni.

A Survey of Current Bussiness a következőképpen foglalja össze azokat az okokat, amelyek az amerikai társaságokat arra késztetik, hogy tőkéjüket fektessék be.[17] Ezek: a külföldi befektetés alacsonyabb termelési költségei és magasabb profitja, a külföldi piacok növekvő lehetőségei, a vámok, a kontingensek, a helyi preferenciák, amelyek a közvetlen áruexportot fenyegetik, és végül a külföldi beruházásokra rendelkezésre álló hazai tőkefelesleg. Szerepet játszik az amerikai tőkekivitelben feltehetően a felértékelt amerikai dollárnak az európai valutákra való kedvező átváltása is. A Survey of Current Bussiness szerint 1961-ig az európai ipari befektetésekből származó profitráta magasabb volt, mint az Egyesült Államok iparába befektetett tőkéé (1955—1961 között az amerikai tőkebefektetések Európában 19—17% között ingadoztak, az USA-ban 15 és 12% között). A későbbiekben a hivatalos adatok szerint a profitráták nivellálódtak. Nyilvánvaló, hogy nagyon nehéz pontosan megbecsülni az amerikai tőke hazai és külföldi tőkebefektetéseinek profitrátáit, de nagyobb tévedés nélkül feltételezhetjük, hogy a tőkéseknek könnyebb a külföldi profitjaik összegét kisebbnek feltüntetni, mint az Egyesült Államokban szerzett profitokét. Ma az USA külföldön szerzett egy évi profitja megfelel

[17] *Samuel Pizer and Frederick Cutler:* Foreign Investments, 1964—1965. Survey of Current Business, 1965. 9. sz.

a hazai profit egy havi összegének. Ez nagyon figyelemre méltó nagyság, mivel a külkereskedelem (export) aránya az USA-ban a bruttó nemzeti termékhez kb. 4%, a külföldi tőkebefektetésekből származó profit a hazai profithoz képest viszont 8%-ot tesz ki.

Molnár Ferenc megjegyzi, hogy a tőkeexport jelentőségét nem lehet ma összemérni azzal, amilyen jelentősége a század elején volt, hiszen ha akkora jelentősége volna ma az USA számára a tőkekivitelnek, mint Anglia számára volt a XX. század elején, akkor kb. 35 milliárd dollárnyi összegnek kellene lennie a tőkekivitelnek, amely az 1946—64-es évek átlagában kb. évi 4,5 milliárd dollár volt. A tőkekihelyezés, a rövid és hosszú lejáratúakat is beleértve, a megjelölt időtartam alatt folyamatosan emelkedett: 1963-ban 4,5 milliárd, 1964-ben 6,5 milliárd dollár volt. Ennél nagyobb volt az USA külföldi tőkeaktívumának növekedése: 1963-ban kb. 6 milliárd dollár, 1964-ben 8 milliárd dollár (ez az összeg mind az új tőkekibocsátást, mind a befektetett profitokat tartalmazza), az állami tőkekivitel és segélyek összege 1963-ban kb. 4,5 milliárd, 1964-ben kb. 4,3 milliárd dollár volt.[18] Nyilván igaza van Molnár Ferencnek abban, hogy a magántőkekivitel a bruttó nemzeti termékekhez képest szerény, alig éri el annak 1%-át. A dolog lényege azonban az, hogy itt az USA gazdasága számára a tőkekivitel volumenét és irányát tekintve jelentőségében növekvő folyamatról van szó. Az Egyesült Államok számára a külkereskedelemnek és a külgazdasági kapcsolatoknak nincs és sohasem volt olyan jelentősége, mint Nagy-Britannia számára volt.

De ez a mennyiségileg már nem is annyira marginális szerep, amit a tőkekivitel játszik, figyelemre méltó sajátosságokat mutat, 1964-ben az amerikai közvetlen magántőke-befektetésekben az európai befektetések aránya 35% volt, 1966-ban ez eléri a 40%-ot. Az amerikai cégek mindenekelőtt az iparban helyezik el a közvetlen tőkebefektetéseiket; az 1964 év végi 44,3 milliárd közvetlen tőkebefektetés állományából kb. 17 milliárdot a feldolgozó iparban helyeztek el és kb. 14 milliárdot az olajiparban. Az Európában befektetett tőke 1964-ben kb. 12 milliárd volt, kb. 14 milliárdos volumennel Kanada még megelőzte. 1965-ben még mindig Kanada vezetett 15,2 milliárd dollárral az Európában befektetett 14 milliárddal szemben. De az 1967. évi prognózisok szerint az amerikai közvetlen tőkebefektetés Európában 3,7 milliárd lesz a 2,1 milliárdos kanadaival szemben. 1967-re tehát Európa lesz az amerikai tőkekivitel legfontosabb elhelyezési területe. Ha azt vizsgáljuk, hogy a közvetlen ipari magántőkebefektetések hogyan emelkedtek 1950 és 1964 között, a következő képet kapjuk; az átlagos emelkedés 340% volt, a kanadai befektetéseké kb.

[18] Ez az összeg olyan tranzakciókat (segélyeket és kölcsönöket, helyi valutában fizetett exportot) is magában foglal, amelyek nem jelentenek közvetlen dollárkiáramlást.

230%, a latin-amerikaiaké 220%, az európaiaké kb. 600%, az afrikaiaké 340%, az ázsiaiaké kb. 800% (az utóbbi kettőnek a részesedése az összes ipari beruházásokban azonban még mindig szerény).

Az előbb szóltunk már arról, hogy milyen nagyságú a külföldi bruttó tőkebefektetés. Valójában a befektetett összeg a hivatalosan kimutatott tőke kiáramlásánál és a profitok egy részének újrainvesztálásánál is nagyobb, mert magában foglalja az amortizáció címén leírt összegek újraberuházását, azonkívül olyan egyéb finanszírozási forrásokat, amelyeknek közvetlen eredete nem világos. Például 1964-ben a közvetlen tőkeberuházásokra rendelkezésre álló összeg (tőkekiáramlás plusz újraberuházott profitok) 3,8 milliárd volt, valójában azonban 1964-ben a külföldön levő amerikai társaságok új tőkebefektetései elérték a 6,1 milliárd dollárt és 1965-re a 7,4 milliárdot.

Az adatok szerint 1964-ben az amerikai társaságok külföldi beruházásai a hazai — hasonló jellegű — beruházásoknak 13—14 százalékára rúgtak. Különösen számottevő ez az arány az iparban, amint ezt a túloldali táblázat mutatja.

Ha az imperialista terjeszkedés új jelentéseiről beszélünk, mindenekelőtt ezekre a számokra kell felfigyelnünk. Egynéhány iparágba — és nem is akármilyen iparágakba — külföldön az Egyesült Államok az összes beruházásainak 20—30%-át fekteti be.

Nem véletlen, hogy ez a folyamat, amelynek pontos méreteiről csak megközelítő képünk van, éppen a magántőke-befektetések területén bontakozik ki. Itt van napjainkban az amerikai monopolvállalatoknak a legnagyobb előnyük külföldi vetélytársaikkal szemben, óriási méreteik, a kutatási kiadásokban és eredményekben elfoglalt vezető szerepük miatt. Nyilván a tőkekivitel mellett számítani kell azt a know-how-t is, amely összegszerűen nem mindig mérhető és mutatható ki, de segítségével az amerikai közvetlen tőkebefektetések hatékonysága, domináns szerepe a külföldi piacokon sokkal nagyobb annál, amit a külföldi országokban található összes tőkebefektetésekhez való arányuk mutat.

Még alaposabb kutatásra volna szükség, hogy az amerikai külföldi tőkebefektetések súlyát pontosabban felmérjük, de már ez a néhány adat is mutatja, hogy itt *egy növekvő, és ma is már az amerikai tőke szempontjából nagyon fontos folyamatról van szó, amelynek jelentőségét egy vagy néhány viszonyszámmal* (pl. milyen a külföldi tőkeberuházások aránya a nemzeti jövedelemhez képest) *értékelni elhamarkodott dolog.*

Milyen jellegű ez a folyamat, milyenek azok a kapcsolatok, amelyeket elsősorban a tőkekivitelben vezető szerepet játszó hatalom, az Egyesült Államok oldaláról vázoltunk fel?

Nézetünk szerint ezek alapjában imperialista kapcsolatok. Ma a vezető monopolista államok között a kölcsönös, de főként amerikai tőkekivitel

miatti ellentétek még nem mindenütt kiélezettek. A francia burzsoázia már tiltakozik az amerikai tőkebehatolás ellen, a nyugatnémet burzsoázia még nem. Ma még politikai-gazdasági érdekei nem fordítják szembe az amerikai imperializmussal; de ki tudja, hogy ez lesz-e a helyzet holnap is? Az amerikai tőkebehatolás újabb ellentéteket, imperialista jellegű konfliktusokat érlel. Ha nem látjuk a monopolkapitalista államok közötti tőkekapcsolatok alapjában imperialista jellegét és az érlelődő konfliktusokat, valahogy ugyanabba a hibába esnénk, mint annak idején Kautsky, amikor azt írta: „Vajon nem lehetséges-e, hogy a mostani imperialista politikát új, ultraimperialista politika fogja kiszorítani, azaz nem fogja-e az egymás ellen harcoló nemzeti finánctőkék helyét a nemzetközileg szövetkezett és a világot közösen kizsákmányoló finánctőke elfoglalni?"[19]

Válaszunk is ugyanez erre, mint Leniné volt: az imperialisták közötti más alapja a befolyási övezetek, érdekszférák felosztásának nem volt és nincs, mint az osztozkodásban részt vevők erejének számbavétele. És mivel a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése következtében az erőviszonyok újra és újra eltolódnak, ezek újraszülik a monopolista csoportok közötti konfliktusokat. Nyilván a szocialista tábor megléte, a gyarmati rendszer felbomlása ezeket a konfliktusokat enyhítheti, az imperialisták közti szövetségeket összekovácsolhatja, de hogy e konfliktusok ma sem békülnek össze egy ultraimperializmusban, azt a növekvő francia és amerikai ellentétek nyilvánvalónak bizonyítják.

III

Molnár Ferenc az imperialisták közvetlen gyarmati uralmának végbemenő felbomlására hivatkozva ezt írja: „Ma már nem létezik egy olyan *egységesen imperialista* világgazdasági rendszer, amely magában foglalja mind a gyarmatokat, mind a kizsákmányoló »anyaországokat«", mivel a politikailag függetlenné válás következtében ez a rendszer csak néhány gyarmattartóra és néhány megmaradt gyarmatra szűkült le. Ezért — teszi fel a kérdést — „helyes-e, indokolt-e az országok említett csoportját továbbra is »imperialista rendszer«-nek tekinteni." Tudniillik — írja Molnár Ferenc —, „ahol imperialista, ott már nem rendszer, ahol pedig rendszer, ott nem imperialista", és a gondolatot folytatva megjegyzi: „ott, ahol egy valóban ezer gazdasági szállal egymással összefonódott kiterjedt rendszert találunk, ti. a fejlett tőkésországok egymás közötti kapcsolataiban, ott e kapcsolatok jelentős részben nem imperialista jellegűek".[20]

[19] *Lenin* Művei. 22. köt. 305. old.
[20] *Molnár Ferenc:* Id. mű, 1346. old.

Az előzőekben azt igyekeztünk bizonyítani: az imperializmussal tökéletesen összefér, hogy ne csak a gyarmatok felé, hanem akármilyen terület, a legfejlettebb területek felé is terjeszkedjék, ha egyrészt „a föld felosztása" számára befejeződött, mivel a gyarmatok nagy része függetlenné vált, másrészt a még megmaradt gyarmatok, illetve a volt gyarmatok nemcsak politikailag kockázatosak (ezért az állami tőkét küldi ott harcba), hanem a tőkefelesleg lecsapolása számára nem is nyújtanak lukratív és elég széles befektetési területet. Az „ezer gazdasági szállal egymással egybefonódott"[21] fejlett tőkésországokra jellemző kapcsolatok a monopoltőkés államok gazdasági kapcsolatai, alapjában az imperialista világrendszerre jellemző kapcsolatok, akkor is, ha ezt a gazdasági integrálódást objektíve, a tőkés világgazdaság utolsó évtizedekben tapasztalt viszonylag gyors fejlődése, az elért technikai eredmények és a további technikai fejlődés szükségletei tűzik napirendre. Ez azért van így, és valahol itt van a dolognak a lényege, mert *az imperializmus a kapitalizmus monopolista korszakának immanens vonása*, és korunkban a monopolkapitalista államok a gazdasági kapcsolatok kérdését alapjában csak imperialista módon tudják megoldani.

Ezért valahogy fordítva van a dolog és nem úgy, ahogyan ezt Molnár Ferenc írja, aki szerint a fejlett tőkésországok közötti kapcsolatok jelentős részben nem imperialista jellegűek, ami „nem zárja ki... egyes országok közti kapcsolatok esetenkénti imperialista jellegét".[22] A helyes fogalmazás: ezek a kapcsolatok alapjában az imperialista rendszerre, az abban részt vevő monopoltőkés országokra jellemző kapcsolatok, ami nem zárja ki, hogy egyes esetekben, a fejlődés egyes szakaszaiban ezek ne öltsenek nem imperialista jelleget. Lényegében ma is helyesen jellemzi ezeket a viszonyokat az 1960. évi moszkvai nyilatkozat: „Az »integráció« jelszavával létrehozott újabb államközi szervezetek... újabb formái annak, hogy a hatalmas tőkés egyesülések megosztozzanak a kapitalista világpiacon, s az erősebb imperialista államok behatoljanak gyengébb partnereik gazdaságába."[23]

Általában így látják a monopoltőkés országok közötti kapcsolatot a nyugat-európai kommunista pártok is. A Francia Kommunista Párt XVIII. kongresszusának határozattervezete például ezeket mondja: „A

[21] Molnár Ferenc ezekre a kapcsolatokra „az egymással összefonódást" használja. Mezint Lenint kell idéznem, aki a polgári közgazdászokkal vitatkozva a dolgok politikai lényegét elhomályosító kifejezések ellen kelt hadba: „Mit fejez ki voltaképpen az összefonódás szó? Ez a szó a szemünk előtt végbemenő folyamatnak csupán legszembetűnőbb vonását ragadja ki. Azt mutatja, hogy a megfigyelő felsorolja az egyes fákat, de nem látja az erdőt." *(Lenin* Művei. 22. köt. 315. old.)

[22] *Molnár Ferenc:* Id. mű, 1346. old.

[23] A békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért, a szocializmusért. Kossuth Könyvkiadó 1960. 17. old.

francia imperializmus gazdasági téren viszonylag gyenge fő vetélytársaival, az észak-amerikaiakkal és a nyugatnémetekkel szemben. A Közös Piac életbeléptetése és a vámfalak leépítése élezi azt a veszélyt, amely ebből kifolyólag Franciaországot fenyegeti. A nemzetközi porondon mutatkozó új erőviszonyok, a szocialista országok gazdaságának gyors fejlődése, a nemrég felszabadult országok egy részének a neokolonializmussal való szembenállása élezi az ellentmondásokat és az egymással vetélkedő országok monopolista csoportjai közötti konkurrenciát."[24]

Nyilván nem tekintélyes idézetekkel kívánom Molnár Ferenc állításait megcáfolni. Az idézeteknek — a statisztika és a bizonyítás után — csak annyiban van helyük, hogy világossá váljék: Molnár Ferenc nem egyszerűen helyesbít, korrigálja „némely marxista közgazdász" az imperializmust Leninnél is még „úgyabbul" ábrázoló túlzásait, hanem lényegében új koncepciót fejt ki a tőkés fejlődés mai szakaszáról, amely nem azonos azzal az elemzéssel, amit erről a marxista pártok eddig adtak. Mindez eleve természetesen nem zárja ki, hogy igaza legyen, ha állításait tényekkel bizonyítani tudná.

Molnár Ferenc a továbbiakban felteszi a kérdést: lehet-e ma gyarmatai elvesztése után imperialista országnak minősíteni Hollandiát vagy Kanadát, Ausztráliát, Új-Zélandot, Svájcot. Ezekben az országokban is a monopoltőke uralkodik ugyan, ami az imperializmus objektív gazdasági alapja. „De ez csak potenciális imperializmus, amelynek tényleges imperializmusként való érvényesülését ma külső körülmények gyakorlatilag nagyon megnehezítik... Az imperializmus alapja, létrehozója ma is a monopolkapitalizmus, de a monopolkapitalizmus *ma* nem vezethet *minden* esetben, *minden* országban imperializmushoz, ezért egyenlőségjel fejlett monopoltőkés ország és imperialista ország között gazdaságilag nem indokolt, politikailag pedig káros. Van tehát az imperializmus, vannak imperialista országok, de nincs imperialista világrendszer."[25]

Az imperializmus gazdasági lényege a monopóliumok uralma. „...a kapitalizmus csupán fejlődésének meghatározott, igen magas fokán vált kapitalista imperializmussá... Ebben a folyamatban gazdaságilag a kapitalista szabadversenynek kapitalista monopóliumokkal való felváltása a legfontosabb."[26] Lehetséges-e, helyes-e azt mondani, hogy a monopolkapitalizmus csak potenciális imperializmus, mivel az imperializmusnak mint világrendszernek korábbi legfőbb terjeszkedési és profitszerzési övezetéhez (a gyarmatokhoz) való kapcsolata meglazult és a magántőke ezekről a területekről nagymértékben visszavonult? Az imperializmus azonban nemcsak a gyarmatok irányába terjeszkedik, mellesleg, e terjesz-

[24] Cahier du Communisme, 1966 november.
[25] *Molnár Ferenc:* Id. mű, 1347. old.
[26] *Lenin* Művei. 22. köt. 275. old.

Amerikai belföldi és külföldi beruházások néhány iparágban
(millió dollár)

Iparág	1964. évi adatok				1965. évi becslés			
	összesen	belföldi	külföldi		összesen	belföldi	külföldi	
			összeg	%			összeg	%
Élelmiszeripar	1217	1060	157	12,9	1352	1170	182	13,5
Papíripar	1106	940	166	15,0	1343	1130	213	15,9
Vegyipar	2591	1970	621	24,0	3340	2470	870	26,0
Gumiipar	379	270	109	28,8	514	350	164	31,9
Fémkohászat és -feldolgozás (vaskohászat és acélipar nélkül)	1709	1410	299	17,5	2016	1660	356	17,7
Gépgyártás (elektromos gépek nélkül)	2055	1640	415	20,2	2584	1990	544	23,0
Elektromos gépek	872	660	212	24,3	1018	880	218	21,4
Szállító berendezések	2723	1990	733	26,9	3457	2500	957	27,7
A kiemelt iparágakban összesen	12652	9940	2712	21,4	15624	12070	3554	22,7
Bányászat és olajipar	7036	4550	2486	35,3	8074	5140	2934	36,3

Forrás: Survey of Current Business, 1965. 9. sz. 30. old.

kedési szféráról sem mondott le, hanem mindenüvé, ahol profitot szimatol. Ez a terjeszkedés nyilván nem mindig eredményes, az expanzió nem vezet mindig konfliktusra. A tőkés monopóliumokra azonban nemcsak az ellentétek, hanem a megegyezések, nemcsak a nyílt háborúskodás és viszály, hanem a szövetkezések is jellemzőek. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy szövetségeken belül és azokon kívül, szövetségekre lépve és azokat felbontva — ahogyan az érdekeik kívánják — a monopoltőkés államok kisebb vagy nagyobb hatásfokkal imperialista politikát folytatnak. Nevezhetjük ugyan ezt az éppen nem viszálykodó, éppen visszavonuló, éppen befolyási övezetet vesztett, de újra terjeszkedni kész, a politikai annexiók helyett gazdasági annexiókat tervező monopolkapitalizmust „potenciális" imperializmusnak, de ez azt jelentené, hogy az egész imperialista terjeszkedési folyamatot, amely régi szférákat részben elhagyott és új szférákba hatol be, statikusan szemléljük. A potenciális imperializmussal csak egy új, nem szerencsés kifejezést, de nem egy új — imperializmustól mentes — szerencsés világot teremtünk.

A vitatott cikk ugyan hozzáfűzi, hogy nem az imperializmus „javult meg", hanem az erőviszonyok tolódtak el az imperializmus számára kedvezőtlen irányba. Válaszunk erre az: először is az erőviszonyok eltolódásáról a szerző nem egészen helyesen értelmezi (pl. arról ír, hogy felbomlott a gyarmati rendszer, holott amiről szó van, az a gyarmati rendszer felbomlásának nagymértékben előrehaladott, győzelmes folyamata), másodszor, ha az imperializmus nem „javult meg", akkor a fejlett területekre irányuló tőkekivitelt miért nem minősíti alapjában imperialista jellegűnek?

Mindezért, amikor ezt a korszakot imperialista korszaknak, a rendszert imperialistának nevezzük, nem követünk el — Molnár Ferenc hiedelmével ellentétben — semmiféle politikai hibát vagy kárt. Még a békés koegzisztencia stratégiája is úgy érvényes, hogy az egyre erősödő szocialista és a meggyengült imperialista rendszer él együtt. Nem az imperialista karakterétől megfosztott kapitalizmus és a szocializmus, nem a bibliai oroszlán és a bárány idillikus együttéléséről van szó.

Nyilván a potenciális imperializmusról vallott nézetekkel, a klasszikus imperialista sémához — anyaországok és gyarmati függőségben levő területek — való ragaszkodással függ össze a vitatott cikknek az a tétele, hogy ma már nincs imperialista rendszer. Ennek bizonyítására sorol fel Molnár Ferenc olyan kisebb vagy nagyobb tőkésországokat, amelyekről szerinte ma már nem állítható, hogy imperialista országok. Lenin ugyan annak idején azt írta, hogy „a kapitalizmus olyan világrendszerré fejlődött, amelyben maroknyi »előrehaladott« ország... fojtogatja a föld lakosságának óriási többségét,"[27] de könyvének figyelmes olvasása min-

[27] Ugyanott, 197. old.

denkit meggyőz, hogy az imperialista világrendszert nem korlátozta a maroknyi vezető gyarmattartó államra és a gyarmati területekre. A világ felosztását ábrázolva Lenin arról beszélt, hogy *a nagyhatalmak osztják fel egymás között a világot.* A nagyhatalmak mellett felsorolta a kis államok nem nagy gyarmatait is, amelyek a gyarmatok lehetséges és valószínű „újrafelosztásának" legközelebbi objektumai. Lenin beszél a félgyarmatokról, az egyes nagyhatalmaktól pénzügyileg függő országokról. Ezen országok monopoltőkései napjainkban részben részesei, részben áldozatai (a harc fordulatától függően) a legnagyobb monopóliumok profit maximalizálási törekvéseinek.

Csak néhány megjegyzés a cikkben felsorolt, nem imperialistának minősített monopoltőkés államokról. Svájc ugyan nem gyarmattartó ország, de pénzeli a gyarmattartókat, sokszor az amerikai tőkekivitel fedőszervéül szolgál, tipikus járadékos ország a majdnem $^3/_4$ milliós kizsákmányolt „vendégmunkásával". Hollandia elvesztette gyarmatait, de a holland tőke részesedik az imperialista kizsákmányolást folytató nemzetközi olajtőkében, és nem egy nagy nemzetközi monopoltársaságban vesznek részt a holland tőkések. Új-Zéland és Ausztrália nem gyarmattartó ország, de katonailag-politikailag támogatja a legagresszívabb imperialista vállalkozást, a vietnami háborút. Az imperializmusra mint világrendszerre nem az jellemző, hogy minden egyes monopoltőkés ország kémcsőbe téve eleget tesz egy egzakt vegyi próbának, s mutatja az imperializmus összes jegyeit, hanem, hogy direkt vagy indirekt módon a vezető imperialista monopoltőkés csoportok igyekszenek a tőkésországok mindegyikére befolyásolásukat kiterjeszteni, bevonni őket vagy elszigetelni, szövetségre lépni velük vagy szövetséget felbontani, ahogyan ezt az érdekeik megkívánják és az erőviszonyok lehetővé teszik. Az imperializmusnak mint világrendszernek létét tagadni, úgy, hogy kiemelek egy Dániát vagy Svájcot és bebizonyítom róla, hogy nem rendelkezik az imperializmus összes vagy vélt „lenini ismérvével", nagyon is nem lenini módszer.

*

Amióta Lenin az „Imperializmus" című művét megírta, a világ nagyot változott. Az imperialista rendszer meggyengült a szocialista rendszer kialakulása, a gyarmati rendszer végbemenő felbomlása következtében, de nem semmisült meg. Hallatlanul megerősödött az imperializmus gazdasági lényege, a monopolkapitalizmus, amely ma az egész világgazdaságot átszövi. Az imperializmus — alkalmazkodva a változó viszonyokhoz — egyes régi vonásait megtartotta, miközben stratégiája új, vagy intenzitásában új vonásokkal gazdagodott. Ami azonban az imperializ-

musban, ebben a meggyengült imperializmusban is változatlan, az rendszerének belső tartalma: a monopóliumok uralma, a monopóliumok és a monopoltőkés államok egymással kötött szövetsége és egymás közötti harca a befolyási övezetek birtoklásáért, a politikai vagy gazdasági annexiókra való törekvés. A színpad ma más, mint egy fél évszázaddal ezelőtt, részben a szereplők kicserélődtek, de a színjáték alapjában ugyanaz. Közelebb van már azonban és világosabb a befejezés.

TARTALOM

7. téma: A tőkés világgazdasági rendszer 3

Palánkai Tibor: A tőkés nemzetközi integráció a világgazdaságban. Az EGK mint a tőkés nemzetközi gazdasági integráció fejlettebb megvalósulási formája 3

Havas Béláné: A Közös Piac-integráció 1970 közepén 35
A világgazdaság fejlődése és a konjunktúra alakulása 1969-ben 79

Horváth János: A tőkés nemzetközi valutarendszer és a különleges lehívási jogok 90

Günther Thole: Az EGK neokolonialista politikája a társult országokkal szemben. Megjegyzések az EGK és 18 afrikai ország 3. társulási egyezményéhez 103

8. téma: Tőkés újratermelés és gazdasági válságok. Az állammonopolista kapitalizmus hatása a tőkés újratermelésre 122

Molnár Ferenc: Ciklikus-e a mai tőkés újratermelés? 122

Sipos Aladár: A tőkés újratermelés néhány elméleti kérdése közgazdasági irodalmunkban 140

Erdős Tibor: A mai tőkés újratermelés ciklikusságáról 155

Ádám György: Tudományfejlesztés és szerkezeti változások a mai világgazdaságban 175

9. téma: Keynes elméleti rendszere. A modern polgári növekedési elméletek 227

Csapó László: A kapitalizmus általános válságának polgári elmélete az ún. Keynesi revolúció 227

M. Gillman: Társadalmi többlet, „fölös megtakarítás" és improduktív kiadások 260

Szakolczai György: Beruházás és gazdasági növekedés 273

10. téma: A munkásosztály helyzete a kapitalizmusban 292

V. Ljubimova: A munkásosztály és az újratermelés 292

Serge Laurent: Változások a fejlett tőkésországok társadalmi rétegeiben és osztályaiban 310

11. téma: Az imperializmus történelmi helye. A kapitalizmus általános válsága 320

E. Bregel: A két gazdasági rendszer konvergenciájának elmélete 320

Ripp Géza: A modern pozitivizmus tendenciái az ipari társadalom elméletében 339

Molnár Ferenc: Az imperializmus lenini elméletének néhány problémája és a mai kapitalizmus 362

Réder Jenő: Az imperializmus lenini elmélete és korunk imperializmusa 380

25,— Ft